

DASOPANISHADS
WITH THE COMMENTARY OF
SRI UPANISHAD-BRAHMA-YOGIN

VOLUME I

EDITED BY
THE PANDITS OF THE ADYAR LIBRARY
UNDER THE SUPERVISION OF
PROF. C. KUNHAN RAJA, M.A., D.PHIL. (OXON.)

PUBLISHED FOR THE ADYAR LIBRARY
(THEosophical Society)
1936

दश-उपनिषद्:

श्री उपनिषद्ब्रह्मयोगिविरचितव्याख्यायुताः

प्रथमो भागः

अडयार्पुस्तकालयस्थपण्डितैः संपादिताः

चि-कुञ्जनराजमहाशयैः प्रत्यवेक्षिताः

अडयार्पुस्तकालयार्थे

प्रकटीकृताश्च

१९३५

ॐ नमो
ब्रह्मादिभ्यो
ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो
वंशऋषिभ्यो
नमो गुरुभ्यः

DEDICATED TO
Brahma and the Rishis,
The Great Teachers
Who handed down Brahmanidya
through Generations

PREFACE

THE present volume contains the first eight of the ten Major Upanisads, namely, Īsa, Kena, Katha, Prasna, Mundaka, Māndūkya, Taittirīya and Aitareya, along with the commentary of Upanisadbrahmayogin. In this series have already appeared the ninety-eight Minor Upanisads with the same commentary, there has also appeared another volume containing seventy-one more Upanisads, most of which have not till now been published. The commentary of the Upanisadbrahmayogin is the only commentary available for all the Minor Upanisads. For the ten Major Upanisads there are other commentaries. The present commentary follows more or less the Bhāṣya of Śaṅkarācārya. Yet this is not a mere repetition of Śaṅkara's Bhāṣya. In many places this commentary is more elaborate and as such it is sure to be useful for those who want to understand the Advaita interpretation of the Upanisads. The text followed in this edition is the usual text found in other editions. But in the case of the Aitareyopaniṣad, Śaṅkarācārya comments on the text beginning with "ātma vā idam eka evagra āsīt". This is the fourth chapter in the second Aranyaka of the Aitareyanyaka

and Śankarācārya comments on the fourth, fifth, sixth and seventh chapters of the second Āraṇyaka. Upanisad-brahmayogin comments from the first chapter of the second Āraṇyaka beginning with “esa panthā etat karmaitat satyam”. Since the present commentary follows Śankara, it lends itself to a conjecture that Śaṅkara too had commented the text from the first chapter.

The remaining two Upanisads, Chāndogya and Bṛhadāraṇyaka will appear as the next volume in the series.

ADYAR LIBRARY
8th January, 1935

C. KUNHAN RAJA

अस्मिन् सम्पुटे अन्तर्गतानामुपनिषदां सूची

संख्या	उपनिषद्नाम	ईशादिसंख्या	पुटसंख्या
१.	ईशावास्योपनिषत् . . .	१	१
२.	केनोपनिषत् . . .	२	२३
३.	कठवल्ल्युपनिषत् . . .	३	५७
४.	प्रश्नोपनिषत् . . .	४	१२९
५.	मुण्डकोपनिषत् . . .	५	१६९
६.	माण्डूक्योपनिषत् . . .	६	२१२
७.	तैत्तिरीयोपनिषत् . . .	७	३२३
८.	ऐतरेयोपनिषत् . . .	८	३८६

विषयसूचिका

१. ईशावास्योपनिषत्

परिव्राजकस्य ज्ञाननिष्ठा	१
तदितरस्य कर्मनिष्ठा	८
काम्यकर्मनिष्ठानिन्दा	८
अत्मतत्त्वस्वरूपम्	९
क्रियाशक्यास्पदम्	११
सर्वात्मभावनाप्रकारः	११
सर्वात्मभावनाफलम्	१२
निष्प्रतियोगिकस्वात्ममात्रसिद्धशुपायः	१३
ब्रह्मलोकगमनं तदुपदिष्टज्ञानफललाभश्च	१५
विद्याकर्मणोरवान्तरफलभेदः	१६
समुच्चयानुष्ठाने फलाधिक्यम्	१७
विद्याविद्यानिन्दा	१७
तयोः फलभेदः	१८
सायुज्यहेतुः	१८
अत्मनः प्राप्तिद्वारयाचनम्	१९
मार्गान्तरयाचनम्	२०

२. केनोपनिषत्

प्रथमः खण्डः

शिष्यप्रश्नः	२३
तत्प्रश्नप्रतिवचनम्	२६
निष्प्रतियोगिकब्रह्मप्रतिपादनम्	२९

द्वितीयः खण्डः

शिष्यबुद्धिविचालनम्	३४
अविचालितेन शिष्येण स्वानुभवोद्घोषणम्	३६
आचार्यशिष्यसंवादानुवादः	३८
ब्रह्मविद्याधिगमः परमपुरुषार्थहेतुः	४३

तृतीयः खण्डः

शबलब्रह्मस्वरूपप्रकटनम्	४९
देवगणमिथ्याभिमानप्रदर्शनम्	४६

चतुर्थः खण्डः

इन्द्रोमयोर्यक्षेयत्ताप्रश्नप्रतिवचने	४९
अग्निवादीनां देवोत्तमताप्राप्तिः	५०
ब्रह्मोपदेशप्रकारः	५०
प्रत्यगभिन्नब्रह्मादेशः	५१

३. कठबल्ल्युपनिषत्

प्रथमा वल्ली

वाजश्रवसनचिकेतसोः सवादः	५७
मृत्यवे तत्संबन्धिनामनुबोधनम्	६०

नचिकेतसे वरत्रयप्रदानप्रतिज्ञा	६१
नचिकेतसः प्रथमवरः	६२
द्वितीयवरप्रार्थनं तत्प्रदानं च	६३
तृतीयवरेणात्मोपदेशप्रार्थना	६६
मृत्योस्तद्वरत्यागप्रार्थनम्	६७
तस्यैव वरस्य नचिकेतसो निर्बन्धः	६७
नचिकेतसः प्रलोभनम्	६८
नचिकेतसा आत्मोपदेशस्यैव वरणम्	६९

द्वितीया वल्ली

श्रेयःप्रेयोविभागः	७१
नचिकेतसः प्रशंसा	७३
अज्ञानिना निन्दा	७४
आत्मविद्याप्रशंसा नचिकेतसः स्तवश्च	७५
धर्माधर्मरहितस्यात्मनः प्रश्नः	७९
तस्यैवोपदेशः	८०
ओङ्कारप्रशंसा	८१
आत्मनो नित्यत्वम्	८२
तस्यैव सूक्ष्मत्वविभुत्वदुर्ज्ञेयत्वानि	८३
आत्मज्ञानप्रशंसा	८४
आत्मज्ञानोपायः	८५
ब्रह्मण आत्माभेदः	८६

तृतीया वल्ली

जीवब्रह्मयाथात्म्यज्ञानम्	८७
आत्मनो रथिरूपेण निरूपणम्	८८
विज्ञाज्ञयोरिन्द्रियजयाजयौ	८९

तयोर्ब्रह्मणः प्राप्तिरप्राप्तिश्च	.	.	.	८९
पुरुषस्य सर्वेभ्यः परत्वम्	.	.	.	९०
आत्मनः सूक्ष्मधीवेद्यत्वम्	.	.	.	९२
धियः सूक्ष्मतापादनोपायः	.	.	.	९३
निर्गुणब्रह्मणो दुरधिगमत्वम्	.	.	.	९३
फलश्रुतिः	.	.	.	९५
तस्यैव श्राद्धकाले श्रावणम्	.	.	.	९६

चतुर्थी वल्ली

विज्ञाज्ञयोर्विषयप्रवणत्वाप्रवणत्वे	.	.	.	९६
आत्मनः स्वप्रकाशत्वं ब्रह्माभेदश्च	.	.	.	९८
जीवब्रह्माभेदज्ञानेन कृतार्थता	.	.	.	९९
हिरण्यगर्भस्य ब्रह्माभेदः .	.	.	.	१००
तद्विद्याया ब्रह्मयाथात्म्यम् .	.	.	.	१००
विराड् रूपेण ध्येयस्याग्नेर्ब्रह्मरूपत्वम्	.	.	.	१०१
ब्रह्मणः सूर्यादिजगदधिष्ठानत्वम्	.	.	.	१०१
अध्यात्माधिदैवयोश्चेतनस्याभेदः	.	.	.	१०२
निर्गुणब्रह्मणो मनोगम्यत्वम्	.	.	.	१०३
आत्मनो ब्रह्माभेदः	.	.	.	१०३
भेदाभेददर्शनयोः फलभेदः	.	.	.	१०४

पञ्चमी वल्ली

शरीरस्य पुरत्वं आत्मनस्तत्त्वामित्वं च	.	.	.	१०५
ब्रह्मणः समष्टिव्यष्ट्यधिष्ठानत्वम्	.	.	.	१०६
आत्मन इन्द्रियोपास्यत्वम्	.	.	.	१०७
शरीरादिविविक्तस्यात्मनो ब्रह्माभेदः	.	.	.	१०८
आत्मनः प्राणादिजीवनहेतुत्वम्	.	.	.	१०८

आत्मज्ञानान्मुक्तिः तदज्ञानाद्वन्धश्च	१०९
स्वप्नद्रष्टुः सर्वाधिष्ठानब्रह्माभेदः	११०
ब्रह्मणो जीवरूपत्वं असङ्गत्वं च	११०
आत्मनो ब्रह्माभेदज्ञानान्मुक्तिः	१११
ब्रह्मणः सुखरूपत्वं चिद्रूपत्वं च	११३

षष्ठी वली

ब्रह्मणः ससारमूलत्वम्	११४
ब्रह्मणोऽग्रयादिप्रवृत्तिः	११६
ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिः तदज्ञानाद्वन्धश्च	११७
लोकान्तरेभ्य इहैवात्मज्ञाने विशेषः	११७
इन्द्रियेभ्य आत्मनो विवेचनम्	११८
इन्द्रियादीनामात्मनः प्रत्यग्रूपता	११८
ब्रह्मणो मनोमात्रगम्यत्वम्	११९
विषयादिव्यावृत्तमनसो ब्रह्मणि स्थिरता	१२०
ब्रह्मणः सद्रूपत्वम्	१२२
ब्रह्मज्ञानात् सर्वकामलभ्यः	१२४
ज्ञानिनः काममूलाना विनाशः	१२५
ब्रह्मोपासकस्य शरीरादुत्क्रमणमार्गः	१२५
आत्मनः शुद्धब्रह्मरूपता	१२७
विषयसंग्रहेणाख्यायिकासमाप्तिः	१२७

४. प्रश्नोपनिषत्

प्रथमः प्रश्नः

सुकेशादीना प्रश्नः	१२९
पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्	१३०

कबन्धिनः प्रश्नः	१३
पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्	१३
मायाशबले मिथुनत्वोपपादनम्	१३
प्राणस्यात्तृत्वं तदतिरिक्तस्याद्यत्वं च	१३
अग्निप्राणयोर्विश्वरूपत्वं मन्त्रसम्मतिश्च	१३
मिथुनस्य प्रजास्रष्टृत्वं पितृयाणमार्गश्च	१३
सगुणविद्यावतामर्चिरादिप्राप्तिः	१३
सगुणब्रह्मणो लोकाधारत्वम्	१३
सवत्सरात्मनः प्रजापतेर्मासेषु समाप्तिः	१३
मासात्मनोऽहोरात्रे परिसमाप्तिः	१३
अहोरात्रात्मनः प्रजापतेरन्नरूपत्वम्	१३
प्रजापतिव्रताचरणफलम्	१३
वनस्थाना यतीना च ब्रह्मलोकप्राप्तिः	१३

द्वितीयः प्रश्नः

वैदर्भैः प्रश्नः	१
पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्	१
वाय्वादीना वरिष्ठत्वाभिमाने मुख्यप्राणोक्तिः	१
अश्रद्धधानाना वाय्वादीना श्रद्धोत्पादनम्	१
प्राणस्य श्रेष्ठत्वोपपादनश्रुतिः	१

तृतीयः प्रश्नः

आश्वलायनस्य प्राणविषयो विशेषप्रश्नः	१
आश्वलायनप्रश्ंसापूर्वकमात्मनः प्राणोत्पत्तिकथनम्	१
प्राणस्यात्मविभागेन शरीरे सन्निधानम्	१
प्राणस्य व्यानात्मना सर्वशरीरव्याप्तिः	१
उदानात्मना प्राणस्योत्क्रमणम्	१

प्राणस्याधिदैवमध्यात्मं च	.	.	.	१४७
उदानस्योत्क्रमणहेतुत्वम्	.	.	.	१४७
प्राणविद्याफलश्रुतिः	.	.	.	१४८

चतुर्थः प्रश्नः

ब्रह्मबुभुत्सया गार्ग्यस्य प्रश्नः	.	.	.	१४९
ब्रह्मणः सर्वप्रतिष्ठास्पदत्वम्	.	.	.	१५०
प्राणादीनामाहवनीयत्वादिनिरूपणम्	.	.	.	१५१
मनसो यजमानत्वमुदानेन ब्रह्मप्रापणं च	.	.	.	१५१
स्वप्नद्रष्टृनिरूपणम्	.	.	.	१५२
सुषुप्तिसुखनिरूपणम्	.	.	.	१५३
सुषुप्तावात्मनः सर्वप्रतिष्ठास्पदत्वम्	.	.	.	१५४
आत्मनः सर्वप्रतिष्ठात्वविवरणम्	.	.	.	१५४
विज्ञानात्मनः परमात्मनैकीभावः	.	.	.	१५५
सर्वाधारस्य परमात्मनो ज्ञानफल मन्त्रसम्मतिश्च	.	.	.	१५५

पञ्चमः प्रश्नः

सत्यकामस्योङ्कारोपासनाप्रश्नः	.	.	.	१५७
परापरब्रह्मदृष्ट्या ओङ्कारोपासनाफलम्	.	.	.	१५७
एकमात्रोङ्कारोपासनाफलम्	.	.	.	१५८
द्विमात्रोङ्कारध्यानफलम्	.	.	.	१५९
त्रिमात्रोङ्कारध्यानफलं ऋक्सम्मतिश्च	.	.	.	१५९

षष्ठः प्रश्नः

निष्कलब्रह्मबुभुत्सया भारद्वाजस्य प्रश्नः	.	.	.	१६१
पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्	.	.	.	१६३
ब्रह्मबोधनाय कलानामध्यारोपः	.	.	.	१६४

आरोपितकलानां पुरुषात्मता	.	.	.	१६५
निर्गुणज्ञानफलं ऋक्सम्मतिश्च	.	.	.	१६६
वक्तव्यार्थपरिसमाप्तिः	.	.	.	१६७
आचार्यपूजनम्	.	.	.	१६७

५. मुण्डकोपनिषत्

प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः

विद्यास्तुतये विशिष्टगुरुपरम्परा	.	.	.	१६९
ब्रह्मविद्याधिगमाय शौनकप्रश्नः	.	.	.	१७१
अङ्गिरसो विद्योपदेशः	.	.	.	१७१
परापरविद्याविभागः	.	.	.	१७२
ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणम्	.	.	.	१७५

प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः

अपरविद्यायाः प्रशंसा	.	.	.	१७६
अग्नावाहुतेः कर्तव्यताप्रकारः	.	.	.	१७७
अग्निहोत्राकरणनिन्दा	.	.	.	१७८
सप्तानामर्चिषा निरूपणम्	.	.	.	१७८
अग्निहोत्राहुतीनां फलम्	.	.	.	१७९
कर्मणा श्रेयोमूलत्वाभावः	.	.	.	१७९
अविद्वन्निन्दा	.	.	.	१८०
कर्मिणा यातायातक्लेशः	.	.	.	१८०
उपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्तिः	.	.	.	१८१
कर्मफलेभ्यो निर्विण्णस्य गुरुपसदनम्	.	.	.	१८२
विधिवदुपसन्नाय विद्योपदेशः	.	.	.	१८३

द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणविवरणम्	.	.	.	१८४
----------------------------	---	---	---	-----

ब्रह्मणोऽसङ्गत्वम्	१८५
ब्रह्मनिरूपणाय सप्तभिरध्यारोपः	१८६
अपवादेन ब्रह्मबोधनम्	१८९

द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः

ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नत्वम्	१९०
ब्रह्मणः सूक्ष्मत्वादिकम्	१९०
ब्रह्मजिज्ञासोर्धानुष्कस्येवैकाग्रता	१९१
जगदधिष्ठानस्य केवलस्य वेद्यत्वम्	१९२
अरनाभिदृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वाधारत्वम्	१९३
ब्रह्मणः साक्षात्कारानुगुण स्थानम्	१९३
ब्रह्मज्ञाने कृतकृत्यता	१९४
ज्ञेयस्य ब्रह्मणः स्वरूपनिरूपणम्	१९५
ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वम्	१९६
विश्वमिथ्यात्वम्	१९६

तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

जीवेशयोर्वैलक्षण्यम्	१९७
जीवस्य ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मत्वम्	१९८
जीवस्य ब्रह्मात्मत्वविवरणम्	१९९
ब्रह्मात्मज्ञानिनः स्तुतिः	१९९
ब्रह्मज्ञानसाधनकथनम्	२००
सत्यस्य स्तवः	२०१
ब्रह्मणो विज्ञाज्ञभेदेन नेदिष्ठतादवीयस्ते	२०१
ब्रह्मणः शुद्धसत्त्वमात्रगोचरता	२०२
तस्यैव प्रपञ्चः	२०३
ब्रह्मज्ञानिनः सर्वकामाप्या स्तवः	२०३

तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः

परब्रह्मज्ञानिनोऽमृतत्वम्	२०४
सकामस्योपासकस्य निष्कामस्य च व्यतिरेकः	२०५
ब्रह्मभावमीहमानस्यैव ब्रह्मप्राप्तिः	२०५
विवेकवैराग्यमूलसंन्यासेन ब्रह्मप्राप्तिः	२०६
ब्रह्मज्ञानिनः सर्वात्मता	२०७
ब्रह्मज्ञानेन प्रपञ्चबाधे मुक्तिः	२०७
ज्ञानिनो देहादेर्ब्रह्मात्मता	२०८
सदृष्टान्तं नामरूपप्रहाणेन ब्रह्मावाप्तिः	२०९
ब्रह्मविद्याफलश्रुतिः	२०९
ब्रह्मविद्योपदेशप्रकारे ऋक्सम्मतिः	२१०
यथोक्ताधिकारिभिन्नस्यानर्हत्वमाचार्यपूजनं च	२१०

६. माण्डूक्योपनिषत्

अगमप्रकरणम्

ओङ्कारस्य सर्वाधारत्वं चतुष्पात्त्वं च	२१२
तस्य प्रथमपादस्वरूपम्	२१५
तस्य द्वितीयपादस्वरूपम्	२१६
तस्य तृतीयपादस्वरूपम्	२१७
स एव सर्वेश्वरः	२१८
तस्यैव विश्वादिभेदेन त्रेधा स्थितत्वम्	२१८
अवस्थान्नयानुभवः	२१९
विश्वादेः स्थूलादिभुक्तत्वं तृप्तिश्च	२१९
एतद्भोगज्ञानफलम्	२२०
तस्यैव सर्वकारणत्वम्	२२०
सृष्टिविकल्पः	२२१

देवस्वभाव एव सृष्टिः	२२२
तस्य तुरीयपादस्वरूपम्	२२२
तुर्यतुरीयलक्षणम्	२२४
विश्वादीना याथात्म्यम्	२२५
तुर्यस्य भावाभावप्रकाशकत्वम्	२२५
तुरीयस्य न कारणबद्धत्वम्	२२६
तस्यैव विवृतिः	२२६
तुरीयप्राप्तिः	२२७
अद्वैतबोधः	२२७
तस्यैव परमार्थत्वम्	२२८
अद्वैतज्ञाने सति द्वैतस्याभावः	२२९
ओङ्कारविवरणम्	२२९
अकारमात्रास्वरूपम्	२३०
उकारस्वरूपम्	२३१
मकारस्वरूपम्	२३१
विश्वादीनामोङ्कारावयवत्वम्	२३२
एतज्ज्ञानफलम्	२३३
अकारादीना विश्वादिनेतृत्वम्	२३३
तुरीय ओङ्कार आत्मैव	२३३
प्रणवोपासनाफलम्	२३४
प्रणवस्य बहुधा भानम्	२३५
उपासकस्य तद्भावापत्तिः	२३५
तद्रूपेश्वरज्ञानाच्छोकनिवृत्तिः	२३६
प्रणवयाथात्म्यज्ञानफलम्	२३६

वैतथ्यप्रकरणम्

स्वप्नप्रपञ्चस्य वैतथ्यम्	२३७
-------------------------------------	-----

तद्वजाप्रत्यपि भावाना वैतथ्यम्	२३८
जाप्रत्स्वप्रयोरेकत्वम्	२३९
स्थानद्वयस्थभावाना वैतथ्यम्	२३९
जाप्रद्धावानामपि मिथ्यात्वम्	२३९
स्वप्नदृष्टान्तस्य सद्भावः	२४०
जाप्रद्वेदाना स्वप्नतुल्यता	२४०
तद्वेदज्ञानस्य विकल्पः	२४१
आत्मन एव तद्वेदज्ञानम्	२४१
आत्मनस्तद्वेदकल्पनम्	२४१
स्वान्तर्बाह्यभावानामपि कल्पितत्वम्	२४२
व्यक्ताव्यक्तभेदेन भावाना कल्पितत्वम्	२४२
कल्पनामूलनिरूपणम्	२४३
आत्मविकल्पनम्	२४३
विकल्पनिवृत्तिप्रदर्शनम्	२४४
विकल्पाना मायामूलत्वम्	२४४
प्राणादिविकल्पाना प्रकारः	२४५
भावाना शिष्यरक्षकत्वम्	२४८
आत्मज्ञानफलम्	२४८
प्रपञ्चस्यासत्त्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च	२४९
परमार्थदशाप्रपञ्चनम्	२५०
सम्यक् परमार्थदर्शनम्	२५०
स्वाज्ञानात्संसारोपरतेरभावः	२५१
यतिचर्यानुक्रमः	२५१
मुनेर्ब्रह्ममात्रतयावस्थितिः	२५२
ब्रह्मातिरिक्तत्वम्	२५३
प्रकरणाथोपसंहारः	२५३

अद्वैतप्रकरणम्

ब्रह्मनिरूपणम्	२५४
जातिनिदर्शनम्	२५५
जीवानां सुखादिसंबन्धाभावः	२५६
आकाशवज्जीवेषु भेदाभावः	२५७
आत्मनो जीवस्य चाभेदः	२५७
आत्मनोऽविलक्षणत्वम्	२५८
देहादीनां स्वाविद्याकृतत्वम्	२५८
आत्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रामाण्यम्	२५९
मधुब्राह्मणविवरणम्	२५९
व्यष्टिसमष्टीशयोरैक्यम्	२६०
गौणमुख्याभ्यां जीवात्मनोरभेदः	२६०
उपासनायाः कल्पनाप्रकारः	२६२
परमार्थदर्शिनो विरोधाभावः	२६३
द्वैताद्वैतविवरणम्	२६३
आत्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽभेदः	२६४
आत्मनः स्वभाववैपरीत्याभावः	२६४
प्रकृतेर्नान्यथाभावः	२६४
आत्मजातिपक्षे मोक्षाभावः	२६५
सृष्टिश्रुतेर्निश्चितत्वम्	२६५
ब्रह्मणो माययैव जायमानत्वम्	२६६
कार्यकारणकलनाविरलं ब्रह्म	२६६
ब्रह्ममात्रावगतेः दुर्बोधत्वम्	२६७
सतोऽजायमानत्वादि	२६८
मनस्स्पन्दनमेव जाग्रदादिहेतुः	२६९
स्वतो मनसोऽस्पन्दः	२६९

प्रपञ्चस्य भावाभावयोर्मनःकृतत्वम्	२७०
मनसो ह्यमनीभावः	२७०
ब्रह्मबोधनप्रकारः	२७१
सुषुप्तिसमाध्योर्वैलक्षण्यं प्रचारभेदश्च	२७१
अजस्वरूपनिरूपणम्	२७३
अनामकत्वे हेतुनिरूपणम्	२७४
समाधिः शब्दार्थविवरणम्	२७४
असंपर्कयोगस्वरूपम्	२७६
मोक्षस्य मनोनिग्रहायत्तता	२७६
सामान्याना मनोनिग्रहस्यासौध्यत्वम्	२७७
मनोनिग्रहोपायः	२७७
निगृहीतमनसः सुखास्वादानाभावः	२७८
लयविक्षेपविरलस्य चित्तस्यैवं ब्रह्मत्वम्	२७९
ब्रह्म सुखस्वरूपम्	२७९
ब्रह्मसंपत्तिः	२८०

अलातशान्तिप्रकरणम्

आचार्यवन्दनम्	२८०
भूताभूतजातिवादः	२८२
अजातिख्यापनम्	२८२
अजात्यनुमोदनम्	२८३
मर्त्यामृतनिरूपणम्	२८३
प्रकृतिलक्षणम्	२८४
देहादावात्मबुद्धिनिरसनम्	२८४
सज्जातिवादिपक्षे ब्रह्मणो नाजत्वम्	२८५
तत्र दृष्टान्तदुर्लभत्वम्	२८५
कार्यकारणकलनाक्षेपः	२८६

कार्यात्कारणोत्पत्तिविडम्बना	२८६
हेतुफलयोः कार्यकारणभावे क्रमापेक्षा	२८७
हेतुफलयोः कस्य पूर्वनिष्पन्नत्वम्	२८७
अजातिप्रकाशनम्	२८७
साध्यसमस्य हेतोरसाधुत्वम्	२८८
अजातिसाधनप्रकारः	२८९
कस्याप्यजातत्वेनाजातिसिद्धिः	२८९
हेतुफलानादित्वे जातिप्रकाशनम्	२९०
परतन्त्रास्तित्वप्रकारः	२९०
सन्निमित्तोक्तिनिराकरणम्	२९१
चित्तातिरिक्तस्याभावः	२९१
चित्तस्वभावकथनम्	२९२
विज्ञानवादिपक्षप्रतिषेधनम्	२९२
प्रकृतेरन्यथाभावाभावकथनम्	२९३
बन्धमोक्षयोः परमार्थत्वाभावः	२९३
संसारमोक्षयोरभावः	२९३
जाग्रजाग्रदादिकलनाया अवस्तुत्वम्	२९४
ब्रह्मणः स्वमात्रत्वेनावशेषः	२९४
जाग्रद्दृश्यवस्तूनामसत्त्वम्	२९५
जागरितस्याप्यसत्त्वम्	२९५
जागरितस्य स्वप्नहेतुत्वम्	२९६
सदसतोर्मिथो हेतुत्वाभावः	२९६
असजाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकारणताभावः	२९७
अजातिभीरूणा जातिदर्शनम्	२९७
अजातिभीरूणा परमार्थतः च्युतिः	२९८
उपलम्भादिना स्वातिरिक्तस्यास्तित्वम्	२९८

परमार्थसद्वस्तुस्वरूपम्	२९९
चित्तं न जायत, इति ज्ञानफलम्	२९९
अचलविज्ञानस्य स्पन्दनाभावः	३००
स्पन्दनाभासे निराभासत्वम्	३००
अलातवद्विज्ञानमात्रे जात्यादिबुद्धिर्मृषैव	३००
आत्मनः कार्यकारणवैकल्यम्	३०१
हेतुफलावेशयोः, बन्धमोक्षत्वम्	३०२
हेतुफलयोः संसारायत्तता	३०२
सर्वस्याप्यविद्यया जायमानत्वम्	३०३
मायाया अविद्यमानत्वम्	३०३
परमार्थतो धर्माणा जन्मनाशाभावः	३०४
आत्ममात्रे नित्यानित्यविवेकाभावः	३०४
आत्मनो वागाद्यपह्वसिद्धत्वम्	३०४
स्वप्नजाग्रद्भावाना कल्पितत्वम्	३०५
जीवचित्तयोः परस्परसापेक्षत्वाभावः	३०५
जीवाना चित्तविकल्पनामात्रत्वम्	३०६
जीवस्याजत्वप्रकटनम्	३०७
चित्तस्यासङ्गत्वम्	३०७
अज इति कल्पनाया असत्यत्वम्	३०८
असह्यौकिकादेरभिनिवेशस्थानाभावः	३०८
हेत्वभावे फलाभावः	३०९
चित्तस्याजातिकथनम्	३०९
समभावाना जातिज्ञानफलम्	३१०
वस्त्वभावज्ञानेन निस्सङ्गनिवृत्तिः	३१०
निवृत्तस्वातिरिक्ताना स्थितिः	३१०
बुद्धानां विषयः	३११

सर्वैर्ब्रह्मणोऽगृह्यमाणत्वम्	३११
विविधग्रहाणामात्मावरणत्वम्	३१२
परमार्थपण्डितलक्षणम्	३१२
पण्डितेन काक्षुणीयकथनम्	३१३
विदुषा शमप्राप्तिः	३१३
स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिस्थितिः	३१४
परमार्थदृष्टिस्वरूपम्	३१४
एतज्ज्ञानफलम्	३१५
सत्त्वस्यैव ज्ञेयत्वम्	३१६
सर्वधर्माणां नानात्वाभावः	३१६
सर्वधर्मपरिज्ञानफलम्	३१७
शान्तेः कर्तव्यताभावः	३१७
कृपणलक्षणम्	३१८
कृपणैः परमार्थतत्त्वस्यागम्यमानत्वम्	३१८
ज्ञानस्यासङ्गत्वम्	३१९
आवरणच्युतेरभावः	३१९
धर्मस्वरूपम्	३२०
अद्वैतप्रशंसा	३२०
परमार्थतत्त्वबोधो नमस्कारश्च	३२१

७. तैत्तिरीयोपनिषत्

शीक्षावल्ली

प्रथमोऽनुवाकः

मङ्गलाचारः शान्तिपाठः	३२३
---------------------------------	-----

द्वितीयोऽनुवाकः

वर्णस्वरादिशिक्षणम्	३२५
-------------------------------	-----

तृतीयोऽनुवाकः

अधिलोकादिस्वरूपं तज्ज्ञानफलं च . . . ३२६

चतुर्थोऽनुवाकः

मेघाश्रीकामजपहोमौ . . . ३२८

पञ्चमोऽनुवाकः

स्वाराज्यफलकोपासनम् . . . ३३१

षष्ठोऽनुवाकः

सर्वात्मभावप्रतिपत्तिमार्गकथनम् . . . ३३२

सप्तमोऽनुवाकः

ब्रह्मणः पाङ्क्तस्वरूपेणोपासनाविधिः . . . ३३४

अष्टमोऽनुवाकः

ओङ्कारोपासनम् . . . ३३६

नवमोऽनुवाकः

अपरविद्योपासनम् . . . ३३७

दशमोऽनुवाकः

परविद्योपासनम् . . . ३३८

एकादशोऽनुवाकः

ज्ञानोत्पत्त्यर्थनियमानुशासनम् . . . ३४०

द्वादशोऽनुवाकः

विघ्ननिरासाय शान्तिपाठः . . . ३४३

ब्रह्मानन्दवल्ली

प्रथमोऽनुवाकः

शिष्यप्रार्थनम् . . . ३४३

ब्रह्मणः सृष्टिक्रमः . . . ३४४

द्वितीयोऽनुवाकः

अज्ञब्रह्मोपाननम् ३९१

तृतीयोऽनुवाकः

प्राणमयमनोमयकोशविवरणम् ३९३

चतुर्थोऽनुवाकः

विज्ञानमयकोशविवरणम् ३९५

पञ्चमोऽनुवाकः

आनन्दमयकोशविवरणम् ३९६

षष्ठोऽनुवाकः

ब्रह्मणो जगत्सृष्टिस्तदनुप्रवेशश्च ३९९

सप्तमोऽनुवाकः

ब्रह्मयाधान्यज्ञानम् ३६४

अष्टमोऽनुवाकः

आनन्दस्य मीमांसा तत्फलं च ३६७

नवमोऽनुवाकः

उक्तार्थसंक्षेपः ३७२

भृगुवल्ली

प्रथमोऽनुवाकः

ब्रह्मणस्त्वदस्थलक्षणम् ३७४

द्वितीयोऽनुवाकः

अज्ञब्रह्मविज्ञानम् ३७५

तृतीयचतुर्थपञ्चमानुवाकाः

प्राणादिब्रह्मविज्ञानम् ३७६

षष्ठोऽनुवाकः

भार्गवीवारुणीविद्यावगतिफलम् . . . ३७७

सप्तमोऽनुवाकः

ब्रह्मविज्ञानद्वारकान्तप्रशंसा . . . ३७८

अष्टमनवमानुवाकौ

अन्नस्य कदापि परिहरणाभावः . . . ३७९

दशमोऽनुवाकः

ब्रह्मोपासनाप्रकारभेदः . . . ३८०

८. ऐतरेयोपनिषत्

प्रथमोऽध्यायः

ब्रह्मप्रापकमार्गकथनम् . . .	३८६
महदुक्तस्य ज्ञानसमुच्चितकर्मत्वम् . . .	३८९
हिरण्यपुरुषलक्षणम् . . .	३९२
हिरण्यपुरुषस्य ब्रह्मेन्द्रप्राणादिवाच्यत्वम् . . .	३९३
तस्य वागादिस्तुतिः . . .	३९७
प्राणस्य विभूत्यन्तराभिधानम् . . .	३९९
ज्ञानकर्मभ्यां पुरुषस्य सर्वसृष्टिः . . .	४०३
सर्वसृष्टेर्मूलनिर्धारणम् . . .	४०६

द्वितीयोऽध्यायः

प्राणसम्पत्त्या सर्वसंपन्नत्वम् . . .	४०९
प्राणस्य सर्वात्मकत्वम् . . .	४११
बृहतीसहस्रसंपत्त्या पुरुषनिर्वर्त्यकर्मसंपत्तिः . . .	४१४
प्राणव्यञ्जनसंपत्प्रदर्शनम् . . .	४१६

तृतीयोऽध्यायः

उक्तस्य पञ्चविधगुणविशेषसंबन्धः . . .	४१८
पुरुषस्य ज्ञानादेव कर्तव्यत्वम् . . .	४२०
पुरुषस्य सर्वकर्मफलप्राप्त्युपायः . . .	४२२
पुरुषबुद्धिप्ररोचनाय यज्ञस्तवः . . .	४२४
सर्वात्मना बृहतीसहस्रस्तुतिः . . .	४२६
बृहतीसहस्रसंपत्त्या सर्वसंपत्तिः . . .	४२८
प्राणात्मवेदनफलम् . . .	४३३
एवंविदुषः सर्वत्र संचारः . . .	४३४

चतुर्थोऽध्यायः

अकर्मिण आत्मयाथात्म्यावगतिः . . .	४३७
अन्नान्नादशक्तिसृष्टिः . . .	४४०
अन्नसृष्ट्या लोकार्तिमोचनम् . . .	४४२

पञ्चमोऽध्यायः

आत्मोत्पत्तिः कैवल्यस्वरूपं च . . .	४४६
-------------------------------------	-----

षष्ठोऽध्यायः

ब्रह्मयाथात्म्यविचारः . . .	४५०
-----------------------------	-----

सप्तमोऽध्यायः

परापरविद्याप्राप्त्यन्तरायनिवर्तकशान्तिपाठः . . .	४५४
---	-----

नामधेयपदसूची	४५७
वेशेषपदसूची	४६१

ॐ

ईशावास्योपनिषत्

पूर्णमदः - इति शान्ति.

परिव्राजकस्य ज्ञाननिष्ठा

ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥

उपनिषद्ब्रह्मयोगिविरचितं विवरणम् ।

ॐ श्रीमद्विश्वामित्राधिष्ठानपरमहंससद्गुरुरामचन्द्राय नमः ।

ईशास्यष्टोत्तरशतवेदान्तपटलाशयम् ।

त्रैपदानन्दसाम्राज्यं कलये स्वावशेषतः ॥ १ ॥

नत्वा त्रिपाद्गुरुं सद्यः कवल्यानन्दमिच्छताम् ।

ईशास्यष्टोत्तरशतवेदान्तार्थो निगद्यते ॥ २ ॥

लीलाविभूतिनिःश्वासनिगमान्तार्थसञ्चयम् ।

लीलया लीलाविभूतिरेव जानाति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

कृत्वा मा लेखकं लीलाभूते मय्यनुकम्पया ।

ईशास्यष्टोत्तरशतवेदान्तार्थं स्फुटीकुरु ॥ ४ ॥

इह खलु निर्हेतुजातकरुणया स्वाविद्यापदगाण्डाल्यलङ्कारप्राणिपटल-
स्वपदप्रापकहेतुपुग्मद्याकलेबरेयं भगवती लीलाविभूतिः मोहभूतिपटलनवाशान्

बौद्धमीमांसकद्वैत्यादिमतनैर्गपेक्षयेण तत्तन्मतगतहेयाशापह्ववसिद्धनिप्रतियोगिक-
 ब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणविकलेबरकैवल्यसत्त्वभाजनं करवाणीति प्रतिज्ञापूर्वकं “स
 यथाद्रिंधाग्रेरभ्याहितस्य पृथक् धूमा विनिश्चरन्ति एव वा अरेऽस्य महतो भूतस्य
 निःश्वसितमेवैतद्यद्गवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराण विद्या
 उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि अनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि इष्ट द्रुतमाशितं पायितं
 अयं च लोकः पृथक् लोकः सर्वाणि च भूतानि अस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि”
 इति श्रुत्यनुरोधेन स्वनि श्वासवदप्रयत्नाविर्भूतऋग्यजुस्सामायर्वणविभक्ताशीत्यधिक-
 शतोत्तरसहस्रशाखावन्तकपटलसारभूतेऽष्टोत्तरशतसारसंग्रहायमाणमहावाक्य -
 रत्नावलीप्रभालोचनादिपरमाद्वैतशास्त्रं प्रकटयामास । तत्पुरस्तादेव ब्रह्मप्रणव-
 त्रिपात्तत्त्वविवेकादिप्रकरणजातं च तत्र प्रतिप्रकरणं निःप्रतियोगिकब्रह्ममात्र-
 सिद्धान्तस्य प्रकटितत्वात् तेनैव कैवल्यसिद्धेः न पुनर्वक्तव्यमवशिष्यते । तथापि
 ईशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्तजातस्य क्रमशो न व्याख्यातत्वादिति मनीषया असह्यौ-
 किकाद्यष्टदृष्टिष्वन्त्यदृष्ट्यारूढानां असह्यौकिकाद्यष्टदृष्टिगतहेयाशापह्ववसिद्धनिप्रति-
 योगिकब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणविकलेबरकैवल्यप्रापकं अनुबन्धचतुष्टयगर्भितं ईशा-
 द्यष्टोत्तरशतवेदान्तविवरणमुखेन परमाद्वैतशास्त्रं प्रतिजानीते । ईशादिप्रत्युपनिषदं
 एकप्रयोजनरतत्वेन तत्साधनीभूताशेषार्थावभासकत्वेन च सर्वतोमुखतात्पर्य-
 मण्डितत्वात् सर्वासामपि शास्त्रत्व युज्यते ।

एकप्रयोजनरतमशेषार्थावभासकम् ।

सर्वतोमुखतात्पर्यमण्डितं शास्त्रमुच्यते ॥

इति स्मृतेः ।

यद्वा— ईशादिमुक्तिकान्तविशिष्टं शास्त्रम् । प्रातिस्विकेन ईशादयः
 प्रकरणानि । तासां पृथक् प्रकरणलक्षणस्यापि सपन्नत्वात् ।

शास्त्रैकदेशविषयं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

साराशस्पष्टकथनं यत्तत्प्रकरणं विदुः ॥

इति स्मृतेः ।

कृत्स्नवेदान्ता विषयः । सर्वापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं तत्स्वरूपावस्थानलक्षणविकलेबरकैवल्य हि प्रयोजनम् । चिन्मात्रशास्त्रयोः प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावः सम्बन्धः । सद्योमुक्तिकामो हि अधिकारी । तथा च नामार्थविवेके अभिहितम्—

विषयः स्वेतरग्राससत्तासामान्यमीरितः ।
 प्रयोजनं ब्रह्ममात्रावशेषणतया स्थितिः ॥
 सम्बन्धः प्रतिपाद्यादिः शास्त्रचिन्मात्रयोर्मिथः ।
 विकलेबरकैवल्यानन्दकामोऽधिकार्यसौ ॥ इति ।

ईशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्ता न हि ब्रह्ममात्रपर्यवसन्नाः । किन्तु असह्यौक्तिकाद्यष्टदृष्टिपरा एव इति चेत् न । स्वाज्ञानजडीकृतमोहभूतिपटलस्य सर्वापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रज्ञानगन्धविकलत्वेन तत्पदारोहाय असह्यौक्तिकाद्यष्टदृष्टीना उपायत्वेन च तद्गतहेयाशापह्ववतः सर्वापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रप्रबोधकत्वात् ईशादि-सर्ववेदान्ताः साक्षात् परम्परया वा ब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना एव । “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” इति, “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” इति च श्रुतेः स्मृतेश्च ।

तथा च—ऋगादिचतुर्वेदप्रविभक्तेशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्तवाक्यानि—

ईशावास्यमिदं सर्वम्
 अनेजदेकम्
 अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि
 अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत्
 स एषाऽकलोऽमृतः
 अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः
 अक्षरात्परतः परः
 अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः
 प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः
 सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म

प्रज्ञानं ब्रह्म

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा

तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्

अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः

पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्

ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति

द्वितीयकारणाभावादनुत्पन्नमिदं जगत् ।

सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ॥

इदं प्रपञ्चं यत्किञ्चिद्यज्जगति वीक्ष्यते ।

दृश्यरूपं च दृग्रूपं सर्वं शशविषाणवत् ॥

सच्चिदानन्दमात्रोहमनुत्पन्नमिदं जगत् ।

चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरस रसम् ॥

ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्ममात्रमसन्नं हि ।

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्नव एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्लमम् ॥

इत्यादिमहावाक्यपटलपर्यालोचनया ब्रह्ममात्रं भावरूपं, न हि तस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन तदतिरिक्तप्रसक्तिरस्ति । यद्यसत् लौकिकादिदृष्टिमाश्रित्य स्वातिरिक्तं आत्मत्वेन स्वोपाधित्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन शून्यत्वेन वास्तीति येषां भ्रान्तिः तद्भ्रान्तिमात्रापह्नवे तदपि निष्प्रतियोगिकाभावरूपमेव । स्वातिरिक्तस्य वस्तुतोऽवस्तुतो वाप्यलब्धात्मकत्वात् ।

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन ।

न पृथङ्नापृथक् किञ्चिदिति शास्त्रविदो विदुः ॥

इति सर्वज्ञगौडपादाचार्योक्तेः । निष्प्रतियोगिकभावाभावयोरपि आधाराधेयता स्यादिति चेत् न । दुर्लभत्वात् । सप्तद्वीपाधिपसार्वभौमस्य नित्यनपुंसकवन्ध्यो-
त्पन्नकन्यारत्नपरिणयवत् दुर्लभत्वात् न तयोः ब्रह्मातिरिक्तयोः आधाराधेयता

अस्ति नास्तीति विभ्रमावकाशोऽस्ति । तस्मात् सर्वापह्ववसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया सदा विजयते इति परमसिद्धान्तार्थेऽपि निष्प्रतियोगिक-ब्रह्ममात्राज्ञानमहिम्ना केचिदेव प्रत्यवतिष्ठन्ते ।

अनादिकालप्रभवमोहभूतेः त्रिपाद्भूत्यवस्थानलक्षणकैवल्यान्त असल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिदृष्टस्वातिरिक्तात्मत्वसत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादिकलनाकलित-स्वाविद्यापदतत्कार्यविजृम्भितबन्धमोक्षव्यवहारापह्ववे बन्धादिप्रतिपादकश्रुति-स्मृतिव्यर्थे जाते तन्निबन्धनवर्णाश्रमाचारव्यवस्था कथं सिद्धिपदं भजति । तदसिद्धौ निर्मर्यादं जगत् भवेत् । ततो ब्रह्ममात्रसिद्ध्यपेक्षया यत्किञ्चित् स्वातिरिक्तमङ्गीकार्यम् । एवमङ्गीकृतं चेत् असल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिषु तत्तन्मतव्यवस्थापि सेद्गुं पारयतीति । तत्रोच्यते—ब्रह्मणः स्वमात्रप्रकृतित्वेन तदन्यथानुपपत्तेः ।

प्रकृतिप्राकृतास्पृष्ट स्वप्रकृत्यावशेषितम् ।

इत्यन्तःप्रणवोक्तेः ।

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥

इति गौडपादाचार्योक्तेश्च ।

भवत्वेवम् । व्यवहारसिद्धिः कुत इति चेत् न । स्वमात्रस्याव्यवहार्यत्वात् । स्वमात्रावगतेः सर्वव्यवहारापह्ववपूर्वकत्वात् । “अदृश्यमव्यवहार्यमप्राह्यमलक्षण-मचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमम्” इति श्रुतेः ।

वस्तुतोऽवस्तुतो वापि व्यवहारो न युज्यते ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्ताव्यवहार्यं पराक्षरम् ॥

इति स्मृतेश्च । तथापि निष्प्रतियोगिकाव्यवहार्यब्रह्ममात्रेऽपि स्वोक्तानुबन्ध-चतुष्टयालङ्कारपरमाद्वैतशास्त्रप्रवृत्तिहेतुतया अपह्ववमुखेन वा व्यवहारः स्यादिति चेत् न । परमाद्वैतप्रबोधसिद्धौ अपह्वोतव्यविषयवैरल्ल्यात् । तत्प्रबोधसमकाल-मेव असल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिविकल्पितव्यष्टिसमष्ट्यात्मकस्वाविद्यापदतत्कार्यायमाण-

जाप्रजाप्रदादितुर्यस्वापान्त^१तद्व्यष्टयभिमानिविश्वविश्वादितुर्यप्राज्ञान्ततत्समष्टयभिमा-
निविग इविराडादितुर्यत्रीजान्ततदुभयैक्याभिमान्योत्रोत्राद्यविकल्पानुज्ञैकरसात्मक -
चतुष्पञ्चदशकलनाविजृम्भितबन्धमोक्षतत्प्रमाणश्रुतिस्मृतितज्जवर्णाश्रमाचारव्यव -
स्थासिध्यसिध्योः प्रलयं गतत्वात् परमाद्वैतशास्त्रव्यवहृतिरपि न सम्भवति ।
शास्त्रादिव्यवहाराभावे ब्रह्ममात्रसिद्धिः कुत इति चेत् न । स्वमात्रत्वात् तस्य
निष्प्रतियोगिकत्वेन स्वत एव सिद्धत्वात् । न च स्वतःसिद्धे वस्तुनि तत्सिद्धि-
मानाकाङ्क्षास्ति । तथा चेत् परमाद्वैतशास्त्र व्यर्थमिति चेत् न । तस्य निष्प्रति-
योगिकब्रह्ममात्रावरणायमानासल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिनिष्ठवैषम्याशमात्रापह्वीकरणपटु -
शक्तित्वात् । न हि शास्त्रवैयर्थ्यं शास्त्रसद्वितीयं ब्रह्मेति चेत् न । शास्त्रस्य
प्रबोधसमकालमुपक्षीणत्वात् निष्प्रतियोगिकनिरावृत स्वमात्रमवशिष्यत इति
ईशावास्यमारभ्य मुक्तिकोपनिषदन्तवेदान्तसिद्धान्तः । एवं सिद्धान्ताविरोधमी-
शाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः क्रमशो व्याक्रियन्ते ॥

यत्रापह्ववता याति स्वातिरिक्तभिदाततिः ।

कलये तं स्वावशेषधियावस्थातुमीश्वरम् ॥ १ ॥

नत्वा गुरुपद सद्यः कैवल्यसुखमिच्छताम् ।

ईशावास्योपनिषदः परमाशय उच्यते ॥ २ ॥

शतो न द्विसहस्रमन्त्रसंख्यापरिमितवाजसनेयान्तर्गतकाण्वशाखासंहितायां “ इते
त्वा ” इत्यादि “ द्यावापृथिवीभ्या साहा ” इत्यन्तैकाशीत्यधिकाष्टोत्तरशत
सहस्रसंख्याकाः मन्त्राः दर्शपूर्णमासादिकर्मकाण्डप्रकाशकाः । शिष्टास्त-
निष्कामधियानुष्ठितकर्मफलापेक्षान्तुष्टेश्वरप्रमादजनितचित्तशुद्धिप्राप्त्यपारमहंस्याश्रम
प्रपन्नानामधिकारिणा साक्षात् परम्परया वा ब्रह्ममात्रप्रबोधका हि ईशा
वास्याद्येकोनविंशतिमन्त्राः । “ अनेजदेकम् ” इति, “ ब्रह्ममात्रं तत्प्रबोध
समकालम् ”, “ तत्र को मोहः कः शोकः ” इति स्वातिरिक्तबन्धमोक्षभ्रमा
सम्भवनिरूपणात् । यत एते मुमुक्षुपटलस्वाराज्यप्रापकाः अतः तान् संक्षेपतं
व्याख्यास्ये— ईशा इत्यादिना ॥

ईशावास्योपनिषत्

तदितरस्य कर्मनिष्ठा

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

अद्वितीयब्रह्मतत्त्व न जानन्ति यदा तदा ।

भ्रान्ता एवाखिलास्तेषां क्व मुक्तिं केह वा सुखम् ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन पूर्वमन्त्रोक्तार्थानधिकाग्रिणा असल्लौकिकतुल्यत्वेन प्राप्तदेहात्म-
भाक्षया देहातिरिक्तजीवभावः श्रेयानित्यादौ कामनाधिया वा यावदायुष
कर्म कर्तव्य इत्याहाय मन्त्रः — कुर्वन् इति ।

शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः ” इति श्रुत्यनुरोधेन शतं समाः संवत्सराः
ताः स्मार्तनित्यनैमित्तिककर्माणि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । स्वाज्ञस्य तूष्णी-
मवस्थौक्षया काम्यधिया वा कर्मकरणमेव श्रेयः इत्यर्थः ।

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

इति स्मृतेः ॥

एवंप्रकारेण नरोऽहमिति नरमात्माभिमानिनि त्वयि जिजीविषति सति
कदाचित् निष्कामधीः भवेत् । इदानीं तादृशाधिकाराभावात् इत एतस्मात्
काम्यकर्मकरणात् प्रकारान्तरं नास्ति । येन प्रकारान्तरेण अशुभं कर्म न लिप्यते
कर्मणा न लिप्यते । अतः शास्त्रविहितं कर्म कुर्वन्नेव जीवितुमिच्छेदित्यर्थः ॥ २ ॥

काम्यकर्मनिष्ठानिन्दा

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।

ताः स्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्या यस्या जन्मस्थितिनाशकलनैव परा गतिः सेयमविद्या जगतीत्युच्यते । तस्या यत्किञ्च यत्किञ्चित् । इदं परिदृश्यमाननानानाम रूपजुष्टपशुपक्षिपन्नगादिविचित्रकलनाशोभितं कर्तृभोक्तृत्वादिविभ्रमारूढाधिष्ठि अनन्तकोटिब्रह्माण्डात्मकं सर्वं आविद्यकं यन् जगत् दृश्यते तन्मूलकं जाशयोगतः ईशभावमापन्नेन जगदारोपाधिकरणेन ईशा आवास्यं व्यक्त कबलितमित्यर्थः । “सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वम्”, “मत्तामात्रं हीदं सर्वम्” इत्यादिश्रुतेः । यः स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितस्वातिरिक्तभेदजात ईष्टे इति ईड्/वि-मापन्नः सोऽयं निगड्कुशाभावरूपस्वदृष्ट्या आवृत्तितयापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रत्वं । यत् उक्तविशेषणविशिष्टजगत्त्वेनाभिमतं तन्निरङ्कुशाभावरूपं तस्य कालतऽपि परमार्थदृष्ट्या शशविषाणवदलब्धात्मकत्वात् । तयोः व्याप्यव्यापकायां जगदीशयोराधेयाधारता अस्ति नास्तीति विभ्रमापह्ववबोधेन तेन त्यक्ते इति भावे क्तः स्वातिरिक्तसर्वत्यागेन । हे स्वाज्ञस्वज्ञलोक स्वातिरिक्तसर्वापह्ववसं ब्रह्म स्वमात्रमिति प्रबोधसमकालं तन्मात्रावस्थानलक्षणविकलेवरकैवल्यानन्दं गृही-थाः प्रामुहि । पुनः जगदीशयोर्मध्ये कस्यस्वित् कस्यचित् धनं आधेयत्व आधारत्वं वा कदापि स्यात् इति मा गृधः गर्धि इच्छा मा कार्षीः इति । अत्र—

यथा पुमान् स्वदेहस्थमलमुत्सृज्य तत्पुनः ।
नादातुमीहते जातु नोच्चरेन्न स्मरेत् क्वचित् ॥
तथा विद्वान् स्वातिरिक्तभ्रममुत्सृज्य तत्पुनः ।
नेहते जात्वपि ब्रह्ममात्रज्ञानसमं मुनिः ।
स्वावशेषतया ब्रह्ममात्रानन्दो बभूव सः ॥

इति स्मृतिर्मानम् ।

स यो ह वैतत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ।

इति श्रुत्यनुबोधेन ईशावास्यमिति पूर्वमन्त्रार्थज्ञानिन एवामृतत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥१॥

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
 ज्ञानयोगेन साख्याना कर्मयोगेन योगिनाम् ॥
 द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
 प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च प्रभाषितः ॥

इत्यादिस्मृत्यनुरोधेन विद्वद्विद्वद्विषयत्वेन पूर्वोत्तराभ्या मन्त्राभ्या ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठा च अभिहिता । तत्र कर्मनिष्ठारूढाविद्वन्निन्दार्थो मन्त्रः आमनायते असुर्या इति । काम्यधिया कर्मानुष्ठातारोऽविद्वासः प्रेत्य इमं देहं त्यक्त्वा । अथ “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्” इति, “प्रजापतिर्देवाननुशशास” इति च श्रुत्यनुरोधेन असदपहवसिद्धसन्मात्रभावारूढाः सुराः तद्भावविरळाः असुराः तेषामावासभूताः असुर्या नाम लोकाः काम्यकर्मफलानि यत्र लोक्यन्ते भुज्यन्ते इति लोकाः स्वर्गादयो जन्मानि वा चिन्मात्रभाववारकान्धेन स्वाज्ञान-तमसा वृताः तान् लोकानेव मुहुर्मुहुः गच्छन्ति । घटीयन्त्रवदविश्रान्तं जन्ममरणानि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । केन दोषेणैव त एव ससरन्तीत्यत्र—

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति नोचेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

इति श्रुतेः ।

लब्ध्वा कथञ्चिन्नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुस्त्व श्रुतिपारदर्शनम् ।

यस्त्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधीः स आत्महा स्वं विनिहत्य हन्यते ॥

इति सर्वज्ञभगवत्पादोक्तेश्च । ते आत्महनः जन्मनाशवन्तः जनाः भवन्ति ।
 विद्यमानाविद्यमानवस्तुवस्त्वाभासतिरस्करणपुरस्करणदोषेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

आत्मतत्त्वस्वरूपम्

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आम्रुवन् १पूर्वमर्षत् ।

तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

१ पूर्वमर्षत्—उ, मु, मर्षत्—उ १, क.

यदज्ञानात् अविद्वासो हीयन्ते यदज्ञानात् विद्वासो मुच्यन्ते तदिदं आत्मतत्त्वं कीदृशमित्याकांक्षाया तत्स्वरूपं अयं मन्त्र आह—अनेजत् इति ॥ परमार्थदृष्ट्या स्वमात्रतया अवस्थानं स्वावस्थानम् । तस्मात् च्युतिः चलनं कम्पन एजत् “ एजृ कम्पने ” इति धातोः । चलनाचलनकलनापह्ववसिद्धं अनेजत् । तदिदं वस्तु असल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिमोहे सत्यसति सर्वदैकरूपमित्यर्थः । “ परं ध्रुव ” इति श्रुतेः । तदेतद्वस्तु स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसमस्तभूतान्तःकरणावच्छेदेन प्रत्यगादिभाव भजतीव भजतीत्याह—मनस इति ॥ समस्तप्राणिहृदयावच्छिन्नसकल्पादिलक्षणमनसो जवीयः जववत्तरम् तस्य । दूरदेशंगतमनोवृत्तिसहस्रप्राहकत्वात् ।

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

इति श्रुते । लोकप्रसिद्धजविष्टमानसाग्राह्यत्वे किं वक्तव्यं इन्द्रियाग्राह्यत्वं इत्याह—नैनत् इति ॥ स्वस्वविषयद्योतनात् देवाः चक्षुरादीन्द्रियाणि स्वाधिष्ठानदेवतानुग्रहीतान्यपि एनत् आत्मतत्त्वं न आप्नुवन् न गृह्णन्तीत्यर्थः । कथमेनं न गृह्णन्तीत्यत आह—अर्षत् इति ॥ मनआदिकरणग्रामचलनाभासात् पूर्वमेवातिवर्षति गच्छतीत्यर्षत् । आभासमात्रतोऽपि करणग्रामगोचरं एतत् न भवतीत्यर्थः । वस्तुतो निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रमध्यात्मतत्त्वं स्वाज्ञदृष्ट्या मायाकृतविकारानुवर्तनात् विश्वविश्व—विराड्विराट्—ओत्रोत्रादि—त्रिपञ्चदशकलना ^१प्राप्तवदिव भाति इत्याह—तत् इति ॥ तदेतदात्मतत्त्वं स्वविषयेषु स्वावस्थायामु च नित्यं द्रुत धावतः सर्वप्राणिमानसप्रात्रवागादीन् विश्वविश्वादींश्च अत्येति अतिक्रामति । स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्या विकल्पितकरणग्रामतदध्यक्षविश्वविश्वादिमोहे सत्यसति ^२सर्वप्रासतुर्यतुर्यस्वरूपेण स्वयं तिष्ठत् सर्वदैकरूपेण स्थितमित्यर्थः । वस्तुतो निरधिष्ठानमपि दृष्टिवैषम्यादधिष्ठानता ^३प्राप्तवदिव भाति इत्याह—तस्मिन् इति । यत् सर्वास्पदत्वेनाभिमतं तस्मिन् सन्मात्रे मातरि अन्तरिक्षे श्वयति चलतीति

^१ आत्तवद्भाति—उ १.

^२ सर्वं प्रास—उ.

^३ प्राप्तवद्भाति—उ १.

सर्वक्रियाश्रयत्वेन सर्वप्राणभृत्सूत्रात्मको मातरिश्चा वायुः आपः वियदादि-
पञ्चभूतावकाशप्रदानादिशक्तीः भौतिकचराचरचलनादिशक्तीश्च दधाति विधारय-
तीत्यर्थः । “ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्यचन्द्रद्यावापृथिवीनिमेष-
मुहूर्ताहोरात्रमासत्र्वयनसवत्सरादयो विधृतास्तिष्ठन्ति ”, “ भीषास्माद्वातः
पवते ” इति च श्रुतेः ॥ ४ ॥

क्रियाशक्त्यास्पदम्

तदेजति ¹तन्नैजति तदूरे तद्वन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

सर्वा हि क्रियाशक्तयः स्वाधिष्ठाने सत्येव भवन्ति तदास्पद किमित्यपे-
क्षाया आह—तत् इति ॥ उपाधियोगायोगाभ्या तदेतत् आत्मतत्त्वं
एजति इव न एजति इव चाविद्वद्धिदुषा दृश्यनुरोधेन दूरे अन्तिके च ।
तस्मिन्नारोपितनामरूपक्रियात्मकस्य अस्य सर्वस्य जगतः अन्तः अन्तरे ।
बाह्यतो बाह्ये च तदु तदेव । सर्वत्र भातीव भाति सर्वव्यापित्वात् । “ य
आत्मा सर्वान्तरः ” इति श्रुतेः । वस्तुतो निरधिष्ठानत्वेन सर्वकलनापह्ववसिद्ध-
मित्यर्थः ।

केवलं ब्रह्ममात्रत्वान्नास्यनात्मेति निश्चिनु ।

इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

सर्वात्मभावनाप्रकारः

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

¹ तन्नैजति—क, उ १.

“ तदन्तरस्य सर्वस्य ” इत्यादिमन्त्रप्रकटितसर्वात्मभावनाप्रकारं तत्फलं च द्वौ मन्त्रावाहृतुः—यस्तु इत्यादिना ॥ यस्तु मुमुक्षुः स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तस्वातिरिक्तं सर्वं विश्वविश्वादित्रिपञ्चदशरूपेण अततीति स्वात्मा । तस्मिन्नेव अव्यक्तादिस्थावरान्तगतसर्वाणि भूतानि । “ अहमेवाधस्तात् अहमुपरिष्ठात् अहं पश्चात् अह पुरस्तात् अह दक्षिणतः अहमुत्तरतः अहमेवेदं सर्वम् ” इति श्रुत्यनुरोधेन पश्यति स्वात्मव्यतिरिक्तानि न पश्यति । पुनः वियदादिभूतभौतिकेषु चान्तर्यामिप्रत्यग्रूपेण तिष्ठन्तमात्मानं पश्यति । सोऽयं परिब्राह्म विद्वान् सर्वात्मभावारूढो मुनिः । गुपेः निन्दाया सनः स्मरणात् जुगुप्सा निन्दा । तदभावां विजुगुप्सा तथा । तन्निषेधो नञा क्रियते । स्वातिरिक्तदयनीयादयनीयवस्त्वन्तराभावात् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वात्मभावनाफलम्

यस्मिन्मर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

सर्वात्मभावनाफलमाह—यस्मिन् इति । यस्मिन् काले विजानतो विदुषः सर्वात्मभावनामहिम्ना निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावरणायमानसर्वभावे निवृत्ते स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसर्वाणि भूतभौतिकानि आत्मैव आत्ममात्रमेव अभूत् इत्यत्र—

यस्मिन् काले निर्विशेषब्रह्म जानाति योगिराट् ।

तदानीमविशेषेण ब्रह्म संपद्यते मुनिः ॥

इति स्मृतेः । तत्र तस्मिन् काले स्वातिरिक्तसर्वभूतभौतिकपटलमस्ति नास्तीति को मोहः । स्वातिरिक्तसर्वभूतभौतिकापह्वेऽपि कः शोकः इत्याक्षेपतः शोकमोहोपलक्षितस्वाविद्यापदतत्कार्यजातमस्ति नास्तीति विभ्रमापह्वोक्तिरपि अपह्ववपदं भजेदिति द्योयते । ततः कालत्रयेऽपि ब्रह्ममात्रनिष्प्रतियोगिकतया अवशिष्यत इत्यर्थः ।

ततः स्तिमितगभीर न तेजो न तमस्ततम् ।
अनाख्यमनभिव्यक्तं सत् किञ्चिदवशिष्यते ॥

इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

निष्प्रतियोगिकस्वात्ममात्रसिद्धयुपायः

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणं

अस्त्राविरश्शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान्

व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

यदि ब्रह्म निष्प्रतियोगिकत्वेन स्वमात्र अवशिष्यते अनादिकालमारभ्य स्वाज्ञपरम्परापि वर्तते तस्याः तदधिगमोपायवैरळ्यमाशंक्य स्वाज्ञदृष्ट्या-
रोपितपरिच्छिन्नकायत्रयाद्यतन्निरसनमुखेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रबोधद्वारकनिष्प्रति-
योगिकस्वात्ममात्रसिद्धिः भवेत् इत्ययं मन्त्र आह—स पर्यगात् इति ॥ शुक्र-
मित्यादिषट्पदान्यपि पुह्लिगत्वेन विपरिणेत्यानि । स पर्यगादित्युपक्रम्य कविर्मनी-
षीत्यादिपुह्लिगत्वेनोपसंहारात् । परमार्थदृष्ट्या योऽय परमात्मा स्वमात्रमवशिष्यते
सः अय स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तस्वाविद्यापदतत्कार्यजाते स्वज्ञदृष्ट्या सच्चिदानन्दरूपेण परि-
परितः समन्तात् अगात् व्योमवत् व्यापित्वात् । “सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा”
इति श्रुतेः । जडव्यापित्वेऽपि शुक्रं शुक्रः ज्योतिष्मान् साधनान्तरनैरपेक्ष्येण
स्वयप्रकाशरूपत्वात् । कायत्रये सति स्वयप्रकाशता कुतः इत्यत आह—अकार्यं
इत्यादि । व्यष्टिसमष्ट्यात्मककारणलिङ्गशरीरापवादाधिकरणत्वेन अयमकायः । व्रणं
क्षत स्त्रावा सिरा यस्य विद्यते तत् स्नाविर स्थूलशरीरं तदपवादाधारः अव्रणः
अस्त्राविरश्च भवति “अशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽतमा” । सच्चिदानन्दमात्रः स्व-
स्वराद् भवति” इति श्रुतेः । अशुद्धकायत्रयहानात् शुद्धः । व्यष्ट्यादिकायत्रयहनन-
दोषतः शुद्धत्व कुत इत्यत आह—अपापविद्धं इति । स्वातिरिक्तहन्तव्यकायत्रय-

वैरळ्यात् अपापविद्वत्त्वेन शुद्धत्व निरङ्कुशमित्यर्थः । योऽयमपापविद्वः प्रत्यग-
 भिन्नपरमात्मा सोऽयं मूलाबीजाशयोगतः सर्वज्ञेशो भवतीत्याह—कविः इति ।
 क्रान्तदर्शी सर्वदृगित्यर्थः । “अदृष्टं^१ द्रष्टुं” इति श्रुतेः । तस्य मनआदिकरण-
 ग्रामचालकत्वमाह—मनीषी इति । सर्वान्तरत्वेन मनआदिकरणग्रामं ईष्टे इति
 मनीषी सर्वज्ञेश्वर इत्यर्थः । “यो मनसि तिष्ठन्” इत्यादिकरणग्रामनियामकश्रुतेः ।
 तस्य सर्वाधिकरणत्वेन सर्वोन्नतत्वमाह—परिभूः इति । परि सर्वोन्नतत्वेन
 उपर्युपरि भवतीति परिभूः । केन परिभूत्वमेतीत्यत आह—स्वय इति ।
 स्वेतरनैरपेक्ष्येण स्वयमेव सर्वाधारो भवति वेति स्वयम्भूः सोऽयं सर्वज्ञेश्वरः
 शाश्वतीभ्यः समाभ्यः ब्रह्मकल्पपर्यन्तम् । “धाता यथापूर्वमकल्पयत्”
 इति श्रुत्यनुरोधेन पूर्वपूर्वकल्पे यथाभूत् तथा उत्तरोत्तरकल्पगणेऽपीति । यथा
 तथा तद्भावो याथातथ्य तस्मात् याथातथ्यतः अर्थान् अनन्तकोटिब्रह्माण्ड-
 तदन्तर्गतचतुर्दशलोकान् यथानुरूप व्यदधात् व्यमजत् । जीवाज्ञानानुरोधेन
 सर्व कल्पयामासेत्यर्थः । न स्वतः तस्य कल्पनाहेतुस्वाज्ञानवैरळ्यात्
 जीवदृष्ट्येय कल्पना । जीवस्यापि स्वाज्ञानापाये—“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्
 तत् केन क पश्येत् तत् केन क शृणुयात् तत् केन कं विजानीयात्”
 इति । स्वातिरिक्तवस्तुपटलतद्दर्शनश्रवणप्रबोधासंभवश्रुत्यनुरोधेन सजातप्रबोध
 समकाल स्वाज्ञानदशाया दृष्टश्रुतज्ञाताविद्यापदतत्कार्यनदारोपापवादाधिकरण
 विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तकलनादिः शेषमपह्वमेत्य स्वात्ममात्रमव-
 शिष्यते । यत एवं अतो बन्धमोक्षव्यवहारकर्ता नेश्वरः साक्षी वा जीव
 एवेत्यत्र—

नित्यभूतेर्जाप्रदादिभावाभावैकसाक्षितः ।

लीलाभूतेर्जाप्रदादावभिमानप्रहाणतः ॥

जडभूतेस्सुषुप्तत्वात् भोज्यत्वात् पारिशेष्यतः ।

त्र्यवस्थायुद्धमोहभूतिः कल्पकत्व भजेत्तराम् ॥ इति,

जीवतः कल्पकाकारमीश्वरत्वादकल्पकम् ।

इति च त्रिपात्तत्वविवेकान्तप्रणवोक्तेः ॥ ८ ॥

ब्रह्मलोकगमन तदुपदिष्टज्ञानफललाभश्च

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ ९ ॥

ईशावास्यमित्याद्यमन्त्रेण परिव्राजकस्य ज्ञाननिष्ठोक्ता । कुर्वन्नेव इति द्वितीयमन्त्रेण तु परिव्राजकेतरस्य तदशक्तत्वेन स्वाज्ञानानुरोधं कर्मनिष्ठा अभिहिता । एतन्मन्त्रद्वयप्रदर्शितनिष्ठाद्वयविवेको बृहदारण्येऽपि दर्शितः । “ किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्माय लोकः ” इति, “ एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः ” इत्यादि । “ जाया मे स्यादथ प्रजायेय वित्त मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छश्च नातो भूय. ” इति च । असुर्या इति तृतीयमन्त्रेण काम्यकर्मनिष्ठानिन्दा कृता ! अनेजदेक इत्यादिमन्त्रपञ्चकेना-काम्यात्मयाथात्म्य स्वातिरिक्तसर्वापह्ववसिद्ध ब्रह्ममात्रमित्यभिहितम् । अत्राकाम्ये वा अधिक्रियत इत्यत्र—

अत्याश्रमिभ्यः परम पवित्र प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टम् ।

इति मन्त्रवर्णात् । एतावता ग्रन्थेन विद्वदविदुषोः निष्ठाद्वयमभिहितम् । नातः परं वक्तव्यमवशिष्यते । इत ऊर्ध्वं कुर्वन्नेवेतिमन्त्रोक्तकाम्यकर्माधिकारिणः इह जन्मनि जन्मान्तरे वा निष्कामबुद्ध्या अनुष्ठितविद्याविद्यासंभूत्यसंभूत्युपासनामहिम्ना अर्चिरादिमार्गमवलम्ब्य ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणा उपदिष्टविज्ञानफलं ब्रह्मणा सह लभेयुः इत्युत्तरे मन्त्रा आरभ्यन्ते -- अन्धं इत्यादिना । विद्याविद्याशब्देन ईशावास्यं कुवन् इति मन्त्रद्वयप्रदर्शितज्ञानकर्मणी उच्येते । तयोरेव समुच्चय इति चेन्न । सुतरामसंभवात् । स्वातिरिक्तकर्तृकारकक्रियाजुष्टस्वाविद्यापदतत्कार्य-जातापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रगोचरं हि ज्ञानम् । कर्म तु कर्तृकारकादि-नानाविकारपटलात्मकम् । तयोस्तेजस्तिमिरवत् युगपदेकत्रावस्थानासंभवात् ।

विद्याविद्याशब्देन शबलब्रह्मज्ञानकाम्यकर्मणी गृह्येते । अत एवेश्वरार्पणधिया सन्तः कर्म कुर्वन्ति इत्यत्र—“ तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन ” इति,

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽय कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसगस्समाचर ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुरोधेन परमेश्वराराधनधिया सत्कर्मानुष्ठानं ज्ञानकर्मसमुच्चयार्थः । समुच्चय विना प्रातिस्विकेश्वरोपासन कर्म वा कृत चेत् का हानिरिति चेत् कर्मसामान्य हित्वा केवलोपासना ईशभाव विना कर्म च कुर्वता फलोद्देशेन स्वर्गादिसभवेऽपि चित्तशुद्ध्यादिवैरळ्यतः प्रत्यवायः श्रूयते ।

श्रुति स्मृतिर्मैवाज्ञा यस्तामुल्लंघ्य वर्तते ।

आज्ञाच्छेदी मम द्रोही मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृती तु “ तमेव वेदानुवचनेन ” इति “ यज्ञार्थात् ” इत्यादि पुरस्तादेवोक्ते । प्रातिस्विकेन काम्यकर्मापासनानिन्दा तु समुच्चिचीर्षया उपपद्यते । अन्यथा मुख्यफलाभावेऽपि गौणफलसभवात् । “ कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः ” इति च पृथक्फलश्रवणात् एकैकपुरुषेणानुष्ठानं शक्यत्वादिति प्रातिस्विकानुष्ठाननिन्दा क्रियते । ये चाविद्वासः कामनाधिया विद्या नित्यनैमित्तिकादिकर्मात्मिका उपासते ते स्वर्गादिलोकाख्यान्धंतमः प्रविशन्ति ये कर्मसामान्य हित्वा केवलदेवताज्ञानात्मकविद्यायामेवाभिरता भवन्ति । उशब्दोऽवधारणायाम् । विद्यायामेवेत्युक्तम् । तेऽप्यविद्वासः ततः अन्धात्मकात्तमसः भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति सकामनयोपासकस्य विद्याबलात् ब्रह्मलोकगमनेऽपि पुनर्वासनातो निर्गमनसंभवात् । निर्गमनस्य अन्धतमोरूपत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

विद्याकर्मणोरवान्तरफलभेद

अन्यदेवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥

विद्याकर्मणोरवान्तरफलभेदं दर्शयति—अन्यन् इति । विद्यया जन्य
यत् । “विद्यया देवलोकः” इति श्रुतेः । अविद्यया कर्मणा जन्यं
अन्यत् एव आहुः । “कर्मणा पितृलोकः” इति श्रुतेः । ये नः
एव विद्याकर्मफलभेदं विचक्षिरे व्याख्यातवन्तः तेषां धीराणां वचनं
तोऽयमागमः पारपर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

समुच्चयानुष्ठाने फलाधिक्यम्

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं स ह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

विद्यासमुच्चयानुष्ठाने फलाधिक्यमाह—विद्या इति । यः पुमान्
विद्यायां विद्या नित्यनैमित्तिकादिकर्मलक्षणा अविद्या च एतत् उभयं
श्रेयं वेदं स समुच्चयानुष्ठाने निष्कामकर्मरूपया अविद्यया साध्य-
द्वयविजृम्भितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिस्वाभाविकं मृत्युं तीर्त्वा सर्वज्ञेश्वर-
त्वायां विद्यया तत्सारूप्यभावापत्तिरूपं अमृतं अश्नुते तत्तद्दृष्टयनुरोधं
देवं अश्नुते इत्यर्थः । न हि मुख्यममृतत्वं तस्य सर्वापह्नवसिद्धब्रह्म-
स्पन्नत्वात् ॥ ११ ॥

विद्याविद्यानिन्दा

अन्धं तमं प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्या रताः ॥ १२ ॥

विद्यासमुच्चयानन्तरं संभूत्यसंभूतिममुच्चयहेत्वोः पृथक् तयोर्निन्दो-
न्धं इति । ये सम्यक् भवतीति संभूतिः यस्यां न विद्यते सेयम-
ानाकामकर्मसंकल्पाविद्याद्वयबीजभूता प्रकृतिः ता

रूपमेव अन्धं अदर्शनात्मक तमः प्रविशन्ति । पुनः य उ अविद्यामः
विराड्द्विरण्यगर्भायमाणसंभूत्या अभिरतास्सन्तः ततः प्रकृत्युपासनाफलरूप-
तमसोऽपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति । उभावपि पुरुषार्थाद्दीयेते
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तयो. फलभेद

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १३ ॥

तदुभयफलभेद विवृणोति—अन्यत् इति । संभवात् विराटादेरुपासनात्
अणिमादिलक्षण फलं अन्यत् । असंभवात् अव्याकृतप्रकृतेरुपासनात्
प्रकृतिलयात्मक फल अन्यत् इति आहुः । ये नस्तद्विचक्षिरे तेषां
वचनमित्येव शुश्रुम ॥ १३ ॥

सायुज्यहेतु.

संभूति च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सभूत्यामृतमश्नते ॥ १४ ॥

संभूत्यसंभूतिपृथगुपासनायाः सकामस्याणिमादिसंसारहेतुत्वेऽपि निष्काम-
स्य मुमुक्षोः तयोः समुच्चयतः प्रकृतिप्राकृतागोपाधारेश्वरसायुज्यहेतुः स्या-
दिति तयोः समुच्चय उच्यते—संभूति इति । यः सभूत्यविनाशो सह युगपत्
एकेन पुरुषेणानुष्ठेयाविति वेद सोऽयं निष्कामोपासनाधिकारी विनाशेन विना-
शवद्विराड्द्विरण्यगर्भोपासनेन धर्मधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानिश्र्वर्याणिमादि-
रूपमृत्युं तीर्त्वा साधिष्ठानसंभूत्या अव्यक्तोपाधिकेश्वरोपासनेन प्रकृतिप्राकृत-
सम्बन्धास्पृष्टेश्वरसायुज्यात्मक अमृतं अश्नुते संभूति च विनाशं च इत्यत्र प्रकृति-

लयफलश्रुत्यनुरोधादवर्णलोपेन निर्देशो द्रष्टव्यः । असंभूत्यादिसमुच्चयोपासना-
फलं अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तन्मुखात् श्रुतनिर्विशेषप्रबाधतो जीवन्-
मुक्ता भूत्वा ब्रह्मकल्पपर्यन्तं तत्रैवोषित्वा चतुष्पदैक्यसमये ब्रह्मणा सहैते विमुक्ता
भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मनः प्राप्तिद्वारयाचनम्

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

पूषन्नेकर्वे यम सूर्यं प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह ।

तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि

योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ॥ १७ ॥

ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १८ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थः । तत्र प्रवृत्तिलक्षणवेदार्थस्य प्रवर्ग्यान्त ब्राह्मण-
मुपयुक्तम् । अत ऊर्ध्वं निवृत्तिलक्षणस्य प्रकाशने बृहदारण्यकमिति । तत्र प्रवृत्ति-
धर्माधिकारी अविद्यासंभूतिभ्या मृत्यु तीर्त्वा विद्यया असंभूत्या चामृतं अश्नुते
इत्युक्तस्सोऽय आत्मनः प्राप्तिद्वार याचते— हिरण्मयेन इति ॥

“तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो
यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः” इति श्रुत्यनुरोधेन दक्षिणाक्षिसूर्यमण्डलस्थस्सन्
“याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्तामिः पर्जन्यो वर्षति” इति श्रुत्यनुरोधेन
सर्वं पुष्पातीति हे पूषन् आदित्यमण्डलस्थस्य सत्यस्य ब्रह्मणो मुख
मद्गन्तव्यद्वार निकषामिव्यक्तसहस्रवर्णाढ्यहिरण्यमिव हिरण्मयं तीक्ष्णगभस्तितो

ज्योतिर्मय तेन हिरण्मयेन पात्रेण पिधानभूतेन पिहितं आच्छादित
 तत्त्वमपावृणु उद्धाटय । कस्मै प्रयोजनाय पिधानपात्रोद्धाटन इत्याकाशायामाह —
 सत्य इति । सत्यस्य तव उपासनात् सत्य धर्मो यस्य मम सत्यधर्माय मया
 समुच्चयानुष्ठाने केवलानुकम्पया तव सत्यात्मनो दृष्टये साक्षात्काराय च पिधान-
 पात्र अपाकुर्वित्यर्थः ॥ १५ ॥ किञ्च—पूषणं इति । हे पूषन् । एक एव ऋषिर्न
 गच्छति इति हे एकर्षे । सर्वसयमनात् हे यम । रश्मिप्राणरसादिस्वीकरणेन हे
 सूर्य । प्रजापतेरपत्य हे प्राजापत्य । तावकरश्मीन् व्यूह विगमय । समग्र
 उपसहर । ततो यत्ते कल्याणरूप त्वत्प्रसादात् तत् पश्यामि । किञ्च
 योऽसौ इति । समुच्चयानुष्ठानात्तविवेकोऽहं न हि त्वा भृत्यवत् यात्रे । किन्तु
 पुरुषाकारत्वात् योऽसौ व्याहृत्यवयवो रविमण्डलस्थः विश्वविधादिरूपेण पुमि
 शयनाद्वा विराड्विराडादिरूपेण स्वाविद्यापदतत्कार्यापह्नवसिद्धिनिप्रतियोगिकप्रणी
 तुर्यतुर्यस्वरूपेण वा पूरणात् पुरुषः सोऽहमस्मि इति प्रार्थये इत्यर्थः ॥ १६ ॥
 ज्ञानकर्मसंस्कारतो मरिष्यतो मम प्राणवायुरध्यात्मपरिच्छेदं हित्वा अधिदेवतात्मानं
 अनिलं विराजमथामृत सूत्रात्मानं ईश्वर वा प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः । अश्वेदं
 शरीरं भस्मान्तं भस्मावसान भूयादित्यर्थः ॥ १७ ॥ किञ्च—ओं ऋतो ऽनि ।
 ओं इति सत्यात्मक अग्न्याख्यं ब्रह्म तदभेदेन तत्प्रतीकत्वादुच्यते । हे
 ऋतो संकल्पात्मक यत् मम स्मर्तव्यं तत् स्मर तत्कालम्योपमिश्रितत्वात् ।
 अतः स्मर । मया बाल्यप्रभृति यदनुष्ठितं त्वद्दुद्देशतो यद्यत् शोभनकर्म कृतं
 तदपि स्मर मद्गुणमोचनं यथा भवेत् तथा स्मर । स्मर स्मरेति पुनर्वचन
 आदरार्थम् ॥ १८ ॥

मार्गान्तरयाचनम्

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्निश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
 युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥ १९ ॥

पुनर्मन्त्रान्तरेण मार्गं याचते — अग्ने इति । हे अग्ने अस्मान् विद्याविद्या-
सभूयसंभूतिसमुच्चयानुष्ठानशुद्धान्तगान् पुग १यतो वयं दक्षिणमार्गे निर्विण्णा अत
इदानीं सुपथा शोभनेन मार्गेण गमनागमनविरलेन नय । किमर्थमित्यत आह—
राय इति । राये धनाय । निष्कामबुद्ध्या अस्मदनुष्ठितविद्याविद्यासभूयसभूति-
समुच्चयानुष्ठानजनितसालोक्यादिमुक्तिफलायेत्यर्थः । साधनान्तरनैरपेक्ष्येण सर्वत्र
द्योतनात् हे देव । त्वं विश्वानि सर्वाणि वयुनानि निष्कामधिया अनुष्ठित-
विद्याविद्यासंभूयसभूतिसमुच्चयप्रभवफलान्येतादृशानीति जानन्नपि किमस्मानु-
पेक्षसे । तव परमदयाळुत्वेन सर्वज्ञत्वात् । इदानीं मया किं कर्तव्यमित्यत आह—
युयोधि इति । अस्मत्प्रापणीयसालोक्यादिचतुर्विधमुक्तिपरिपन्थित्वेन विद्यमानं
जुहुराणं वञ्चकं एनं पापं निर्दयं यथा भवति तथा युयोधि त्वदीयज्ञानखड्गेन
द्विधा वियोजय निर्मूलय । अतो वयं शुद्धास्सन्तः त्वत्पदं प्राप्य त्वदुपदिष्ट-
ब्रह्मविज्ञानतः त्वया साकं चतुष्पदैक्यसमये कृतकृत्यपद लभेम इत्यभिप्रायः ।
भवदिष्टकारणे भवद्भिः पूर्ववत् सपर्या कर्तव्येत्यत आह—भूयिष्ठां इति ।
वयमतीव जरठाः सपर्या कर्तुमशक्ताः । अत इदानीं भूयिष्ठा बहुतरा ते तुभ्य
नमउक्ति नमस्कारवचनं विधेम । यद्वा—“ नमस्त्वैक्यं प्रवदेत् ” *इति
श्रुत्यनुरोधेन परमेश्वरोऽस्मीत्यनुसन्धानं विधेम इत्यर्थः । समुच्चयानुष्ठातृणा इह
जन्मनि मुख्यामृतत्व किं न स्यादितिचेत् न । ब्रह्ममात्रप्रबोध^२वैरळ्यादिति तेषां
समुच्चयानुष्ठानविद्याफलार्पणसन्तुष्टेश्वरप्रसादतः “ पश्यतेहापि सन्मात्रमस-
दन्यत् ”, “ ब्रह्ममात्रमसन्नहि ” इति ;

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापहव एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्लमम् ॥

इति च श्रुत्यनुरोधेन स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिविलसितस्वातिरिक्तात्मत्वसत्यत्वव्यावहारि-
कत्वप्रातिभासिकत्वादिकलनास्ति नास्तीति विश्रमापहवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति

१ यतो वयं — नास्ति उ १

२ वैरळ्याद्यदि—उ १

प्रबोधसमकालं विद्याविद्यासंभूत्यसंभूतिप्रातिस्विकसमुच्चयोपासनतत्फलकलनाप्रास-
ब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणविकलेबरकैवल्यमेव मुख्यामृतत्व भवेत् । अन्यथा समुच्च-
यानुष्ठानफलं सालोक्यादिकमेव सिद्धयेदिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

ईशावास्यविवरणं लिखितं कृपया हरेः ।

ईशविवरणग्रन्थ. षष्ठ्यधिशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे प्राथमिकेशावास्योपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

ॐ श्रीमद्विश्वाधिष्ठानपरमहंससद्गुरुरामचन्द्रार्पणमस्तु

केनोपनिषत्

आप्यायन्तु—इति शान्तिः

प्रथमः खण्डः

शिष्यप्रश्न

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥

श्रोत्रादेः श्रोत्रादिरूपं विदिताविदितात्परम् ।
तत्सर्वापह्नुवात् सिद्ध कलये परमाक्षरम् ॥

तलवकारशाखाया दर्शपूर्णमासादिसमस्तकर्मकर्माङ्गसामानि गायत्रसामवंश-
ब्राह्मणानि समस्तकर्माश्रयभूतमुख्य¹प्राणोपासनानि चाभिहितानि । प्रातिस्विकेन
त्रयकर्मज्ञान वा प्राणविज्ञानसमुच्चितकर्म वा सम्यगनुष्ठितं सत् सकामस्य
ब्रूमादिमार्गप्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवति । “ तस्मिन् यावत्सपातमुषित्वाथैत-
नेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते ” इति,

तत्र चान्द्रमस ज्योतिषींगी प्राप्य निवर्तते ।

¹ प्राणस्योपासनानि—३ १,

इति च श्रुतेः स्मृतेश्च । निष्कामस्य मुमुक्षोः ईश्वरार्पणाधिया यथोक्त-
कर्मज्ञानसमुच्चयानुष्ठानतारतम्यात् अर्चिरादिमार्गतः सालोक्यादिक्रममुक्तिर्वा स्व-
कृतकर्मफलापणमन्तुष्टेश्वरप्रसादजनितचित्तशुद्धिप्राप्त्यपारमहंस्याश्रमासिद्ध्या प्रत्य-
गभिन्नब्रह्मजिज्ञासा वा जायते । तथाविधजिज्ञासो आत्मतत्त्वप्रकाशनाय केनेषित
इत्यादिनवमाध्याय आरभ्यते । “आचार्यवान् पुरुषो वेद,” “आचार्याद्वैव
विद्या विदिता साधिष्ठ प्रापत्” इति, “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्
समित्पाणिः श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम्” इति,

तद्विद्धि प्रणिपातेन ¹तत्प्रश्नेन च सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञान ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

इति च श्रुतिस्मृत्यनुरोधेन यथोक्तसाधनसंपन्नाधिकारी कश्चन शिष्यः सत्सम्प्र-
दायस्थ निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषब्रह्ममात्रनिष्ठ विधिवद्दुपेय तन्निकटे तदुचित-
शुश्रूषापूर्वकं चिरमुषित्वा यदा तत्कटाक्षः प्रसरेत् तदा भोः स्वामिन्
सर्वानर्थकर हि मनआदिकरणजाल येनाहं भवाब्धौ निपातितोऽस्मि ।

चित्तमेव हि ससारः तत् प्रयत्नेन शोधयेत् ।

इति श्रुत्यनुरोधेन न हि तदियत्तापरिज्ञानं विना तत्करणग्रामशान्तिः उपपद्यते ।
तत् मया वार्यमाणमपि सर्वासु दिक्षु परिधावति । विचार्यमाणे रथादिवत्तद-
चेतनं प्रतिभाति । चेतनाधिष्ठितरथादिप्रवृत्तिवत् मनआदिकरणग्रामस्य प्रवर्तकं
विना न हि प्रवृत्तिरुपपद्यते । तन्मनआदिकरणग्रामस्तु नियमेन प्रवर्तते ।
न ह्यधिष्ठातर्यसति प्रवृत्तिः भवेत् । तत्प्रवृत्तिनिमित्तं किञ्चिदस्ति इति सामान्य-
तोऽधिगतेऽपि तद्विशेषार्थो नावभासते । तत्प्रवृत्तिनिमित्तं कीदृशमिति विजिज्ञाप-
यिषया पप्रच्छेति कल्प्यते । “केनेषितं,” “श्रोत्रस्य श्रोत्रं” इत्यादिप्रश्न-
प्रतिवचनदर्शनात् । न च स्वतन्त्र मनः स्वेष्टानिष्टविषयेषु प्रवर्तते निवर्तते
च किं निमित्तपरिज्ञानेन इति वाच्यम् । जडस्य मनआदेः कुलालचक्रवत्

स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः । यदि स्वतन्त्रं मनः स्वानर्थविषये न प्रवर्तते वार्यमाणमपि तन्मनः प्रवर्तते हि । तन्निमित्तयाथात्म्यज्ञानतः तदुन्मूलनं कर्तुं सुशकमिति तद्विषयप्रश्नोऽर्थवानिति पृच्छति—केनेषितं इत्यादिना । इषितं इति इद्-प्रयोगस्तु छान्दसः । इषेराभीक्ष्ण्यगत्यर्थासंभवात् इह इच्छार्थे तदुपपत्तेः । इषितमिति प्रेषितं इवेत्युपमार्थः राजप्रेरितभृत्यवर्गवत् । केन अधिष्ठातृ-विशेषेण । संकल्पादिविषयजातं अनेन मनुते इति मनः अन्तःकरण इषितमिष्टमभिप्रेतं सत् सकल्पादिविषये पनति स्वविषयं प्रत्यनुधावति । तत् कस्येच्छामात्रेण स्वव्यावृत्तौ व्याप्रियत इत्यर्थः । न हीषितप्रेषितयोः पुनरुक्तिः उपमार्थस्योक्तत्वात् । न हि राजा भृत्यानिव चिद्धातुर्मनआदिकरणग्रामं स्वविषय प्रति प्रेरयेत् । राजभोजननिमित्तघटिकासूचिवण्टारववत् स्वाधिष्ठेयकरणग्रामतद्-वृत्तिभावाभावप्रकाशकतया निमित्तमात्रं लोकप्रवृत्तिनिमित्तरविवदसगतया मन-आदिप्रवृत्तिनिमित्तमात्रं भवतीत्यत्र हस्तामलकाचार्या आहुः—

निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ निरस्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः ।

रवेर्लोकचेष्टानिमित्तं यथा यः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥

इति । तथाच—

आस्यनासिकयोर्मध्ये प्राणः सञ्चरते सदा ।

इति श्रुतिसिद्धप्राणसंयोगात् घ्राणः प्राण उच्यते । प्रकरणात् प्राणाभेदेन घ्राणस्य प्राथम्यम् । करणानां विषयावभासकत्वेऽपि तत्करणव्यापृतिस्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणायत्तेत्यत्र “^१यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव ^२दृश्यते स वः श्रेष्ठः” इति चक्षुरादीन्द्रियापेक्षया प्राणप्राधान्यश्रुतेः । केन सर्वेन्द्रियाणां प्रथमः प्राणः युक्तः नियुक्तस्सन् स्वविषयीभूतसुरभ्याद्युच्छ्वासादिव्यापृत्तौ प्रैति धावति । केनेषितामिमां शब्दलक्षणा वाचं लोका वदन्ति । क उ स्वयं द्योतनावान् देवः चक्षुः श्रोत्रं च रूपादिविषये युनक्ति नियुङ्क्ते प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

^१ यस्मिन्नु—उ १.

^२ दृश्येत—उ १.

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य
प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥२॥

एवं शिष्यप्रश्नानुरूपप्रतिवचनमाहाचार्यः—श्रोत्रस्य श्रोत्रं इत्यादिना ।
“ ब्रह्ममात्रमसन्न हि ” इति श्रुतिसिद्धस्वातिरिक्तसर्वापहवसिद्ध ब्रह्म निष्प्रतियोगिक-
स्वमात्रमिति अज्ञानतो ब्रह्मातिरिक्तमचेतन मनआदिकरणजालं अस्तीति
निश्चित्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तबुभुत्सया पृच्छति शिष्ये तत्प्रश्नानुरूपप्रतिवचनं युक्तम् ।
तदन्यथा मनआदिकरणग्रामापहवसिद्ध ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमित्युक्ते
तदन्यथाभावनया तत्प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तत् ब्रह्ममात्रबुद्ध्यारोहाय स्वकल्पित-
श्रोत्रादिकरणग्रामासंगतया तद्ब्रह्मापृत्तिनिमित्तप्रत्यग्बोधो जायते । स्वान्तःकरणाप-
वादाधारः प्रत्यक् स्वबहिःप्रपञ्चापवादाधिकरण ब्रह्म । स्वान्तर्बाह्यकलनाप-
वादाधारयोः प्रत्यग्ब्रह्मणोरभेदे “तत्त्वमसि,” “ अहं ब्रह्मास्मि ” इति श्रुतिर्मानम् ।
ततः प्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधो जायते । ततः,

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणा सर्वापहव एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्त ब्रह्मेदमक्लमम् ॥

इत्यादिश्रुतिसिद्धस्वान्तर्बाह्यप्रपञ्चकलनापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रबोधः सह-
सा प्रभवेदिति निश्चित्य आदौ करणग्रामप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यक्तत्त्वमुच्यते ।
शृणोत्यनेनेति शब्दश्रवणं प्रति करण श्रोत्रमुच्यते । स्वोपलब्ध्यनुगृहीतश्रोत्रादे-
स्वविषयावभासकत्व न स्वतः । श्रोत्रादेः जडत्वात् । यथायस औष्ण्यमनित्यम् ।
अग्निनिष्ठत्वात् । अग्नेः औष्ण्यं नित्यम् । स्वभावसिद्धत्वात् । तथा श्रोत्रस्योप-
लब्धत्वं अनित्यम् । उपलब्धुरुपलब्धत्वं नित्यम् । न च चक्षुः श्रोत्र क उ
देवो युनक्तीति प्रश्नस्य प्रतिवचन “श्रोत्रस्य श्रोत्रं” इत्यादि न युक्तमिति वाच्यम् ।
प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूपत्वात् । यदि कुठारादिप्रयोक्तृवत् श्रोत्रादिभिन्नतया प्रयोक्ता
दृश्येत तदा तदनुरूप प्रतिवचनं न स्यात् ।

स्वयमेव जगद्भूत्वा प्राविशजीवरूपतः । इति,
श्रोत्रादिवाक्प्राणमनोऽपि भूत्वा श्रोत्रादिवाक्प्राणमनस्यसङ्गः ।
तत्तत्प्रबोधं जनयन्नुदास्ते स रामचन्द्रोऽस्म्यहमेकरूपः ॥

इति श्रुतेः प्रभोक्तेश्च । स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्या श्रोत्रादित्व तदसङ्गतया तत्प्रवृत्ति-
निमित्तत्व चोपपद्यत इति प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनमित्यर्थः । तथा मनसः
संकल्पादिवृत्त्यवभासकत्वम् । यद्वाचो ह वाचं यच्छब्दो यस्मादर्थे श्रोत्रा-
दिभिः सबध्यते यस्मात् “श्रोत्रस्य श्रोत्रं” इत्यादि । वाचो ह वाचमित्यत्र
द्वितीयायाः प्रथमार्थः । वाचो ह वागिति यस्त्वया पृष्टः स उ प्राणस्य प्राणः
इति चक्षुषश्चक्षुः इति च मनआदिचक्षुरन्तोपलक्षितकरणग्रामस्य सकल्पाभि-
धेयप्राणनरूपप्रकाशनादिसामर्थ्यं तदधिष्ठातृतद्भावाभावप्रकाशकचैतन्यमात्र -
निमित्तम् । “को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न
स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति ।”, “ऊर्ध्वं प्राणमुन्नमयत्यपानं प्रत्यगस्यति”
इत्यादिश्रुतेः । यद्वा—“यद्वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राणः” इत्यत्र सर्वत्र
विभक्तिद्वयमुपयुज्यते । मनआदिकरणग्रामप्रवृत्तिनिमित्तं किमिति प्रश्नप्रतिवचनं
तत्प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्यक्तत्त्वमिति प्रथमया निर्देशः । तत्प्रवृत्तिनिमित्तं पृच्छतो
ज्ञेयत्वेन कर्मत्वमिति द्वितीयया निर्देशः । वाचो ह वाक् वाचो ह वाचं
विद्मीति विभक्तिद्वयं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । यत् स्वान्तश्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणत्वेन
तदारोपापवादाधिकरणत्वेन च तद्भावाभावप्रकाशकप्रत्यग्रूपत्वात् तदेव स्वदेहात्
बहिः प्रपञ्चार्गेपापवादाधिकरणत्वेन तद्भावाभावप्रकाशकप्रत्यगभिन्नब्रह्मास्मीति
ज्ञात्वा तज्ज्ञानविज्ञानसम्यग्ज्ञानतः तमोरजस्सत्त्वसच्चिदानन्दावरणागामिसञ्चिता-
रब्धभ्रान्तिजसहजकर्मजतादात्म्यस्थूलादिभागत्रयोपमर्दकब्रह्मविद्विरीयस्त्वमेत्य स्वा-
तिरिक्तप्रपञ्चजात मिथ्यात्वेन अतिमुच्य निरस्य धीरा जीवन्मुक्ताः स्वदेह-
दारादौ अहकारममकारविजृम्भितात् अस्मात् लोकात् प्रेत्य व्यावृत्य मृत्वा
शरीरान्तरारम्भकवासनाक्षयतः अमरणधर्माणः अमृताः भवन्ति । चतुष्पदैक्य-
समये स्वातिरिक्ताधर्मात्राप्रपञ्चापह्वसिद्धनिष्प्रतियोगिकामृता भवेयुरित्यर्थः ।

स्वाज्ञानायतौ बन्धमोक्षौ जीवाः स्वाज्ञानव्यवधानतो बद्धा इव मुक्ता इव
चोपचर्यन्ते । जीवाना वस्तुतः प्रकृत्या लब्धावरणत्वादित्यत्र,

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।

आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥

इति गौडपादाचार्योक्तेः । यद्वा — श्रोत्रस्य श्रोत्रादिरित्यत्र प्राथमिकश्रोत्रादिशब्देन
स्वाविद्यापदतत्कार्यजात उपलक्ष्यते । द्वितीयश्रोत्रादिशब्देन तदारोपापवादाधि-
करणप्रत्यगभिन्नब्रह्म लक्ष्यते । तत्र यदधिष्ठेयं अविद्यापदतत्कार्यजातं निष्प्रति-
योगिकाभावमात्रं परमार्थदृष्ट्यभातत्वात् तदधिष्ठान प्रत्यगभिन्न ब्रह्म प्रत्यक्परवि-
भागसापेक्ष^१प्रभावैक्यगतहेयाशमात्रापह्ववात् तन्निष्प्रतियोगिकभावरूप स्वमात्र-
तया परमार्थदृष्टिभातत्वात् अशेषविशेषापह्ववसिद्ध ब्रह्म स्वाविद्यापदतत्कार्य-
जातं ब्रह्मातिरिक्तम् । तयोः ब्रह्मातिरिक्तयोः आधाराधेयता अस्ति नास्तीति
विभ्रमापह्ववसिद्ध ब्रह्म निष्प्रतियोगिकं स्वमात्रमवशिष्यत इति ज्ञात्वा तज्ज्ञान-
समकाल स्वातिरिक्तत्वात्मत्वसत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वभ्रम अति-
मुष्य तच्छून्यत्वेन विभाव्य पुरा स्वाज्ञस्वज्ञदशाया स्वातिरिक्तमात्मसत्य
व्यवहारप्रतिभासशून्यत्वेनावलोक्यत इति लोकः । स्वातिरिक्तास्तितादिभ्रमः ।
तस्मात् अस्मात् लोकात् प्रेत्य स्वातिरिक्तसर्वापह्ववं कृत्वा निष्प्रतियोगिका-
मृता भवन्तीत्यत्र—“स यो ह वैतत् परम ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति,”
“य एवं निर्बीज वेद निर्बीज एव स भवति” इति ब्रह्ममात्रज्ञानसम-
काले निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रभावापत्तिश्रुतेः । श्रोत्रादिकरणग्रामप्रवृत्तिनिमित्तं
ईशचैतन्यं प्रत्यक्चैतन्यं प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्य तद्गतहेयाशापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रं
वा यद्यस्ति तदा तत् विशेषतः प्रतिपादयेति चेत् न । दर्शनीयब्रह्मणो
निर्विशेषत्वात् । न हि निर्विशेषे वस्तुनि मनआदिप्रवृत्तिरस्ति जातिगुणक्रिया
विशेषविशिष्टवस्तुनि खलु कारणग्रामप्रवृत्तिः । न हि जातिगुणादिविशेषवत्
ब्रह्म तत् कथं विशेषतः प्रतिपादयितुं शक्यम् । केनेषित ^२इति प्रश्नस्य

श्रोत्रस्य श्रोत्रमियादिना प्रतिवचनमुक्तमपि तद्वाक्ययाथात्म्याज्ञानादेव पुनः
पर्यनुयुयुक्षा ॥ २ ॥

निष्प्रतियोगिकब्रह्मप्रतिपादनम्

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न
विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ।

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥

यद्वाचानभ्युदितं येन वाग्भ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्राणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ॥

इत्यादिकरणग्रामतत्प्रवेशाप्रवेशकलनावैरळ्यश्रुत्यनुरोधेन निर्विशेषब्रह्म-
मात्रे तत्करणग्रामप्रवृत्तिनिवृत्तिः न स्तः । येनाहं विशेषतः प्रतिपादये इत्याह—

न तत्र इति । स्वातिरिक्तप्रसक्तचक्षुर्वाङ्मनश्च स्वप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यक्चैतन्येऽपि घट इव न हि गच्छति तत्प्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यक्चैतन्यस्याचाक्षुषत्वेन अनभिधेयत्वेन अमनस्करूपत्वेन च तदस्पृष्टत्वात् प्रत्यग्भावास्पृष्टकरणकदम्बं तत्कलनापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रं कथं स्पृष्टुं पारयति । तदपह्ववसिद्धब्रह्ममात्रबुद्ध्यारोहाय यथा येन प्रकारेण श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्युपायं विना निष्प्रतियोगिकत्वेनैतत् ब्रह्ममात्रं यः कोऽप्याचार्य ईश्वरो वा स्वशिष्येभ्यः विशेषवत् अनुशिष्यात् उपदिशेत् । तथा वयं न विद्मः । चक्षुरादिबाह्यकरणवैरळ्यात् । तथा न विजानीमः । मन-आद्यन्तःकरणवैरळ्यात् । यत्करणकदम्बगोचरं तदन्यस्मै उपदेष्टुं शक्यम् । सविशेषत्वेन विदितत्वात् । यत् करणग्रामागोचरं तत् अन्यस्मै उपदेष्टुमशक्यम् । तस्याविदितत्वात् । इति हेतुद्वयाम्या शिष्योपदेशवैयर्थ्ये ज्ञाते सर्वापह्ववसिद्ध-ब्रह्ममात्रप्रबोधवैरळ्यमाशक्यं विदिताविदितत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणैः प्रतिपादयितुमशक्यत्वेऽपि विदिताविदितप्रपञ्चापह्ववमुखेन प्रतिपादयितुं शक्यत एवेत्यागम आह -- अन्यत् इति । जाग्रज्जाग्रदादिस्वापतुर्यान्ततद्ब्रह्मद्यारोपाधारविश्वविश्वादि-प्राज्ञतुर्यान्ततत्समष्ट्यारोपाधारविराड्विराडादिबीजतुर्यान्ततद्ब्रह्मष्टिसमष्ट्यैक्याभिमा - न्योत्रोत्पाद्यनुज्ञैकरसाविकल्पान्ताष्टाचत्वारिंशत्कलनायाः स्वात्मावरणत्वेन मिथो भेदप्रतीत्यर्हत्वेनावस्तवत्वेन च विदितत्वादविद्यापदस्थूलादिभागत्रयं तदारोपाधिकरणं च विदितमिति यच्चैतन्यं जानाति तद्धि विदितादन्यत् । ज्ञानन्तराभावात् । विदितादन्यत्वं सिद्धमित्यत्र—“विज्ञातारमरे केन विजानीयात्”, “स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता” इत्यादिश्रुतितः स्वातिरिक्तविज्ञाता प्रतिषिध्यते । यद्यथो ब्रह्मणो विदितादन्यत्वे अविदितत्वं स्यादित्यत आह—अविदितादधि इति । तुर्यजाग्रदादितुर्यस्वापान्ततद्ब्रह्मष्ट्यभिमानितुर्यविश्वादितुर्यप्राज्ञान्ततत्समष्ट्य-भिमानितुर्यविराडादितुर्यबीजान्ताविकल्पोत्पाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तद्वादशकलनाया जाग्रज्जाग्रदाद्यष्टाचत्वारिंशत्कलनेवात्मावरणभेदप्रतीत्यवास्तवत्वसाम्येऽप्यात्मा - वरणादिरस्तीत्यविदितत्वादविदितत्वम् । तस्य ज्ञानापेक्षत्वात् । अविदिते वस्तुनि हि ज्ञानापेक्षा यद्विज्ञानानपेक्षं तदविदितादधि अधिशब्धोऽन्यदित्यर्थः । तद्यस्याधि तत्ततोऽन्यदित्यर्थः । अविदितादन्यस्य विज्ञानस्वरूपत्वात् “विज्ञानमात्रम्

ब्रह्म ” इति श्रुतेः । जाग्रजाप्रदाद्यष्टाचत्वारिंशत्कलनात्मकाद्विदितादन्यत् ब्रह्मेत्युक्ते तद्गतहेयाशापह्ववसिद्धचिन्मात्रत्वं उक्तं स्यात् । तुर्यजाग्रदाद्युपादेय-द्वादशकलनात्मकात् अविदितादधि ब्रह्मेत्युक्ते तद्गतोपादेयाशापह्ववसिद्ध-चिन्मात्रमेव निष्प्रतियोगिकमवशिष्यत इत्युक्तं स्यात् । एवं स्वातिरिक्तविदिता-विदितायमानजाग्रजाप्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकतुर्यतुर्यब्रह्म-स्वमात्रमिति प्रबोधसमकालं स्वातिरिक्तात्मत्वसत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासि-कत्वादिविभ्रमापह्ववीकरण^१विषयाभावात् तदीयापह्ववोक्तिरपि अपह्ववता भजेत् । ततो निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं अवशिष्यत इत्यत्र “पश्यतेहापि सन्मात्रम-सदन्यत् ”, “ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति ”, “मद्भ्यतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते ”,

अनात्मेति प्रसङ्गो वा अनात्मेति मनोऽपि वा ।

अनात्मेति ^२जगद्ब्रह्मापी नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ॥

इदं प्रपञ्चं यत्किञ्चिद्यज्जगति वीक्ष्यते ।

दृश्यरूपं च दृग्रूपं सर्वं शशविषाणवत् ॥

सच्चिदानन्दमात्रोऽहं अनुत्पन्नमिदं जगत् ।

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणा सर्वापह्वव एव हि ॥

ब्रह्मैवैकमनाद्यन्त सत्किञ्चिदवशिष्यते ।

इति श्रुतिमानसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति न' अस्माक ये ब्रह्म-विद्वरीयासो व्याचक्षिरे विस्पष्ट व्याख्यातवन्तः । तेषा ऋभुनिदाघजड-भरतदत्तात्रेयशुकवामदेवोद्दालकवीतहव्यप्रभृतीनां पूर्वेषां ईशावास्यादिमुक्तिकोप-निषदन्तनिगमान्तविलसन्महावाक्यपरम्परा तदर्थं च शुश्रुम श्रुतवन्तो वयमित्यस्वातन्त्र्यं स्वबुद्ध्यूहापोहप्रतिषेधार्थं “नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ” इति श्रुतेः । “अन्यदेव तद्विदितादथो अवि-

१ विषयभावात्—उ १

२ जगद्वापि—उ १.

दितादधि” इति वाक्यतो विदिताविदितप्रपञ्चापह्वसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति विदिते अर्थे वस्तुनि स्वाज्ञस्वदृष्टिदोषादेव वदति कथं ब्रह्म स्वमात्रं स्वस्य नामरूपविशिष्टजीवत्वेन विविधकर्मोपासनासु अधिकृतत्वात् कर्मोपासनासाधनतः स्वर्गं सालोक्यादिमुक्तिं वा इच्छति । तद्विन्न उपास्यो मधवान् ईश्वरो वा भवितुं अर्हति । न ब्रह्ममात्रम् । शास्त्रविरोधात् । तत्तन्मतनिर्वाहकतत्तच्छास्त्रप्रवर्तकाचार्यदृष्टिवैषम्यतः उपासकोपास्यभेदाभेदौ दृश्येते । तत्रासल्लौकिकाः देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिरहं इत्याचक्षते । देहाद्यतिरिक्तजीव आत्मेति मीमासकाः । वयमुपासकाः सूर्यशक्तिविष्णुगणेशमहेशभैरवादयः उपास्याः । तदुपासनया सालोक्यादिमुक्तिं भजाम इति द्वैत्यादयो मेनिरे । केचन ईश्वराभेदज्ञानतः कृतकृत्या भवन्तीति । शास्त्रप्रत्ययविरोधात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मभिन्नोपासकस्य स्वमात्रता कुत इति प्राप्तं तद्दृष्टिगतोपास्यवैचित्र्यप्रतिषेधाय केनेषितमितिप्रश्नानुरूपं “श्रोत्रस्य श्रोत्रं” इत्यदिनिर्विशेष ब्रह्म प्रतिपाद्य तत्र विशेषादर्शनशकाया “न तत्र चक्षुर्गच्छति” इत्यादिना चक्षुरादिकरणग्रामाप्रवर्तितोपदेशप्रत्याख्याने “अन्यदेव तद्विदितात्” इति ब्राह्मणवाक्येन चक्षुरादिकरणग्रामतदध्यक्षोपलक्षितविदिताविदितकलनापह्वसिद्ध ब्रह्म स्वमात्रमिति योयं आगमार्थं आम्नातः तदुपायत्वेन इमे मन्त्रा आरभ्यन्ते— यद्वाचो ह वाचमित्यादिवाक्यवृत्त्यर्थाः यद्वाचा इत्यादयः । “अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पशौष्मभिः व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति तस्य वाक्तन्त्रीर्नामानि दामानि तस्येदं वाचा तन्त्र्या नामभिः दामभिः सर्वसितम्” इति श्रुतिसिद्धजिह्वामूलाद्यष्टस्थानाभिव्यक्ताग्नेयार्थसकेतवर्णाभिव्यञ्जकसुप्तिङन्तपदतत्समूहवाक्यविजृम्भितवेदशास्त्रायमाणया स्वप्रवृत्तिनिमित्तसत्तातिरिक्तसत्ताविरल्लया वाचा यच्चैतन्यमात्र अनभ्युदितं अनभ्युक्त अप्रकाशितं इत्यर्थः । “यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यादिश्रुतेः । येन स्वनिमित्तभूतचैतन्यज्योतिषा सकरणा वाक् अभ्युद्यते प्रकाश्यत इत्यर्थः । “यद्वाचो ह वाच”, “वाचमन्तरो यमयति” इति श्रुतेः “या वाक् पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता । सा वाक् यया स्वप्ने भाषते । सा हि वक्तुर्वक्तिः नित्या वाक् चैतन्य-

ज्योतिःस्वरूपा । न हि वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यते । अविनाशित्वात् । न तु तद्द्वितीयमस्ति । ततोऽन्यद्विभक्त यद्वदेत् ” इत्यादिश्रुतिसिद्धवागादिकरणप्राप्तप्रवृत्तिनिमित्तचिद्धातोः पराग्भावासापेक्षप्रत्यग्भावापह्नवतः स्वमात्रतयोपबृहणात् तदेव ब्रह्मेति त्वं विद्धि । स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिविजृम्भितकरणतत्प्रवृत्तिनिमित्तगतहेभाशापह्नवसिद्ध ब्रह्म स्वमात्रमिति विजानीहीत्यर्थः । तदेव ब्रह्मेत्यवधारणार्थं विशदयति—नेद् इति । विदिताविदितायमानजाग्रज्जाप्रदाद्यवस्थोपाधिविशिष्टविश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तभेदजात इदन्त्वेन अहन्त्वेन वा ये स्वाज्ञस्वज्ञा उपासते ध्यायन्ति यद्यत् इदमहमित्यादिव्यवहागर्ह¹ तत्तत् शशविषाणवत् नास्तीत्यत्र—

इदमित्येव निर्दिष्टमयमित्येव कल्पते ।
 त्वमहं तदिदं सोऽहमन्यत्सद्भावमेव च ॥
 मदीयं च त्वदीयं च ममेति च तवेति च ।
 मह्यं तुभ्यं मयेत्यादि तत्सर्वमसदेव हि ॥
 सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ॥

इत्यादिश्रुतिः मानम् ॥ ४ ॥

किं च—यन्मनसा इति । “कामस्संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिः ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव ” इति श्रुतिसिद्धकामादिवृत्तिमन्मनोन्तःकरणम् । तेन मनसा यत् स्वप्रवृत्तिनिमित्तचैतन्यज्योति न मनुते न हि सकल्पयति अधप्रवस्यति स्मरति वा । मनोनिमित्तस्य मनः तद्वृत्तिभावाभावाप्रकाशकत्वात् । मनसो मननादिसामर्थ्यं स्वप्रवृत्तिनिमित्तचैतन्याधीनमित्यर्थः । येन स्वनिमित्तभूतेन स्ववृत्तिक मनो मतं विषयीकृत इत्याहुः ब्रह्मविदः । तन्मनःप्रवृत्तिनिमित्तमेव प्रत्यक्चैतन्यं पराकत्वसापेक्षप्रत्यग्भावाभावे निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं विद्धि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

¹ तत्ततः—उ १.

कि च—यच्चक्षुषा इति । चक्षुःप्रवृत्तिनिमित्तं यत् चैतन्य चक्षुषा न पश्यति लोकः । येन स्वप्रवृत्तिनिमित्तेनान्तःकरणवृत्तिविशिष्टचक्षुर्वृत्तयः चक्षुषि पश्यति लोकः । चैतन्यज्योतिषा विषयीकरोतीत्यर्थः । तदेवेत्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

कि च—यच्छ्रोत्रेण इति । यत् चैतन्यं दिग्देवताधिष्ठितत्वेन आकाश-कार्यमनोवृत्तिसयुतेन श्रोत्रेण न शृणोति न विषयीकरोति लोकः । येन श्रोत्रमिदं श्रुतं चैतन्यज्योतिषा विषयीकृत तदेवेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

कि च—यत्प्राणेन इति । यत् घ्राणादिसर्वकरणप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यग्ज्योतिः अन्तःकरणप्राणवृत्तिसहितपार्थिवप्राणेन घ्राणेन न प्राणिति गन्धवन्न विषयी-करोति येन प्रत्यग्ज्योतिषा भास्यत्वेन प्राणः प्रणीयते विषयीक्रियते तदेव इत्यादि पूर्ववत् सर्व समानम् ॥ ८ ॥

इति प्रथम खण्डः

द्वितीयः खण्डः

शिष्यबुद्धिविचालनम्

यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं
यदस्य त्व यदस्य च देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

एवमाचार्येण विदिताविदितकलनापह्ववसिद्ध ब्रह्म स्वमात्रमित्यर्थे “श्रोत्रस्य श्रोत्र” इत्यादिना विदिताविदितायमानश्रोत्रादिकरणग्रामप्रवृत्तिनिमित्तगतहेया-शापह्ववमुखेन बहुलोपपत्तिभिः निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रसिद्धान्तः प्रकटितः । सोऽयं शिष्येणावधारितो न वेति सन्दिहान आचार्यः, स्वोक्तब्रह्ममात्रनिष्ठाद्रिद्वे

शिष्यबुद्धि विचालयति—यदि मन्यसे इत्यादिना । केनेषितमित्यादि त्वत्प्रश्नानु-
रोधेन श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनार्थं विदिताविदितविपरीतत्वेन,

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेद यदिदमुपासते ।

इत्युपास्यान्तरप्रतिषेधः कृतः “अन्यदेव तद्विदितात्” इत्यादि ब्रह्मवित्संप्र-
दायनिश्चयश्लोकः । एतद्वाक्यपृगविशिष्टार्थः समस्तविदिताविदितकलनापह्व-
सिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं खलु तत् किं सुवेद सुष्ठु वेदाह इति यदि मन्यसे
तदा तदपि दध्नं अल्पं परिच्छिन्नमेव जाग्रजाग्रदाद्यष्टाचत्वारिंशत्तन्मकविदित-
ब्रह्मैव त्वम् । वस्तुनो दुर्विज्ञेयत्वात् । एव दुर्विज्ञेयमपि वस्तु कश्चिच्छुद्धान्तः-
करणं स्वमात्रतया प्रतिपद्यते । कश्चित् अशुद्धान्तरः एव न प्रतिपद्यते ।
कश्चित् विपरीततयासल्लौकिकादिवत् प्रतिपद्यते । तथाच छान्दोग्याष्टमाध्याय
आम्नातम्—“य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमे-
तद्ब्रह्म” इति । अक्षिशब्दोपलक्षितकरणग्रामप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यक्चैतन्य परागक्ष-
सापेक्षनिमित्ततापह्ववत् एतदेव निष्प्रतियोगिकामृताभयरूपेण ब्रह्ममात्रमवशिष्यते
इत्युक्तमर्थं इन्द्रविरोचनौ द्वात्रिंशद्वर्षगुरुकुलवासतः श्रुत्वापि स्थूलशरीरं
आत्मेति प्रतिपन्नौ । तत्र इन्द्रस्य दैवप्रकृत्यारूढत्वेन सकृद्द्वित्रिरुक्त चाप्रतिपद्य-
मानोऽपि निश्शेषचित्तमालिन्यक्षयतः चतुर्थपर्याये प्रथमपर्यायोक्तार्थमेव गृहीत्वा
इन्द्रः कृतार्थता गतः । एव एकस्मात् गुरोः शृण्वता सब्रह्मचारिणा मध्ये
कश्चित् न प्रतिपद्यते । कश्चित् विपरीतम् । कश्चित् यथावत् प्रतिपद्यते ।
तथाच अत्रैव कारणग्रामापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रे वस्तुनि असल्लौकिकादिषड्दृष्टयो
विप्रतिपन्नाः । एवं सदसद्वादिनः तार्किकाश्च वाक्याभासयुक्त्याभासतः परमार्थात्
हीयन्ते । तस्मात् वस्तुनो दुर्विज्ञेयत्वं निरङ्कुशमित्यर्थः । विदिताविदित-
कलनाविरलब्रह्म उपदिष्टमपि स्वदृष्टिवैषम्यात् यदि कदाचित् सुवेद ब्रह्माहं इति
मन्यसे तत् दध्नमेव इति । नूनं निश्चितम् । किमनेकानि नामरूपोपाधिकृतानि
जाग्रजाग्रदाद्युपाधिकृतानि विश्वविश्वाद्यनुज्ञैकरसाविकल्पान्तानि षट्त्रिंशत्संख्या-
परिमितानि अस्य ब्रह्मणो रूपाणि वेत्थ त्वं अस्य विदितब्रह्मविषयत्वात् ।
तदपि दध्नमेव यदपि तुर्यजाग्रदाद्युपाध्यसंगतुर्यविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तनव-

संख्याकानि सप्रतियोगिकनीरूपब्रह्मणो रूपाणि वेत्थ त्वं तदा तदा तदा विज्ञानापेक्षत्वात् तदपि दभ्रमेव । ब्रह्मणो रूप तु नन्वतो विदितानि वेदेषु । पृथक्सिद्धब्रह्मणः स्वमात्रतया श्रुतिभि निरूपणात् ब्रह्मणो रूपानि तदा तदा ब्रह्ममात्र 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म' इति स्वानिर्गन्तानृतज्ञानस्य तदा तदा सिद्धसच्चिदानन्दमात्रावशेषतावादिश्रुतेः । तद्विहाय यदस्य तदा तदा विशेषवत्त्वं वेत्थ तथा देवेष्वपि यः कश्चिन्निर्गोपब्रह्मणो रूपानि तदा तदा वेद तद्वेदनमपि दभ्रमेव । विपरीतग्रहणात् । यदा स्वानिर्गन्तानृतज्ञानस्य तदा तत्त्वेन द्योतनात् देवाः श्रोत्रादीन्द्रियाणि तेषु देवेषु यदस्य ब्रह्मणो रूप तद्विहाय तद्विदितान्तर्कान्तर्कामिरूपं तत्प्रवृत्तिनिमित्तपराकारादिदृश्यं । तदा तदा तदपि दभ्रमेव । अध्यात्माधिदेवोपाधिपरिच्छिन्नत्वात् । तदा तदा तदा अथ नु इति शब्दो मीमासाहेतुः । यत्तु स्वानिर्गन्तानृतज्ञानस्य तदा तदा तत्कार्यापह्ववसिद्धं ब्रह्म न हि सुवेदति सुष्ठु वेदति अथवा । तदा तदा तदा तस्मात् ते तव ब्रह्म मीमास्यं विचार्यमवेति मन्ये । तदा तदा तदा शिष्यः रहस्यस्थलमासाद्य स्वाचार्योक्त "श्रावणं श्रवणं श्रवणं श्रवणं तद्विदितात्" इत्याद्यागमपरम्परा अर्थानुकूलानुभववत्त्वेन श्रवणं श्रवणं श्रवणं विनयेनोपविश्य हे स्वामिन् भवद्विचालनात् पूरा सादृश्यात्तदा तदा सुष्ठु वेदाहमिति विपरीतभावना ममाभीत् । ननुमिदानीं न वेदति तदा तदा विपरीतभावना गता । इदानीं मद्विज्ञापन श्रवणं श्रवणं श्रवणं मन्ये तदा तदा मीमासानन्तरोक्तिः किमित्यत आह—विदितं दति ॥ १ ॥

अविचालितेन शिष्येण २ ॥ नुभवं भाष्यम् ॥

१नाह मन्ये सुवेदिति नो न वेदति वेद च ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदति वेद च ॥ २ ॥

कथं त्वया विदितमित्यत आह— नाह एति । तदस्य तदा तदा तदा तदा विशेषणविशिष्टं ब्रह्म सुवेदति नैवाह मन्ये सुवेदिति नो न वेदति तदा तदा तदा तदा तदा

त्वया नैव विदितं ब्रह्मेत्यत आह—नो इति । नो नैव वेदेति न । किन्तु वेद
च । चशब्दात् न वेदेति ।

नाह मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

इति विप्रतिषिद्धं त्वयाच्यते । एक वस्तु वेदाहमिति येन ज्ञायते तेनैव तदेव
वस्तु न ज्ञायते इति यत् तद्धि विप्रतिषिद्धम् । न हि ब्रह्म सशयविपर्ययासभावना-
विपरीतभावनादिभिः ज्ञातुं शक्यं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावगतेः सशयादिपञ्च-
दोषापहवपूर्वकत्वात् । तस्मात् व्याविद्धमंशयादिपञ्चदोषेण निष्प्रतियोगिक-
निस्सशयब्रह्ममात्रस्वरूपावस्थानलक्षणकैवल्यमातुं शक्यं न विपर्ययः इत्यत्र—

अहं ब्रह्म न वेत्येष सशयो वस्त्वनिर्णयात् ।

प्रतीचि देहोऽहमिति विपर्यासात्मिका मतिः ॥

नास्ति ब्रह्मेति या बुद्धिः सैवासंभावनेरिता ।

ब्रह्मास्ति यद्यस्मदादितुल्य सच्चित्सुखं न तत् ॥

इय धीर्विपरीताख्यभावनेत्यभिधीयते ।

ब्रह्मणो विश्वताभानमन्यथा भावनेरितम् ॥

दोषपञ्चकज्ञान्यन्तं कर्तव्यं श्रवणं बुधैः ।

ततः शास्त्रजविज्ञानमप्रमादं भवेत्तराम् ॥

श्रुतज्ञानं स्वानुभूत्या युतं विज्ञानता भजेत् ।

तदा ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रातिभासिकधीर्भवेत् ॥

ब्रह्ममात्रमसन्नेति ब्रह्ममात्रेऽवशेषिते ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तस्वमात्रे न हि सशयः ॥

क्व विपर्यासधिषणा क्व वा सभावना चिति ।

विपरीतमतिर्वा क्व चान्यथा भावनापि च ॥

श्रवणं मननं ध्यानं क्व वा सिद्धिं निगच्छति ।

वित्त्वं वरत्वं वर्येस्त्व वरिष्ठत्वमपीह न ॥

प्रतियोगिविनिर्मुक्तपरमानन्दवैभवम् ।
विकलेबरकैवल्य स्वमात्रमवशिष्यते ॥

इत्यादिस्मृतिर्मानम् ।

अद्वितीयब्रह्मतत्त्व न जानन्ति यदा तदा ।

भ्रान्ता एवाखिलास्तेषा क मुक्तिः केह वा मुखम् ॥

इति श्रुतिस्मृत्युक्तार्थविपर्यये मानम् । एव युक्तियुक्तश्रुतिस्मृतिवाक्योपपत्तिभिर्ग-
चार्येण शिष्यो विचाल्यमानोऽपि स्वाचार्योक्तान्यदेवेत्याद्यागमसंप्रदायोपपत्तिबलेन
न विचचाल । स्वाधीतब्रह्मविद्याया आत्मनो दृढनिश्चयं दर्शयन् ‘ अन्यदेव
तद्विदितात् ’ इत्यादिवाक्योक्तं वस्तु श्रुत्याचार्योपपत्त्यनुभवतोऽवधार्य मब्रह्म
चार्यावृताचार्यनिकटमेव स ब्रह्मचारिणा विस्मयं जनयन् स्वाचार्यं हर्षयन्
वाक्यान्तरेण देवदुन्दुभिवत् स्वानुभव उद्धोषयति—य इति । नः अस्माक
सब्रह्मचारिणा मध्ये यः कश्चित् आचार्योक्तं,

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

इतितद्वाक्यनिष्पन्नविदिताविदितकलनापह्नवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति वेद सोऽयं
निष्प्रतियोगिकब्रह्म स्वमात्रमिति वेद नान्य इत्यर्थः । किं पुनः तद्वाक्यमियम
आह—नो इति । विदिताविदितप्रपञ्चतत्कार्यापह्नवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रं इति नो
नैव वेदाहमिति न । स्वमात्र इति वेद । चशब्दात् स्वानिर्गन्ताविद्यापदतत्कार्य-
जातालङ्कारविदिताविदितप्रपञ्च आत्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्राति-
भासिकत्वेन शून्यत्वेन वा अस्ति नास्तीति विभ्रम न वेदेति श्योन्यते ॥ २ ॥

शिष्याचार्यसंशदाचुवाद्

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद मः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ३ ॥

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

इत्थं शिष्याचार्यसंवादनवृत्तं नो न वेदति वेदं च इति वाक्यार्थं श्रुतिरनुवदति यस्य इत्यादिना । यस्य निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रविदो विदितत्वेन अविदितत्वेन वा ब्रह्ममात्रं अमृतं अविज्ञातमिति निश्चयो भवति । तस्य विदिताविदितकलनापह्नवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति मतं सम्यगवगतमित्यर्थः । यस्य पुनरविदुषो विदितत्वेनाविदितत्वेन वा ज्ञातं मया ब्रह्मेति मतं अभिप्रायो भवति सोऽयं अविद्वान् कल्पकोटिशतैरपि न वेद स्वावशेषेण कदापि ब्रह्म न जानातीत्यर्थः । यथोक्तविद्वदविद्वन्मतमवधारयति—अविज्ञातं इति । ब्रह्म स्वमात्रमिति वस्तुयाथात्म्यं विज्ञानता तत्त्वदर्शना विदिताविदितत्वेन अविज्ञातमेव वस्तुयाथात्म्यं अविज्ञानता विदितत्वेनाविदितत्वेन वा ब्रह्म विज्ञातं तेषां स्वातिरिक्तप्रपञ्चावृतदृष्टित्वात् न हि ते ब्रह्मयाथात्म्यं जानन्तीत्यर्थः । न हि ते विदिताविदितब्रह्मविदोऽत्यन्तमूढा भवन्ति । असह्यौकिकपञ्चकवत् देहेन्द्रियादौ आत्मबुद्ध्यदर्शनात् देहातिरिक्तविश्वविश्वादित्रिपञ्चदशविशेषब्रह्मदृष्टित्वाच्च “नविज्ञातमविजानताम्” इति वाक्यत एते अविद्वासः ब्रह्ममात्रसिद्धान्तपूर्वपक्षत्वेनोक्ता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यद्वा—उत्तरार्धो हेत्वर्थः “अविज्ञातं विजानता” इति विद्वदविदुषो-
बोधेयत्ताप्रकटनहेतुत्वात् । यदि ब्रह्म अत्यन्तमेवाविज्ञातं तर्हि विद्वदविदुषोः को विशेषः उभयोरप्यविज्ञातत्वात् ।

अविज्ञातं विजानता विज्ञातमविजानताम् ।

इति मिथो विरुद्धमुक्तम् । तत् कथं ब्रह्म स्वमात्रतो विदितं भवेत् इत्याकाक्षया तदुपायत्वेन बुद्धिवृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशकप्रत्यकचिद्धातोः स्वप्रकाश्यबुद्धितद्वृत्त्यपह्नवे निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रसिद्धिः तत्स्वरूपवस्थान-
कैवल्यफलं च स्यादित्याह श्रुतिः—प्रतिबोधविदितं इति । “कोऽयमात्मेति

वयमुपास्महे” इत्यागम्य “सर्वाण्येवैतानि प्रजानाम् नामो निर्दिशन्” इति श्रुतिनिर्दिष्टसज्ञानादयः प्रत्ययाः बोधशब्देन निर्दिशन् । अतः सर्वप्रत्ययास्यर्था । सज्ञानादिबुद्धिवृत्तीनां स्वनिवृत्तद्वेषप्रत्ययत्वात् । बुद्धिवृत्तयोर्बोधा उच्यन्ते । बोधः प्रतिबोधः प्रान्तद्वेषात् । प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण स्वभास्यबुद्धिवृत्तिकदम्बपराम्भावभाषेत्प्रत्ययत्वात् । कतारूपहेयाशापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्ररूपेण वा निर्दिशन् परिशोभात् । तदेव सर्वापह्ववसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति मनसः । विकलेवरकैवल्यं हि अमृतत्वं विन्दते । एव निर्दिशन् । ब्रह्ममात्रपर्यायत्रयेषु परस्परगोपायोपेयभूतेषु प्राथमिकत्वात् । भावाभावप्रकाशकतद्विलक्षणचिद्धातुयाथात्म्याज्ञानतः । बोधक्रियाशक्तिमानात्मा । न बोधः । वाधन्तु चानन्तं नश्यति । जायते तदा सविशेषः । यदा बोधो नश्यति तदा निर्दिशन् । विदितं प्रतिबोधविदितमिति । तत्रात्मनो विक्रियादिशान् । स्वस्योगजो बोधः आत्मनि समवेति । तत्र आत्मनो विक्रियादिशान् । बोद्धृत्वमस्मिन् पक्षेऽप्यात्मनः अचेतनत्वमिति । सयोगप्रदेशाभावात् नित्यसयुक्तत्वेन स्मृत्युत्पत्त्यनवकाशात् । धर्मित्वं चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धमिति । “असङ्गो न हि सज्जते,” “असक्तं सर्वमृच्चन्न निर्गम” गुणवता संसृज्यते । नातुल्यजातीयम् । तत्र प्रयक्तत्वात् । निर्विशेषत्वेन च निर्गुणत्वात् न केनचित् सभर्षित्वं युक्तम् । अर्थात् सिद्धं भवति । तस्मात् बोधवृत्त्यसंगत्वेन तद्भासनात् । प्रतिबोधविदितं मतं इत्यत्र—

चित्तवृत्तेरतीतो यश्चित्तवृत्त्यवभामकः ।

इति श्रुतेः, “स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्य” इति स्मृतिना प्रतिबोधविदितं इत्यत्र स्वसंवेद्यता स्यादिति चेन्न । बोधवृत्त्यवभामकप्रतीचाः निरुत्पत्त्यात् ।

प्रतीचि स्वसवेद्यता परसंवेद्यता वा न हि सेद्गुं पारयति । न हि प्रकाशस्य प्रकाशान्तरापेक्षावत् सवेदनस्वरूपस्य संवेदान्तरापेक्षा अस्ति । नित्याल्लुप्तसंवेदनमात्रस्वरूपत्वात् स्वसवेद्यस्मृतेः का गतिरिति । सा स्मृतिः सोपाधिके गतिमर्हति । योगाचारपक्षे तु स्वसंवेद्यतायाः क्षणभङ्गुरत्वं निरात्मकत्वं च भवति । “न हि विज्ञातुः विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात्” इत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात् । सुप्तस्य निर्निमित्तो बोधः प्रतिबोध इति केचन । तथासकृद्विज्ञानमित्यपरे । सनिमित्तो निर्निमित्तः सकृद्वासकृद्वा भवतु अस्माकं प्रतिबोध एव सः । प्रत्यग्भास्यत्वाविशेषात् । बोधस्य प्रत्यगात्मविषयत्वमेव मतम् । अमृतत्वप्राप्तिहेतुत्वात् । प्रत्ययप्रत्यगात्मतया तत्प्रत्यक्तत्त्वं विशिष्यते । नान्यद्द्वारान्तर आत्मनो याथात्म्यावगतये भवति इति “अमृतत्वं हि विन्दते” इति हेतुवचन युक्तं भवति । द्वितीयपर्याये तु विदिताविदितप्रतिषेधबोधाधिकरणत्वेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मैव प्रतिबोधविदितं भवति । तृतीयपर्याये तु “अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि” इति श्रुत्यनुरोधेन विदिताविदितायमानजाग्रजाग्रदाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तचतुष्पञ्चदशकलनागोचरबुद्धिवृत्तयो बोधपूगः । तादृशबोध प्रति बोधं प्रति तत्तद्बोधवृत्त्यपह्ववमुखेन निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया यद्विदितं तत्प्रतिबोधविदितम् । तदेवेशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्तमतम् । “य एवं निर्बीजं वेद निर्बीज एव स भवति” इति श्रुतिसिद्धनिर्बीजब्रह्मवेदनसमकालं विदिताविदितबीजापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकनिर्बीजब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणविदेहकैवल्यमेवामृतत्वमिति विद्वान् स्वावशेषतया विन्दते । हिशब्दो निस्संशयार्थः । ज्ञानसमकालमेव मुक्तो भवतीत्यत्र “ज्ञानसमकालमेव मुक्तः कैवल्य याति” इति श्रुतेः “अमृतत्व हि विन्दते” इत्युक्तम् । केन हेतुना अमृतत्व विन्दत इत्यत आह— आत्मना इति । धनमन्त्रतन्त्रयन्त्रतपोयोगादिकृतवीर्यस्य कृतकत्वेन क्षणिकत्वात् ¹तद्वीर्यं स्वाज्ञानतत्कार्यायमाणमृत्यु निर्मूलयितु न हि शक्त भवति । स्वस्यापि स्वाज्ञानप्रभवत्वेन

मृत्युरूपत्वात् । स्वात्मविद्याकृतवीर्यस्य तु विदिताविदितायमानजाग्रजाग्रदादि-
चतुष्पञ्चदशकलनावरणोद्धाटनपटुत्वात् तदेव स्वाविद्यापद^१तत्कार्यात्मकत्व-
सत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादिरूपमृत्युं अपह्वव कर्तुं शक्नोति ।
तथाविधात्मवीर्यं केन विन्दते इत्यत आह—आत्मना इति । स्वेन रूपेण
आत्मना विश्वविधादितुर्यबीजान्त यत्र विलीयते अपह्ववं वा याति तद्वीर्यं
आधेयनिरूपिताधारतापह्ववीकरणसामर्थ्यं स्वरूप स्वमात्रमिति विन्दते लभते
इत्यर्थः ।

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ।
एतैरुपाधैर्यतते यस्तु विद्वान् तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन स्वमात्रबलवत्या अविद्यया स्वमात्रावरणायमानजाग्रजाग्र-
दादिचतुष्पञ्चदशकलनापह्ववीकरणपटुशक्त्या निष्प्रतियोगिकामृत विकलेबर-
कैवल्यं स्वावशेषं विद्वान् विन्दते । ^२न चानन्तता चादिमतो मोक्षस्य
न भविष्यतीति गौडपादाचार्योक्त्यनुरोधेन विद्ययामृतं उत्पाद्यते । तथाविध-
ब्रह्ममात्रविद्याया अपि स्वापह्वोतव्यब्रह्ममात्रावरणजाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदश-
कलनापह्ववसमकालमपह्वव गतत्वात् । स्वतः स्वमात्रावस्थानलक्षणकैवल्यं
अवशिष्यते इत्यत्र—

यावद्यावन्मुनिश्रेष्ठ स्वयं सन्त्यज्यतेऽखिलम् ।
तावत्तावत्परो लोकः परमात्मैव शिष्यते ॥ इति श्रुतेः ।
निरवद्यमपि ब्रह्माविद्ययावृतवद्भवेत् ।
स्वाविद्यावरणे नष्टे स्वतो ब्रह्म प्रकाशते ॥

इति स्मृतेश्च ॥ ४ ॥

^१ तत्कार्यात्मत्व—उ १.

^२ न चानन्दता—उ.

ब्रह्मविद्याधिगमः परमपुरुषार्थहेतुः

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥

यतो ब्रह्मविद्याया ब्रह्ममात्रावरणापह्ववपटीयस्त्व अत एव इह जन्मन्येव ब्रह्मविद्याशितखड्गेन स्वमात्रावरणं तिलशः छित्वा स्वातिरिक्तसर्वापह्ववसिद्ध ब्रह्म स्वमात्रमिति वेदितव्यम् । अन्यथा क्षणमात्रव्यवधानात् महाननर्थो जायते इत्याह इह इति । “यथादर्शं तथात्मनि” इति श्रुत्यनुरोधेन इह मनुष्यजन्मनि यथोक्तसाधनसंपन्नो ब्रह्मविद्याधिकारी मुमुक्षुः स्वातिरिक्तविदिताविदितकलनापह्ववसिद्ध ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति अवेदीत् वेद चेत् अथ तद्वेदनोत्तरक्षणं तदा “सन्मात्रमसदन्यत्” इति श्रुतिसिद्धासदपह्ववाविर्भूतसन्मात्र सत्यं सत्तासामान्यस्वरूपावस्थानलक्षणविदेहकैवल्य विद्यते । स्वतः प्रकाशत इत्यर्थः । यथोक्तब्रह्मविद्याधिकार्यपि मुमुक्षुः इहजन्मनि यथोक्तप्रकारेण ब्रह्ममात्रं न चावेदीचेत् नैव वेद चेत् महती दीर्घा अनन्ता विनष्टिः विनागनं जनिमरणादिप्रतिबन्धसान्तत्यं असल्लौकिकपञ्चकप्राप्यस्थावरापत्तिलक्षण वा भवतीत्यंत्र—

लब्ध्वा कथञ्चिन्नरजन्म दुर्लभ तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् ।

यस्त्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधीः स आत्महा स्व विनिहत्य हन्यते ॥

इति सर्वज्ञभगवत्पादोक्तेः । यत एवं अतः इह जन्मन्येव स्वाज्ञदृष्ट्या स्वातिरिक्तविदिताविदितायमानस्वाविद्यापदतत्कार्यजाते विद्यमानेऽपि तद्गतहेयाशापह्ववसिद्ध ब्रह्म विदित्वा तत्फल भोक्तव्यं इत्याह—भूतेषु इति ॥ मुमुक्षवो धीराः शरीरमिदं मैथुनादेवोद्धृतं सविध्यपेत निरय एव मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तं अस्थिभिः चित्त मासेनानुलिप्त चर्मणावनद्धं विण्मूत्रवातपित्तकफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णम् । एतादृशेऽस्मिन् शरीरे वर्तमानस्य किं कामोपभोगैरित्यादि ।

देहवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयापि च ।

लोकवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥

“न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः” । इत्यादि-
श्रुत्यर्थपर्यालोचनया वासनात्रयपुरस्सरं एषणात्रय मन्यस्य गुरुकुलवासब्रह्म-
चर्यशुश्रूषासन्तुष्टगुरुमुखात् गृहीतप्रणवमहावाक्यस्वाश्रमांचितानुष्ठानं कुर्वन्
“संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्”,

विदेहमुक्ताविच्छा चेदष्टोत्तरशत पठ ।

इति श्रुत्यनुरोधेन संशयादिपञ्चदोषशान्त्यन्तं ईशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्तश्रवण
मनननिदिध्यासनतो गुणत्रयावृत्तित्रयतादात्म्यत्रयोपमर्दकचित्त्ववरत्ववर्गीयस्त्व
एत्य अथ स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिम्या भूतेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्वाद्यगन्तेषु मन्यत्वेन
व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा सत्स्वसत्त्वपि “पश्यतेहापि मन्मात्रम
सदन्यत्”, “ब्रह्ममात्रमसन्न हि”,

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्व एव हि ।

सर्वथा भेदकलन द्वैताद्वैतं न विद्यते ॥

इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन विदिताविदितायमानजाग्रजाप्रदादिचतुष्पञ्चदशकलना अस्ति
नास्तीति विभ्रमापह्ववसिद्ध ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति विश्वित्य
निश्चित्य ज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभिर्भूभिर्नविदिताविदितायमान-
जाग्रजाप्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनाभ्रमो यत्र लोक्यते स्वान्मसत्यव्यावहारिक-
प्रातिभासिकत्वादिरूपेण वा यत्र दृश्यते स लोकः । तन्मात् लोकान् प्रेत्य
व्यावृत्य स्वातिरिक्तलोकापह्वं कृत्वा अथ स्यानिर्गन्तापह्वमिद्वनिष्प्रतियोगिक-
ब्रह्ममात्रभावारूढास्सन्तः अमृताः विदेहमुक्ता भवन्ति । ब्रह्मव भवन्तीत्यर्थः ।
तमेवं विद्वांस इहैवामृता भवन्ति ।

ब्रह्मैवाहं चिदेवाहमेवं वापि न चिन्त्यते ।

चिन्मात्रेणैव यस्तिष्ठेद्वैदेही मुक्त एव सः ॥ इत्यादिश्रुतेः ॥ ९ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

तृतीयः खण्डः

शबलब्रह्मस्वरूपप्रकटनम्

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा
अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥

यद्विद्याधीनः परमपुरुषार्थः सेय निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रविद्या विस्पष्टं
खण्डद्वयेन अभिहिता । ‘श्रोत्रस्य श्रोत्रम्’, “न तत्र चक्षुर्गच्छति”,
“यद्वाचानभ्युदितम्”, “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि”,

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ।

अविज्ञातं विजानता विज्ञातमविजानताम् ॥

इत्यादिवाक्यैः “अविज्ञातं विजानताम्” इत्याद्युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणैः
यद्यदस्ति त्वेनाभिमतं तस्य विशेषतो ज्ञातुं शक्यत्वात् विज्ञातम् । यत् शशत्रि-
षाणवत् नास्तीत्यभिमतं तदविज्ञातम् । ब्रह्मणो विज्ञातत्वात् । असदेव ब्रह्मेति
मुसलकिसलयमतीना एवं व्यामोहो मा भूदिति तदर्थेयमाख्यायिका आरभ्यते ।
देवासुराणां जयाजयहेतुत्वेन तदेव हि ब्रह्म सर्वप्रशास्तु । तत् कथं नास्तीति
प्रत्ययितव्यम् । न हि सर्वज्ञेश्वरादन्यत्राग्निवाय्विन्द्रादिदेवान् ¹परीभूय तृण
वज्रीकर्तुं सामर्थ्यमस्ति “तन्न शशाक दग्धुम्” इत्यादिलिङ्गदर्शनात् । अन्यथा
अग्न्यादयः तृणमात्रं दग्धुमादातुं वा नोत्सहन्ते । यदिच्छामात्रेण तृणमपि
वज्रीभवति । न हि कारणसिद्धिं विना कार्यसिद्धिरुदेति । तस्मात् अस्त्ये-
वेश्वराख्यं ब्रह्म । यद्वा—अर्थवादमुखेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयताप्रकटनाय
इयमाख्यायिका । यत् इमे अग्न्यादयोऽतितेजसोऽपि क्लेशादेव ब्रह्म विदितवन्तः ।
अथवा इयं शमादिविधित्सया आख्यायिका अग्निवाय्वादीनामभिमानशातनात् ।

यतः शमादिर्हि ब्रह्मविद्यासाधनम् । न हि शमादिवेगव्यताऽग्निप्राप्त्याऽपि ।
ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्ति । ब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणकैवल्यत्वे. कामासाधनं प्राप्तेः
पूर्वकत्वात् । “शान्तो दान्तः”,

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

इत्यादिश्रुतेः । आहोस्वित् “नेद यदिदमुपासते” इत्युपासनान्तरात् ।
षेधात् अनुपास्यत्वे प्राप्ते ब्रह्ममात्रज्ञानप्रापकेश्वररूपतदुपासनार्थे ।
का । “अधिदैवतमथाध्यात्मं तद्वनमित्युपासितव्यम्” इतीशापान्तरात् ।
न हि यत्प्रसादं विना शमादिः तद्युक्तस्य सर्वापदानि । तत्रमात्रं ।
तदधिगमाय शब्दब्रह्मस्वरूप प्रकटयति श्रुतिः— ब्रह्म ह दास्येति ॥
निरविद्यमपि निर्विशेष ब्रह्म स्वोपासनया भक्ता स्वपद भजेयुः इति ।
मूलाविद्याबीजाशासंगेशभावमापन्नं सत् । सर्वत्र हकारः किमिति ।
संग्रामे प्राप्ते तत्र स्वनिष्ठाद्वयदूषकान् अमृगान् जित्वा ।
देवैर्भ्योऽर्थाय विजिग्ये जयं लब्धवत् तत्फलभूतवर्गं ।
दित्यर्थः । अग्निवाय्वादिदेहमात्राहम्भावारूढा देवाः ।
स्वकृताविव मेनिरे इत्याह—तस्य हेति ॥ अमहीयन्त मिना ।
प्राप्तवन्त इत्यर्थः । ऐक्षन्त मिथ्या ईक्षण कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

देवगणमिथ्याभिमानप्रदर्शनम्

तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तत्र । व्यजानन्त ईक्षिभः ।
यक्षमिति ॥ २ ॥ तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानाहि ईक्षितयः ।
मिति ॥ ३ ॥ तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदन्कोऽस्मीत्यक्षि ।
मस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ४ ॥ यस्मिन्नाय ईक्षि

वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥ तस्मै तृणं
निदधावेतद्देहेति ^१तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत
एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥ अथ वायुमब्रुवन्
वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥ ७ ॥ तथेति तदभ्यद्रवत्त-
मभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अह-
मस्मीति ॥ ८ ॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं ^२सर्वमाददीयं
यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥ तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति
तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं
विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि
किमेतद्यक्षमिति । तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥ स
तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवती ता-
होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

तेषा मिथ्याभिमानं ब्रह्म ज्ञातवत् इत्याह श्रुतिः—तद्धैषां इति ॥ तत्
ब्रह्म देवगणमिथ्याभिमानं वेदेत्यर्थः । सर्वज्ञत्वात् । “यः सर्वज्ञः सर्ववित्”
इति श्रुतेः । तत् ब्रह्म देवतागणमिथ्याभिमानं ज्ञात्वा तदोषतः एते असुर-
गणवत् पराभवेयुः इति तदनुकम्पया तान्मिथ्याभिमानतो मोचयित्वा अनु-
गृह्णीयामिति मूलाविद्यास्थूलाशानुकारीव देवगणचक्षुर्विषये प्रादुर्बभूवेत्याह—
तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव इति ॥ देवास्तद्यक्षेयत्ता ज्ञात्वा निर्भयास्तिष्ठन्तीत्यत
आह—तत् इति । स्वयोगमाहात्म्यसंजातपश्यद्विस्मयास्पदचक्षुर्विषय^३देशगतयक्षं
योगिसाक्षात्करणीयं दृष्ट्वा किमिदमद्दृष्टपूर्वमद्भुतमिति सान्तर्भयास्सन्तः देवाः

^१ तदुपप्रेयाय—क

^२ सर्वमाददीय—क.

^३ देशगत—उ १.

न व्यजानत् । नैव विज्ञातवन्त इत्यर्थः । देवाः तद्रूपविजिज्ञासया सर्वज्ञकल्प
 अतितेजस्विन अग्नि यक्षेयत्ता परिज्ञातु समर्थमिति मत्वा प्रेषयामासुः । सोऽप्यग्निः
 जवेन तद्यक्षं गत्वा तत्तेजसा जडीभूतस्तूष्णीमास । त पिपृच्छिषुं तद्यक्ष
 सभाष्य दग्धृत्वाभिमानं मोचयामास ॥ २ ॥ पुनः ब्रीडितो देवान् प्रति
 गतवान् इत्याह—तेऽग्निं इति ॥ अपः प्रविश्य मग्नो भवतीति अग्निः
 “आपो वा अग्नेर्योनिः”, “अपा वा अग्निः कुलायम्” इत्यादिश्रुतेः ।
 यस्य देशिकोपदेशमन्तरा सर्वार्थप्रकाशकवेदपूगः स्वयमेव जातः आविर्भूतः
 सोऽयं जातवेदाः “देवाः स्वयं भातवेदाः” इति स्मृतेः ॥ ३--६ ॥
 तथा अमी देवाः अग्नेः ज्ञातुमशक्य यक्षं परिज्ञातुं अग्नेरपि जविष्ठं
 अथाग्निपरिभवानन्तरं वायुमब्रुवन् इत्यादि समानमित्याह—अथ वायु इति ॥
 वानात् गन्धनात् वायुः । मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा । देवा अथ
 अग्निवायुपरिभवेहेतुयक्षेयत्तापरिज्ञानचतुर मत्वा देवराजं इन्द्रं तत्परिज्ञानाय
 प्रेषयामासुः । सोऽयमिन्द्रो नाहमग्निवत् वायुवत् तदियत्तामपरिज्ञाय तूष्णीमागन्तुं
 उत्सहेयमिति देहधिया पागमैश्वर्यगर्वपर्वतारूढः सन् तद्यक्षं प्रति दुद्राव ।
 तदिन्द्रत्वाभिमतिः सुतरा निराकर्तव्येति अग्निवायुभ्यामिव सवादमात्रमप्यदत्त्वा
 मूलाविद्यार्धमात्राशासङ्गप्रत्यगभिन्नब्रह्मभावमेत्य तिरोदधे । तदा तिरोहितस्वरूपं
 ध्यायन् आकाशमवलोकयन् स्थितः । तस्य इन्द्रत्वाभिमानो गत इति
 ब्रह्मविद्या स्वात्मानं दर्शयामास ॥ ७—१० ॥ यक्षस्वरूपजिज्ञासुः ता
 पप्रच्छेत्याह—अथेन्द्रं इति ॥ तस्मात् ईश्वरभावमापन्नेन्द्रागमनात् पूर्वक्षणं
 ब्रह्म तिरोदधे । अग्न्यादेरिव संवादमात्रमप्यदत्त्वा देवराजाभिमानः सुतरा
 निराकर्तव्य इति स्वाविद्याद्वयतत्कार्यापवादाधिकरणप्रत्यगभिन्नब्रह्मभाव तद्गत-
 हेयाशापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रभावं वा जगामेत्यर्थः । यत्र ब्रह्म तिरोदधे
 तस्मिन्नेवाकाशे किमेतत् यक्षमिति ध्यानारूढस्सन् तस्थौ । ध्यानात्
 न निवृत्ते । तदा ब्रह्मविद्या अग्न्यादिवत् इन्द्रस्य यक्षमर्त्ति बुद्ध्या
 स्त्रीरूपेण प्रादुरभूत् । ब्रह्ममात्रविद्यायाः शोभनतमत्त्वेन शोभमानेति विशेषणं
 उपपन्नमिति । सः इन्द्रो बहुशोभमाना उमा ब्रह्मविद्याम् । यद्वा—हिमवतो

दुहिता हेमकृताभरणा वा हैमवती नित्यमीश्वरेण सह वर्तत इति ता च्छ्रियं
ब्रह्मविद्यास्वरूपेण मनसा जगाम । पुनः किमेतद्यक्षमिति तासुवाच । ह किल ।
के तत् मे स्वात्मान दर्शयित्वा तिरोभूतम् । तद्यक्षेयता ब्रूहीति मुहुर्मुहुः
प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ ११—१२ ॥

इति तृतीयः खण्डः

चतुर्थः खण्डः

इन्द्रोमयोर्दक्षेयताप्रश्नप्रतिवचने

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति
ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

संशान्ताभिमानेन इन्द्रेण एवं किमिदं यक्षमिति पृष्टा उमा तद्यक्षेयता-
माह—ब्रह्मेति होवाच इति । यद्वो दृष्टिपथं प्राप्य तिरोभूतमिव भात तद्यथा
भूतार्थज्ञैः सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति साक्षात्कृतं तद्यक्षं
ब्रह्ममात्रं विद्धि इत्युवाच हेत्यर्थः ।

यन्निष्कलं ब्रह्मतत्त्वं साक्षात्कुर्वन्ति योगिनः ।

तदेव हि महद्यक्षं तस्मात् किञ्चिन्न विद्यते ॥

इति स्मृतेः । पुरा भवत्कृते ईशभावमापन्नेन ब्रह्मणा जिता ह्यसुराः तज्जये
यूयं निमित्तमात्रमित्याह—ब्रह्मण इति । महीयध्वं वयं जिताः इति मिथ्या
महिमानं प्राप्नुथेत्यर्थः ।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ।

इति स्मृतेः । एतदिति क्रियाविशेषणार्थम् । अस्माकमेवायं विजयः
अस्माकमेवायं महिमेति मिथ्याभिमानः कदापि मास्त्वित्यर्थः । इन्द्रो यक्ष
ब्रह्मेत्युमावाक्यात् जानातीत्याह—तत इति । न हि इन्द्रः स्वातन्त्र्येण ब्रह्म
वेदेत्यर्थः ॥ १ ॥

अन्यादीना देवोत्तमताप्राप्तिः

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान् यदग्निर्वायु-
रिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्शुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥२॥
तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् स ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्श
स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

अग्न्यादयो ब्रह्मसवाददर्शनात् देवोत्तमता गता इत्याह—तस्मात् इति ।
यस्मात् अग्न्यादयो ब्रह्मसामीप्यमुपागताः तस्मात् एते ब्रह्मोपदेशमहिम्ना
स्वान्यान् देवान् अतितरामिव । इवशब्द एवकारार्थः । अतिशेते एव ।
यदग्निर्वायुरिन्द्रः ते हि यस्मात् एनत् एतत् ब्रह्म नेदिष्टं अन्तिकतम पस्पर्शुः
स्पृष्टवन्तः । हि यस्मात् । प्रथमः प्रधानाः सन्तः ब्रह्म विदांचकार ।
विदाचक्रुः इत्यर्थः । यस्मात् इन्द्रवाक्यात् अग्निवायू विदाचक्रतुः । इन्द्रेण
ह्युमावाक्यात् ब्रह्म इत्यवधृतम् ॥ २ ॥ यस्मात् अग्निवायवपेक्षया इन्द्र एव
पूर्वं ब्रह्म ज्ञातवान्—तस्माद्वा इति । तस्मात् देवेन्द्रो देवान् अग्न्यादीन्
अतितरामिव अतिशेते एव । स ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्श । स ह्येनत् प्रथमो
विदाचकार ब्रह्मेति इत्युक्तार्थमेतत् ॥ ३ ॥

ब्रह्मोपदेशप्रकार

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ ^१इदिति न्यमी-
मिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

^१ इतीति—सु, इति—क.

ब्रह्मोपदेशप्रकारमाह—तस्यैष इति । यत् यक्षयाथात्म्यं तस्य निरुप-
मत्वात् तत्पदागेहहेतुज्ञानप्रापकत्वेन यत् प्रकृतं शबलब्रह्म तस्य शबलब्रह्मणो
येन उपमानेन निरुपमोपदेशः सेद्धं पारयति सोऽयमेव आदेशः । किं तदुपमा-
नमित्यत आह—यदेतत् इति । यदेतत् प्रसिद्ध लोके विद्युतो व्यद्युतत्
विद्योतन कृतवत् इत्युक्तेरनुपपन्नत्वात् विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः । आ इत्यु-
पमार्थे । यथा “सकृद्विद्युत्तम्” इति श्रुत्यनुरोधेन देवेभ्यो विद्युति वा आत्मानं
दर्शयित्वा तिरोभूतमिवेति । अथवा—विद्युतस्तेज इत्यध्याहार्यम् । विद्युतो विद्युतत्
विद्योतितवन् । आ इव । विद्युतस्तेजः सकृद्विद्योतितवत् इवेत्याशयः । इत्ययमादेश
इति । इतिशब्द आदेशप्रतिनिर्देशार्थः । इत् शब्दः समुच्चयार्थः । अपरादेश
उच्यते । तद्यथा चक्षुः न्यमीमिषत् । स्वार्थे णिच् । निमेषणं कृतवदिति ।
चक्षुर्विषयतया प्रकाशतिरोभाव इवेत्यर्थः । तत्रत्याकार उपमार्थ एव । ब्रह्मण
उपमानदर्शनस्य विद्युद्विद्योतनस्य शबलब्रह्मदेवताविषयत्वात् । इत्यधिदैवं
इति । देवतातत्कार्यापवादाधिकरणपरमात्मविषयोऽयमादेश इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रत्यगभिन्नब्रह्मादेशः

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन ^१चैतदुपस्मरत्य-
भीक्षणं संकल्पः ॥ ५ ॥ तद्ग तद्गनं नाम तद्गनमित्युपासितव्यं स
य एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥
उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्त्वा य उपनिषद्ब्राह्मीं वाव त ^२उपनिषदं
ब्रूमंति ॥ ७ ॥ तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि
सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमन्ते
स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

^१ चैनउप—क.

^२ उपनिषदमब्रूमेति—उ, सु.

ततः प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते - अथाध्यात्मं इति । स्वात्मनो देहत्रयस्य तद्भावाभावप्रकाशकत्वेन तदपवादाधिकरणत्वेन च यदधि अन्यत् भाति तत् अध्यात्मं इत्यर्थः । स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितं यत् मन एतत् प्रत्यक्तत्त्वं गच्छति विषयीकरोति इव भाति । साधको यच्च अनेन मनसा एतत् ब्रह्म उप समीपतः स्मरति । भृश अभीक्षणम् । मानसवृत्तिः संकल्पः । ब्रह्मणो मानसा-पाधित्वेन मनोविषयीकृतमिव संकल्पस्मरणादिप्रत्ययैः अभिव्यज्यते । अत एव प्रत्यगात्मादेशः । अधिदैवतं विद्युन्निमेषणवत् प्रकाशधर्मि । अध्यात्म च मनःप्रत्ययसमकालाभि^१व्यक्तिधर्मि । एवमधिदैवताध्यात्मतत्त्वं निरूप्य तद्वनयि शेषाशयागसिद्धप्रत्यगभिन्नं ब्रह्म मन्दबुद्धिगम्यं भवतीति प्रत्यगभिन्नब्रह्मादेशः । न हि सर्वापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रं मन्दबुद्धिभिरवगन्तुं शक्यम् ॥ ५ ॥ किं च तदेतत्प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म । ह किल । सर्वप्राणिजातप्रत्यगभेदेन वननायं समजनीय प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मास्मीति चिन्तनीयमिति । तद्वन्नं नाम प्रख्यातम् । यतस्मृतः तद्वनमित्युपासितव्यम् । एवमुपासकस्य किं फलमित्यत आह स य इति । स य एतत् यथोक्तं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म वेदं जानाति तमेतं ब्रह्मविदं सर्वाणि भूतानि सम्यक् अभि आभिमुख्येन स्वेष्टसिद्धये यथा ब्रह्म तथा वाञ्छन्ति इत्यव-

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते याश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते ताश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं त्यजेत् भूतिकामः ॥

इति श्रुतिर्मानम् ॥ ६ ॥ आचार्यसकाशात् एवं ब्रह्मानुशिष्टः शिष्यः आचार्य-मुवाच । किमिति । भो भगवन् उपनिषदं भो ब्रह्मीत्युक्तवति शिष्ये आचार्यः आह—उक्ता इति । उपनिषच्छब्दस्य कांऽर्थं इत्युच्यते । किंप्रत्ययान्तत्वेन विशरणगत्यवसादनार्थस्य उपनिषदस्य पदत्वधातोः रूपं उपनिषदिति । मर्यापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रगोचरा विद्या उच्यते । केन अर्थयोगेन विद्यात्वमुपनिषद इति उच्यते । साधनचतुष्टयसंपन्ना ये मुमुक्षवो विद्यामुपसद्य स्वाज्ञानबीजं शिष्यत्वात् तदज्ञानविशरणात् विशसनान् विद्या उपनिषदित्युच्यते । ^१ अतिमुच्य धागाः

प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति” इति श्रुतेः । यद्वा—उक्तविशेषणविशिष्टान् मुमुक्षून् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मविद्या उपनिषत् । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति वेदनसमकालं ब्रह्मभावापत्तिश्रुतेः । अथवा—विद्यायाः स्वातिसमकालं मुमुक्षु-पटलस्य गर्भजन्मजरामरणादिकलनावसादयितृत्वात् विधैव उपनिषत् । एवमु-पनिषच्छब्दार्थस्य विद्यायामेव संभवात् “केनेषितम्” इत्यादिग्रन्थस्यापि तादर्थ्येनोपनिषच्छब्दार्थत्वोपपत्तेः । प्रथमद्वितीयखण्डाभ्यां पुरैव ते तुभ्यं स्वाति-रिक्तसर्वापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रबोधिनी उपनिषत् विस्पष्टमभिहिता । का पुनरित्यत आह—ब्राह्मी इति । स्वातिरिक्तविदिताविदितायमानजाप्रजाग्रदादि-चतुष्पञ्चदशकलनापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रगोचरा ब्राह्मीमुपनिषदं ब्रूमेत्युक्तामेवोपनि-षदं ब्रूम इत्यवधारयति । ब्रह्ममात्रविषयामुपनिषदं श्रुतवतः उपनिषद भो ब्रूहीति पृच्छतः शिष्यस्याभिप्रायः कः । यदि श्रुतार्थः प्रश्नः तदा पुनरुक्त्या निरर्थकः स्यात् । यदि सावशेषोक्तोपनिषत् तदा “प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति” इति फलवचनानुपपत्तेः । यदि उक्तोपनिषच्छेषतया प्रश्नः “अन्यदेव तद्वि-दितादथो अविदितादधि” इति निरवशेषोक्तेः । यदि उक्तोपनिषच्छेषतया साधनान्तरमात्रापेक्षा निरपेक्षा वा । यदि साधनान्तरापेक्षा तदा अपेक्षितविषया-मुपनिषद ब्रूहि । यदि निरपेक्षा तदा “नातः परमस्तीति,” “नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित्” इति च पिप्पलादादिवदवधारय । उक्तं हि “उक्तात उपनिषत्” इत्यवधारणम् । “तस्यै तपो दमः” इत्यादिवक्तव्यस्य विद्यमानत्वात् नेदमवधारणमिति चेत् सत्यम् । वक्तव्यमाचार्येण उक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तरम् । किन्तु ब्रह्मविद्यास्युपायतया वेदैस्तदङ्गैश्च सहपाठेन समीकरणात् तप प्रभृतीनां न हि साङ्गवेदानां ब्रह्मविद्याशेषत्व तत्सहकारि-साधनत्वं वा संभवति । सहपठितानां यथायोग विनियोगः स्यादिति चेत् यथा सूक्तवाकमन्त्राणां यथादैवतं विभागो दृष्टः । तपो दम इत्यादीनामपि ब्रह्मविद्याशेषत्वं वेत्ति शक्यं कल्पयितुम् । साङ्गवेदार्थप्रकाशकत्वेनात्म-ज्ञानोपायत्वमिति विभागो युज्यते । एवमर्थसम्बन्धोपपत्तिः स्यादिति चेन्न । तादृशयुक्तिवैरब्ध्यात् । एवं विभागघटना न हि सेद्धं पारयति । “यत्र त्वस्य

सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन क परयेत् ” इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुत्यनु
रोधेन स्वातिरिक्तापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रविद्यायाः न हि शेषशेषित्वं सहकारित्वं वा
युज्यते । विद्याया निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रगोचरत्वात् । तत्फलकैवल्यस्य
स्वातिरिक्तक्रियाकारककलनापह्ववपूर्वकत्वाच्चेत्यत्र—

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज । इति ॥

मोक्षमिच्छन् सदा कर्म त्यजेदेव ससाधनम् ।

त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् पर पदम् ॥

इति श्रुतेः स्मृतेश्च ॥ ततोविद्याया न हि कर्म सहकारित्वेन कर्मशेषत्व
युज्यते । अतो न सूक्तवाकमन्त्रवत् यथायोगं विभाग इति । तस्मादवधारणार्थ-
तैव प्रश्नप्रतिवचनस्योपपद्यते । अन्यनिरपेक्षतया “ उक्तात उपनिषत् ” इत्युक्त-
त्वात् “ ब्राह्मी वाव त उपनिषद् ब्रूम ” इति तस्यै तस्या उक्ताया उपनिषदः
प्राप्त्युपायभूतानि तपआदीनि कृच्छ्रचान्द्रायणादिक ब्रह्मातिरिक्त किञ्चित्
नेत्यालोचनं वा । तपः मनआदिकरणग्रामनिग्रहः । दमः भगवदर्पणधिया
सन्ध्याग्निहोत्रादिक कर्म । एवमेतैः सस्कृतस्य ज्ञानमुत्पद्यत इत्यत्र—

तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात् सप्राप्यते मनः ।

मनसा प्राप्यतेऽप्यात्मा ह्यात्मापत्त्या निवर्तते ॥

इति श्रुतेः । इतिशब्दतो ज्ञानोत्पत्त्युपकारकत्वेनामानित्वादयो गृह्यन्ते ।
“ पद्भ्या पुरुषवत् तपआदिषु सत्सु ब्रह्मविद्या प्रतितिष्ठति ” इति । प्रतिष्ठा
वेदाः । ऋगादयश्चत्वारः । सर्वाणि चाङ्गानि चेति । शिक्षादीनि षट् ।
वेदाना कर्मज्ञानप्रकाशकत्वात् अङ्गाना तद्रक्षणार्थत्वात् प्रतिष्ठात्वम् । यद्वा—
पादशब्दार्थः प्रतिष्ठा अङ्गानि गृहीते अङ्गाना गृहीतत्वात् वेदग्रहणेन
अङ्गग्रहणं कृतमिति मन्तव्यम् । यदायत्तत्वाद् अङ्गाना विद्या यत्र तिष्ठति
तत् आयतनं सत्य उपनिषदायतनं ब्रह्मेत्यर्थः । “ सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म ”

इति श्रुते । यद्वा -वाङ्मनःकायाना अकौटिल्यतया परानुद्वेगप्रियहितकर वाक्य सत्यम् । यत सत्यवत्सु ब्रह्मविद्याश्रयति । “ नयेषु जिह्वामनृतं न माया चेति ” इत्यासुरप्रकृतिविमुखदैवीप्रकृत्यारूढेषु ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिताति सत्यमायतनं तपआदिषु तद्विशिष्टेष्वेव प्रतिष्ठितस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं साधनाति-शयद्योतनार्थम् ।

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्रात् सत्यमेव विधिष्यते ॥ इति स्मृतेः ॥

अथवा “ पश्यतेहापि सन्मात्रममटन्यत् ”, “ ब्रह्ममात्रमसन्न हि ”

सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् ।

इत्यादिश्रुत्यनुगोधेन स्वातिरिक्तस्वाविद्यापदतत्कार्यजातासदपह्ववसिद्धसन्मात्रमेव सत्यमित्युच्यते । तदेवायतनं यस्याः निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रविद्यायाः तत्सत्य-मायतनम् । यो वै यथोक्तसाधनाधिकारी “ केनेपितम् ” इति प्रश्नानुगोधेन “ श्रोत्रस्य श्रोत्रम् ” इत्यादिना स्वातिरिक्तश्रोत्रादिकरणग्रामप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यग-भिन्नब्रह्मप्रतिपादिका पराक्प्रपञ्चसापेक्षप्रत्यगभिन्नब्रह्मणि सविशेषशकाया “ न तत्र चक्षुर्गच्छति ” इत्यादिना तद्गतविशेषमुन्मूल्य तत् किं विदितमविदित वेति शंकाया विदिताविदितायमानजाग्रजाप्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनापह्ववसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति परमसिद्धान्तप्रबोधिनी “ यदि मन्यसे ” इत्यादिना दृढीकृता “ ब्रह्म ह देवेभ्यः ” इत्यादिना ब्रह्मबोधकत्वख्यापिका गृता उपनिषदं अर्थतो वेदं सांख्य विद्वान् स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातमात्मन्त्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन शून्यत्वेन वा अस्ति नास्तीति विभ्रमरूपं पाप्मानं अपहृत्य अपह्ववं कृत्वा वस्तुतः अपहोतव्यविषयवैरख्यात् अपह्ववोक्तेरप्यपह्ववं कृत्वा तत्समकालमेव निष्प्रतियोगिकानन्ते त्रिविध-परिच्छेदापह्ववसिद्धे निष्प्रतियोगिकस्वावशेषतया यो गीयते लोक्यते इति च स्वर्गो लोकः । तस्मिन् स्वर्गे लोके सच्चिदानन्दमात्रात्मनि ज्येष्ठे “ यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा ” इति

श्रुत्यनुगोधेन भूममात्रस्वभावे ब्रह्मणि स्वावशेषतया प्रतितिष्ठति इत्यत्र “य एवं निर्बीज वेद निर्बीज एव स भवति” इति स्वमात्रज्ञानसमकाल स्वमात्रापत्तिश्रुतेः । आवृत्तिरितिशब्दश्च तलवकारशाखागतनवमाध्यायरूपकेनोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः ॥ ७—९ ॥

इति चतुर्थ. खण्डः

श्रीवामुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
लिखित स्याद्विवरण केनोपनिषदः स्फुटम् ।
केनविवरणग्रन्थः षट्च्छत परिकीर्तितः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे द्वितीयसख्यागोचर-
केनोपनिषद्विवरण सपूर्णम्

कठवल्ल्युपनिषत्

सह नावतु—इति शान्तिः

प्रथमा वल्ली

वाजश्रवसनचिकेतसोः सवाद

ॐ उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नचिकेता
नाम पुत्र आस ॥ १ ॥

तः ह कुमारः सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेश
सोऽमन्यत ॥ २ ॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।

^१अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति द्वितीयं तृतीयम् ।

तः होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।

किं स्वियमस्य कर्तव्यं यन्मथाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

^१ आनन्दा—उ १.

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथा परे ।

सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वैवस्वताचार्यो यदाह नचिकेतसे ।

कलये तत्पद ब्रह्म स्वात्रशेषधियान्वहम् ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतकठशाखाया दर्शपूर्णमासाद्यग्निचयनान्त कर्मवर्त्म विस्पष्टमभिहितम् । सर्वकर्माश्रयभूतहिरण्यगर्भोपासनानि चाभिहितानि । तत्र सकामस्य “किञ्चिद्विकलं कर्म फलोपधायकं न भवति” इति वचनतः प्राति-
म्यिकेन कर्म ज्ञान वा कर्मसमुच्चितज्ञान वा यथावदनुष्ठितं सन् पुनरावृत्त्यर्हचन्द्र-
लोकप्रापकं भवति । निष्कामस्य तु तद्वैपरीत्येनार्चिरादिना ब्रह्मलोकाप्ति-
श्चित्तशुद्धिप्राप्यसन्यासपूर्वकब्रह्मजिज्ञासा वोदेति । तादृशजिज्ञासोरात्मतत्त्व-
प्रतिपत्तये वल्लीपट्कजुष्टकाठकोपनिषदाम्नायते । नचिकेतोमृत्युप्रश्नप्रतिवचनरूपेय-
माख्यायिका तु वक्ष्यमाणविद्यास्तुत्यर्था । वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याभिव्यक्तिहेतुकाठ-
कोपनिषदः मुखप्रतिपत्त्यर्थमल्पग्रन्थतो विवरणमुपक्रम्यते । वृत्तमनुकीर्त्तयति—
उशन् इत्यादिना । वाज अन्नम् । तद्दानप्रयुक्तश्रवो यशो यस्य सोऽयं वाजश्रवाः ।
रूढितो वा । अस्यापत्य वाजश्रवसः । विश्वजिद्यागफलं उशन् कामयमानस्सन्
विश्वजिद्यागावसाने सर्ववेदसं स्वार्जितसर्वस्व ददौ । ह वा इति वृत्तार्थस्मरणार्थं
निपातौ । तस्य ह किल यजमानस्य नचिकेता नाम सत्पुत्र आस बभूवे-
त्यर्थः ॥ १ ॥ ततः किमियत आह—तं इति । स्वपित्रा ऋत्विक्सदस्येभ्यो
विभागशो दक्षिणार्थासु गोषु नीयमानासु सतीषु ^१स्वानात्प्रजननशक्तिः सन्तं
प्रथमवयस्त्वात् कुमार त नचिकेतस पितुः श्रेयःप्रदा श्रद्धाविवेश ह किल ।
श्रद्धाविष्टोऽर्भकः किं करोतीत्यत आह—स इति । स्वोत्पत्त्यवसानमध्ये
यावद्दुदकं पेय यावत्तृणमत्तव्य तावन्निःशेष याभिः पीतं जग्ध च ताः
पीतोदका. जग्धतृणा. । स्वस्वामिकृते यावत् क्षीरं दोग्धव्य तावत् याभि-
र्दुग्ध ता दुग्धदोहाः । ^२व्याविद्धप्रजननशक्तित्वात् निरिन्द्रियाः । इत्थंभूताः

^१ स्वानात्प्रजानन—उ १

^२ व्याविद्धप्रजानन—उ १.

ताः गावः ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाबुद्ध्या यो ददत् प्रायच्छत् सः गोप्रदाता अनन्दा अनानन्दा नाम लोका ये विद्यन्ते तान् निरानन्दलोकान् गच्छतीति स आविष्टश्रद्धो नचिकेता अमन्यत ॥ २—३ ॥ सत्पुत्रेण मया पितुरनिष्टफल मार्जयितव्यमिति पितरं प्रत्याह—स इति । तत् इत्यत्र प्राथमिकतकारदीर्घलोपश्रुच्छान्दसः । सोऽय नचिकेता हे तातेति पितरं सबोध्य दक्षिणाधिया मां कस्मै ऋत्विजे दास्यसि इत्युवाच । उक्तार्थे पित्रोपेक्षितोऽपि कस्मै मा दास्यसीति द्वित्रिवारमप्युवाच ह । नाय कुमारस्वभाव इति क्रुद्ध पितैवमाह—तमिति । तं होवाच मृत्यवे त्वा ददामि इति । वैवस्वताय त्वा दास्यामीति पुत्रं प्रत्युवाच ॥ ४ ॥ पित्रवमुक्तो नचिकेता रहसि परिदेवना चकारेत्याह—बहूना इति । पितृगचार्यस्य वा अनुक्तेष्टार्थकारिणा बहूनां पुत्राणा शिष्याणा वा मध्ये प्रथमः प्रधान एमि भवामि । उक्तार्थकारिणा मध्यमाना बहूनां मध्ये मध्यमो वा एमि । कदाचिदप्येव पिता न मया कोपितो विशिष्टगुणमपि मा मृत्यवे ददामि इत्युक्तवान् । पित्रा प्रदत्तेन मया यमस्य कर्तव्यं किस्वित् कि वा भवति । मद्दानतः पितुर्वा स यमः किमिष्टं करिष्यति ? प्रकृते यत् कर्तव्यं प्रयोजन तदनपेक्ष्य केवलं क्रोधवशादेवमुक्तवान् ॥ ५ ॥ तथापि तद्वचः सत्यं कर्तव्यमिति मनीषया कि मयोक्तमिति शोकाविष्ट पितर परिदेवनापूर्वकमाह—अनुपश्य इति । हे तात पूर्वं तव पितृ-पितामहादयोऽतिक्रान्ताः । तथा परे वर्तमानाः साधवश्च । तेषा वृत्तं अनुपश्य अनुपालय । तान्वा प्रतिपश्य सम्यगालोकय । न हि तेषु मृषावचनं कालत्रयेऽप्यस्ति । न च मृषावादी कश्चिदपि स्वाराज्यमश्नुते । यतो देहत्रयाहंभावविशिष्टो मर्त्यः मरणधर्मा बाल्ययौवनाद्यवस्थाग्निना पच्यते जीर्णस्सन् म्रियते । मृत्वा च पुनः सस्यमिव आ समन्तात् जायते । एव अनित्ये जीवलोके कि मृषावाक्यतः साधनीयमस्ति । यमभवन प्रति मा प्रेषयित्वा स्वात्मनः सत्यता ^१प्रतिपालय । सत्पुत्रेणैवमुक्तः पिता स्वात्मनः

सत्यतायै यथा पुत्रः पुनरागमिष्यति तथोपायमनुवदन् प्रेषयति । हे नचिकेतः त्वं यदा यमो गृहान्निर्गत्य दूरं गच्छति तदा तद्भवनं गत्वा त्रिरात्रमुपवासं कुरु । यदि त्वन्निकटमागत्य यमः “ अर्भक कोऽसि किमर्थं मदृगृहमेत्यानश्नन् तिष्ठसि ” इति पृच्छति तदा त्वया अनश्नता त्रिरात्रमुषितमिति वक्तव्यम् । एकैका रात्रिं किमश्नासीत्युक्ते त्वत्प्रजापशु १साधुकृत्यामश्नन् वसेयमिति वदन् तूष्णीं तिष्ठ । ततस्ते श्रेयो भविष्यतीत्यत्र—“ स होवाच । परोहि मृत्योर्गृहान् । मृत्यवे वै त्वादामिति । तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच । तस्य स्म तिस्रो रात्रीरनाश्वान् गृहे वसतात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति । तिस्र इति प्रतिब्रूतात् । किं प्रथमा रात्रिमाश्ना इति । प्रजा त इति । किं द्वितीयामिति । पशूँ स्त इति । किं तृतीयामिति । साधुकृत्या त इति । ” इति श्रुतेः । इत्थं श्रुत्युक्तोपायपूर्वकं प्रेषयामासेत्यर्थः । सोऽयं पित्रानुशिष्टो नचिकेताः प्रोषितयमसद्भानि तिस्रो रात्रीरुवास ॥ ६ ॥

मृत्यवे तत्सम्बन्धिनामनुबोधनम्

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।

तस्यैताँ शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

आशाप्रतीक्षे सङ्गतँ सूनृतां चेष्टापूर्तं पुत्रपशूँश्च सर्वान् ।

एतद्भृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥८॥

एवं त्रिरात्रानशननचिकेतोवृत्तं प्रोष्यागताय यमाय तदामात्या विज्ञाप्य शान्तिं कुर्वित्याहुरित्याह—वैश्वानर इति । २हे वैवस्वत स्वातिरेकेण किञ्चिदस्तीति विश्वसनीयं विश्वं तदारोपाधिकरणत्वेन तदसङ्गतत्वेन च तत्र यो रमते स विश्वनरः । विश्वनर एव वैश्वानरः विराट् । रूढितोऽग्निर्वा । स एष ब्राह्मणो भूत्वा त्वद्गृहान्

१ साधुकृत्यामश्नन्—उ १.

२ इह वैवस्वत —उ १.

त्वत्परिग्रहानस्माश्च प्रदहन्निव साक्षाद्वैश्वानर एव प्रविशति । तस्य अतिथेः सन्तः पाद्यार्च्यासनादिलक्षणा एता शान्ति कुर्वन्ति यथा तथा नचिकेतसे त्वमपि पाद्याद्यर्थ उदकादि हर आहरस्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवमकरणे कः प्रत्यवाय इत्यत आहुः—आशा इति । यस्य अल्पमेधसः पुरुषस्य गृहे ब्रह्म वेदः त जानातीति ब्राह्मणः गायत्रीतन्तुमात्रप्रधानो वा वसति तस्य गृहमेधिनः अननुभूतार्थप्रार्थना आशा च अनुभूतार्थप्रार्थना प्रतीक्षा च ते आशाप्रतीक्षे कर्मफलं सङ्गत सूत्रता सूत्रतवाग्जन्यसुकृत यागजमिष्टं च आरामादिक्रियाफल पूर्तं च इष्टापूर्ते पुत्रान् पशूंश्च सर्वान् एतत् सर्वं ब्राह्मणोपवासाग्निः वृद्धक्ते आक्रमते निर्मूल्यतीत्येतत् यत एवमतः सर्वावस्थास्वप्यतिथिर्जात्वपि नोपेक्षणीय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

नचिकेतसे वरत्रयप्रदानप्रतिज्ञा

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीगृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥९॥

इत्थं स्वामात्यैर्विज्ञापितो मृत्युः पूजापुरस्सर नचिकेतसमुपसङ्गम्यै-
वमुवाच—तिस्र इति । हे ब्रह्मन् नचिकेतस्त्वमस्मदादिभिर्नमस्काराहो
नमस्योऽतिथिः अनश्नन् यस्मात् मे मम गृहे तिस्रो रात्रीरवात्सीः उपति-
वानसि । ते तुभ्यं नमोऽस्तु । भवन्तमुद्दिश्य मत्कृतप्रणिपातामृतवागिधिर्मद्गृहे
भवदनशनसद्भातदोषाग्निशमनं ^१करोतु ।

प्रणिपातमात्रनीगच्छाम्यति कोपाशुशुक्षणिर्महताम् ।

इति ^२मुद्गलाचार्यवचनतः । यस्मात् ^३एवं भवति तस्मान् भवन्नमस्कारात् मे
मम स्वस्ति शोभन अस्तु । यद्यपि भवदनुग्रहमात्रेण मम स्वस्ति स्यात् तथापि

^१ “ करोतु ”—नास्ति उ १.

^२ मुद्गलाचार्यवचनेन—उ १.

^३ “ एवं ”—नास्ति उ १

इतोऽधिकस्वस्त्यर्थं निरशनेनोषितैकैका रात्रिं प्रति भवदभिप्रेतविषयान् त्रीन् वरान् वृणीष्व भक्तः प्रार्थयस्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

नचिकेतस प्रथमवर

^१शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो ।

त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।

सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ^२ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥

वरत्रयं ददामीति यमेनानुगृहीतो नचिकेतास्तत्र प्रथमवरं वृणोति— शान्तसङ्कल्प इति । हे मृत्यो गौतमो मत्पिता मत्पुत्रो यमं प्राप्यार्भकः किं करिष्यति स पुनरायाति न वेत्यादिनानाविधसंकल्पो ^३यस्य शान्तः सोऽयं शान्तसंकल्पः । सुमनाः माभि मा प्रति वीतमन्युर्यथा स्यात् । किं च त्वत्प्रसृष्टं त्वया मत्पितृभवनं प्रति प्रेषितं पुरा “तत कस्मै मा दास्यसि” इति येन भाषितं सोऽयं मत्पुत्रः समागत इति प्रतीतो लब्धस्मृतिः सन् यथापूर्वं मा मा अभिवदेत् । तथाकरणं दीयमानवरत्रयाणां इदमेव प्रथमं वरं वृणे । यत् पितुः परितोषणं तत् प्रार्थय इत्यर्थः ॥ १० ॥ एव नचिकेतःप्रार्थिताद्यवरदित्सुर्मृत्युरुवाच—यथा पुरस्तात् इति । उद्दालक एव औद्दालकिः । अरुणस्यापत्यं आरुणिः द्वयामुष्यायणो वा । त्वत्पिता यथा पुरस्तात् स्नेहसमन्वितो भविता तथैव मत्पुत्रोऽयं समागत इति लब्ध-प्रतीतिः सन् मत्प्रसृष्टो मथानुज्ञातः सन्नप्युत्तरा रात्रीः सुखं विगतमन्युः प्रसन्नमना शयिता । मृत्युमुखात् प्रमुक्तं त्वा पुत्रं ददृशिवान् दृष्टवान् स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

^१ शान्तः—उ १

^२ दृशिवान्—क, ददृशिवान्—उ १.

^३ येन—उ १.

द्वितीयवरप्रार्थन तत्प्रदान च

स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया विभेति ।
 उभे तीर्त्वाशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥
 स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय मह्यम् ।
 स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥
 प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्
 अनन्तलोकास्मिथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् ।
 लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ॥ १४ ॥
 स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ।
 तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ^१ददामि भूयः ।
 तवैव नाम्ना भवितायमग्निः सृङ्कां ^२चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १५ ॥
 त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।
 ब्रह्मजज्ञं देवमीड्य विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १६ ॥
 त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।
 स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १७ ॥
 एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।
 एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥

नचिकेताः प्रथमवर लब्ध्वा द्वितीयवरलिप्सया प्रष्टव्यवरफलं स्तुवन्
 मृत्युतस्तद्वरं वृणोति—स्वर्ग इति । अग्निविद्याफलभूतस्वर्गे लोके न

^१ ददानि—क, उ १.

^२ च मां—उ. .

किञ्चनापि रोगादिनिमित्त भयमस्ति । न तत्र त्वं मृत्युः सचरसि । त्वत्प्रसरणा-
भावादिह लोक इव जरया युक्तः कश्चिदपि त्वत्तो न बिभेति । किं च सदा
शोकप्रदाशनायापिपासे उभे अपि तीर्त्वा बाह्यान्तर्भवशोकमतीत्य गच्छतीति
शोकातिगो विद्वान् दिवि स्वर्गलोके ब्रह्मलोके वा मोदते हृष्यत इत्यर्थः ॥१२॥
स्वर्गांत्युपायाग्निविद्या यतस्त्व जानासि अतस्तन्मे प्रथच्छेत्याह—स त्व इति ।
सर्ववित्त्वेन यः प्रथितः स त्वम् । हे मृत्यो निष्कामबुद्ध्या स्वाश्रमाचारसपन्नैः
यो गन्तव्यः सोऽयं ब्रह्मलोकः स्वर्गः । ^१तत्प्रापकं ज्ञान स्वर्ग्यम् । अग्नि
अग्निविद्यापरिज्ञानम् । तद्विद्या अध्येषि यथावज्जानासीत्यर्थः । यतः ^२स्वर्गो लोको
येषां ते स्वर्गलोकाः परमेश्वरार्पणधिया सत्कर्मानुष्ठातारो ब्रह्मलोकसंबन्धि
अमृतत्वं भजन्ते अतः श्रद्धायानाय मह्यं अग्निविद्या ब्रूहि । तत् एनत्
अग्निविज्ञानं द्वितीयेन वरेण त्वा वृणे प्रार्थय इत्यर्थः ॥ १३ ॥ नचि-
केतः पृथद्वितीयवरदित्सुमृत्युराह—प्र त इति । हे नचिकेतः ब्रह्मलोका-
यमानस्वर्गसाधनं स्वर्ग्यं अग्निविज्ञानं यतः प्रजानन् विज्ञातवानहं
अतस्त्वया प्रार्थितं ते तुभ्यं प्रब्रवीमि । तदु तज्ज्ञानगर्भितं मे मम वचः
एकमना नन् निबोध । शिष्यबुद्धयभिमुखीकरणाय निबोधेतिवचनम् । अधुना
वक्ष्यमाणमग्निं स्तौति—अनन्तलोकाग्नि इति । आब्रह्मकल्पं यस्यान्तो न
विद्यन्ते सोऽयं अनन्तलोकः । तदाग्निं ब्रह्मलोकाप्तिसाधनम् । अथो अपि विराडादि-
स्वरूपेण जगतः प्रतिष्ठा जगदारोपाधिकरणं सर्वप्राणिकदम्बगुहायां
स्वाविद्यापदतत्कार्यजातगूहनरूपाया बुद्धौ सर्वान्तर्यामिरूपेण सर्वप्रत्यग्रूपेण
वा निहितं मयोच्यमानमग्निं विद्धि । अग्निविद्या नचिकेतसे मृत्युरुवाचेति
श्रुतिराह—लोकादि इति । मृत्युः तस्मै नचिकेतसे ^३काम्यकामिस्वर्ग-
ब्रह्मलोकचित्तशुद्धिप्रापकचयनकर्मणि स्वरूपतो या इष्टकाः चेतव्याः । संख्यया
यावतीर्त्वा । यथा येन प्रकारेण अग्निश्चीयते तत्प्रपञ्चनपूर्वकं ब्रह्मविवर्तत्त्वेन

^१ तत्प्रापणीय—उ १.

^२ स्वर्गलोकः—उ

^३ काम्यकामिस्पर्श—उ.

लोक्यन्त इति लोका अनन्तकोटिब्रह्माण्डानि । तत्कल्पनाधिकरणं तेषामादिः ।
 “कारण विना कार्यं नोदेति” इति श्रुतेः । लोकादि अग्नि ईश्वरं
 हिरण्यगर्भं वा तदीयविज्ञानं च उवाच उपदिदेशेत्यर्थः ॥ १४ ॥
 स्वोक्ताग्निविद्याग्रहणवदनतो मृत्युस्तुष्टः सन् वरत्रयातिरिक्तवरान्तरमपि ददा-
 वित्याह—स चापि इति । स चापि नचिकेता मृत्युनोक्तामग्निविद्या-
 मन्यूनाधिकाक्षरार्थतया मृत्युनिकटे यथावत् प्रत्यवदत् । तत्प्रत्युच्चारणेन
 तुष्टिमेष्य वरत्रयातिरिक्तवरान्तरदित्सया पुनरेव मृत्युराह—तं इति ।
 ब्रह्मभावापन्न आत्मा अन्तःकरण यस्य स महात्मा मृत्युर्वरत्रयातिरिक्त-
 वरान्तरं भूयः ते ददानीति तं नचिकेतसमब्रवीत् । तत् किं ? इत्यत आह—
 तव इति । नचिकेतसः तव नाम्नैव नाचिकेतोऽग्निरिति मयोच्यमानः
 अग्निर्भविता । “¹नाचिकेतमग्निं चिन्वान्” इति श्रुतेः । किञ्च अनेकरूपां
 नवरत्नमयीं सृङ्गा माला गृहाण । यद्वा कर्मान्तरविज्ञानस्यानेकफलहेतुत्वात्
 सृङ्गा अकुत्सितामनेककर्मगतिं गृहाण ॥ १५ ॥ स्वप्रसादलब्धनाचि-
 केतचयन तत्फलं च स्तौति— त्रिणाचिकेतस्त्रिभिः इति । येन निष्कामधिया
 त्रिःकृत्वो नाचिकेतोऽग्निश्चितः स त्रिणाचिकेतः यजमानः । “यं सं
 क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति,” “मातृमान् पितृमानाचार्यवान्” इत्यादि-
 श्रुत्यनुरोधेनाग्निविद्याध्ययनतज्ज्ञानतदनुष्ठानैः सन्मार्गनेतृमातृपित्राचार्यैः श्रुति-
 स्मृतिशिष्टैः प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा त्रिभिः त्रिभिः सन्धि विधेयता एव ।
 इज्याध्ययनदानानां कर्ता त्रिकर्मकृत् देहत्रयातिरिक्तज्ञानतो देहप्रसक्तजन्ममृत्यु-
 तरति । किञ्च स्वविवृत्तप्रपञ्चापवादाधिकरणत्वेन सर्वत्र बृंहणात् ब्रह्म प्रत्य-
 गभिन्नमित्यर्थः । स्वाज्ञदृष्ट्या तज्ज इव भातीति तज्जः । स चासौ ज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञः
 सर्वज्ञः परमेश्वरस्तम् । स्वारोपितप्रपञ्चद्योतनात् देवम् । ब्रह्मादिभिरपि ईड्यम् ।
 अयमहमस्मीति विदित्वा अपरोक्षतो निचाय्य अनुभूय इमां ऐहिकप्रपञ्चो-
 परतिसिद्धां शान्तिं सालोक्यादिमुक्तिमतिशयेन निष्कामबुद्ध्या ज्ञानकर्म-
 समुच्चयानुष्ठानेन एति । चतुष्पदैक्यसमये मुक्तोऽपि भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

¹ नाचिकेतसमग्नि—उ १.

अग्निविज्ञानचयनफलमुपसहरति—त्रिणाचिकेतस्त्रयं इति । त्रिणाचिकेतः यजमानः । “ या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ” इत्येतत्त्रयं विदित्वा य एवं विद्वान् नाचिकेतं अग्निं चिनुते सोऽधर्माज्ञानरागद्वेषादिलक्षणमृत्युपाशान् शरीरपातात् पुरतः प्रणोद्य स्वान्तर्बह्यप्रपञ्चवासनासञ्जात^१शोकातिगो भूत्वा विपुलमुखायमानस्वर्गो यत्र लोक्वते सोऽयमुपासकभावानुरोधब्रह्मादिलोकस्तस्मिन् तद्भावापत्या मोदते ॥ १७ ॥ हे नचिकेतः ! त्वं यं अग्निं द्वितीयेन ^२अपि वरेण अवृणीथाः ते तुभ्यमेष स्वर्गोऽग्निवरो मया दत्तः । किञ्च जनासः जनाः तवैव नाम्ना एतमग्निं प्रवक्ष्यन्ति नाचिकेतचयनशब्दत इत्यर्थः । वरत्रयं दास्यामीति प्रतिज्ञाय द्वितीयवरं दत्त्वा ते तृतीयवरादाने यतो ऋणी स्यामते ^३हि त्वं तृतीयं वरं वृणीष्व इत्याह—तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व इति । एतावता ग्रन्थेन वरद्वयसूचितवस्तुविषयत्वेन विधिप्रतिषेधार्थो वर्णितः । न ह्यात्मयाथात्म्यज्ञानं स्वाध्यस्त-विधिप्रतिषेधलक्षणक्रियाकारकफलाध्यारोपापवादभ्रमविरलनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्र-मिद्धान्तो वक्तव्य इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तृतीयवरमन्तरेण द्वितीयवर-प्राप्त्यापि नचिकेताः स्वात्मानमकृतार्थं मत्वा यतः स्वात्मनः कृतार्थतायै तृतीयं वरं वृणीते अतः पूर्वकाण्डगोचरविधिप्रतिषेधसाध्यसाधनकलनारोपापवाद-भ्रमविरक्तस्य निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानाधिकारो नेतरस्येति द्योत्यते—तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व इति ॥ १८ ॥

तृतीयवरेणात्मोपदेशप्रार्थना

येयं प्रेतं विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाह वराणामेष वरगतृतीयः ॥ १९ ॥

^१ शोकादिगो—उ १

^२ “ अपि ”—नास्ति उ १

^३ “ हि ”—नास्ति उ १

मृत्युना आज्ञप्तः सन् तृतीयं वर वृणीते— येय इति । मनुष्ये प्रेते मृति गते सति देहत्रयातिरेकेण तत्सम्बन्धविरळ आत्मा अस्तीत्येके मीमासकादयः । नायं एवविधः अस्तीति चैके असह्यौक्तिकादयः । येयं विचिकित्सा जाता न हि सेय प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्निर्णेतु शक्या । एतद्विज्ञानाधीनो हि परम-पुरुषार्थः । तृतीयं वर वृणीष्वेति त्वयाहमनुशिष्टः आज्ञापितः । वरत्रय दास्यामीति त्वदुक्तवराणा अध्यात्मविषयो वरस्तृतीयः । त्वया दीयमानतृतीय-वरगोचरत्वेन विद्यमान एतत् सर्वापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रस्वरूपं यथाह विद्या जानीया तथा मामनुगृह्णीष्व । इतः पर न किञ्चित् त्वामहं वृणे इत्यर्थः ॥ १९ ॥

मृत्योस्तद्वरत्यागप्रार्थनम्

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि ^१सुविज्ञेयमगुरेष धर्मः ।

अन्यं वर नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥२०॥

किमयमर्भको निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानाधिकारी न वा ? इत्येतत्परीक्षणार्थं एष वरो मास्तु एतद्विषये देवैरपि विचिकित्सितत्वात् अन्य वर वृणीष्वेत्याह— देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा इति । स्वयं मातवेदैः देवैरपि अत्र अस्मिन्नर्थे पुरा विचिकित्सितमिति श्रुतम् । तैरप्यसाध्यमित्यर्थः । प्राकृतैर्जनैर्गुरुतः श्रुतमपि न हि सुविज्ञेयम् । यत आत्माख्यो धर्मः अणुः सूक्ष्मतमः । हे नचिकेत ! अन्यं असन्दिग्धफल वृणीष्व । अधमर्णमिवोत्तमर्णो मा मोपरोत्सी मा निर्वद्म मा कार्षीः । मा प्रति एनं वरमतिसृज विमुञ्च ॥ २० ॥

तस्यैव वरस्य नचिकेतसो निर्वन्ध-

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न ^२सुविज्ञेयमात्थ ।

वक्ता चास्य त्वाद्गन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥

^१ सुज्ञेय—उ १, अ २.

^२ सुज्ञेय—अ २.

मृत्युनैवमुक्तो नचिकेता आह—देवैरत्रापि इति । भवत एव देवैरत्रापि विचिकिरिसतं किल इति श्रुतं यस्मात् न सुविज्ञेयं इत्यात्मतत्त्वं आत्थ । “ अविज्ञात विज्ञानता विज्ञातमविज्ञानता ” इति श्रुतेः । अस्य आत्मधर्मस्य पण्डितैरेव वक्तव्यत्वेन त्वादृक् त्वत्तुल्यः पण्डितः अन्यो वक्ता न लभ्यः । अन्वित्र्यमाणोऽपि एतस्य वरस्य न हि तुल्यः कश्चित् वरोऽस्ति । तस्य निःश्रेयसप्राप्तिहेतुत्वात् । एतदतिरिक्तबाह्यविषयकसर्ववरस्य निःश्रेयसप्रतिकूलभव-हेतुत्वादिन्याशयः ॥ २१ ॥

नचिकेतम प्रलोभनम्

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २२ ॥
एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २३ ॥
ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व ॥
इमा रामाः सरथाः सतूर्या नहीदृशा लम्बनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥ २५ ॥

नचिकेतसैवमुक्तोऽपि मृत्युः पुनः पुनस्त प्रलोभयन्नुवाच—शता-युष इत्यादिना । शत वर्षाण्यायूषि येषां तान् शतायुषः । भूमेर्महदायतनं सार्वभौमत्वम् । अल्पायुष एतत्सर्वं लब्धमपि व्यर्थमित्यत आह—स्वयं इति । नीगंगदृष्टमात्रतया यावत्कालं जीवितुं इच्छसि तावत् प्राणान् धारयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ मदीयमानसदृशान् अन्यान्पि यदि मन्यसे तानपि दास्यामीत्याह—एतन् इति । प्रभूताष्टापदानर्घनवरत्नायमानं वित्तम् । सप्तद्वीपवती भूः महाभूमिः । कामानां मानुषलोकादिदेवलोकान्तगतानामित्यर्थः । मम सत्यसकल्पत्वात् । त्वा कामभाजं करोमि इत्यत्र विचिकित्सा मा कुरु ॥ २३ ॥ किञ्च—ये ये

कामा इति ॥ २४ ॥ मत्प्रसादमन्तरा या रामाः स्त्रियः न हि लम्भनीयाः ।
आभिः मत्प्रत्ताभिः मया दत्ताभिः स्त्रीभिः पादप्रक्षाळनादिनात्मानं परिचारयस्व ।
हे नचिकेतः ! मरणं “ येयं प्रेते ” इत्यादिमरणसम्बन्धिप्रश्न कम्बलरोम-
काकदन्तेयत्तापरिज्ञानरूप कदापि मानुप्राक्षीः मैवं मा प्रष्टुमर्हसि ॥ २५ ॥

नचिकेतसा आत्मोपदेशस्यैव वरणम्

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्तगीते ॥ २६ ॥
न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥
अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन् मर्त्यः क्रधःस्थः प्रजानन् ।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २८ ॥
यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो^१ यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

एवं मृत्युप्रलोभितार्भकस्य निस्तरङ्गसागरवदक्षुब्धचित्तत्वादयं नचि-
केतास्तृतीयवरातिरिक्तवरजातप्रतिषेधं करोति—श्वोभावा इति । भवदु-
पन्यस्तभोगाना श्वो भविष्यति नवेति सन्दिह्यमानत्वात् श्वोभावाः नश्वरा
इत्यर्थः । किञ्च—अप्सरःप्रमृतिभोगाना सद्धर्मप्रज्ञावीर्यतेजोबलकीर्तिक्षपयि-
त्त्वात् हे अज्ञानजातान्तक ! मर्त्यस्य श्वोभावायमानापसरोविषयभोगाः यत्
सर्वदेहेन्द्रियादिगत तेजस्सत्त्वं विद्यते तदेतत् जरयन्ति प्रतिदिनमपक्षय
कुर्वन्ति । या चिरजीविका दित्ससि तत्र “ चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो
दिवा भवति ” इत्यारभ्य “ वत्सरशत ब्रह्ममानेन ब्रह्मणः परमायुः

^१ “ यत् ”—नास्ति क, उ १, अ २

प्रमाणम्” इति श्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मजीवितस्यापि कालपरिच्छिन्नत्वात् । किमुत अस्मदादिदीर्घजीविका । अतः तवैव वाहननृत्तगीतादयस्तिष्ठन्तु । किञ्च—न वित्तेन इति । न हि वित्तेन मनुष्यः कदाचिदपि तर्पणीयः । यद्यस्माकं वित्ततृष्णा ¹स्यात्तदा वयं वित्तं लप्स्यामहे । मत्प्रार्थनीयब्रह्मज्ञानवित्तं त्वा त्वा वयं अद्राक्षम दृष्टवन्तः । यावत् याम्ये पदे त्वं ईशिष्यसि ईशिष्यसे प्रभुर्भवसि तावदेव हि वयं जीविष्यामः तज्जीवितस्याप्यल्पत्वात् । भवत्सद्गतेरतिदुर्लभत्वात्तत् कथं लब्ध्वा मर्त्योऽल्पधनान्युर्भवितुमर्हति ? स्वात्मयायात्म्यगोचरो यो वरः स एव वरो हि वरणीयः स्वातिरिक्तसर्वकामप्रासपरमपुरुषार्थप्रापकत्वात् । किञ्च—अजीर्यतां इति । यतः अजीर्यमाणशरीरेन्द्रियप्राणानां अत एव अमृतानां सकाश उपेत्य तदियत्ता प्रजानन् तत्सकाशात् आत्मनः श्रेयो हि प्राप्तव्यं जरामरणवैशिष्ट्यात् । स्वयं तु जीर्यन् मर्त्यः । कुः पृथिवी । तस्या अन्तर्गिक्षाद्यपेक्षया अधःप्रतिष्ठितत्वेन तस्या तिष्ठतीति कथं स्थः सन् “शतायुषः” इत्यादि “मरणं मानुप्राक्षीः” इत्यन्तकामानां अविवेकिभिः प्रार्थनीयत्वात् तत् कथं त्वत्कटाक्षार्हो वृणीते ? पाठान्तरे क्व तदास्थ इत्यत्र अहममाभिमानविषयस्वदेह-तत्सम्बन्धिदारपुत्रपश्वादिष्वास्था तल्लुम्पटतया वर्तन यस्य स तदास्थः । तदपह्नवसिद्धपुरुषार्थस्य तृतीयवर्णरहितत्वेन तत्पदं प्रापिपयिषोः मम तदास्था क्व वा संद्भं पारयतीति क्व तदास्थो भवेयम् । न ह्यात्मयायात्म्यज्ञपदसेवी तत्पदं स्पृष्टुमर्हति । नाहं भवत्प्रसादात् पुत्रवित्तादिगोचरलोभतः प्रलोभनीय इत्याह—अभिध्यायन् इति । त्वद्दुपन्यस्तपुत्राद्यप्सरोभोगान्तगोचरवर्णरतिप्रमोदानामदृष्टदृष्टनष्टस्वभावरूपत्वेन तदीयवर्णरतिप्रमोदान् शशविषाणवत् अभिध्यायन् जानन् अतिदीर्घं कल्पपर्यन्तजीविते को वा एववित् रमेत । अतो मत्कृते असद्विषयकप्रलोभनं मा कुरु । हे मृत्यो ! महत्प्रयोजननिमित्ते यस्मिन् महति सांपराये अस्ति नास्तीति वादिकोटिविप्रतिपन्नेऽर्थे तद्विकल्पापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रगोचरविज्ञानं यत् जानासि तदेव नः अस्माकं ब्रूहि निरङ्कुशं

मयि दयया कथयस्वेत्यर्थः । उक्तार्थं श्रुतिरनुवदति— योऽयं इति । किं बहु-
नोक्तेन ? योऽयं गूढं दुर्विवेचनं अनुप्रविष्टः प्रकृतसर्वापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रस्वरूप-
प्रापको वरोऽवशिष्यते तस्मात् तद्वरात् अन्यं अज्ञजनसेव्यं मनसापि
नचिकेताः न वृणीते न काङ्क्षत इत्यर्थः ॥ २६—२९ ॥

द्वितीया वल्ली

श्रेय प्रेयोविभागः

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषसिनीतः ।

तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।

श्रेयो हि ^१धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥

अथ खलु “वेण्णवीमात्मनिष्ठा नानूचानाय नावीतरागायोपदिशेत्”,
“अस्मा इमामुपसन्नाय सम्यक् परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमात्मनिष्ठाम्” इत्यादि-
श्रुत्यनुगोधेनार्थं नचिकेताः पुत्राद्यप्सरोऽन्तविषयककामनया प्रबोभितोऽपि
परमार्थदृष्टिं विना यतो न विचचाल अतोऽयमेकान्तेन निःश्रेयसाधिकारीत्यवगम्य
नचिकेतसः सर्वापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रावगतये तदुपायत्वेन श्रेयःप्रेयोयाथात्म्यमाह—
अन्यत् इत्यादिना । ज्ञानयोगो हि श्रेयान् निःश्रेयसहेतुत्वात् । श्रेयो निःश्रेयसम् ।
प्रेयसोऽपेक्षया तदन्यत् । कर्मयोगो हि प्रेयान् प्रीतिविषयकर्मफलप्रापकत्वात् ।
स्वकृतोच्चावचकर्मैव प्रेयः । उतापि श्रेयसोऽपेक्षया प्रेयोऽन्यदेव । ते उभे

श्रेयःप्रेयसी सालोक्यादिकैवल्यान्तस्वर्गादिचित्तशुद्धयन्तप्रापकत्वेन नानार्थे अधि-
कारिचित्तविभ्रमानुरोधेन भिन्नप्रयोजने भवतः । ते ह्यधिकृतत्वेन वर्णाश्रमादिविशिष्ट
पुरुषं सिनीतः निरुच्छ्वासं बध्नीत इत्यत्र —

यत्तु चित्तस्य सततमर्थे श्रेयसि बन्धनम् ।

ज्ञानयोगः स विज्ञेयः सर्वसिद्धिकरः शिवः ॥

कर्म कर्तव्यमित्येव विहितेष्वेव कर्मसु ।

बन्धनं मनसो नित्यं कर्मयोगः स उच्यते ॥,

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।

ज्ञानयोगेन साख्याना कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृती मानम् । सर्वो हि लोकः श्रेयःप्रेयोभ्यामात्मनः
कर्तव्यतया प्रयुज्यते । तयोः एकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठातुमशक्यत्वेन
अन्यतरं आददानस्य स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यगोचरं प्रेयोरूपमपह्ववीकृत्य
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावस्थानरूप श्रेय एव साधु शिव भवति । य उ यस्मिन्
अदूरदर्शी मूढः प्रेयसोऽभिलाषात् श्रेयो हित्वा प्रेय एव वृणीते
सोऽयं श्रेयसः अर्थाद्धीयते । जात्वपि न हि तत्पदमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ? ॥
पुरुषेणोभे अपि कर्तुं स्वायत्ते किमर्थमय लोकः श्रेयो हित्वा प्रेय एव
वृणीते ? इत्याशङ्क्य तयोर्मन्दाना साधनतः फलतो दुर्विवेचनीयत्वाद्बुभयस्या
उभे अपि पुरुषमेत इत्याह—श्रेयश्च इति । यथोक्तलक्षण श्रेयश्च प्रेयश्च ते
साधनतः फलतो व्यामिश्रभूते इव वर्णाश्रमादिव्यवस्थारूढ मनुष्यं आ इतः
एतः । विवेकी धीरः तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ हसोऽम्बुमिश्रक्षीरमिव संपरीत्य
सम्यगालोच्य ग्राह्याग्राह्यत्वेन विविनक्ति पृथक्करोति । पृथक्त्वं तु भावाभावरूपेण ।
तयोः श्रेयःप्रेयसोर्मध्ये प्रेयस्तत्कार्यापह्ववसिद्धेः श्रेयो हि श्रेय एव अभि-
वृणीते प्रेयसः शशविषाणवदवस्तुत्वात् । तद्विपरीतस्य सदसद्विवेकाकुशलत्वेन
यस्तु मन्दमतिः योगक्षेमात् देहदारपुत्रपश्वादिपुष्टिनिमित्तं प्रेय एव वृणीते
काङ्क्षत इत्यर्थः ॥ २ ॥

नचिकेतसः प्रशंसा

स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः ।
 नैतां सृङ्गां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥३॥
 दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
 विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥४॥

सर्वोऽपि लोकोऽन्यल्पप्रेयोगोप्पदे निमज्जति वार्यमाणः स्वेच्छया । अयं तु
 नचिकेता बहुशो मया प्रलोभितोऽपि तदस्पृशन् यत् सत्यं तदेवाप्तु-
 मिच्छति । अहो कृतकृत्यतेति नचिकेतस स्तौति—स त्वं इति । यः त्वं मया
 बाह्यार्थे प्रलोभ्यमानोऽपि पुत्रादीन् प्रियान् अप्सरःप्रभृतिप्रियरूपांश्च
 कामान् शशविषाणवदसत्कल्पान् अभिध्यायन् हे नचिकेतः ! स त्वं तत्
 अत्यस्त्राक्षीः परित्यक्तवानसि । किं च यस्यां सृङ्गाया बहवो मनुष्या निमज्जन्ति
 एतां वित्तमयी मूढजनप्राप्यकुन्तिसतगतिरूपा सृङ्गा च नाप्तवानसि । अहो तव
 बुद्धिमत्तेत्यर्थः ॥ ३ ॥ यतस्त्वं कामानयस्त्राक्षीः अतस्त्वा श्रेयोभाजन मन्ये
 इत्याह—दूरमेते इति ।

तयोः श्रेय आदानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ।

इत्युक्तगीत्या श्रेयःप्रेयसोः महान्तरेण तद्रती मिथो दूरं दूरे । साधनतः फलतो
 मिथो व्यावृत्तरूपे । एते विपरीते विवेकाविवेकात्मक^१प्रकाशतमसी इव
 विषूची नानागती । के ते ? इत्यत आह -अविद्येति । या च प्रयोविषया अविद्या
 श्रेयोविषया हि विद्या इति ज्ञाता पण्डितैरवगत्यर्थः । यतः स्वाज्ञबुद्धिप्रलोभिनः
 पुत्राद्यप्सरोऽन्तप्रभृतयो बहवः कामास्त्वा नालोलुपन्त स्ववश्यता न
 कृतवन्तः । अतो विद्याविद्ययोर्मध्ये विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं निश्रेयमभाजनं
 नचिकेतसं त्वा अह मन्ये निश्चिनोमीत्यर्थः ॥ ४ ॥

^१ महदन्तरेण—उ.

^२ तम-प्रकाशाविव—उ १.

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥९॥

न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥

अविद्याभागिनः स्वरूप तत्फलं च प्रकटयति—अविद्याया उति । घनीभूततमोरूपायमानाविद्यायां अन्तरे मध्ये वर्तमाना, स्वान्तर्बाल्यवित्तसित-दुष्कामादिदारपुत्रादिपाशैर्निरुच्छ्वासं बध्यमाना अपि स्वयं वयं धीराः धीमद्वराः स्वात्मानं सकलकलावल्लभत्वेन पण्डितमन्यमानाः सन्तः कुटिमता-मनेकरूपा गति दन्द्रम्यमाणाः कौटिल्ये पथि नित्यं रममाणा भूत्वा विप्रमे पथि यथा जात्यन्धेन नीयमानजात्यन्धा इव मूढाः ¹स्वाज्ञा घटीयन्त्रवत् जन्ममरणादिदुःखैः परियन्ति परिभवं गच्छन्ति । उच्छां द्वेषप्रयुक्तद्वन्द्वमोहेन धराविवरनिमग्नकीटवत् हीयन्ते इत्यत्र—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन जन्तवः ।

धराविवरमग्नाना कीटाना समता गताः ॥

इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ अत एव श्रेयोमार्गप्रवृत्तिर्नोदेतीत्याह—न माम्पराय इति । वित्तनिमित्ताविवेकमोहेन मूढं परमार्थचिन्ता विना स्वदेहदारपुत्रधनक्षेत्रादिप्रापण-शोषणव्यासक्तचित्तत्वात् प्रमाद्यन्तं प्रकर्षेण माद्यन्तमित्यर्थः । एवंविशंप्रापणविशिष्टं बालं अविवेकिनं प्रति । सम्यक् पर ब्रह्म स्वातिरिक्तप्रपञ्चापह्नवतः स्वमात्रनामायतं गम्यत इति सपराय. परमात्मा । तत्प्रापकत्वेन शास्त्राद्यबोधः सापरायः । न हि कदापि प्रतिभाति न स्फुरतीत्येतदारपुत्रधनादिकलनाकान्तिनां यो दृश्यते सोऽयं लोक एव सत्यः अहमभाभिमानविषयत्वेन दृष्टत्वात् । एवमदृष्टः परमार्थोक्तो

¹ स्वज्ञाः—उ १.

न ह्यस्तीति मानी सोऽयं बालः पुनः पुनः घटीयन्त्रवत् जननमरणे प्रतिपद्य
मद्वशं चिर मदधीनता आपद्यते जन्मादिदुःखसागरे गाढं निमग्नो भवति ।
राक्षस्यादियोनिमेव भजत इत्यर्थः ।

आसुरी योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमा गतिम् ॥

इत्यादिस्मृतेः । प्रायशोऽयं लोक एवविधः । सहस्रेषु कश्चिदेव त्वाद्यग्विधः श्रेयोऽर्थी
बन्धमोक्षभ्रममुमुक्षुर्भवति ॥ ६ ॥

आत्मविद्याप्रशंसा नचिकेतस स्तवश्च

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः श्रृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥७॥
न नरेणावरेण प्रोक्त एष ^१सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥
नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।
यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वाद्दङ्गो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥
जानाम्यहं ^२शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।
ततो मया नचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥
कामस्यासि जगतः प्रतिष्ठां ^३ऋतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।
स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽस्यस्त्राक्षीः ॥

^१ सुज्ञेयो—अ २.

^२ शेवधिरित्यनन्त्य— अ २

^३ ऋतोरनन्त्य—अ २.

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
 अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥१२॥
 एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।
 स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सन्न नचिकेतसं मन्ये ॥

किं तत् दुर्लभं? तत्राह—श्रवणायापि इति । बहुभिः द्विजैः श्रोतुमपि
 यः परमात्मा न लभ्यः श्रवणस्यानन्तकोटिजन्मसुकृतलभ्यत्वात् । कथंचित्
 श्रृण्वन्तोऽपि बहवः केचित् यं आत्मानं न विद्युः नैव विदन्ति तेषाम-
 सस्कृतान्तरत्वेन न विजानीयुरित्यर्थः । किं च अस्यात्मतत्त्वस्य वक्ता उपदेष्टापि
 आश्चर्यः । अनेकेषु कश्चिदेव भवति । तथा अस्य आत्मनस्तत्त्व तन्निकटे
 श्रुत्वाप्यनेकेषु कुशलः परिपक्वान्तर एव लब्धा कश्चिदेव भवति ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मा वेत्ति तत्त्वत ॥

इति स्मृतेः ॥ तथापि कुशलेन विदिततत्त्वेनाचार्येण अनुशिष्टो ज्ञाता कश्चिदेव
 भवति । तथाचात्मतत्त्वदर्शनेद्देशकवदनश्रवणवेदनानि चरमजन्मानं विना दुर्लभानि
 भवेयुरित्यत्र—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्भवति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥

इतीश्वरस्मृतेः ॥ ७ ॥ कथमात्मतत्त्वश्रवणादेर्दुर्लभत्वमित्यत आह—न नरेण इति ।
 यत् मा त्वं परिपृच्छसि स एष आत्मा निष्प्रतियोगिकस्वमात्रोऽप्यसह्यौकिकादि-
 वादिकोटिभिः शरीरत्रयत्वेन तद्विलक्षणजीवत्वेनैतत्सर्वारोपाधिकरणेश्वरत्वेन
 तदपवादाधिकरणसाक्षित्वेन चास्ति नास्ति कर्ता भोक्ता इत्यादि बहुधा
 चिन्त्यमानः सन् नरेण नरमात्राभिमानिना अवरेण आभासज्ञानिना प्रोक्तश्चेत्
 न हि कदाचित् सुविज्ञेयो भवति । कथं विज्ञेयो भवेत्? इत्यत आह—

अनन्येति । “अन्योऽसावन्योऽहमस्मि” इत्यन्यभावोऽनात्मा । तदपह्ववसिद्ध आत्मा स्वमात्रमिति अनन्यभावाख्येनाचार्येण प्रोक्ते प्रकटितात्मनि अत्र असल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिदृष्टचिन्तागतिः न ह्यस्ति आत्ममात्रावगतेरसल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिचिन्तागत्यपहवपूर्वकत्वात् । यद्वा अगतिः नास्ति स्वान्यज्ञेयस्यालब्धात्मकत्वात् । अथवा अनन्यप्रोक्ते अत्रागतिः अपरिज्ञानं नास्ति । भवत्याचार्यस्येवावगतिः । इतरथाऽयमात्मा अणुप्रमाणादपि अणीयान् । अतर्क्यं केवलस्वबुद्धिकृततर्केणातर्क्या हि । तर्केण तर्क्यमाणे तु यत आत्मा विशेषवन्न दृश्यते अतोऽणुपरिमाण आत्मेति केनचित् ^१स्थापितश्च इतोऽप्यन्योऽणुतरोऽणुतम इति चाम्यूहति ॥८॥ न हि कदाचिदपि तर्कस्य प्रतिष्ठा काचित् विद्यते । तद्विपरीतश्रुत्याचार्यप्रोक्तागमप्रतिपाद्या मतिः न हि तर्केण हातु शक्या इत्याह—नैषा इति । ब्रह्मानन्याचार्यप्रोक्ता एषा सर्वापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रगोचरा मतिः न हि तर्केण अपनेया न प्रापणीया न ^२हातव्येति वा निगमान्तानभिज्ञस्तार्किको नाम स्वबुद्ध्या यत्किञ्चिदेव परिकल्पयति । तत्कल्पना हि आगमप्रभवा मतिः न हि चलति । हे भ्रेष्ठ ! मत्प्रीतिवित्तनिक्षेपकोश ! मत्प्रियतम ! तार्किकागम्यनिगमान्तगोचरा मतिर्निरतिशयसुख स्वमात्रमिति यज्जानाति तत् सुज्ञान तस्मै भवति । सुज्ञानस्य ब्रह्ममात्रगोचरत्वात् । तर्कागम्या मतिः का ? इति चेदुच्यते । हे नचिकेतः ! तृतीयवरप्रदाननिमित्तेन त्वं यां ब्रह्ममात्रमिति आपः प्राप्तवान् असि । अत एव सत्या वितथपुत्राद्यप्सरोऽन्तविषयतिरस्करणपूर्वकमवितथब्रह्ममात्रमतिः । तत्रैव धृतिर्यस्य तव स त्वं सत्यधृतिः बतासि इति नचिकेतसमनुकम्पयन्नाह— न इति । नः अस्माकं ^३त्वाद्भृक् त्वत्तुल्यः अन्यः पुत्रः शिष्यो वा प्रष्टा पृच्छको भूयात् भवतु ॥ ९ ॥ पुनरपि तुष्टो मृत्युर्नचिकेतस्तुष्टये स्ववृत्तं कीर्तयति— जानामि इति ।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यु ते पुनरेवापियन्ति ।

^१ स्थापितात्मनस्ततो—उ १.

^२ हातव्येत्येतन्नि—उ १.

^३ त्वाद्भृक्तुल्यो धन्य.—उ १.

इति, “ गतागत कामकामा लभन्ते ” इति च श्रुतिस्मृत्यनुरोधेन कर्मफलरूप-
 शेषधिरनित्यं इत्यहं जानामि यतो निष्प्रतियोगिकध्रुवब्रह्मात्रगोचरज्ञान विना
 न ह्यध्रुवायमाणक्रियाकारकेन्द्रकर्मादिसाधनशतैर्यनिष्प्रतियोगिकध्रुवं विकलेबर-
 कैवल्य प्राप्यते । यस्त्वनित्यकर्मफलाख्यस्वर्गादिशेषधिः स एव अध्रुवैः
 द्रव्यैः प्राप्यते हि । हे नचिकेतः ! न ह्यनित्यसाधनैः नित्य प्राप्यत
 इति जानता मयापि अनित्यैः समिदाज्यादिद्रव्यैः पश्वादिभिश्च स्वर्गसाधन-
 भूतांऽग्निश्चितो निर्वर्तित इत्यर्थः । तेनाहमापेक्षिकनित्यं स्वर्गतुल्ययाम्यपदं
 प्राप्तवानस्मि ॥ १० ॥ त्व तु—कामस्याप्ति इति । यस्मिन् पदे सर्वे कामाः
 परिसमाप्तास्ता कामस्याप्तिम् । आध्यात्म्यादितापत्रयाश्रयजगतः प्रतिष्ठा तदा-
 गोपाधिकरणत्वेन सर्वात्मकत्वात् । क्रतोः फलभूतहिरण्यगर्भपदस्य स्वार्वाक्त-
 नेन्द्रादिलोकगतानन्त्यापेक्ष्यानन्तत्वात् आनन्त्यम् । तथा तत्तल्लोकगता-
 भयस्य च पारं परा निष्ठाम् । स्तोमं स्तुत्यम् । अणिमाद्यनेकगुणतो
 महत् तच्चापेक्षिकनिरतिशयत्वेन महद्भिः स्तूयमानत्वात् । उरुगायं विपुल-
 गति धियः प्रतिष्ठा सर्वलोकदृष्ट्योत्तमामपि दृष्ट्वा धृत्या धैर्येण हे नचिकेतः !
 त्वं धीरः सन् सर्वमेतत् संसारभोगजातं अत्यस्त्राक्षी अतिसृष्टवान् असि ।
 अहो नु उत्तमगुणोऽसीत्यर्थः ॥ ११ ॥ यं त्वमात्मानं ज्ञातुमिच्छसि तं
 तेऽभिधास्यामीत्याह—तं इति । सदाद्यावृत्तित्रयावृतदृष्टीना यदर्शनं दुःखेनापि
 न जायते सोऽय दुर्दर्श अतिसूक्ष्मत्वात् । तथाविधाना प्रत्यगाद्यज्ञानपूर्वकं
 गूढमनुप्रविष्टः । यद्रूपगूढरूपा बुद्धिर्गुहा तस्या प्रत्यग्रूपेणाहितत्वात्
 स्थितत्वात् गुहाहितः तत्रैवोपलभ्यमानत्वात् । भूततत्कार्यभौतिकाना मिथो
 वैषम्यत स्वाविद्यापदतत्कार्यजात गह्वर तस्मिन् गह्वरे उच्चावचोपाधिरूपे
 जीवरूपेण तिष्ठतीति गह्वरेष्ठः । यत एवं गूढमनुप्रविष्टो गह्वरेष्ठश्च अत
 एव दुर्दर्शः । पुरातनत्वात् पुराणः । दुर्दर्शमित्याद्युक्तविशेषणविशिष्टं तमेत
 आत्मानम् ।

केवल ब्रह्मात्रत्वान्नास्यनात्मेति निश्चिनु ।

इति श्रुत्यनुरोधेन स्वाज्ञदृष्ट्यात्मनोऽविद्यापदस्य स्वज्ञदृष्ट्या तदारोपापवादाधिकरणमधि भिन्नम् । तत्राधिष्ठेयमनात्मा । तदधिष्ठानमात्मा खल्वध्यात्मा । तद्योगस्त्वधिष्ठानातिरिक्तमधिष्ठेयम् । आत्मत्वसत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादिरूपेणास्ति नास्तीति विभ्रमापहवसिद्धब्रह्ममात्रबोधो हि अध्यात्मयोगः । तदधिगमेन निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया दीव्यते दीप्यते इति देवम् । धीरो ब्रह्मविद्वरिष्ठो मत्वा तत्समकाल स्वातिरिक्ताविद्यापदस्यावस्तुत्वेन स्वाज्ञस्वज्ञदृष्ट्या तत्सत्त्वासत्त्वाभ्या प्रसक्तहर्षशोकौ जहातीव जहाति । वस्तुतः कर्तुं त्यक्तु वा किमस्ति ? इत्यत्र—

किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।

यन्मया पूरितं विश्वं महाकल्पाम्बुना यथा ॥

इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ मयोक्तार्थश्रवणतः कृतकृत्यो भवसीति त्वामहं मन्ये इत्याह—एतत् इति । यत् एतत् मयोक्तमात्मतत्त्वं यस्त्व श्रुत्वा सम्यगात्मभावेन परिगृह्य उपादाय यः कश्चन वा मर्त्यो मरणधर्मा तद्दृष्ट्या आत्मानान्मायमानधर्माधर्मयोर्मध्ये स्वात्ममात्रावशेषणधर्मादनपेतं धर्म्य अधर्मरूपशरीरादेः प्रवृह्य पृथक्कृत्य अधर्मापहवसिद्ध अणुं निष्प्रतियोगिकसूक्ष्मं स्वमात्रतया मोदनीयं आप्यापगोक्षतया लब्ध्वा स त्वमन्यो वा मोदते । तदेतदेवंविधं नचिकेतसं त्वा प्रति मुक्तप्रापणीयसद्य विकलेवर्गकैवल्यवेश्म विवृत अपावृतकवाटं मन्ये ब्रह्ममात्रावस्थानविदेहकैवल्यभाजनं त्वा मन्य इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

धर्माधर्मरहितस्यात्मनः प्रश्नः

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्द्व ॥ १४ ॥

यद्यहं कैवल्याहो यदि त्वमपि प्रसन्नश्चासि तदा मे सर्वापहवसिद्धं यत् पश्यसि तदेव ब्रूहीति नचिकेता आह—अन्यत्र इति । “ अहग्रहः

सन्ध्यामुपासीत ” इत्यादिक्रियाकारकजुष्टशास्त्रीयधर्मतदनुष्ठानतत्फलात् अन्यत्र तथाविहिताकरणप्रतिषिद्धकरणरूपाधर्मात् अन्यत्र तथाकृताकृतायमानकार्यकारणात् अन्यत्र तथा भूतात् अतिक्रान्तकालात् भव्याच्च भविष्यत्कालात् चकारात् वर्तमानकालाच्च अन्यत्र यत् ईदृश वस्तु सर्वापहवसिद्ध स्वमात्रमिति पश्यसि तदेव मह्यं कृपया वद इति प्रश्नार्थः ॥ १४ ॥

तस्यैवोपदेशः

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सद्ब्रहेण ब्रवीमि ॥

ओमित्येतत् ॥ १५ ॥

एवंपृष्ठवते तत्प्रतिवचनं मृत्युरुवाच—सर्वे वेदा इति । ऋगादि-चतुर्वेदप्रविभक्ताशीत्यधिकशतोत्तरसहस्रशाखामस्तकायमानसर्ववेदान्ताः यत् ब्रह्म-मात्रपदं “अन्यदेव तद्विदितादधो अविदितादधि”, “सन्मात्रमसदन्यत्”, “ब्रह्मात्रमसन्न हि”,

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापहव एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्लमम् ॥

इत्यादिवाक्यैः आमनन्ति प्रतिपादयन्ति । यत्प्राप्त्यर्थानि सर्वाणि कृच्छ्रमी-मासादितपासि यद्वदन्ति । यदर्थानीत्येतत् यत् ब्रह्मास्ति इच्छन्तो गुरुकुल-वासपुरस्सरं ब्रह्मचर्यं अन्यद्वा चरन्ति तत्पदं ज्ञातुमिच्छते तुभ्यं तदेव ब्रह्मयाथात्म्यं सद्ब्रहेण ब्रवीमि । किं तत् ? इत्यत आह—ओमित्येतत् इति । षोडशावयवब्रह्मप्रणवप्रविभक्तव्यष्टिसमष्ट्यात्मकजाग्रदादितद्व्यष्टीशविश्वविश्वानि-तत्समष्टीशविराड्विराडादितदुभयेशोत्रोत्रादिचतुष्पञ्चदशकलनापहवसिद्धतुर्यतुर्यचैत-न्यं एतदेव ओमिति ईरितम् । तद्वि ब्रह्मयाथाम्य मत्तस्त्वया बुभुत्सितमित्यर्थः । “ओङ्काराप्रविद्योतं तुर्यतुर्यम्” इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

ओङ्कारप्रशसा

एतद्धचेवाक्षरं ^१ब्रह्म एतद्धचेवाक्षरं परम् ।

एतद्धचेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

एवं तुर्यतुर्यगोचरपराशब्दशब्दितप्रणव एव स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिमाश्रित्य प्रतीक-
त्वेनालम्बनत्वेन च विभातीत्याह—एतत् इति । अभिधानाभिधेययोरेकत्वाभि-
प्रायेण एतद्धचेवाक्षरं अपर विराड्द्विरण्यगर्भेश्वरात्मकं ब्रह्म प्रणवस्थूलादि-
भागत्रयारोपाधिकरणत्वात् स्वाज्ञाना प्रतीकत्वेनोपास्यमित्यर्थः । स्वज्ञदृष्टेः एतद्धचे-
वाक्षरं परं ब्रह्म भवति । एतस्य प्रणवार्धमात्रासङ्गतया तद्भागत्रयापवादाधिकरण-
त्वात् स्वज्ञालम्बन तदेवेत्यर्थः । तयोः परापरप्रणवयोर्मध्ये प्रतीकालम्बनाभ्या
एतद्धचेवाक्षर परमपर वा ज्ञात्वा तदस्मीति विदित्वा यो यदिच्छति तस्य
स्वाज्ञस्य स्वज्ञस्य वा प्रतीकत्वेन अपर आलम्बनत्वेन पर ब्रह्म च तदेव
भवति । स्वस्वदृष्टयनुरोधेन यत्प्राप्तव्य तदेव सम्भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ यत एव-
मतोऽनेकेषा ब्रह्मास्यालम्बनाना एतदेवालम्बनं श्रेष्ठं ब्रह्माप्तौ निरङ्कुशोपाय-
त्वात् । एतदालम्बनं परं अपर च परापरविषयत्वात् । एतदालम्बनस्येति
ज्ञात्वा तज्ज्ञानानुरोधेनापर परं तद्विभागकलनापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं
वा यत्र लोच्यते स ब्रह्मलोकः । तस्मिन् अपरस्मिन् परस्मिन् ब्रह्ममात्रे वा
महीयते । ईश्वरः साक्षी ब्रह्ममात्रं वा भवतीत्यत्र—“ त यथा यथोपासते
तथैव भवति ” इति श्रुतेः । “ अन्यत्र धर्मात् ” इत्यादिपृष्ठस्यार्थस्य
ब्रह्मणः स्वमात्रत्वेन तदाप्त्युपायालम्बनत्वेन तदुपायप्रतीकत्वेन च ओङ्कारो
निर्दिष्टः ॥ १७ ॥

^१ ह्येतदेवाक्षर—उ, ब्रह्मतद्धचेवाक्षर—उ १.

आत्मनो नित्यत्वम्

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

तत्र स्वाज्ञपरमार्थदृशोः षड्भावविकारः सत्त्वेन असत्त्वेन भवतीत्यत्र न विवादः । स्वज्ञस्यैव षड्भावविकारः प्रतिषिध्यते—न जायते इति । विपश्चित् स्वज्ञः स्वाज्ञदृष्टिदृष्टेहे जाते मृतेऽपि न जायते म्रियते वा न म्रियते चेत्यर्थः । स्वदृष्ट्या जनिमृतिमद्देहादेर्व्यावहारिकत्वेन मिथ्यात्वात् । न जायते म्रियते वा इत्याद्यन्तविक्रियाप्रतिषेधेन सर्वा विक्रियाः प्रतिषिध्यन्ते । तथापि मध्यमविक्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्याह—नायं इति । विपश्चित् आत्मायं कुतश्चित् कारणान्तरात् न बभूव । स्वस्मादप्यर्थान्तरभूतः कश्चिन्न बभूव । अयं आत्मा यतः अजो नित्यः अतः शाश्वतः अपक्षयवर्जितत्वात् । पुराणः निरवयवत्वात् वृद्धिविरल इत्यर्थः । अतोऽयमात्मा शरीरे हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि न हन्यते न हि विपरिणम्यते । न म्रियते वेत्यत्र नाशविक्रियाया उक्तत्वेन हन्तेः परिणामार्थो युज्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ एवविधमात्मतत्त्वमसह्यौकिकदृष्टिमवलम्ब्य स्वयं हन्ता सहर्ता चेत् यदि तदा हनिष्याम्येनमिति परान् हन्तुं मन्यते । यः परेण हतश्चेत् सोऽपि हतं आत्मानं मन्यते । हतोऽहमिति तावुभावपि स्वयाधात्म्यं न विजानीतः स्वात्मनोऽविक्रियत्वात् । नायं हन्ति तथा व्योमवन्निरवयवत्वात् । न हन्यते धर्माधर्मादिलक्षणहन्तृहन्नादिसंसारः स्वाज्ञगोचरः । न हि स्वज्ञस्येत्यत्र—

कर्तृभोक्तृत्वादिधर्मः स्वाज्ञानपरिकल्पितः ।

स्वाज्ञवन्न स्पृशेत् स्वज्ञं तद्दृष्ट्या तदसंभवात् ॥

इति स्मृतिर्मानम् ॥ १९ ॥

तस्यैव सूक्ष्मत्वविभुत्वदुर्ज्ञेयत्वानि

अणोरणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

¹तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।

कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

कथमात्मानं ज्ञात्वा स्वज्ञो भवति ? इत्यत आह—अणोः इति । श्यामाकतण्डुलाद्यणोरणीयान् । “एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा” इत्यादिश्रुतेः । महापरिमाणपृथिव्यादेः महतोऽपि महीयान् “पृथिव्या ज्यायान्” इत्यादिश्रुतेः । लोके तावत् अणु महद्वा यद्वस्त्वस्ति तत् सदात्मना सत् भवति । तदतिरिक्तमसत् संपद्यते । स्वात्मनो नामरूप-कर्मोपाधित्वेन तदारोपाधिकरणत्वादणीयस्त्वं महत्त्वं चोपपद्यत इत्यर्थः । सोऽय आत्मास्य ब्रह्मादिस्तम्बान्तप्राणिकदम्बस्य जन्तोः हृदयाभिधानगुहायां तत्रत्यकामादिवृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशकप्रत्यग्भावेन निहितः स्थित इत्यर्थः । दृष्टादृष्टविषयोपरतधीः अक्रतुः अकामो मुनिः । मनआदिकरणानि धातवः । तेषा स्वव्यापृतिवैरळ्यं धातुप्रसादः तस्मात् । तं प्रत्यञ्चमात्मानं “न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्” इति श्रुतितः कर्मनिमित्तवृद्धिक्षयविरळं आत्मनो महिमानं अयमहमस्मीति पश्यति । तत्समकालं स्वज्ञः सन् कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अन्यथा प्राकृतजनैर्दुर्विज्ञेय इत्याह—आसीन इति । व्यष्टिसमष्ट्यात्मकजाग्रत्स्वप्नयोर्विश्वतैजसविराट्सूत्ररूपेण विशेषसामान्यायमान-बाह्यान्तर्वृत्तिषु तदारोपाधिकरणत्वेन आसीनोऽवस्थितोऽयमात्मा विशेषसा-मान्यवृत्त्यारूढतया दूरं व्रजतीव । भासमानोऽयमात्मा व्यष्ट्यादिस्वापतुर्यावस्थ-योः प्राज्ञबीजतुर्यरूपेण “न किञ्चनावेदिषम्”, “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या” इति च करणैकदेशविज्ञानोपरमः शयनं विशेषसामान्यविज्ञानोपरमं तत्र तदपवादाधि-

¹ तमक्रतुं—क.

करणत्वेन शयानोऽयमात्मा सर्वतो यातीव । वस्तुतः स्वातिरिक्तकरणग्राम-
प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रसक्तदूरसन्निहितपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नदेशादिवैरळ्यान्निष्प्रतियोगिक-
ब्रह्ममात्रतयावशिष्यत इत्यर्थः । स्वाज्ञवृत्तिविभातविश्वस्य मदकृन्मायाकार्यत्वात्तदारो-
पाधिकरणस्यापि मदत्वम् । मदकृदविद्याप्रपञ्चापवादाधिकरणस्य तदपवाददोषास्पृष्ट-
त्वेनामदत्वम् । स्वाज्ञस्वज्ञद्विभात विश्वारोपापवादाधिकरणत्वेन मदामदः तं
मदामदम् । तद्गतहेयाशाधिष्ठेयाधिष्ठानगतापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिक^१ब्रह्ममात्ररूपेण
दीव्यते दीप्यत इति देवः त देवम् । स्वावशेषधिया अहं वेद यथा तथा को
वा मदन्त्यो ब्रह्ममात्रज्ञानं विना ज्ञातुमर्हति ? अत एवात्मा प्राकृतबुद्धिभि-
र्दुर्विज्ञेयो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

आत्मज्ञानप्रशसा

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

प्राकृतधियामपि सर्वभूतात्मैकत्वज्ञानतः शोकात्ययमाह—अशरीरं इति ।
देवपितृमनुष्यादिशरीरेषु नामरूपोपाधिष्वनेकेषु अनवस्थितेष्वपि घटोपाध्य-
सङ्गव्योमैकत्वनित्यत्ववदयमात्मा अशरीरः शरीरत्रयापवादाधिकरणत्वेना-
वस्थितः । शरीरत्रयस्य व्यावहारिकादिदृष्ट्या मिथ्यात्वेनावस्थितत्वेऽपि तदारो-
पापवादाधिकरणस्यात्मनोऽशरीरत्वेनावस्थितत्वात् । अविकृतत्वेन अशरीर
नित्यमित्यर्थः । अपरिच्छिन्नस्वरूपत्वात् महान्तम् आपेक्षिकमहत्त्व वारयति—
विभुं इति । व्यापिनमित्यर्थः । “ नित्यं विभुं सर्वगतम् ” इति श्रुतेः । अशरीरं
इत्यादिविशेषणविशिष्टं आत्मानं शरीरादिसापेक्षाशरीरत्वादिगतहेयाशापह्ववसिद्धं
ब्रह्म स्वमात्रमिति मत्वा तन्मननसमकालमेव धीरो विद्वान् स्वातिरिक्ताविद्या-

^१ ब्रह्मरूपेण—उ १.

पदतत्कार्यजातं सत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादिरूपेण अस्ति नास्तीति न शोचति शोचनीयविषयवैरळ्यात् ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ।

इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

आत्मज्ञानोपायः

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तन् स्वाम् ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

यद्वेदनतः शोकात्ययो दर्शितस्तदधिगमोपायः कः ? इत्यत आह— नायं इति । ऋगादिचतुर्वेदपठनपाठनार्यमानप्रवचनेन । अयमात्मा न लभ्यः नापि ग्रन्थार्थधारणापटुशक्तिरूपमेधया । नापि बहुभ्यो बहुधा श्रुतश्रवणेन । तथा चेत् केनोपायेन लभ्यते ? इत्यत आह—यं इति । एष साधको मुमुक्षुः यं परमात्मानं सर्वापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया वृणुते जानाति तेनैव ज्ञानात् स्वावशेषतया अयमात्मा लभ्यः । स्वावशेषधिया जानतः स्वात्मा लभ्यत इत्युक्तम् । कथं लभ्यते ? इत्यत आह—तस्य इति । तस्य ब्रह्मविद्वरिष्ठस्य एष परमात्मा स्वा तन् निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति स्वकीययाथात्म्यं [वि] वृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ज्ञानात्मरूपेणात्मनः समत्वात् ज्ञवदज्ञोऽपि ब्रह्म आप्नुयादित्यत आह—नाविरत इति । स्वाश्रमविपरीताचरणदुश्चरितात् यो नाविरतः यस्तु करणग्रामलौल्यादपि अशान्तः विक्षेपद्वयबाहुळ्यात् असमाहितचित्तः समाहितचित्तोऽपि तत्फला-

शान्तमानसः एवं ज्ञानप्रतिबन्धकदुश्चरितादिवृत्तिमानाभासमात्रवेदान्तश्रवण-
जनितप्रज्ञानेन एनं प्रकृतमात्मानं नाप्नुयात् सोऽय आभासज्ञानीत्यवगम्यताम् ।
तद्विपर्ययपारमार्थिकज्ञानी तु दुश्चरितात् विरतः करणग्रामलौल्यात् समाहितः
समाधानफलादप्युपशान्तमानसो यथोक्तसाधनसंपन्नो मुमुक्षुः श्रुत्याचार्यप्रसाद-
जनितप्रज्ञानेनैव प्रकृतमात्मानं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रधिया प्राप्नोति विदेहमुक्तो
भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ब्रह्मण आत्माभेद.

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

तद्विपर्यये आभासज्ञानी तु यथावदेनं न वेदेत्याह—यस्य इति ।
सर्वधर्मविधारकत्वेन सर्वत्राणनशक्ती ब्रह्मक्षेत्रे । तदुपलक्षितव्यष्टिसमष्ट्यात्मक-
स्वाविद्यापदतत्कार्यजाते उभे अपि यस्य आत्मनः ओदनः अशनं भवतः ।
आत्मनः स्वाविद्यापदतत्कार्यप्रासत्वात् । य एवमनृतजडदुःखात्मकाविद्यापद-
तत्कार्यजातं प्रसति सोऽयं मृत्युः व्यष्टिसमष्टिसाक्षिनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रस्य
उपसेचनं भवति । एतादृशः सोऽयमात्मा यत्र क आभासज्ञानी क ? कथमेनं
पारमार्थिकज्ञानीव ज्ञात्वा आभासज्ञानी तत्पदं भजति ? तस्मात् पारमार्थिकज्ञान्येव
सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति विदित्वा तद्वेदनसमकालमेव तद्याथात्म्यतया
अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तृतीया वल्ली

जीवब्रह्मयाथात्म्यज्ञानम्

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।

अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि ॥ २ ॥

“क इत्था वेद यत्र सः” इति पारमार्थिकज्ञानीव को वा आभासज्ञानी वेदेति द्वितीयवल्लीन्ते अभिहितम् । तत्र ज्ञाज्ञाश्रयज्ञानाज्ञाने तत्फलं च मन्दबुद्धयारोहाय तेषां सुखप्रतिपत्त्यर्थं स्वरूपकल्पनया प्राप्तुप्राप्यगन्तुगन्तव्य-विवेकार्थं द्वावात्मानावुपन्यस्येते—ऋतं इति । स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितकर्मफलस्य स्वदृष्ट्या ऋतत्वात्तदेव ऋतं द्वावात्मानौ पिबन्तौ । तत्रैक एव कर्मफल-रसायनं पिबति नेतरः । तथापि छत्रिन्यायेन पात्रजीवसामानाधिकरण्यात् पिबन्तावुच्येते । “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” इति श्रुतेः । सुकृतस्य स्वकृतकर्मणः फलहेतुर्यत्रास्मिन् शरीरे लोक्व्यते स लोकः तस्मिन् लोके । बाह्याकाशापेक्षया हार्दाकाशस्य परमत्वम् । तस्मिन् परमे । यत्र ब्रह्म उपलभ्यते तत् परार्धं तस्मिन् परार्धे । हार्दाकाशे कल्पिततूलान्तःकरणायमा-नगुहां प्रविष्टौ ससारित्वाससारित्वेन छायातपौ इव परस्परविलक्षणाविति ब्रह्मविदो वदन्ति । न केवलमकर्मिणः । किं तु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नि-भ्यावसथ्यभेदेन पञ्च अग्नयो येषां ते पञ्चाग्नयो गृहस्थाः ये च त्रिणाचिकेता अपि वदन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ परापरब्रह्मयाथात्म्यं जानामीति मृत्युराह—य इति । ईजानानां कर्मिणा यः सेतुरिव सेतुः “एष सेतुर्विधरण एषा लोकानाम-संभेदाय” इति श्रुतेः । कर्मिणां दुःखसन्तारणहेतुत्वात् । योऽयं नाचिकेतोऽग्नि-स्तं नाचिकेतं वयं ज्ञातुं चेत्तु च शकेमहि शक्तिमन्तः । तितीर्षतां संसारवार्धि

तर्तुमिच्छताम् । यत् पारमभयं परमक्षरं तच्च ज्ञातुं शक्यमहि । यत एवं अतः
 कर्मिब्रह्मविदाश्रये अपरपरब्रह्मणीत्यर्थः । “ ऋत पिवन्तौ ” इत्यादिना अपरं
 परं च ब्रह्मोपन्यस्तम् । तत्र तूलान्तःकरणोपाधिकः संसारी विद्याविद्याधिकृतः
 ससारमोक्षगमनाय शक्तो भवति ॥ २ ॥

आत्मनो रथिरूपेण निरूपणम्

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि ^१हयान्याहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

तस्यैव तदुभयसाधनत्वेन रथादिः कल्प्यते--आत्मानं इति । ऋतपं
 जीवात्मानं रथिनं विद्धि । शरीरस्य रथहयस्थानीयेन्द्रियाकृष्यमाणत्वात्
 शरीरमेव रथम् । अव्यवसायलक्षणा बुद्धिं तु सारथिं विद्धि । सारथिनेतृ-
 प्रधानरथवच्छरीरस्य बुद्धिनेतृप्रधानत्वात् । यद्यत् कार्यं तत्तद् बुद्धिकर्तव्य-
 मेवेत्यभिप्रायः । सङ्कल्पादिलक्षणं मन एव प्रग्रहं रशनां विद्धि ।
 रशनयेवाश्वास्तथा मनसा प्रगृहीतानि इन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यो निवर्तन्ते ।
 रथकल्पनाकुशलाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि हयानाहुः । हयानिति वक्तव्ये हयानि इति
 लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । इन्द्रियाश्चाना शरीररथाकर्षणकुशलत्वात् । रूपादीन्
 तद्गोचरविषयान् विद्धि । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं शरीरेन्द्रियमनोभिः सयुक्तं
 जीवात्मानं मनीषिणः संसारी कर्ता भोक्ता इति एवं आहुः । न हि
 केवलस्यात्मनः कर्तृत्वादिरस्ति । तद्गतकर्तृत्वादेर्बुद्ध्याद्युपाधिकृतत्वात् । “ ध्यायतीव
 लेलायतीव, ” “ अभोक्ता फलभोज्यपि ” इति च श्रुतेः ॥ ३—४ ॥

^१ हयानाहुः—ऋ.

विज्ञानयोरिन्द्रियजयाजयौ

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा ¹सदा ।

तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

एव रथकल्पनाया वक्ष्यमाणविष्णुपदप्रापकोपायत्वान्न ह्युपायं विनो-
पेयाप्तिरिष्यत इति तद्विविच्यते—यस्तु इत्यादिना । यस्तु अविज्ञानवान्
अविवेकी बुद्ध्याख्यसारथिरिन्द्रियप्रवृत्तिनिवृत्तिकर्मस्वनिपुणो भवति तथैवानि-
पुणसारथी रथचर्याया अयुक्तेन प्रग्रहस्थानीयासमाहितमनसा सह युक्तो भवति
तस्य अकुशलबुद्धिसारथेरश्वस्थानीयेन्द्रियाण्यवश्यानि रथसारथेर्दुष्टाश्वा इव
निगृहीतुमशक्यानि भवन्ति ॥ ५ ॥ अनिपुणसारथ्यादिस्वरूपमुक्त्वा निपुण-
सारथ्यादिस्वरूपमाह—यस्तु इति । यस्तु विज्ञानवान् प्रगृहीतमना भवति
समाहितमनस्त्वात् तस्य अश्वस्थानीयेन्द्रियाणि इतरसारथेः सदश्वा इव
प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं च शक्यानि भवन्ति ॥ ६ ॥

तयोर्ब्रह्मण. प्राप्तिरप्राप्तिश्च

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाशुचिः ।

न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।

सोऽध्वन. पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

¹ सह—उ १.

पूर्वविपरीतसारध्यादिफलमाह—यस्तु इति । यस्त्वविज्ञानवान् अकु-
शलसारधिर्भवति अप्रगृहीतमानसत्वात् अमनस्कः ततः सदा अशुचिः
अशुद्धचित्तः स सारधिना न हि तत् परमाक्षरपदमाप्नोति । किं तु
जनिमृतिलक्षणसंसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तविपरीतसत्सारथेः परमफल
दर्शयति—यस्तु इति । यस्तु विज्ञानवान् रथी विद्वान् युक्तेन मनसा सदा
शुचिर्भवति विशुद्धान्तरत्वात् स तु विद्वान् यस्मात् स्वात्तपदात् भूयः प्रच्युतः
सन् न जायते तत् परमाक्षरपदमेव आप्नोति ॥ ८ ॥ किं तत् पदं ? इत्यतः
आह—विज्ञानसारथिः इति । यस्तु विज्ञानसारथिः विवेकबुद्धिसारथिः
मनःप्रग्रहवान् निगृहीतचित्तः शुचिः नरः विद्वान् सोऽयं संसाराध्वनः
पारं विश्रान्तिसीमा आप्नोति । तत् किं ? इत्यत आह—तत् इति । तत् निष्प्रति-
योगिकव्यापनशीलस्य विष्णोः स्वरूपस्य सर्वापह्ववसिद्धस्वमात्रसिद्धेः परमत्वेन
स्वावशेषधिया पद्यत इति परमं पदं तदेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

पुरुषस्य सर्वेभ्यः परत्वम्

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

यत् विद्वद्विरेव गन्तव्यं तस्य सर्वापह्ववसिद्धत्वेन तदात्स्युपायवैरव्य-
माशङ्क्य वस्तुतस्तथात्वेऽप्यनादिकालसिद्धस्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिमाश्रित्य स्वातिरिक्ते-
न्द्रियाद्युपलक्षिताविद्यापदतत्कार्यजातस्य सत्यव्यावहारिकप्रातिभासिकत्वादिरूपेण
विद्यमानत्वात्तदालम्ब्य स्थूलेन्द्रियाद्यारभ्याव्यक्तान्तगतप्रत्यगधिगमपूर्वकं परा-
काष्ठायमानब्रह्ममात्रस्वरूपमवगन्तुं शक्यमितीदमारभ्यते— इन्द्रियेभ्य इत्या-
दिना । शृणोमि पश्यामीत्यादिप्रत्यकप्रकाशद्वारभूतानीन्द्रियाणि तावत् स्थूलानि

तेभ्यः स्वकार्येभ्य इन्द्रियेभ्यः ते हि परा अर्थाः शब्दादिसूक्ष्मतन्मात्राः स्थूलेन्द्रियापेक्षया सूक्ष्मा महान्तश्च प्रत्यगात्मभूताश्च । तेभ्यः अर्थेभ्यः सूक्ष्म महत् प्रत्यगात्मभूतं च मनः सकलपादारम्भकम् । तस्मात् मनसोऽपि परा सूक्ष्मा महत्तरा प्रत्यगात्मभूता हि बुद्धिः । अध्यवसायारम्भकभूतसूक्ष्म-बुद्धेरपि बोधाबोधात्मकाव्यक्तप्रथमजत्वेन सर्वप्राणिबुद्धिप्रत्यग्भूतत्वात् स्वकार्य-सर्वमहत्त्वाच्च आत्मा महान् बुद्धेरपि परः सूक्ष्मः प्रत्यगात्मभूतश्चेत्युच्यते ॥१०॥ अव्यक्तस्य सर्वजगद्बीजभूतत्वेन सर्वकारणशक्तित्वेन विद्यमान अव्यक्तं महतोऽपि परं सूक्ष्मं प्रत्यग्भूतं च भवति । यथा वटकणिकायामिव वृक्षबीजं तथा प्रतीचि ओतप्रोतभावेन सर्वानर्थबीजभावेनावस्थितात् अव्यक्तादपि तदारो-पापवादाधिकरणप्रत्यग्भिन्नपरमात्मा स्वविकल्पितेन्द्रियाद्यव्यक्तान्तप्रपञ्चपूरणात् पुरुष एव “ सर्वस्मादन्यो विलक्षणः ” इति, “ सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरम् ”, “ महतो महत्तरम् ” इति च श्रुत्यनुरोधेन सर्वस्मात् पर इत्युच्यते । स्वाति-रिक्तसापेक्षपरत्वगतहेयाशापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकपूर्णभावापन्नपुरुषादपि पूर्वो-क्तेन्द्रियादिपरत्ववत् परोऽन्यः स्यादिति शङ्का शतयति—पुरुषान्न परं इति । यस्मात् पुरुषात् निष्प्रतियोगिकसन्मात्रात् न हि किञ्चिदपि वस्त्वन्तरमस्ति पुरुषावगतेः स्वातिरिक्तसर्वासदपह्ववपूर्वकत्वात् । “ यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् ”, “ सन्मात्रमसदन्यत् ” इत्यादिश्रुतेः । स्वातिरिक्त-हेतोरपहोतव्येन्द्रियाद्यव्यक्तान्तगतपरत्वसूक्ष्मत्वमहत्त्वप्रत्यक्तवाना या निष्प्रति-योगिकस्वमात्रतयावस्थितिः सा काष्ठा पर्यवसानभूमित्वात् । असत्कर्म्यादिस-द्वैत्यन्तगन्तुणा सा एव परा प्रकृष्टा गतिः । वस्तुतोऽवस्तुतो वापि तदतिरिक्त-जीवेशसाक्ष्यभावात् सालोक्यादिमुक्तिभाजा निर्वासनत्वेन चतुष्पदैक्यसमये निर्विशेषब्रह्मभावापत्तेः । “ ब्रह्मलोकं हि सपद्य न च पुनरावर्तते ” इति,

यत् गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ।

इति च श्रुतेः स्मृतेश्च । “ यत् गत्वा न निवर्तन्ते ” इति यत् तदनुपपन्नं गतेरागतिपूर्वत्वात् इत्याशङ्क्य सर्वस्य केवलब्रह्ममात्रत्वादवगतिरेव गतिरित्युप-

चर्यते । इन्द्रियाद्यव्यक्तान्तगतेः प्रत्यग्भावपरिसमाप्तत्वात् प्रतीचः पराग्भिन्नत्वात् ।
प्रत्यग्भिन्नब्रह्मणः पराग्भावसापेक्षप्रत्यगैक्यगतसविशेषकलनापह्वे ब्रह्ममात्रत्वं
सिद्धमित्यर्थः ॥ ११ ॥

आत्मन सूक्ष्मधीवेद्यत्वम्

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

यदि सर्वापह्ववसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतयावशिष्यते तदा
सर्वेषामपि साक्षात्कर्तुं शक्यं भवेदित्याशङ्क्य सदाद्यावृत्तित्रयापह्ववसिद्धसच्चिदा-
नन्दमात्रदृष्टीनां स्वमात्रतया साक्षात्कृतमपि सदाद्यावृत्तित्रयावृतानामन्तर्गूढत्वेन
किञ्चिद्विभिन्नावृतीनां प्रत्यारूढप्रत्यगिव भातीत्याह—एष इति । परमार्थदृष्ट्या
सर्वापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकपूर्णभावेन यः पुरुषोऽवशिष्यते स्वाज्ञदृष्ट्या स
एष पुरुषः सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु तूलाविद्यापटच्छन्न इव गूढः ।
अत एव आत्मा कस्यचिदपि न प्रकाशते । तेषां तूलाविद्यावृतदृष्टित्वात् ।
परमार्थदृष्ट्या यदयं सर्वो जन्तुः सत्तामात्रस्वरूपोऽपि तूलाविद्यावृतदृष्टित्वेन
श्रुत्याचार्यैः “ न त्वं ससारी किं तु प्रत्यक्तदभिन्नं ब्रह्म तद्वदहेयाशविरुद्धब्रह्ममात्रं
भवसि ” इति बोधितोऽपि तदुपदेशं न बहुमन्यते । “ देहेन्द्रियादिरसि ”
इति परैरबोधितोऽपि शरीरत्रयमात्मेति गृह्णाति । अहो मायैतादृशी ! तया
मोमुह्यमानोऽयं लोकः स्वात्मानमविदित्वा सुतरां बभ्रमीति ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते ।

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥

इत्यादिस्मृतेः । “ मामेव ये प्रपद्यन्ते ”, “ नाहं प्रकाशः सर्वस्य ”,
इति विरुद्धोक्तिरिति चेन्न ; आवृत्तित्रयावृतदृष्टेरेवं न प्रकाशत इत्युक्तम् ।
किञ्चिद्विशीर्णावृतदृष्टेर्दृश्यते हि । अप्रमेवाग्र्यं तया अग्र्यया एकाग्रतया

संस्कृतया बुद्ध्या सूक्ष्मवस्तुगोचरधिया इन्द्रियाद्यव्यक्तान्तगतपरत्वसूक्ष्मत्व-
महत्त्वादिसूक्ष्मदर्शिभिः पण्डितैः स्वान्तर्बाह्यविजृम्भितकामसङ्कल्पपादिनामरूपादि-
प्रपञ्चभावाभावप्रकाशकत्वेन तदारोपापवादाधिकरणत्वेन निरधिकरणब्रह्ममात्रत्वेन
च स्वावशेषतया दृश्यते तु दृश्यत एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

धिय सूक्ष्मतापादनोपायः

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

स्वाविद्यावृतदृष्टीना तदावृतिभेदनोपायतस्तदधिगमः स्यादित्यत आह—
यच्छेत् इति । प्राज्ञो विवेकी वाग्निद्रियोपलक्षितेन्द्रियजातं मनसि नियच्छेत्
उपसंहरेत् मनोमात्रपर्यवसानं कुर्यादित्यर्थः । वाक् वाचम् । विभक्तिव्यत्ययश्छा-
न्दसः । मनसी इति दैर्घ्यं छान्दसम् । तत् सकल्पविकल्पात्मक मनः ज्ञाने
आत्मनि बुद्धौ नियच्छेत् । बुद्धिर्हि मनआदिकरणग्राममाप्नोतीत्यात्मा । प्रत्य-
ग्भावेनेत्यर्थः । तज्ज्ञानायमानबुद्धि आत्मनि महति महदुपाधिकहिरण्यगर्भात्मनि
नियच्छेत् । “ हिरण्यगर्भः समवर्तताप्रे ” इति श्रुतितः प्रथमजं महान्तमात्मानं
विश्वविराडोत्रादिभिः सह स्वातिरिक्तकरणग्रामतदारोपापवादाधिकरणगतहेयाश-
शान्तः आत्मनि काष्ठापदगतपुरुषे तन्मात्रावशेषतया नियच्छेत् ॥ १३ ॥

निर्गुणब्रह्मणो दुरधिगमत्वम्

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥१४॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥

यतः स्वातिरिक्तसर्वापह्वकृत स्वमात्रतया कृतकृत्यो भवति ततो मातृवद्वितैषिणी श्रुतिरनाद्यविद्यास्वापमोहितपामरलोक स्वात्माभिमुखमुद्बोधयति—उत्तिष्ठत इति ॥ हे प्राकृतजन्तवः ! यूय स्वात्मोन्मुखतया स्वाविद्याद्वयतत्कार्यस्वापात् उत्तिष्ठत । स्वात्माधिगमोपायचिन्ताया जाग्रत । ब्रह्ममात्रनिष्ठान् वरान् आचार्यान् प्राप्य तदुपदेशलब्ध स्वातिरिक्तसर्वापह्वसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति निबोधत । कालान्तरे एवं भवेदित्युपेक्षा न कार्या ।

बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यते ।

इति स्मृतेः । ज्ञेयवस्तुनश्चरमजन्मगम्यत्वेन सुसूक्ष्मत्वात्तद्याथात्म्यज्ञानमार्गस्यापि सुसूक्ष्मतमत्व स्फोटयति—क्षुरस्य इति । यथा तीक्ष्णीकृतक्षुरस्य धारा दुरत्यया सा पद्भ्या दुर्ग दुर्गमनीया तथा सर्वापह्वसिद्धब्रह्ममात्रज्ञानपथः पन्थान मार्गमिति कवयो वदन्ति । ज्ञेयवस्तुनः सूक्ष्मत्वेन तद्विषयकज्ञानमार्गस्यापि दुरत्ययता वदन्तीत्याशयः ॥ १४ ॥ कथं पुनर्ज्ञेयस्य सूक्ष्मत्व ? इत्यत आह—अशब्दं इति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाढ्यसर्वेन्द्रियविषयत्वेन गन्धवती पृथिवी स्थूला । अबाद्याकाशान्तभूतेषु गतैकैकगुणापकर्षतः सूक्ष्मत्वमहत्त्वविशुद्धत्वनित्यत्वादिदारतम्यं दृष्टम् । न हि यत्र गन्धादिपञ्चगुणाः प्रसरन्ति तस्यात्मनो निरतिशयसूक्ष्मत्वेन निर्गुणत्वात् । वस्तुतः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धापह्वसिद्ध यत् तत् अशब्दमस्पर्शमरूपरसगन्धवत् इत्येतद्व्याख्यातम् । यत् शब्दादिविरलं तत् व्येतीत्यत आह—अव्ययं इति । यत् शब्दादिमत् तद्व्येति यत् तदपह्वसिद्ध तदव्ययमित्यर्थः । “ अव्ययमनाद्यनन्तम् ” इति श्रुतेः । यन्न व्येति तन्नियम् । किमधुना नित्यं ? तत्राह—अनादि इति । यस्य स्वोत्पत्तावादिः कारण न विद्यते तदनादि । अनादित्वे प्रागभाववदन्तवत्त्वं स्यादित्यत आह—अनन्तं इति ॥ सप्रतियोगिकप्रागभावस्यान्तवत्त्वेऽपि निष्प्रतियोगिकानादेरनन्तत्वं निरङ्कुशमित्यर्थः । कथं पुनरस्यानन्तत्वं ? अनन्तकलनाविशिष्टमहत्तत्त्वस्य विद्यमानत्वादित्यत आह—महतः परं इति । स्वातिरिक्तत्वेनापह्वोतव्यमहत्तत्त्वात् परं तदवगतेर्महत्तत्त्वतत्कार्यापह्वपूर्वकत्वान्निष्प्रति-

योगिकानन्तत्व सिद्धमित्यर्थः । “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इति श्रुतेः । सापेक्षमहतः परत्वेनाध्रुवता स्यादित्यत आह—ध्रुवं इति । महत्तत्वादेः स्वातिरिक्तत्वेन स्वज्ञदृष्ट्या ध्रुवत्वेऽपि परमार्थदृष्ट्या महदादेः शशविषाणवदवस्तुत्वात्तत्सापेक्षाध्रुवताया अपि तथात्वान्निरपेक्षनिष्प्रतियोगिकध्रुवम् । तमात्मानं ब्रह्मस्वमात्रमिति निचाय्य सम्यग्ज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातमात्मसत्यव्यवहारप्रतिभासशून्यत्वेनाप्यस्ति नास्तीति विभ्रमो हि मृत्युः । तस्य प्रमादरूपत्वेन स्वमात्रबोधग्रासत्वान्मृत्युत्वं सिद्धमित्यर्थः । “ प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि ” इति,

प्रमादो ब्रह्मनिष्ठाया न कर्तव्यः कदाचन ।

प्रमादो मृत्युरित्याह भगवान् ब्रह्मणः सुतः ॥

इति स्मृतेः स्वरूपदर्शनोक्तेश्च । तथाविधस्वातिरिक्तभ्रमायमानमृत्युगोचरात् प्रमुच्यते निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

फलश्रुतिः

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

नाचिकेतोमृत्युप्रश्नप्रतिवचनाविर्भूतग्रन्थपठनपाठनज्ञानफलं श्रुतिराह—नाचिकेतं इति । मृत्युमुखान्नाचिकेतसा प्राप्तं नाचिकेतं नचिकेतसे मृत्युना प्रोक्तं इदं उपाख्यानं वल्लीत्रयलक्षणं सनातनवस्तुगोचरत्वात् सनातनम् । मेधावी ब्रह्मविद्वरीयान् तदुचिताधिकारिभ्यो यथावत् उक्त्वा स्वयं वाचार्येभ्यः श्रुत्वा । चशब्दाद्यथावज्ज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं यद्ब्रह्म स्वमात्रतया लोक्यते ज्ञायत इति सोऽयं ब्रह्मलोकस्तस्मिन् ब्रह्मलोके स्वावशेषतया महीयते । ब्रह्मैव भवति इत्यत्र—“ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

तस्यैव श्राद्धकाले श्रावणम्

य ^१इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ।

प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत इति ॥

सदसि श्राद्धकाले वा वल्लीत्रयाख्योपनिषत्पठनफलमाह— य इति । यो हि विद्वान् वल्लीत्रयात्मकं इमं प्रन्थ प्रकृष्टत्वात् परमं गोप्यत्वात् गुह्यं प्रयतः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणाना संसदि प्रन्थतोऽर्थतो वा श्रावयेत् । भुञ्जानब्राह्मणालङ्कृतश्राद्धकाले वा श्रावयेत् । वल्लीत्रयार्थश्रोतारो ब्राह्मणाः श्राद्धभुजश्च तत् श्राद्धं चैतत् सर्व आनन्त्याय कल्पते । द्विर्वचन वल्लीत्रयसूचिताध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

चतुर्थी वल्ली

विज्ञानयोर्विषयप्रवणत्वाप्रवणत्वे

पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।

^२अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

“ गूढात्मा न प्रकाशते ”, “ दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या ” इति तृतीयवल्ल्यामभिहितम् । अग्र्यबुद्ध्यभावात् खल्वात्मा न प्रकाशते । तत्प्रतिबन्धके ज्ञाते

^१ इद—अ २.

^२ अतो—क, उ १., अथो—अ २.

तदुन्मूलनं कर्तुं शक्यम् । तदुत्सारणपूर्वकं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावगतये चतुर्थ-
वल्ली प्रारभ्यते—पराञ्चि इति । स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितमूलाविद्याबीजाशयोगतः
स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स्वयं स्वतन्त्रो भूत्वा परागञ्चन्तीति पराञ्चि
खानि तदुपलक्षित^१श्रोत्रादीन्द्रियाणि पराग्रूपशब्दादिविषयगहनगोचरस्वभावानि
भवन्त्विति व्यतृणत् प्रत्यग्भावपराङ्मुखतया हिसितवान् । यस्माद्देवं तस्मात्
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थोपलब्धा जीवः पराङ् प्रत्यग्भावावरणशब्दादीनेव पश्यति ।
नान्तरात्मन् अन्तरात्मानं प्रत्यञ्चं कदापि न पश्यतीत्यर्थः । प्रायश एव-
स्वभावा लोकाः । तत्र कश्चिद्धीरो नद्याः प्रतिस्रोतोऽभिमुखप्रवर्तनमिव पराग्रूपे-
न्द्रियेन्द्रियार्थप्रतिलोम्पेनाञ्चनात् प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा । आत्म-
शब्दस्य प्रतीच्येव लोकरूढिः । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवात्मशब्दो दृश्यते—

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चान्ति विषयानिह ।

यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते ॥

इति स्मृतावात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात् । स्वभावतस्तं प्रत्यगात्मानं ऐक्षत् अपश्यत्
पश्यतीत्यर्थः । कथं पुनः प्रत्यगात्मानमैक्षत् घटद्रष्टा घटमिव ? अचाक्षुषत्वात्
प्रतीच इति, तत्रोच्यते—न हि घट प्रति घटद्रष्टेव प्रत्यगात्मानं पश्यति । रूपादि-
विविधविषयव्यावृत्त प्रत्यग्भावमवलम्ब्य परागभावतो निवृत्तं चक्षुरादिकरणपटल-
मस्येति आवृत्तचक्षुः उपरतकरणप्राप्तो भूत्वा तद्भावाभावप्रकाशकत्वेन तदप-
वादाधारः प्रत्यगस्मीति प्रत्यगात्मदर्शनं युज्यत इत्यर्थः । न च स्वभावसिद्धपराक्-
प्रवृत्तिं विना तद्व्यावृत्तिपुरस्सरं प्रत्यक्प्रवर्तनं कथम् ? इति वाच्यम् । पराक्प्रवृत्तेः
स्वानर्थकरत्वेन स्वात्मभूतप्रत्यगीक्षणस्य परमपुरुषार्थहेतुत्वात् । स्वात्मनः अमृतत्वं
अमरणधर्मत्वं इच्छन् पराग्भावं व्युदस्य प्रत्यग्दृशा प्रत्यगात्मा ज्ञातुं शक्य
इत्यर्थः ॥ १ ॥ पराक्प्रत्यग्भावरूढयोः फलभेदं दर्शयति—पराच इति ।

शब्दस्पर्शादयो येऽर्था अनर्था इव ते स्थिताः ।

येषा सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेच्च पर पदम् ॥

^१ श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि—उ १.

इति श्रुत्यनुरोधेन प्रत्यग्भावावरणपराग्भावायमानशब्दादिविषयपञ्चकग्रहणव्यग्र-
मानसा बालाः अविवेकिनः पराचः पराग्भूतान् स्वान्तर्बाह्यविजृम्भितकामान्
काम्यविषयान् अनुयन्ति । तेन कामभजनेन ते बालाः स्वाविद्यापदतत्कार्य-
रूपेण विततस्य मृत्योः पाश्यते बध्यन् इति पाशं शरीरसयोगवियोग-
लक्षणजनिमृत्याद्यनेकानर्थव्रात यन्ति प्रयान्तीत्यर्थः । यत एवमतस्तस्मात्
धीराः मुमुक्षवः स्वस्वदृष्ट्यनुरोधेन कबलितपराग्भावप्रत्यग्रूपावस्थानं प्रत्यगभिन्न-
ब्रह्मस्वरूपावस्थानं ब्रह्ममात्रावस्थानं वा अमृतत्वं, तदेव निष्प्रतियोगिक-
ध्रुवमिति विदित्वा देवलोकादिब्रह्मलोकान्तगतामृतत्वस्यापेक्षिकत्वेनाध्रुवत्वात् ,
अध्रुवेन्द्रियादिस्थानेषु स्वातिरिक्तसर्वपदार्थेष्वपि “इदं मे स्यात्” इति
जात्वपि न प्रार्थयन्ते । पुत्राद्येषणात्रयेभ्यो व्युत्थाय यत् परमार्थं तदेव
भजन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मन स्वप्रकाशत्व ब्रह्माभेदश्च

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनान् ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ? एतद्वै तत् ॥ ३ ॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

यद्विज्ञानमात्रतो न किञ्चित् प्रार्थयन्ते तदधिगमः कथं भवति ? इत्यत
आह—येन रूपं इति । येन पराग्भावविलक्षणप्रतीचा जीवलोकोऽयं
चक्षुरादिकरणप्रामद्वारा रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनान्
तत्तदिन्द्रियार्थजन्यसुखप्रत्ययान् एतेनैव प्रत्यगात्मना विजानाति । न च
देहादिविलक्षणप्रतीचा । न हीन्द्रियेन्द्रियार्थसुखं विजानातीति लोकप्रसिद्धिरस्ति ।
देहादिसंघातोऽहमिन्द्रियेन्द्रियार्थजन्यसुखादिप्रत्ययान् विजानामीति तु सर्वलोक-
प्रसिद्धिरिति वाच्यम् । नयुक्तत्वात् संघातस्य स्वातिरिक्तशब्दादिवैरल्येन

विज्ञेयत्वाविशेषात् । यदि सघातो रूपादिरपि स्वयमेव भूत्वा रूपादीन् विजानीयात् तदा बाह्यरूपादयोऽप्यन्योन्यं विजानीयुरित्युक्तेरयुक्तत्वात् , येनोदकं दहति सोऽग्निरिति वत् । तस्माद्देहत्रयातिरिक्तप्रत्यगात्मना सर्वं विजानाति लोकः । न ह्यात्मनोऽविज्ञेयं किञ्चिदस्ति, प्रतीचः सर्वज्ञत्वात् । पराग्भावसा-
पेक्षप्रत्यग्भावगतहेयाशापहवसिद्धं ब्रह्ममात्रमवशिष्यते । “अन्यत्र धर्मात्”
इत्यादिना यत् नचिकेतसा पृष्ट “ओमित्येतत्” इत्यादिना विष्णुपदत्वेन
शब्दाद्यपहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतया यदभिहितं तदेव एतत् स्वान्त-
र्बाह्यकलनावभासकप्रत्यक्तत्वं स्वगतपराक्सापेक्षप्रभवसविशेषायमानहेयाशापह-
वतः स्वमात्रमवशिष्यत इत्यधिगतमिति वेदितव्यम् ॥ ३ ॥ तदेतद्वस्तुनः
सूक्ष्मविषयत्वेन दुर्विज्ञेयत्वात् पूर्वोक्तार्थमेव पुनः पुनराह—स्वप्नान्तं इति ।
स्वप्निकजगज्जीवादेः स्वप्नमध्यस्थत्वेन ज्ञेयत्वात् स्वप्नज्ञेयं स्वप्नान्तं उच्यते ।
तथा जागरितज्ञेयत्वेन जागरितान्तं च । तौ उभौ स्वप्नजागरितज्ञेयपदार्थौ
येन प्रतीचा लोकः अनुपश्यति इति पूर्ववत् । सर्वं तमेतं प्रत्यग्भेदेन
महान्तं विभुमात्मानं तद्गतविशेषाशापहवसिद्धं स्वमात्रमिति विज्ञाय मत्वा
धीरो विद्वान् न शोचति शोचनीयविषयाभावात् ॥ ४ ॥

जीवब्रह्माभेदज्ञानेन कृतार्थता

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।

¹ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते—एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

यत् जीवेशयाथात्म्यप्रबोधतो विद्वान् निर्भयं भजति तद्विशदयति—य इति ।
यः कश्चिन्मुमुक्षुः इमं कर्मफलायमानमध्वदं प्राणधारणशक्तिमत्त्वेन आत्मानं
जीवं तद्गतपराग्भावविलयास्पदत्वेन प्रत्यगात्मानं वेद ततस्तदन्तिकात् अन्तिके
भूतभव्यस्य भूतादिकालत्रयस्यापि ईशानं तदुपलक्षितसर्वस्येशितारं निरडकुश-
सर्वज्ञेश्वरं तद्गतसर्वज्ञत्वाद्यपवादास्पदत्वेन परमात्मानं वेद पराक्सापेक्षप्रत्य-

¹ ईशानो—अ २.

गैक्यगतसविशेषापहवसिद्ध प्रत्यक्परविभागैक्यासहब्रह्ममात्रमवशिष्यत इति यदि वेद तदा ततः तद्विज्ञानोत्तरक्षणं न विजुगुप्सते न ह्यात्मान गोपायितुमिच्छति, स्वस्यैव निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रत्वात् । एतत् इत्यादि पूर्ववत् ॥ ९ ॥

हिरण्यगर्भस्य ब्रह्माभेद

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो ^१भूतेभिव्यपश्यत—एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

मध्वदजीवस्य भूतादिकालत्रयेशितुरीश्वरस्यापि तद्विशेषाशयागतो जीवेश-याथात्म्य ब्रह्ममात्रमिति प्रतिपाद्य हिरण्यगर्भयाथात्म्यज्ञानसिद्धमप्येतदित्याह—यः पूर्वं इति । यः कश्चिन्मुमुक्षुः तपसः सत्यादिलक्षणाद्ब्रह्मणः सकाशात् अद्भ्यः अप्सहितपञ्चभूतेभ्यः पूर्वं यो जायते समजनि तमेव जातं ब्रह्मादि-स्तम्बान्तप्राणिजातमुत्पाद्य तद्भृदयगुहास्थाकाशं सूत्ररूपेण प्रविश्य भूतेभिः कार्यकारणायमानभूतभौतिकैः सहाद्यापि तिष्ठन्तं हिरण्यगर्भ स्वस्मिन् स्वकार्यभूतभौतिकजातेऽपि तद्गतनामरूपतूलान्तःकरणवृत्तिमात्रापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति व्यपश्यत यः पश्यति एतद्वै तत् इत्युक्तार्थम् ॥ ६ ॥

तद्विद्याया ब्रह्मयाथात्म्यम्

या प्राणेन संभवति अदितिर्देवतामयी ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या ^२भूतेभिव्यजायत—एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

हिरण्यगर्भयाथात्म्यमुक्त्वा तद्विद्यागतयाथात्म्य विशिनष्टि—या प्राणेन इति । या स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजाताटनात् अदितिः, देदीप्यमानरूपेयमिति देवतामयी, ब्रह्मणः सकाशात् प्राणेन हिरण्यगर्भेण सह संभवति मूलाविद्या-तुरीयाशायमाना समष्टिविद्या प्रादुरभूदित्यर्थः । सेय व्यष्ट्यात्मना सर्वप्राणिगुहां

^१ भूतेषु—अ २.

^२ भूतेषु—अ २.

प्रविश्य तिष्ठन्ती सती तूलाविद्यातुरीयाशरूपेण व्यष्टिभूतेभिः भूतैः साकं व्यजायत स्थूलादिभागत्रयप्रासस्वाविद्याद्वयार्धमात्राशगतहेयाशापह्ववसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति यो वेद एतद्वै तत् इति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

विराड्रूपेण ध्येयस्याग्नेर्ब्रह्मरूपत्वम्

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।

दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः—एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

अग्निनामकवैराजयाथात्म्य प्रकटयति—अरण्योः इति । यथा लोके गर्भिणीभिः अगर्हितान्नभोजनादिना गर्भः सुभृतः तथा अधियज्ञगतोत्तराधारा-रण्योर्जातवेदा अग्निः सर्वहविर्भोक्ता वैश्वानरः, “अयमग्निर्वैश्वानरः” इति श्रुतेः, ऋत्विग्भिः योगिभिश्च सुभृतः, किञ्च अध्वरे हृदये च जागृवद्भिर्मनुष्येभिः जागरणशीलाप्रमत्तचित्तमनुष्यैराज्यादिहविष्मद्भिः ध्यानभावनावद्भिश्च दिवे दिवे अहन्यहनि कर्मिभिर्योगिभिश्च ईड्यः स्तुत्य वन्द्यो भूत्वायमग्निर्वैश्वानरो विजयते । तद्गतहेयाशापह्ववसिद्धं ब्रह्ममात्रम् । एतद्वै तत् इति पूर्ववत् ॥ ८ ॥

ब्रह्मणः सूर्यादिजगदधिष्ठानत्वम्

यतश्चोदेति सूर्यः अस्तं यत्र च गच्छति ।

तं देवाः सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति कश्चन—एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

सूर्याद्युपलक्षितविश्वारोपापवादाधिकरणयाथात्म्य प्रकाशयति—यत इति । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्यमि-सविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति” इति श्रुत्यनुरोधेन यतश्च सर्व-कारणात्तस्थेश्वरात् ^१सूर्योपलक्षितजगत् उदेति आविर्भवति, यत्राधिकरणे स्थिति अस्तं च गच्छति ; तं तदस्थेश्वरं प्राणं वा अधिदैवभावमापन्ना अग्न्यादयो देवाः अध्यात्मभावमापन्ना वागादयश्च सर्वे अरा इव रथनाभौ अर्पिताः

^१ सूर्योपलक्षित जगत्—उ १.

स्थितिकाले संप्रवेशिताः । तत्सर्वाधिकरण तटस्थेश्वराख्यं ब्रह्म कश्चन कश्चिदपि तदु तत्तु नात्येति नातिक्रामति । कार्यनिरूपितकारणगतहेयाशापाये निष्प्रति योगिकब्रह्ममात्रम् । एतद्वै तत् उक्तार्थमेतत् ॥ ९ ॥

अध्यात्माधिदैवयोश्चेतनस्याभेदः

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्यामसल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिसत्त्वासत्त्वेऽपि निष्प्रतियोगिक ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते । तदन्यथापश्यतः प्रत्यवायफल प्रकटयति— यदेवेह इति । परमार्थदृष्ट्या सर्वापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रतया स्थितं तदेव स्वाज्ञदृष्ट्या स्वानिर्गन्त-विश्ववदवभासते । यदेव इह कार्यकारणोपाधिविशिष्ट जगत्त्वेनाभिमत तदेवासुत्र स्वज्ञदृष्ट्या स्वाज्ञदृष्टिविभातविश्वापवादाधिकरणं ब्रह्म विभाति । यदमुत्र एव भातं स्वाज्ञदृष्ट्या तदेव इह नामरूपादिविशिष्टविश्ववदनुभाव्यम् । यस्मिन्तः सर्वापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमेव सदा विजयत इत्यर्थः । एवं परम सिद्धान्ते स्थितेऽपि प्रायशो लोकस्वभाववैषम्यभेदविशिष्टाविद्यया मोहितः मन इह निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रे नानाकलनापह्ववसिद्धे तस्मादन्योऽह मत्तोऽन्यन्तर्दिन नाना नानेव भिन्नभिन्नमिव पश्यति । सोऽयमेवंदर्शी मृत्योः मरणात् मृत्युं मरणं पुनःपुनर्जनिमृतिपरम्परा आप्नोति । तस्मात् तथा कदापि न पश्येत् । सर्वापह्ववसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमित्येव सदा पश्येदित्यर्थः ।

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन ।

न पृथङ्नापृथक् किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥

इति गौडपादाचार्योक्तेः । तद्विपर्यये—

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

कि तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहागिणा ॥

इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १० ॥

निर्गुणब्रह्मणो मनोगम्यत्वम्

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसनकर्मकृत् ।

तन्मनो विलय याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन स्वाज्ञस्वज्ञगोचरमनसा जगत् ब्रह्म वा आप्तव्यम् । ब्रह्मा-
तिरेकेण मनो नास्तीति पक्षे ब्रह्ममात्रं निष्प्रतियोगिकतयावशिष्यते । तत्र नानादर्शी
मृत्युपदं यातीत्याह—मनसैवेदं इति । स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितमनसैव तद्विकल्पित-
स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं आप्तव्यम् । यद्वा—स्वज्ञदृष्ट्या श्रुत्याचार्यसंस्कृतमनसैव
विश्वारोपापवादाधिकरणं ब्रह्माहमस्मीत्याप्तव्यम् । मनोमात्रापह्वे तद्विकल्पित-
नानानामरूपवद्विदाकदम्बं इह ब्रह्ममात्रे कदाचिदपि शशविषाणवन्नास्त्येव,
ब्रह्ममात्रावगतेर्नानाप्रपञ्चापह्वपूर्वकत्वात् इत्यत्र—

इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्न नो स्थितं जगत् ।

चित्त प्रपञ्चमित्याहुर्नास्ति नास्त्येव सर्वदा ॥

इत्यादिश्रुतेः । सर्वापह्वसिद्धे निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रे किञ्चन अणुमात्रमपि नाना
प्रपञ्चः सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन वा अस्ति नास्तीति विभ्रमोऽपि न हि अस्तीति
सिद्धान्तार्थः । यस्तु स्वाज्ञो नानेव पश्यति स मृत्योः मृत्युं गच्छत्येव ।
यत्किञ्चित्स्वातिरिक्तास्तितादृष्टिः सर्वत्र जननमरणादिलक्षणभयमेव प्रतिपद्यत
इत्यत्र—“यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति”
इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

आत्मनो ब्रह्माभेद

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते—एतद्वै तत् ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः—एतद्वै तत् ॥ १३ ॥

पुरोक्तार्थमेव विधान्तरेणाह—अङ्गुष्ठमात्र इति । हृत्पुण्डरीकस्याङ्गुष्ठ-परिमाणत्वेन तदन्तर्विलसितान्तःकरणावभासकचिद्धातुः कीचकपर्वान्तर्वर्त्यम्बर-वत् अङ्गुष्ठमात्रः, अनेनेदं जगत् पूर्णमिति पुरुषः, मध्य आत्मनि शरीरान्तर्हृदयकुहरे प्रत्यग्भावेन यः तिष्ठति त भूतभव्यस्येशानं तद्गतहेयाशापाये ब्रह्ममात्रतया विदित्वा ततः तद्वेदनात् न विजुगुप्सते इत्यादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥ किञ्च—अङ्गुष्ठमात्र इति । यो हि मुमुक्षुः स्वहृदये अधूमज्योतिरिव अङ्गुष्ठमात्र. केवलज्योतिर्मात्रस्वरूपत्वात्, पुरुषो भूतभव्यस्य ईशानो ब्रह्मा आत्माहमस्मीति प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण पश्यति सोऽयं मुमुक्षुदर्शनीयप्रत्यगभिन्न-परमात्मा । सोऽद्य इदानी ब्रह्मादिस्तम्बान्तप्राणिषु वर्तमानः स उ स एव श्वः परश्चोऽपि वर्तिष्यते । नान्यस्तत्तुल्यः समोऽधिको न्यूनो वास्तीत्यर्थः । तद्गतहेयाशापह्वतो ब्रह्ममात्र यदवशिष्यते एतद्वै तत् इत्युक्तार्थमेतत् । “नायमस्तीति चैकै” इत्यसहस्रैकिकपक्षः स्वत एव निवृत्तोऽपि “स एवाद्य स उ श्वः” इति श्रुत्या शून्यवादः क्षणिकवादोऽपि प्रत्युक्तः ॥ १३ ॥

भेदाभेददर्शनयो फलभेदः

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एव धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासित्तं तादृगेव भवति ।

एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥

पुरनरपि स्वातिरिक्तदर्शनादर्शनफलं तदपह्ववसिद्धब्रह्ममात्रज्ञानफलं चाह—यथोदकं इति । यथा दुर्गे दुर्गमनप्रदेशे वृष्टमुदकं पर्वतेषु पर्वतवन्निम्न-प्रदेशेषु विधावति विकीर्णं सत् विनश्यतीत्यर्थः, एव प्रतिशरीरमात्मभिन्नधर्मान्

जीवान् स्वपृथग्भूतान् पश्यन् अज्ञः पुनः तानेव शरीरभेदान् विधावति शरीरपरम्परामविरलमाप्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अभेददर्शनफलमाह—यथोदकं इति । यथा शुद्धे शुद्धोदके शुद्धोदकं आसिक्तं यदि तदा तादृगेव शुद्धोदकं भवति, हे गौतम ! एवं आत्मैकत्वं विजानतो मुनेरात्मैव सर्वं भवति । व्यष्टिसमष्टिसाक्ष्यसापेक्षसाक्षिणोरैक्यस्य सविशेषत्वेन शुद्धोदके शुद्धोदकक्षेपण-स्थानीयस्वान्तस्वज्ञदृग्गोचरस्वातिरिक्तदर्शनादर्शनायमानविशेषाशापाये स्वातिरि-क्तमस्ति नास्तीति कलनापहवसिद्ध निःप्रतियोगिकमात्ममात्रमवशिष्टं भवति । एवं विद्वानपि तन्मात्रतयावशिष्यत इत्यत्र—

दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः ।

य आस्ते कपिशार्दूल ब्रह्म स ब्रह्मवित् स्वयम् ॥

इति श्रुतेः । तस्मात् मातृपित्राचार्यसहस्रेभ्योऽपि हितैषिणा वेदान्तेनोपदिष्टमर्थं श्रुत्याचार्यप्रसादतो लब्ध्वाथासल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिविभ्रमास्मरणपूर्वकं सर्वापहवसिद्ध ब्रह्म स्वमात्रमित्यात्ममात्रसिद्धिरादरणीयेत्यर्थः । ब्रह्ममात्रसिद्धान्तस्य ¹वेदार्थत्वेन परमाद्वैतरूपत्वात् ।

केवलं ब्रह्ममात्रत्वान्नास्यनात्मेति निश्चिनु । इति,

वेदार्थः परमाद्वैत नेतरत्सुरपुङ्गव ।

इति च श्रुतेः स्मृतेश्च ॥ १५ ॥

पञ्चमी वल्ली

शरीरस्य पुरत्व आत्मनस्तत्स्वामित्व च

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते—एतद्वै तत् ॥ १ ॥

¹ वेदार्थेन—उ १

ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वात् पुनरपि विधान्तरेण ब्रह्ममात्रनिर्धारणायेयं बह्वृत् प्रारभ्यते—पुरं इति । यस्यावक्रमकुटिल युगपदुदितानन्तकोट्यादित्यप्रकाशवच्चत. सम्यज्ज्ञानमस्ति सोऽयमवक्रचेतास्तस्य अवक्रचेनसः । तस्य जन्मादिषडभाव- विकारास्पृष्टत्वेन अजस्य यस्य नानाद्वारपालाधिष्ठात्राद्यनेककरणसंहत जीर्षण्यानि सप्त, नाभ्या सहावाञ्छि त्रीणि, ब्रह्मरन्ध्रं च आहृत्य एकादशद्वार शरीरगयमाणपुर यदज्ञानज्ञानाभ्या विकल्पितमुपसहृतं च भवति । स्वाज्ञदृष्ट्या व्यष्टिममष्ट्यात्मक- पुरस्वामिनं स्वज्ञदृष्ट्या तदारोपापवादास्पद परमार्थदृष्ट्या व्यष्टिसमष्टिपुगत्कार्य- कलनापह्ववसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति अनुष्ठाय ध्यात्वा ज्ञात्वा वा—तदनुष्ठानं ध्यान ज्ञानं वा भवितुमर्हति—तज्ज्ञानसमकाल शोचनीयमव- षणवैरल्यात् न हि शोचति ।

जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः ।

इति, “ ज्ञानसमकालमेव मुक्तः ” इति च श्रुत्यनुरोधेन स्वभावनं स्वानिगा- कृतबन्धनात् विमुक्तोऽपि परदृष्ट्या स्वातिरिक्तसर्वापह्ववज्ञानतो विमुच्यते इत्युपचर्यते । वस्तुतः स्वेनापह्वोतव्यस्वाविद्याविकल्पितव्यष्टिममष्टिपुगवैरल्यात् विद्वान् स्वमात्रमवशिष्यते । एतद्वै तत् इत्युक्तार्थम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणः समष्टिव्यष्ट्यधिष्ठानत्वम्

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिपदतिथिर्दुर्गणमत् ।

नृषद्वरसदतसद्वचोमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृहन ॥

कथं पुनरात्मनो व्यष्टिसमष्टिपुराधिष्ठातृत्वं ? इत्यत आह— हंस इति । स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितव्यष्टिसमष्ट्यात्मक पुगजातमसङ्गतयाधिष्ठाय तत्तत्पुराधिष्ठा- तृजीवगतज्ञात्रादित्रिपुटीकलना हन्तीति हंसः प्रत्यगाभिन्नपरमात्मा । तस्य “ अह- मेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तगतोऽहमेवेदं सर्वम् ” इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन सर्वगतत्वेन सर्वपुरार्थाशत्वं तदपह्ववसिद्धस्वमात्रता च

दर्शयति—शुचिषत् इत्यादिना । सोऽयं प्रत्यगभिन्नपरमात्मा अदित्यपत्यात्मना शुचौ दिवि सीदति गच्छति व्याप्नोतीति शुचिषत् । वसुः । वाय्वात्मनान्तरिक्षे सीदतीति अन्तर्गिषसत् । “अग्निर्वै होता” इति श्रुत्या होत्रात्मना वेद्यु-पलक्षितपृथिव्यां सीदतीति वेदिषत् । “इय वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः” इति मन्त्रवर्णात् । अतिथिः सोमो भूत्वा द्रोणकलशे सीदतीति । यद्वा—ब्राह्मणो अतिथिः । तद्रूपेण दुरोणस्थानीययज्ञगृहेषु सीदतीति दुरोणसत् । नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत् । नरापेक्षया वेषु देवेषु सीदतीति वरसत् । ऋतं सत्यं तत्र सदात्मना सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे सूर्यात्मना सीदतीति व्योमसत् । शङ्खशुक्तिद्वेषादिरूपेणाप्सु जायन्त इति अब्जाः । व्रीह्यादिरूपेण गवि पृथिव्या जायन्त इति गोजाः । ऋतं यज्ञं तदङ्गरूपेण जायन्त इति ऋतजाः । नद्यादिरूपेणाद्रौ जायन्त इति अद्रिजाः । स्वाङ्ग-स्वङ्गदृष्टिभ्या विकल्पितव्यष्टिसमष्टिपुरसङ्गासङ्गतदारोपाधारजीवेश्वररूपेण तत्स-र्वापवादाधिकरणप्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण च भासमानोऽपि परमार्थदृष्ट्या “ब्रह्म-मात्रमसन्न हि” इति श्रुत्यनुरोधेन स्वातिरिक्तासदपह्ववसिद्धसन्मात्रत्व सिद्ध-मित्याह—ऋतं इति । स्वातिरिक्तानृतापह्ववसिद्धत्वात्तस्य सूक्ष्मत्वेन परिच्छिन्न-शङ्का वारयति—बृहत् इति । निष्प्रतियोगिकभूमरूपमित्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मन इन्द्रियोपास्यत्वम्

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।

मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ॥ ३ ॥

“यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति” इति स्वातिरिक्तवस्तुतद्दर्शनश्रवणवेदनापह्ववश्रुतेः न चादित्यदेवताकोऽयं मन्त्र इति वाच्यम्, आदित्यस्यापि ब्रह्मत्वात् “असावादित्यो ब्रह्म” इति श्रुतेः । अस-ल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिमोहे सत्यसति अविशेषेण निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यत् इत्ये-तावता ग्रन्थेनाभिहितम् । तदधिगमोपायवैरल्यमाशङ्क्य—यदि ते ब्रह्मयाथात्म्या-

ज्ञानमस्ति तदा तदधिगमोपाय उच्यते—ऊर्ध्वं इति । योऽन्तर्यामी ^१सर्वेश्वरः
 हृत्कमलात् ऊर्ध्वं प्राणवृत्ति उन्नयति तथा अपानवृत्ति प्रत्यक् अधो
 अस्यति पातयति, हृदयपुण्डरीकमध्ये समासीनं तं स्वान्तःकरणाभिव्यक्त-
 विज्ञानसङ्गासङ्गजीवप्राणेश्वरप्रत्यग्रूपेण वननीयं सभजनीय वामनं विश इव
 राजान सर्वे विश्वेदेवाः चक्षुरादयश्च तत्तत्करणजनितविज्ञानबलि हरन्तः सन्त
 उपासते तादर्थ्येनाविरलव्यापारा भवन्तीत्यर्थः । ^२मनआदिकरणप्रामव्यापृतिर्यदर्था
 सोऽयमात्मा सर्ववैलक्षण्येन सिद्धो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

शरीरादिविविक्तस्यात्मनो ब्रह्माभेद.

अस्य विस्त्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।

देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते—एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

स्वविकल्पितोपाधिविलये स्वयमेव परिशिष्यत इत्याह—अस्य इति ।
 अस्य आत्मनः स्वात्तोपाधितो विस्त्रंसमानस्य पुरा शरीरस्थस्य देहिनो
 देहाद्विमुच्यमानस्य जीवप्राणेशप्रत्यग्रूपस्य स्वगतविशेषाशापह्ववे किमत्र
 परिशिष्यते ? स्वयमेवावशिष्यते । एतद्वै तत् इत्युक्तार्थः । देहाद्विमुच्यमान
 इत्यत्र पुरस्वामि[नो] विद्रवतः पुरवासिन इव यदात्मविद्रवणे वागादिकरणजालं
 हतबल भवतीति यदुक्तप्राय तदसाधु । प्राणापगमादेव करणजाल विध्वस्तं
 भवति । न तदतिरिक्तात्मापगमात् ॥ ४ ॥

आत्मनः प्राणादिजीवनहेतुत्वम्

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥

^१ सर्वेश्वरः—उ १

^२ “मन,” नास्ति—उ १.

प्राणादिना हि मर्त्यो जीवतीत्याशङ्क्याह—न प्राणेन इति । प्राणेनापानेन वागादिना वा कश्चन मर्त्यो न हि जीवति । न हि प्राणादीनां संहत्यकारित्वाजीवनहेतुत्वम् । सहतानामवस्थानं गृहादिवत् परप्रयुक्तं दृष्टम् । यस्मिन् प्राणादिविलक्षणे सत्यात्मनि चक्षुरादिभिः प्राणापानौ सहाश्रितौ यदर्थं प्राणादिः स्वव्यापारं कुर्वन् वर्तते अतः प्राणादिसघातविलक्षणेन इतरेण तु आत्मनैव संहत्यकारिणः प्राणादयो जीवन्ति । तस्मादात्मनैव सर्वे जीवन्तीत्यत्र—“येन जातानि जीवन्ति” इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

आत्मज्ञानान्मुक्तिः तदज्ञानाद्बन्धश्च

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

सर्वजीवननिमित्तब्रह्मयाथात्म्यं पुनः सोपायमभिधास्यामीत्याह—हन्त त इति । स्वाज्ञदृष्टिगुह्यं सनातनं ब्रह्म “अन्यच्छ्रेयः” इत्यादिना सम्यग्विवेचितमपि पुनरपीदानीं तदियत्तामहं ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि । हे गौतम ! यदज्ञानज्ञानाभ्यां भवमोक्षौ भवतः यत्परमार्थाज्ञानतो मरणं प्राप्य यथा आत्मा संसारी पुनरससारी च भवति तथा वक्ष्यमाणं मे वचः शृण्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वाज्ञानतो मरणानन्तरं अन्ये स्वाज्ञा देहिनः पुनः शरीरत्वाय शरीरग्रहणार्थं शुक्लरक्तबीजसमन्विताः सन्तो नानाद्योनिं प्रविशन्ति । तथा केचनान्ये स्वाज्ञतमा मरणानन्तरं स्थाणुं वृक्षादिभावं अनुसंयन्ति । यत् यस्य कर्म यथाकर्म यादृशं कर्महेजन्मनि कृतं यथाश्रुतं यादृशमुपार्जितं ज्ञानं तदनुसंयमेव शरीरपरपरा प्रपद्यन्ते प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । “यथाप्रज्ञं हि संभवाः” इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

स्वप्नद्रष्टु सर्वाधिष्ठानब्रह्माभेद

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नृत्येति कश्चन--एतद्वै तत् ॥८॥

यत् प्रतिज्ञातं गुह्यं वक्ष्यामीति तदाह— य इति । य एष जीवमानमेत्य स्वभावतः करणेषु सुप्तेषु स्वाभिप्रेतस्त्र्यन्नपानादिविषयकतानाधिभक्त्या कामं कामनापरपरा स्वाविद्यया निर्मिमाणो निष्पादयन् य एष पुरुषो जागर्ति न हि कदाचित् करणवत् स्वपिति, सोऽयं पुरुषो जीवभावमापन्नश्रुत्यानार्थ प्रसादात्तजीवितापाये यत्सर्वापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतया विराजते तदेव ब्रह्ममात्रं शुक्रं निरतिशयज्योतिःस्वरूपत्वात् । स्वमात्रतयापवृत्तत्वात् तद्वै ब्रह्म । न ह्यनधिकारिषु गोपनीयं तदतिरिक्तं गुह्यमस्ति । सर्वशास्त्रेषु तदेव निष्प्रतियोगिकामृतं विकलेबरकैवल्य उच्यते । पुनः स्वाज्ञादिदृष्ट्या यत् सर्वाकारण भावमात्तवद्भाति तस्मिन्नेव सर्वे लोकाः समाश्रिताः । न हि तद् ननु ब्रह्म कश्चिदपि अत्येति । न हि वातादयोऽपि तच्छासनमतिक्रामन्तु पारयन्ति “भीषास्माद्वातः पवते” इति श्रुतेः । यत् स्वाज्ञादिदृष्टेर्जगत्कारणत्वेनाभिमान स्वाज्ञादिदृष्ट्यपह्ववपूर्वकं परमार्थदृष्टिर्जाता चेत्तदेव निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं भाति । एतद्वै तत् इति पूर्ववत् ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो जीवरूपत्व अमङ्गत्व च

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥

एवं विस्पष्टमुक्तमपि कुतार्किकपाषण्डोपहतधिया ब्रह्ममात्रसिद्धान्ते मनो नावतरतीति परमदयावती श्रुतिर्ब्रह्ममात्रावतरणाय ब्रह्मणः सार्वार्थ्यं सर्वासङ्ग-प्रकाशकत्वमाह — अग्निः इति । यथा अग्निरेक एव भवति । अस्मिन् भूतानीति भुवनं प्रविष्टः सन् स्वदाह्यदावादिभेदमाश्रित्य तत्र तत्र रूपं रूपं प्रतिरूपः दाह्यभेदमनुसृत्य बहुरूपो बभूव तथा सर्वेषां भूतानामपि अन्तरात्मा एक एव सन् दावादिष्वग्निवत् ब्रह्मादिस्तम्बान्तदेहजातं प्रतिपद्य प्रतिरूपो बभूव । वस्तुतस्तद्वह्निश्च स्वेन रूपेण सर्वभूतविलक्षण इत्यर्थः ॥ ९ ॥ किञ्च— वायुः इति । भुवनं प्रविष्ट इत्यत्र प्राणात्मना सर्वदेहेष्वनुप्रविष्टः सन् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव इत्याद्युक्तार्थमेतत् ॥ १० ॥ यदि सर्वस्यैक एवात्मा तदा सर्वभूतलेपतः संसारित्व स्यादित्यत आह—सूर्य इति । यथा एक एव सूर्यः सर्वलोकस्य चक्षुः सर्वलोकचक्षुः अनुप्राहकोऽपि चाक्षुषैः अशुद्ध्यादिदर्शन-निमित्तैरशुद्ध्यादिससर्गदोषैराध्यात्मिकादिबाह्यैश्च दोषैर्न हि कदापि लिप्यते । एक एव तथा सर्वभूतान्तरात्मा लोकदुःखेन न लिप्यते । लोकबाह्यो ह्ययमात्मा । स्वाज्ञलोकस्तु स्वाध्यस्ताविद्याकामकर्मनिमित्तदुःखपरंपरामनुभवति । न स्वतः स्वस्य, स्वाज्ञानापाये स्वमात्रत्वात् । यथा ऊषररज्जुशुक्तिगगनेषु जलसर्पैरौष्यनैल्यसंसर्गभ्रमत ऊषररज्जुशुक्तिगगनानि दोषवन्तीव विभाव्यन्ते, न हि विपरीतबुद्ध्यध्यारोपितदोषैस्तेषां काचन क्षतिरस्ति, तथैव आत्मनि संसारित्वमध्यस्य लोको बंध्रमीति । न त्वात्मयाथात्म्यज्ञः । तस्य सर्वलोकान्त-र्बाह्यकलनापहवसिद्धब्रह्ममात्रदृक्त्वात् ॥ ११ ॥

आत्मनो ब्रह्माभेदज्ञानान्मुक्ति

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको ब्रह्मनां यो विदधानि कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इतश्च ब्रह्ममात्रात्युपायमाह - एक इति । स्वाज्ञादिदृष्टिभ्योऽस्य एव । नो एक एव निष्प्रतियोगिकमवशिष्यते । न हि स्वाज्ञदृष्ट्या भवति परमेष्ठिनो भाति । सर्वस्वतन्त्रः सोऽप्येक एव । न तत्समोऽधिको वान्योऽस्ति । यस्याः स्वार्थिना विद्यापदं वर्तते स वशी । तत्र हेतुः सर्वभूतान्नरात्मनि, स एव तत्तन्नात्मनि प्रवृत्तिनिमित्तान्तर्यामिस्वरूपत्वात् । सोऽयमाध्वरः स्वात्मानमगण्य परस्वरूपमपि तूळान्तःकरणाविद्यापरिकल्पितनानाविधनामरूपोपाधिभेदानुष्ठानाद्ब्रह्मत्वात् । अतः कथं करोति, सर्वस्वतन्त्रेश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वात् । ये धीराः तमात्मस्थं सः भूतहृदयाकाशाभिव्यक्तं वस्तुतो निरावृत्तपरमार्थदृष्ट्या सार्थानिष्कलार्थानिर्दिष्टं ब्रह्म स्वमात्रमिति अनुपश्यन्ति श्रुत्याचार्यप्रमादतो विनिष्कलान्नास्त्वान्ना तेषामेव शाश्वतं निगतिशयसुखं भवति । नेतरेषाम् । स एव तद्वद्व्ययना स्वात्मभूतमपि सुखं प्रतिभाति । न च “तमात्मस्थं” इत्यत्र कृत्वाऽप्यस्य धारत्वं वाच्यं, तस्याकाशवदमूर्तत्वात् । न तदाधेयत्वान्नास्त्वान्नास्ति । आधेयस्य शशविषाणवदलब्धात्मकत्वेन नाधारत्वमिच्छितं । निर्निमित्तं तन्मात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तानियन्तावनन्त एतद्वादिभ्योऽस्य सत्यसति नित्यचेतन एक एव । स्वज्ञदृष्ट्या तदज्ञानमूलमन्थात् नित्यं यत्नः । स्वाज्ञदृष्ट्या नित्यानां पृथिव्यादीनामपि नित्यं स्वसन्नानिमित्तसत्त्वावच्छेदः । पृथिव्यादीनां तथा चेतयितृणां ब्रह्मादिस्तम्बान्नप्राणिनामपि चेतनः । यस्या अनग्नीनाम्यसा दाहकत्वमग्निमित्तं तथा ब्रह्मादिस्तम्बान्नागानिर्वायिनः । शुद्धचैतन्यनिमित्तम् । नित्यचैतन्यस्वभावात्मा एक एव सन् ब्रह्मना कामिनामकामिना च तत्तद्वावानुगोधेनानायामेन कामान् यो विदधानि प्रयच्छति तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शान्तिः शान्तिः नेतरेषाम् । स्वातिरिक्तशान्तेः स्वमात्रत्वेन शाश्वतं प्रमुखापगतं यस्याः सत्यं शान्तिः ॥ १३ ॥

ब्रह्मण. सुखरूपत्व चिद्रूपत्वं च

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।

कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

स्वेतरेषामनेवंविधाना ब्रह्ममात्रसुखस्यानिर्देश्यत्वेऽप्यत्रिकार्यनधिकारिदृष्टेः निर्देश्यानिर्देश्यवत्तत्सुख भातीत्याह—तत् इति । व्याविद्वैषणात्रयाः केचन यतयो यदनात्मापहवसिद्धात्ममात्रसुखमवाङ्मानसगोचरत्वेन अनिर्देश्यमपि तदेतत् परमं सुखं ^१प्रत्यक्षं इति मन्यन्ते । न हि मन्यन्त इति संशयोक्तिः, सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म ^२निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति निर्देशस्य निस्संशयार्थत्वात् । तादृशं ब्रह्म ब्रह्मविद्वरीयास इव कथं नु केन प्रकारेण तत् ब्रह्मसुखमह विजानीयाम् ?

समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत् सुख लभेत् ।

न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥

इति श्रुतिसिद्धब्रह्मविद्वरीयसाधिगतसुखमिदमित्थमिति कथ बुद्धिविषयमापादयेयम् ? इत्यर्थः । तद्वेदनहेतुसम्यज्ज्ञानवैरल्यात् । यदि त इव मम “ब्रह्ममात्रमसन्न हि” इति श्रुतिसिद्धसर्वासदपहवसिद्धसन्मात्रसम्यज्ज्ञाने जातेऽपि किमु तत्सुखं भाति न वा ? इत्याशङ्क्या तादृशसम्यज्ज्ञानं जातं चेत् सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म भाति स्वमात्रमिति विभाति चेत्यर्थः, “सुविभात सकृद्विभातं” इति श्रुतेः ॥ १४ ॥ यदेव भातं तत् केन भास्यमानं सत् भाति ? इत्याशङ्क्य तस्य स्वाज्ञविकल्पितसूर्याद्यवभासकत्वेन भारूपमात्रता व्यनक्ति—न तत्र इति । न हि तत्र भामात्रे ब्रह्मणि लोकदृष्ट्या सर्वावभासकः सूर्योऽपि भाति ।

^१ “प्रत्यक्ष ” नास्ति—उ १

^२ निष्प्रतियोगिकमिति स्वमात्रनिर्देशस्य—उ १

तत्र प्रकाशयतीत्यर्थः । तथा न हि चन्द्रतारकाणि । नेमा ^१विद्युतो भान्ति । कुतोऽयं अस्मद्गोचरः अग्निः भाति ? इत्यत्र—

न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते न वान्ति वाताः सकला देवताश्च ।
स एष देवः कृतभावभूतः स्वयं विशुद्धो विरजः प्रकाशते ॥

इति श्रुतेः । यन्निष्प्रतियोगिक^२भामात्रमवशिष्यते तन्नैरपेक्ष्येण सूर्यादिः स्वतो भातीयत आह—तमेव भान्तं इति । यथा अग्निसयोगाज्जलादि-
र्दहन्तमग्निमनुसृत्य दहति तथा निमित्तमन्तरेण भान्तं तमेव परमात्मानं अनु-
अनुसृत्य सूर्यादिः भाति अवभाति, न स्वतः । तस्यैव भासा सूर्यादिघटान्तं
जगत् इदं सर्वं विभाति इत्यत्र—

यदादित्यगत तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

इति स्मृतिः । स्वकार्यसूर्यादिघटान्तगतस्वभायाः स्वानतिरिक्तत्वेन स्वतोऽव-
गम्यते ब्रह्मणो भारूपमात्रत्वम् । तत् कथं यस्य कस्यचित् भास्यं भवति ?
स्वभास्यभासकतानुपपत्तेः । तद्विपर्यये घटादिरपि भासकता भजेत् । न
ह्येतदस्ति । तस्माद्भारूपमात्रं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ १९ ॥

षष्ठी वल्ली

ब्रह्मणः ससारमूलत्वम्

^३ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद्गु नात्येति कश्चन—एतद्वै तत् ॥ १ ॥

^१ विद्युतोऽपि—उ १.

^२ भावमात्र—उ १.

^३ ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख —मु.

¹भारूपमात्रं ब्रह्म अस्ति चेत् तत् किं न सर्वैः दृश्यते? अतो न हि तत् भारूपमात्रं ब्रह्म अस्तीत्याशंक्य स्वकार्यविचित्रविश्वदर्शनात् तत्कारणतया सन्मात्रं ब्रह्मास्तीति मन्तव्यं, “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्” इति श्रुतेः । निरावृतानां सन्मात्रत्वेन भासते । तद्विपरीतानामुल्लूकस्थानीयत्वेन प्रचण्ड-मध्याह्नमार्ताण्डवद्भासमानभामात्रं ब्रह्म न हि दृश्यते, तेषां स्थूलदृष्टित्वात् । तदङ्गीकृतसंसारवृक्षनिरूपणेन तन्मूलं ब्रह्मास्तीति तैरपि निर्णेतुं शक्यमिति तन्निर्णयायेयं वल्ली प्रारभ्यते—ऊर्ध्वमूलं इत्यादिना । यत्तद्विष्णोः परमं पदं निष्प्रतियोगिकतया स्वमात्रमवशिष्यते तस्य सर्वोन्नतत्वेनोर्ध्वत्वमुक्तम् । न हि तत्रासल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिमोहः प्रसरेत् । वस्तुतस्तथाप्यनादिसिद्धस्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिमवष्टभ्य स्वाविद्यापदतत्कार्यारोपापवादाधिकरणं वा ऊर्ध्वमुच्यते । सत्येव भित्तिस्थानीये ब्रह्मणि चित्रस्थानीयविश्वरचना उपपद्यते । यत एवमतः स्वातिरिक्तारोपाधि-करणम् ऊर्ध्वं ब्रह्म । तदेव हि मूलं यस्य संसारवृक्षस्य सोऽयं ऊर्ध्वमूलः । अविकल्पानुज्ञैकरसादिविश्वविश्वान्तात्मावासयोग्यतुर्यस्वापादिजाग्रज्जाग्रदन्ता ह्यवा-क् शाखा यस्य अविद्यापदवृक्षस्य सोऽयं अवाक्शाखः । श्वस्तिष्ठतीति विश्वासाहः श्वस्थः । स विश्वासो यत्र न लभ्यते सोऽयं एषोऽश्वत्थः । ²सकारलोप-श्छान्दसः । परमार्थदृष्ट्या सत्कल्पोऽपि स्वाज्ञदृष्ट्या सनातनः । स्वाज्ञान-कालमारभ्य स्वज्ञानावधिप्रवृत्तत्वात् सनातनत्वम् । इत्थंभूताविद्यापदाश्वत्थो यत्रानुवृत्तेर्व्यावृत्तस्तदनुवृत्तचैतन्यं हि तन्मूलं तत्कल्पनास्पदत्वात् । अश्वत्थ-कल्पनाया अवस्त्वाश्रयत्वेन वस्तुनो वस्त्वास्पदत्वानुपपत्त्या यन्निरधिष्ठानं ब्रह्ममात्रमवशिष्यते तदेव शुक्रं भारूपमात्रत्वात् । तन्मात्रतयोपबृंहणात् तदेव ब्रह्म । तन्मात्रावस्थानलक्षणैकवल्यामृतमपि तदेवेत्युच्यते । तस्मिन् परमार्थसत्ये ब्रह्मणि स्वाज्ञादिदृष्ट्या स्वातिरिक्तात्मत्वसत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादि-रूपेण लोक्यन्त इति लोकाः समाश्रिताः सन्तस्ते सर्वे स्वोत्पत्तिस्थिति-लयेष्वपि तदु ब्रह्म नातिवर्तन्ते, मृतसत्तातिरिक्तसत्ताविरलघटादिवत् ब्रह्म-सत्तातिरिक्तसत्तावैरल्यात् । “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव

सत्यम्” इति श्रुत्यनुरोधेन कञ्चनापि विकारः तदु ब्रह्म नात्येति नातिवर्तते । वाचारम्भणविकृतेः परमार्थदृष्ट्या लब्धात्मकत्वेन स्वप्रकृत्या ब्रह्ममात्रमवशिष्यते । एतद्वै तत् इत्युक्तार्थं ब्रह्म अस्त्येवेत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मणोऽन्यादिप्रवृत्ति

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।

महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

कथं पुनर्विश्वमूलत्वेन ब्रह्मास्तित्वं ब्रवीषि ? असतः सद्देतुत्वावगमात्, “असतः सजायेत” इति श्रुतेः असदेव ब्रह्मेत्याशक्यासतः सद्देत्वाभासानुवादिश्रुतेः “मदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इत्यादिश्रुतिबाधितत्वेन विश्वमूलं ब्रह्मास्त्येव । यद्विज्ञानसमकालममृतत्वं श्रूयते तदस्तीत्यवगन्तव्यमित्याह— यदिदं इति । सत्येव प्राणे परमकारणभूते ब्रह्मणि यत्किञ्च किञ्चित् इदंकारार्हं जगत् सर्वं अचेतनमपि एजति चलति । तत्त एव निःसृतं सत् नियमेन प्रचलति । तदेतज्जगत्कारणम् । महद्भयं महच्च तत् बिभेत्यस्मादिति भयं चेति वज्रमुद्यतं वज्रोद्यतकरेन्द्रशासनभृत्यवत् सेश्वरं जगदविश्रान्तं स्वव्यापृतौ प्रवर्तते । तत्प्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्म अस्त्येव । प्रवर्तनीयविषयाभावतस्तन्निमित्तताःपाये निर्निमित्तं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यत इति ये ब्रह्मविद्वरीयांसो विदुरेतत् ब्रह्म तद्वेदनसमकालं तेऽमृताः विदेहमुक्ता भवन्ति इत्यर्थः । “ज्ञानसमकालमेव मुक्तः” इति श्रुतेः ॥ २ ॥ कथं पुनस्तद्भयात् सेश्वरं जगत् प्रवर्तत इत्यत आह—भयात् इति । अस्य परमेश्वरस्य भयादग्निस्तपति । भयात्तपति सूर्यः । अस्य भयादग्निसूर्येन्द्रवायुमृत्यवोऽपि तच्छासनानुकरणं प्रति नित्यमनुधावन्ति । नासति तच्छासके तत्प्रवृत्तिर्नियमेनोपपद्यते ।

वातादयो महासत्त्वाः स्वतन्त्रा बाहुशालिनः ।
यस्य भीत्या प्रवर्तन्ते स्वे स्वे कर्मणि मृत्यवत् ॥

इति श्रुतेः भयकारणमीश्वराख्यं ब्रह्मास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिः तदज्ञानाद्वन्धश्च

इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्त्रसः ।
ततः ^१सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

इहैव भयकारणं ब्रह्मयाथात्म्यं ज्ञातव्यम् । अन्यथा भवपतनं
स्यादित्याह—इह चेत् इति । स्वशरीरस्य विस्त्रसः विस्त्रंसनात् पतनात्
प्राक् इहैव भयहेतुब्रह्मयाथात्म्यं श्रुत्याचार्यमुखतो बोद्धुं अवगन्तुं अशकत्
शक्तः चेत् सोऽयमिहैव ससारबन्धनान्मुच्यते । न हि चेत् अशकत्
बोद्धुं ततोऽनवबोधात् ^२स्वाज्ञानात् येषु सृज्यन्ते स्रष्टव्याः प्राणिनो भूरादयो
लोकास्तेषु सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय नानाविधशरीरभावाय कल्पते
नानायोनिषु शरीरपरम्परामनुभवति । तस्मात् स्वशरीरपतनादवागिव भय-
कारणयाथात्म्यावगतये यत्नः कर्तव्य इत्यर्थः ।

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

लोकान्तरेभ्य इहैवात्मज्ञाने विशेष

यथादर्शे तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

यथाप्सु परीव दृश्ये तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥

^१ सर्गेषु.—अ २

^२ स्वाज्ञानात्—उ १.

इह लोकान्तरे वा आत्मदर्शनस्यावान्तरफलभेदमाह—यथादर्श इति । यथा आदर्शे प्रतिबिम्बं पश्यति लोकः तथा इह आत्मनि अन्तःकरणे दर्पणवन्निर्मले वेदान्तश्रवणादिसाधननिष्पन्नब्रह्मयाथात्म्यदर्शनं भवतीत्यर्थः । यथा जाग्रद्वासनाजनितस्वप्ने सर्वमविविक्ततयास्पष्टतया भाति, तथा कर्मफल-भोगासक्तिजनकपितृलोकैः श्रवणप्रसक्तेरभावात् । प्रमादतो यदि स्यात् तत्राम्पष्टमेवात्मतत्त्वं जानाति । अविभक्तावयवमात्मरूपं यथाप्सु परिदृश्यते इव न हि यथावत् परिदृश्यते तथास्पष्टमेवात्मदर्शनं, गन्धर्वलोकैः गन्धर्वलोकैः सर्वलोकोपलक्षणार्थं, सर्वत्रास्पष्टमवगम्यते इत्यर्थः । ब्रह्मलोके तावत् छायातपयोरिव अत्यन्तविस्पष्टमवगम्यते । सोऽयं ब्रह्मलोको हि दुःप्रापः, समुच्चितज्ञानकर्मयोगसन्त्याससाध्यत्वात् । यत एवमतः सर्वथा इहास्मिन् लोक एव बुद्धिमता स्वात्मदर्शनश्रवणादियत्नः कर्तव्य इत्याशयः ॥ ५ ॥

इन्द्रियेभ्य आत्मनो विवेचनम्

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

तथा चेत् केन प्रकारेणात्मा ज्ञातव्यः ? किं वा तदधिगमे प्रयोजनं ? तत्राह—इन्द्रियाणां इति । आकाशादिस्वस्वकारणेभ्यः उत्पद्यमानानां श्रोत्रादीन्द्रियाणां स्वस्वविषयमात्रग्रहणव्यग्रत्वेन मिथो विरुद्धत्वात् सर्वकर्म-ब्रह्मण इन्द्रियेभ्यः पृथग्भाव इन्द्रियजातवैलक्षण्यं तथा जाग्रत्स्यापावस्थायतो इन्द्रियाणां उत्पत्तिप्रलयौ नान्मन इति विदित्वा धीरो ब्रह्मविद्ब्रह्मिण्यनु-अनात्मापह्ववसिद्धात्मा निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति मत्वा शोचनीयविषया-भावात् न शोचति “ तर्हि शोकमात्मवित् ” इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

इन्द्रियादीनामात्मनः प्रत्यग्रूपता

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वाद्य महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।

यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

स्वपृथग्भूतेन्द्रियाणामयमात्मा न भवतीत्याकाङ्क्षायामाह -- इन्द्रियेभ्य इति । पराग्भावमापन्नश्रोत्रादीन्द्रियेभ्यो मनसः प्रत्यग्रूपत्वादिन्द्रियापेक्षया मनसः परत्वम् । एव सर्वत्र योजनीयम् । मनसोऽपि बुद्धिशब्दवाच्यसत्त्वमुत्तमम् । अथ अनन्तरं तस्मात् आत्मा हिरण्यगर्भ उत्तमः । तदपेक्षया अव्यक्तम् ॥ ७ ॥ तदपेक्षया पुरुषः परः व्यापको हि, व्यापकायमानाकाशादेरपि कारणत्वात् । वस्तुतस्तु अलिङ्गः स्वाधेयप्रपञ्चनिरूपिताधारादिलिङ्गविरलत्वात्, “ यस्य लिङ्गं प्रपञ्चं वा ” इति श्रुतेः । स्वसिद्धिलिङ्गायमानस्वातिरिक्त जगत् यत्रात्मत्वसत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादिरूपेण लिङ्गयते गम्यते तल्लिङ्गम् । तद्यत्रापहवपद भजति सोऽयमलिङ्गः । तस्य एवच-शब्दाभ्यां निष्प्रतियोगिकत्वं द्योत्यते । जन्तुः पुमान् श्रुत्याचार्यमुखतो यथावत् यत्स्वरूपं ज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं स्वातिरिक्तास्तित्ताभ्रमाद्विमुच्यते । किञ्च स्वाधिष्ठेयशरीरादौ परदृष्ट्या स्थिते गते सत्यपि अमृतत्वं च गच्छति ।

जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः ।

उपाधिनाशाद्ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति निर्द्वयम् ॥ इति,

उपाधिसत्त्वेऽप्यभिमानहानाद्ब्रह्मात्मविद्ब्रह्म भवेन्न चान्यः । इति,

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ।

इति च श्रुतेः, प्रभोक्तेः, स्मृतेश्च । सोऽयमलिङ्गः परमात्मैत्यर्थः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो मनोमात्रगम्यत्वम्

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा ^१मनीषा मनसाभिकल्लप्तो य ^२एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥९॥

^१ मनीषी—मु.

^२ एतद्विदु —उ, मु, अ २

यथेवमलिङ्गः तदा तदधिगमोपायः कः ? इति तत्राह—न संदृश इति । अस्य आत्मनो रूपं संदृशे सम्यक् दर्शनं ज्ञानं तद्विषयो घटादिप्रपञ्चः तत्र न तिष्ठति । कश्चन कश्चिदपि लोकः एनं प्रकृतं आत्मानं चक्षुषा चक्षुर्गिन्द्रियोपलक्षितसर्वेन्द्रियेणापि न पश्यति शृणोति वा, न शृणोति न स्पृशतीत्यर्थः । तर्हि कथं तमात्मानं पश्येल्लोकः ? इति तत्राह— हृदेति । हृच्छब्देन तत्स्थ-बुद्धिरुच्यते । हृदा बुद्ध्या । संकल्पादिवृत्तिमन्मनसो नियन्तृत्वेन ईष्टे इति मनीद् तथा मनीषा । धियस्सत्त्वासत्त्वसत्त्वपरिणामरूपाग्वण्डाकारवृत्त्या तस्या अपि स्वातिरिक्तहेतोस्तदपह्ववसिद्धं ब्रह्ममात्रमिति मननरूपेण मनसा सम्य-ज्ज्ञानेन अभिक्लृप्तः अभिप्रकाशितः सन् स्वमात्रतया ज्ञातुं शक्यत इति वाक्यशेषः । एवं एनं स्वमात्रतया ये विदुस्ते तद्वेदनसमकालं अमृता भवन्ति, “ तमेव ज्ञात्वा विद्वास इहैवामृता भवन्ति ” इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

विषयादिव्याप्तमनसो ब्रह्मणि स्थिरता

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा मह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्यथौ ॥ ११ ॥

हृदा मनीषा मनसा च कथं पुनरात्मा ज्ञातुं शक्यः ? हृन्मनीषमनसा जाग्रज्जाग्रदादिस्वापतुर्यान्तद्वादशावस्थाव्यापृतत्वात् । तद्व्यापृत्यावस्थाया अपि आत्मावरणभेदप्रतीत्यवास्तवत्वादिदोषदुष्टत्वात् । जाग्रज्जाग्रदादेर्यदोषदुष्टत्वेऽपि तुर्यावस्थाप्रविभक्तजाग्रदाद्यवस्थात्रयं निर्दुष्टम् । तदवष्टभ्य हृदादिगत्मानं जानातीति चेन्न ; तस्यापि समानदोषवत्त्वात् । तस्य ब्रह्ममात्रवेदनोपायत्वेऽपि द्वादशावस्थावदात्मावरणादेस्तुल्यत्वात् कथं हृदादिरात्मानं जानाति ? इति शङ्काया तुर्यावस्थाप्रविभक्तावस्थात्रयावलम्बनतो हृदादीनात्मा ज्ञातुं शक्य इत्याह—

यदा इति । तुर्यजागरणे स्वान्तर्बहिर्विजृम्भितविषयाभाससत्त्वेऽपि “ ब्रह्मैवेद सर्व ” इति श्रुत्यनुरोधेन ज्ञानार्थत्वात् पञ्च ज्ञानानि श्रोत्रादीनि शब्दादि-
पञ्चविषयाभासाग्रहणपूर्वकं ब्रह्माकारतया स्वयं अवतिष्ठन्ते । हृच्छब्दवाच्येयं
तदवस्था तुर्यजाग्रदुच्यते । “ स यश्चाय पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः ”
इति श्रुत्यर्थप्रत्यगभिन्नं ब्रह्मास्मीति यदा श्रोत्रादिव्यापारोपरतिपूर्वकं सकल्पादि-
वृत्तिजाताग्रहणपूर्वकं च बाह्यान्तर्व्यापारोपरमणब्रह्मसाक्षात्कारपरिणतमनसैवा-
भासनिर्विकल्पकतया मनोऽवतिष्ठते सेयमवस्था मनीदृच्छब्दवाच्यतुर्यस्वप्न उच्यते ।

नैतज्जाग्रन्न च स्वप्नः सङ्कल्पानामभावनात् ।

सुषुप्तभावो नोऽप्येतदभावाज्जडतास्थितेः ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन यदा 'केवलेन निर्विकल्पायमानगुणसाम्यात्मना ध्यात्रादित्रिपुटी
विस्मृत्य स्वातिरिक्तबाह्यान्तःकलना शून्यत्वेन यया बुद्ध्यते सैव बुद्धिः ।
तद्वृत्तिसमुच्चयार्थः चशब्दः । वृत्तिमद्बुद्धिः पुनर्व्युत्थानावधि न विचेष्टति
न विचेष्टत इति यत् सेयमवस्था ब्रह्मात्रसिद्धान्तमननविशिष्टमनःशब्दवाच्यतुर्य-
सुप्तिरुच्यते । इत्थभूतहृदादिना जाग्रजाग्रदादिपञ्चदशावस्थान्तव्यष्टिसमष्टितदु-
भयैक्यावस्थारोपापवादाधिकरणविश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तचतुष्पञ्चदशकल-
नापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतया या स्थितिरवशिष्यते ब्रह्मविद्वरीयासः
तामेव परमां गतिमाहुः इत्यत्र—

पुरुषान्न पर किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः । इति श्रुतिः,

जाग्रजाग्रदाद्यवस्थाद्विषट्कं स्वाज्ञगोचरम् ।

तथा तुर्यजागरादित्रयं स्वज्ञानिगोचरम् ॥

स्वमात्रबोधतो ज्ञाज्ञकलनापहवाद्य ।

जाग्रजाग्रदादिपञ्चदशावस्थाभ्रमः कुतः ॥

तदभावे विश्वविराडोत्रादिकलनापि न ।

ततः सदा पराकाष्ठतया शिष्येऽहमच्युतः ॥

1 केवलनिर्विकल्पायमान—उ १.

इति स्मृतिश्च मानम् । इत्थंभूतहृदाद्यवष्टभ्य ब्रह्मविद्वर्गीयासो यथावज्ज्ञानन्तीति भावः ॥ १० ॥ योगिन एतादृशीमवस्थामस्पृशयोग ब्रह्माहुर्गित्याह— ता इति । या ब्रह्ममात्रतयावस्थितिरुक्ता तामेव ब्रह्मविद्वर्गीयासोऽस्पृशयोगान्व्य ब्रह्मेति मन्यन्ते । ब्रह्ममात्रस्थितेर्ब्रह्ममात्रत्वेन प्रभवाप्ययविरलत्वात् तदुपायत्वेन स्ववाद्यान्तःकलना-रोपापवादाधिकरणत्वेन स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्या स्थिर ईश्वरे प्रत्यगभिन्नपरमात्मनि वा तद्भावापत्त्या स्थिरा स्वस्वविषयविस्मरणपूर्वक कर्मज्ञानेन्द्रियान्तःकरणधारणा वा योगमिति मन्यन्ते । यदैवं साधनसपन्नस्तदा ब्रह्मवित् अप्रमत्तः प्रमादवर्जितो भवति । न हि विस्मृतविषयकरणग्रामस्ति-श्रध्धारणावत् प्रमाद-स्पृशनमस्ति । तस्मात् स्थिरवस्त्विन्द्रियधारणात् प्रागेवाप्रमादो विधोयते । यद्वा यदैव स्थिरवस्त्विन्द्रियधारणा तदानीमेवाप्रमत्तत्वम् , “ अप्रमत्तस्तदा भवति ” इत्युक्तत्वात् । कथमेवं ? इत्यत आह— योगो हि इति । अस्पृशयोगेतर-योगपूगोऽनुसन्धानराहित्यादिनवविघ्नानवकाशप्रदानात् प्रभवति । अनुसन्धाना-देरवकाशप्रदानाप्ययमेति । एवं प्रभवाप्ययौ वा भजन्तीति सभ्र्तिप्रत्ययधर्मक इत्यर्थः । यावद्दुपेययोगाधिगमस्तावदप्रमादः कर्तव्य इत्यत्र—

समाधौ क्रियमाणे तु विघ्नान्यायान्ति वै बलात् ।
 अनुसन्धानराहित्यमालस्यं भोगलालसम् ॥
 लयस्तमश्च विक्षेपस्तेजः स्वेदश्च शून्यता ।
 एवं हि विघ्नबाहुल्यं त्याज्य ब्रह्मविशारदैः ।
 ब्रह्मवृत्त्या हि पूर्णत्वं तथा पूर्णत्वमभ्यसेत् ॥

इत्यादिश्रुतिर्मानम् ॥ ११ ॥

ब्रह्मणःसद्रूपत्वम्

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

यदि बुद्धिचेष्टाविषय तदा इदं तदिति विशेषतः शक्यमवधारयितुम् । “बुद्धिश्च न विचेष्टति” इति यदा बुद्ध्यादिचेष्टोपरमो भवति तदा ग्राहकाभावात् प्राह्यमपि नास्त्येव । करणगोचरस्यैवास्तित्वाप्रसिद्धेस्तद्विपरीतस्यासत्त्वं युक्तम् । अतो न योगाकङ्क्षास्ति । योगफलानिष्पत्तेर्नास्ति ब्रह्मेत्युपलब्धव्यम्—इत्याशङ्क्य यदवगतेः करणग्रामापहवपूर्वकत्वात् तथाविधं ब्रह्मासल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिगोचरकरण-ग्रामात्मत्वसत्यत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादिमोहे सत्यसत्यपि तत्सर्वा-पहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतयास्तीत्येवावगन्तव्यमित्याह—नैव इति । वाक्चक्षुर्ग्रहणं कर्मज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थम् । मानसग्रहणं चान्तःकरणोप-लक्षणार्थम् । न हि व्यष्टिसमष्टिकरणजालेनात्मा ज्ञातुं शक्यः निर्विशेष-त्वात् । तथापि जगन्मूलत्वेन यदवगम्यते तद्ब्रह्म अस्त्येव, कार्योत्पत्त्यादे-सद्वेतोर्गमकत्वात् । तथा हि—इदं कार्यं जगत् सद्वुद्धिनिष्ठामर्हति । या हि विषयप्रविलापनबुद्धिः सा सत्प्रत्ययगर्भैव प्रविलीयते । सदसद्वस्तु-याथात्म्याधिगमे बुद्धिर्हि नः प्रमाणपदं भजति । यदि न स्याज्जगतो मूलं तदा कार्यमसत्तया गृह्येत । न हि तदस्ति । इदं सदिदं सदिति सत्त्वेन हि गृह्यते । यथा घटादिकार्यं मृदाद्यन्वितं तस्माज्जगन्मूलत्वेनात्मावगन्तव्यः । कथमेतदवगन्तव्यं ? इत्यत आह—अस्ति इति । कार्यनिरूपितकारणतामापन्नं जगन्मूलं वस्तुतः कार्यकारणकलनापहवसिद्धं ब्रह्ममात्रं वा अस्तीति ब्रुव-तोऽन्यत्र—

निर्हेतुकमिदं कार्यमभावान्तं विलीयते ।

इति नास्तिकेऽसल्लौकिकादौ कथंकारं ब्रह्मयाथात्म्यं उपलभ्यते ? तस्मादसल्लौ-किकतदन्तर्गतासद्वादिपक्षमुन्मूल्य जगन्मूलत्वेनात्मा अस्तीत्युपलब्धव्यः । यदा तु वाचारम्भणश्रुत्या कार्यप्रलयात् कारणतासिद्ध्या कार्यकारणकलनापहव-सिद्धं ब्रह्मावशिष्यते, तदा तत् स्वमात्रत्वेनोपलब्धं स्यात् । तेन रूपेणा-

प्यात्मास्तीत्युपलब्धव्यः । उभयोः इति निर्धारणार्था षष्ठी । पूर्वं कार्योपलब्धितो जगन्मूलत्वेनोपलब्धस्य अथ स्वातिरिक्तजगदपह्ववसिद्धब्रह्ममात्रत्वेन उपलब्धस्य च तयोरुभयोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोरस्तित्वभावयोः तत्त्वभावः विदिताविदित-कलनात्मकजाप्रजाप्रदाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तचतुष्पञ्चदशकलनापह्ववसिद्धनिष्प्रति-योगिकब्रह्ममात्रावस्थितिः,

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

“ नेति नेति,” “ न ह्येतस्मादिति,” “ नेन्यन्यत् परमस्ति,” “ तदेतद्ब्रह्मा-पूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्,” “ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः,” “ पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्,” “ ब्रह्ममात्रमसन्न हि,”

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणा सर्वापह्वव एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्लमम् ॥

इत्यादिश्रुत्यर्थविशारदब्रह्मविद्वरिष्ठस्य प्रसीदति । ॥ १२, १३ ॥

ब्रह्मज्ञानात्सर्वकामलयः ।

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि^१श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नते ॥ १४ ॥

निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावगतेः सर्वकामापह्ववपूर्वकत्वात् परमार्थदर्शिनो न हि कामलयापेक्षास्ति । सविशेषविश्वमूलब्रह्मविद एव सविशेषहेतुकामजातापह्वव-समकालममृतत्वं स्यादिति निगमयति—यदा सर्वे इति । यदा यस्मिन् काले अस्य सविशेषब्रह्मविदः श्रुत्याचार्यप्रसादतो “ ब्रह्ममात्रमसन्न हि ” इत्यादिश्रुत्यनु-रोधेन स्वातिरिक्तसर्वासत्प्रपञ्चापह्ववसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकत्वमात्रमिति ज्ञानं जायते, तज्ज्ञानसमकालं तत्प्राक् स्वाज्ञादिदशाया स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजात-

^१ स्थिता.—अ २.

मात्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन शून्यत्वेन वास्तीति काम्यन्त इति कामाः स्वाज्ञानादिवृत्तयो हृदि अन्तःकरणगुहायामाश्रिताः । “ सर्वेषा कामाना हृदयमेकायनमेव ” इति श्रुतेः । ते सर्वे कामाः यदा प्रमुच्यन्ते विशीर्यन्तेऽपहवपद भजन्ते अथ तदुत्तरक्षण तदा मर्त्यः प्रबोधात् प्राङ्निष्ठं मर्त्यत्वं प्रबोधसमकालं स्वातिरिक्तमृत्योरपहवाद्दमृतः सन् अमृतो भवति । अत्र इहैव सर्वकामापहवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति समश्नुते, गन्तव्यदेशैरल्यात् । निरिन्धनज्योतिरिव स्वमात्रता भजति । ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ज्ञानिन.काममूलाना विनाशः

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥

कथं पुनः सर्वे कामाः प्रमुच्यन्ते? विश्वविश्वादितुर्यबीजान्तगतभेद-ग्रन्थीना काममूलत्वेन विद्यमानत्वात्—इत्याशङ्क्य तत्काममूला ग्रन्थयोऽपि ब्रह्ममात्रज्ञानसमकालं कामजातेन साकमपहवं यान्ति । ततो निष्प्रतियोगिकामृतो भवतीत्याह—यदा सर्व इति । यदा विश्वविश्वादितुर्यबीजान्तगतभेदग्रन्थिः ओत्रोत्राद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तचैतन्यज्ञानतः सामान्यतो भिद्यते, जाग्रजाप्रदाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तचतुष्पञ्चदशकलनाहेयाशापहवसिद्धतुर्यतुर्यचैतन्यं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति बोधतस्तु स्वकार्यकामजातेन साकं व्यष्टिसमष्टयनुगतचैतन्यभेदा-भेदग्रन्थयो निरशेषं प्रकर्षेण भिद्यन्ते । यदा हृदयाश्रया ग्रन्थयो भिन्ना अपहवता गताः, अथ तदपहवोत्तरक्षण मर्त्योऽमृतो भवति इति एतावदेव ईशाद्यष्टोत्तर-शतवेदान्तप्रोगोऽनुशास्तीति अनुशासनम् । “ नातः पर किञ्चिदस्ति,” “ नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ” इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

ब्रह्मोपासकस्य शरीरादुत्क्रमणमार्गः

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्तृतैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

ब्रह्ममात्रप्रबोधनिरस्तकामतन्मूलग्रन्थेर्विदुषो न गतिर्गिह विद्यते, “अत्र ब्रह्म समश्नुते” इत्युक्तत्वात् । येषां स्वातिरेकेण लिङ्गशरीराभासोऽस्तीति भ्रान्तिः तान् प्रति “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” इति श्रुत्यन्तराच्च, ये तु तद्विपरीताः समुच्चयानुष्ठातागो योगिनः स्वाश्रमाचारसंपन्ना यतयो विद्यन्ते ये तु तद्विपरीताः संसारभाजस्तेषामेव गतिद्वयमुच्यते । अगतिमद्विद्यास्तुतये वा । पुरोक्ताग्निविद्याफलप्राप्तिद्वारो वक्तव्य इति मन्त्रारम्भः—शतं इति । शतं च इडादिशतसङ्ख्याका नाड्यः सुषुम्ना एका च ब्रह्मनाडी पुरुषस्य हृदयाश्रयत्वेन ताः सर्वा नाड्यो विद्यन्ते ।

एकोत्तरं नाडिशतं तस्य मध्ये परा स्थिता ।

सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन एकोत्तरशतनाडिमध्ये काचन सुषुम्ना नाम नाडी पुरुषस्य मूलाधारमारभ्य मूर्धानं भित्त्वा अभिनिस्सृता । विद्वान् देहावसानसमये स्वहृदयेऽन्तःकरणं वशीकृत्य कुण्डलिनीशक्त्यग्निप्राणैस्साकं सुषुम्ना प्रापयित्वा तथा सुषुम्नानाड्या मूलाधारादिषट्चक्रमेदनपूर्वकं तत ऊर्ध्वं सहस्रारचक्रं विद्यते तदपि भित्त्वा स्वान्तःकरणेन साकं सूर्यद्वारेणोर्ध्वं ब्रह्मलोकं आयन् गच्छन्,

आभूतसंज्ञं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते ।

इति स्मृत्यनुरोधेनापेक्षिकं अमृतत्वं ब्रह्मलोकं एति । तत्र ब्रह्मलोकगतानुपम-भोगान् भुक्त्वा चतुष्पादैक्यसमये ब्रह्मणा सह मुख्यममृतत्वमेति । विष्वक् नानानाडीद्वारीभूतगतयः अन्या ^१उत्क्रमणे सति ससागरप्रतिपत्तये भवन्ति इत्यर्थः ॥ १६ ॥

आत्मन शुद्धब्रह्मरूपता

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ।

तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

इदानीं सर्ववल्लीर्थमुपसहरति—अङ्गुष्ठमात्र इति । भ्रान्त्या जन्म-
नाशवन्तोऽपि वस्तुतो जन्मनाशविरला जनाः । तेषां जनानां हृदये तत्रत्याङ्गुष्ठ-
मानाकाशावच्छेदेन अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा तत्रत्यवृत्तिकदम्बभावा-
भावप्रकाशकत्वेन तद्वृत्त्यपवादाधारत्वेन च सन्निविष्ट । उक्तार्थमेतत् । तं एत
प्रत्यञ्चमात्मानं स्वात् आत्मीयशरीरत्रयात् मुञ्जान्तस्थेषीकामिव धैर्येण अप्रमा-
देन प्रवृहेत् पृथक्कुर्यात् शरीरत्रयापवादाधिकरणत्वेन जानीयादित्यर्थः । पराक्-
शरीरत्रयापवादसापेक्षाधारप्रत्यक्त्वापाये शरीरत्रयोपलक्षितस्वाविद्यापदतत्कार्य-
कलनापह्ववसिद्ध परमात्मानं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति विद्वान् विद्यात् जानीया-
दित्यर्थः । द्विर्वचनमुपनिषत्समाप्त्यर्थम् । इतिशब्दस्तु ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थः ॥ १७ ॥

विषयसंग्रहेणाख्यायिकासमाप्ति

मृत्युप्रोक्तां ^१नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च ^२कृत्स्नम् ।

ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

आख्यायिकामुपसंहरति—मृत्युप्रोक्तां इति । नचिकेतो नाम बालको
मृत्योर्वरप्रसादात् मृत्युप्रोक्तामेतां विद्यां सोपकरणसफलकृत्स्नयोगविधिं च
लब्ध्वा ज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं रजआदिगुणत्रयविरलो विरजः स्वातिरि-
क्तास्तिताभ्रान्तिमृत्युवैरल्यात् विमृत्युः भूत्वा सर्वापह्ववसिद्ध ब्रह्म स्वमात्रधिया

^१ नचिकेतः—अ २.

^२ कृत्स्नाम्—अ २.

प्राप्नोतीति ब्रह्मप्राप्तं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । न केवलं नचिकेता एव ब्रह्मप्राप्तः,
किं तु यथोक्तसाधनसंपन्नश्चेत् अन्योऽपि मुनिर्नाचिकेतवदात्मनः स्वाविद्या-
पदस्यापह्नवता गतस्याधि तत् अध्यात्मं ब्रह्ममात्रं वेद सोऽपि त्रिगुणो
विमृत्युर्भूत्वा अध्यात्मं ब्रह्ममात्रमेव भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

कठवल्लीविवरणं लिखितं गुर्वनुग्रहात् ॥

कठवल्लीविवरणसमग्रग्रन्थविस्तरः ।

अष्टसप्तत्यधिशतसहस्रं परिकीर्तितः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे तृतीयमङ्गलाप्रक-

कठवल्ल्युपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम् ।

प्रश्नोपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः

प्रथमः प्रश्नः

सुकेशादीना प्रश्नः

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी
च गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्याय-
नस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्व
वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

सुकेशादिशिष्यपूगापिप्पलादार्ययोरिह ।

यत्प्रश्नोत्तरसंसिद्धं तन्निष्कलपदं भजे ॥

इह खल्वथर्वणवेदप्रविभक्तपिप्पलादशाखामस्तकसकलनिष्कलपदप्रकाशकमन्त्रब्रा-
ह्मणात्मकप्रश्नोपनिषदारभ्यते । मुख्यया वृत्त्या उपनिषच्छब्देन ब्रह्मविद्योच्यते ।
इयं पिप्पलादवत् सर्वज्ञभावमापन्नैराचार्यैरेव वक्तव्या, चिरकालगुरुकुलवास-
ब्रह्मचर्यादिसाधनसपन्नैरेव ग्राह्येति गुरुशिष्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका विद्या-
स्तुत्यर्था । सकलनिष्कलपदबुभुत्सया सुकेशादयः शिष्याः पिप्पलादं स्वेप्सि-

तविषयप्रश्नान् पृच्छन्तीति श्रुतिराह—सुकेशा चेत्यादिना । नामतः सुकेशा च, भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः । शिबेरपत्यं शैब्यः च, नामतः सत्यकामः । सूर्यस्यापत्यं सौर्यः । तदपत्यं सौर्यायणिः । सौर्यायणीति च प्रयोगः छान्दसः, गर्गिगोत्रजो गार्ग्यः । नामतः कौसल्यश्च, आश्वलायनस्यापत्यं आश्वलायनः । ऋगोः गोत्रापत्यं भार्गवः, विदर्भादुद्भवो वैदर्भिः । नामतः कबन्धी, कल्यस्यापत्यं कात्यायनः इति युवप्रत्ययः । ते हैते ब्रह्म-वेदपराः साङ्गाध्यायिनः शबलब्रह्मपरमतात्पर्यवन्तो वा ब्रह्मपराः ब्रह्म-वेदोक्तकर्मनिष्ठाः । तत्फलशबलब्रह्मनिष्ठा वा । यन्नित्यं तदेव विज्ञेयमिति परं ब्रह्म अन्वेषमाणाः तदधिगमाय एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति श्रवणतो दर्शनाद्वा तदियत्ता विज्ञाय ते ह समित्पाणयः समिद्भारभरितहस्ताः सन्तः भगवन्तं सर्वज्ञकल्पं समाधिविरमे स्वाश्रमस्थपिप्पलमत्तीति पिप्पलादं मुनिवर्यं उपसन्नाः ॥ १ ॥

पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्

तान् ह स ऋषिर्वाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं वत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

तान् वीक्ष्य मुनिराहेत्याह—तानिति । स हि भगवान् पिप्पलादः सुकेशादीन् दृष्ट्वा यथावत् ब्रह्मविद्यावधारणहेतुब्रह्मचर्यादिसाधनन्यूनतामवगम्य तान् एव उपगतान् सुकेशादीन् उवाच । ह किल । ब्रह्मविद्याग्रहणधारण-योग्यतापादकसाधनजालं वो नालम् । पूर्ववत् भूय एव पुनरपि स्वेन्द्रियसयम-रूपतपसा दर्शनाद्यष्टागमैथुनविरलब्रह्मचर्येण च,

दर्शनं स्पर्शनं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाग प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः ॥

इति श्रुतेः । मदुक्तवाक्य भ्रद्धया चास्तिक्यबुद्ध्या,

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन संवत्सरमात्रं वत्स्यथ । तदनन्तर यो यस्य कामः तं अनतिक्रम्य यथाकामं यथायोग्यं यस्य यद्विषये जिज्ञासा तद्विषयानेव प्रश्नान् पृच्छत । भवत्पृष्ठार्थं यदि वयं विज्ञास्यामः—इत्यत्र यदिशब्दोऽनुद्धतत्वप्रदर्श-
नार्थः—भवत्पृष्ठं सर्वं वक्ष्याम इति प्रश्नार्थपूरणदृढोक्तेः । न हि संशयार्थं इत्यवसीयते । तथैव सुकेशादयः सवत्सरमात्रं तन्निकटे ब्रह्मचर्यमूषुरित्यर्थः ॥ २ ॥

कबन्धिनः प्रश्नः

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन् ! कुतो ह वा

इमाः प्रजाः प्रजायन्ते ? इति ॥ ३ ॥

ततः किमित्यत आह—अथेति । अथशब्दः स्वानुष्ठितब्रह्मचर्या-
नन्तर्यार्थः । षट्सु कश्चित् कबन्धी कात्यायनो नाम स्वाचार्य उपेत्य पप्रच्छ ।
किमिति ? हे भगवन् इमाः ब्राह्मणाद्याः प्रजाः कुतः कारणात् ह वै प्रजायन्त
इति । ह वा इति वृत्तार्थस्मरणार्थौ निपातौ ॥ ३ ॥

पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स
तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते । रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा
प्रजा करिष्यत इति ॥ ४ ॥

शबलविद्याकर्मसमुच्चयफलबुभुत्सया अनेनाय प्रश्नः कृत इति आचार्य आहेत्याह—तस्मा इति । एवं पृष्ठवते कात्यायनाय स पिप्पलाद उवाच । किमिति ? स्रष्टव्याः बहवः प्रजा इति प्रजाकामो वै प्रजापतिः सिसृक्षमाणः स्थावरजङ्गमपतित्वात् तत्तत्प्राणिकर्मानुरोधेन कल्पादौ सर्वात्मा स हिरण्यगर्भः श्रुतिप्रकाशितार्थविषयकल्पान्तरप्राणिजातभावानुकूलतपोऽतप्यत आलोचन कृतवान् । स एव तपः तप्त्वा सम्यगालोच्य स्वसिसृक्ष्यमाणसृष्टिसाधनत्वेन रयिप्राणात्मकं इदं मिथुनमुत्पादयते । उत्पादितवान् इत्यर्थः । किं तन्मिथुनमिति ? रयि च प्राणं चेति । रयिः सोमः । अन्न प्राणोऽग्निरत्ता । तौ एतौ अग्नीषोमावन्नभूतौ मे मम बहुधा प्रजाः करिष्यतः इत्येवं सञ्चिन्त्य सूर्याचन्द्रमसौ अकल्पयत् उत्पादयामासेत्यर्थः ॥ ४ ॥

मायाशबले मिथुनत्वोपपादनम्

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्सर्व
यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

तन्मिथुनस्वरूपं विशदयति—आदित्य इति । आदित्य एव प्राणः । अत्ताग्निः । रयिरेव चन्द्रमाः अन्न चेति गुणप्रधानकृतभेदवैशिष्ट्यात् । अग्निश्चान्नं च प्रजापतिरेक मिथुनम् । पुनः रय्यादित्यस्वरूप विशदयति रयिरिति । रयिः अन्नमेव एतत्सर्वम् । किं तत् ? यत् मूर्तं स्थूल अमूर्त सूक्ष्मं च । मूर्तामूर्ते अपि रयिरेव । तत्प्रविभक्तामूर्तात् अन्यत् मूर्तरूप तद्रयिः अन्नम् । अथानद्यमात्रत्वात् अमूर्तोऽपि प्राणोऽत्ता । तदतिरिक्तं सर्व अद्यम् । तत्कथम् ? ॥ ५ ॥

प्राणस्यात्तृत्व तदतिरिक्तस्याद्यत्व च

अथादित्य उदयन् यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्
प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो

यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान्
रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

अथादित्यः प्राणिना चक्षुर्गोचरत्वेनोदयन् स्वात्मानं आविर्भावयन्
नदिनं स्वप्रकाशेन यत् प्राची दिशं प्रविशति तेन स्वात्मव्याप्त्या
नभूतान् प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु स्वव्याप्तिमत्किरणेषु सन्निधत्ते
त्मसत्तया सन्निवेशयतीत्यर्थः । तथैव यहृक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीची
धो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यच्चान्यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वत्र
व्याप्त्या सर्वदिगवस्थितान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥

अग्निप्राणयोर्विश्वरूपत्व मन्त्रसम्पत्तिश्च

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतदृचा-
भ्युक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥८॥

स एष प्राणो अत्ता वैश्वानरः, विश्वात्मत्वात् विश्वरूपः, प्राणोऽग्निश्च
॥ प्रत्यहमुदयते सर्वा दिशः स्वात्मसात्कुर्वन् उद्गच्छतीत्यर्थः । एतत्
त्रेणाप्युक्तमित्याह—तदेतदिति ॥ ७ ॥ वैराजरूपत्वात् विश्वरूपं किरण-
त्वात् हरिणं स्वयंजातवेदतदर्थज्ञानवत्त्वात् जातवेदसं सर्वप्राणाश्रयत्वात्
ायणं सर्वप्राणिचक्षुरनुप्राहकत्वात् ज्योतिः अद्वितीयत्वात् एकं विश्वताप-
वात् तपन्तं सूर्यमेव ब्रह्मविदः स्वात्मानं जानन्ति । कोऽसौ सूर्य
त आह—सहस्ररश्मिः इति । सहस्रमित्युपलक्षणार्थं अनन्तरश्मिरित्यर्थः ।
वेकल्पितप्राणिभेदानुरोधेन शतधा अनेकधा वर्तमानः प्राणः सूत्रात्मा
सूर्यः प्रजानां चक्षुर्विषय प्राप्त इव उदयति उदेति ॥ ८ ॥

मिथुनस्य प्रजाल्लभृत्त्व पितृयाणमागश्च

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासने ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रथिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

यासौ मूर्तिः अन्नं प्राणः अत्ता आदित्यः तदेतत् सर्वं एकं मिथुनम् । तत् कथं प्रजाः कर्ष्यन्ते ? इत्यत आह—संवत्सर इति । तदेतन्मिथुनं संवत्सरो वै कालात्मा प्रजापतिः संवत्सरस्य कालनिर्वर्त्यत्वात् । सूर्यादिनिर्वर्त्याहोरात्र-समुदायो हि संवत्सरः । कालात्मकप्रजापतेस्तदनन्यत्वात् । रथिप्राणमिथु-नात्मक एवासावित्युच्यते । संवत्सराख्यप्रजापतेः तस्य षण्मासलक्षण-दक्षिणोत्तरायणे भवतः । केवलकर्मिणा ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठा-त्तणा च दक्षिणोत्तरेण पथा संचरन् सविता लोकान् विदधत् । कथम् ? इत्यत आह—तदिति । ब्राह्मणादिषु ये इह कर्मिणः इष्ट यागादि पूर्वमारामादि च इष्टापूर्ते तत् काम्यधिया कृतं अनित्यमेव उपासते । नाकृतं नित्यम् । तद्येह वै तदिष्टेत्यत्र द्वितीयः तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः । ते हि केवलकर्मिणः चान्द्रप्रजापतिमिथुना-शान्भूतचान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । यावत्कृतं तत्रोषित्वा कृतक्षयात् त एव पुनरावर्तन्ते “तत इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति” इति श्रुतेः । यस्मादेष वै रथिरन्न यः पितृयाणोपलक्षितश्चन्द्रो भवति तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामाः प्रजार्थिनो गृहस्थाः स्वकृतं दक्षिणं दक्षिणायनोपलक्षितं चन्द्रमेव प्रतिपद्यन्ते ॥९॥

सगुणविद्यावतामर्चिरादिप्राप्तिः

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्या-दित्यभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमे-तस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधः । तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

अथ अनन्तर केचन ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठातागो ब्राह्मणा इन्द्रियजयात्मकेन तपसा यथोक्तब्रह्मचर्येण श्रद्धया शबलब्रह्मविद्यया च उत्तरेण अर्चिरादि-मार्गेण प्रजापत्यंशं प्राणमत्तारं आदित्यं जगच्चक्रप्रवर्तकं अन्विष्य अयमहमस्मीति विदित्वा एतद्वे एतदेव सर्वप्राणानामायतनं आश्रयः अविनाशित्वात् । एतदमृतम् चन्द्रवत् पुनरावृत्तिवैरह्यात् । अभयमेतदेव विद्यावता कर्मिणा च परायणं परा गतिरिति च दृढनिश्चयेन आदित्यमभिजयन्ते अभि-प्राप्नुवन्ति । न पुनरेतस्मान्निवर्तन्ते “न च पुनरावर्तते” इति श्रुत्यन्तरात् । यथेतरे केवलकर्मिणः । यस्मादयमुत्तरायणमार्गोऽविदुषा निरोधः दुष्कर्म-दृढपटेनावृत इत्यर्थः, न ह्येते सवत्सरात्मानं अभिप्राप्नुवन्ति ; अतोऽयं कालात्मा प्रजापतिः अविदुषा निरोधः तिरोहित इति यावत् । उक्तार्थ एष श्लोको भवतीत्याह—तदेष श्लोक इति । मन्त्रो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

सगुणब्रह्मणो लोकाधारत्वम्

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृति दिव आहुः परे अर्धे^१ परुषिणम् ।

अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

हेमन्तशिशिरावेकीकृत्यास्य सवत्सरात्मनः प्रजापतेरादित्यस्य वसन्तादि-पञ्चर्तुपादनिर्वर्त्यत्वात् यस्य पञ्चर्तवः पादा इव पादा भवन्ति तं पञ्चपादं, सर्वजनयितृत्वात् पितरं, द्वादशमासाकृतिं “द्वादशमासास्सवत्सरः” इति श्रुतेः । दिवो द्युलोकात् अत्युन्नतत्वेन परे अर्धे स्थाने तृतीयस्या दिवि “तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्” इति श्रुतेः । यद्रश्मिषु परुष उदकं विद्यते तं परुषिणं उदकवन्तं “याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिः ताभिः पर्जन्यो वर्षति” इति श्रुतेः । तं कालविद एव आहुः । अथेदमेवान्ये कालविदः सर्वलोकोपरि सर्वस्मात् परत्वेन विद्यमानत्वात् उ परं, यद्भूरादिसप्तव्याहृतिषु भूरादिजगच्चक्रमनुक्रमते तत् सप्तचक्रं, सप्तचक्रगतिमतः कालात्मनः सर्वलोकाश्रयत्वात् । यत्र रथनाभौ

^१ पुरीषिण—मु

अरा इव वसन्तादिषडृतवः समाश्रिताः तत् षडरं, तस्मिन् उ परे सप्तचक्रे षडरे
सवत्सरादिकालपरिच्छिन्ने ब्रह्मलोके सर्वलोकारोपाधिकरणतया सर्वज्ञत्वादि-
गुणविशिष्टत्वेन विचक्षणं कालात्मानं ईश्वरं विद्यमानं पञ्चपादद्वादशाकृति-
सवत्सरात्मकप्रजापतिरेवाग्नीषोमात्मना जगतः कारण आहुः ॥ ११ ॥

सवत्सरात्मन. प्रजापतेमसिषु समाप्ति

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्रः प्राणस्त-
स्मादेते ऋषयः शुक्र इष्टिं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

यत्र विश्वं परिभ्रममि स हि सवत्सरात्मा प्रजापतिः स्वावयवमासे
परिसमाप्यत इत्याह—मास इति । सवत्सरावयवमास एव प्रजापतिः ।
मिथुनात्मकमासप्रजापतेः तस्य आद्यावयवः कृष्णपक्ष एव रयिः अन्न चन्द्रमाः ।
अपरस्तु शुक्लपक्षः प्राणः सूर्यो अत्ता अग्निः भवति । यतोऽत्रात्मविदः
सर्वं शुक्लपक्षाभिधानप्राणमेव पश्यन्ति तस्मादेते प्राणदर्शिनो ऋषयः कृष्ण
पक्षेऽपि इष्टिं यागं कुर्वन्तः शुक्लपक्ष एव कुर्वन्ति । न हि तैः प्राणाग्नि-
व्यतिरेकेण कृष्णपक्षो दृश्यते । यस्मात् इतरे शुक्ले कुर्वन्तोऽपि प्राणं न
पश्यन्ति इतरस्मिन् कृष्णपक्ष एव कुर्वन्ति ॥ १२ ॥

मासात्मनोऽहोरात्रे परिसमाप्ति.

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा
एते प्रस्कन्दन्ति । ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ
रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

सोऽपि मासात्मा प्रजापतिः स्वावयवाहोरात्रे परिसमाप्यत इत्याह—
अहोरात्र इति । मासवत् अहोरात्रो वै प्रजापतिः । तस्याहरेव आदित्यः ।
प्राणोऽत्ता अग्निः । रात्रिरेव रयिः अन्न चन्द्रमाः । तत्र ये मूढाः दिवा

अहनि रतिकरणस्त्रिया रत्या संयुज्यन्ते मिथुनीभावमाचरन्ति त एते प्राणं वा अहोरात्रात्मनं प्रस्कन्दन्ति निर्गमयन्ति शोषयन्तीत्येतत् । तस्मात् एतदकर्तव्यमिति प्रासङ्गिकः प्रतिषेधः । तद्यद्वात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ऋतौ भार्यागमनस्य प्रशस्तत्वात् कामिभिः कर्तव्यमित्ययमपि प्रासङ्गिको विधिः । वस्तुतस्तन्न-वृत्तेरिष्टत्वात् “आसु निवृत्तिरिष्टा” इति स्मृतेः । ऋतुमात्रभार्यागमनं ब्रह्मचर्यमेव इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अहोरात्रात्मनः प्रजापतेरन्नरूपत्वम्

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्वेत्स्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त
इति ॥ १४ ॥

प्रकृतमुच्यते—स ह्यहोरात्रात्मकः प्रजापतिः व्रीहियवाद्यन्नात्मना व्यवस्थितो भूत्वा क्रमेणान्नरूपेण परिणमति—अन्नं वै प्रजापतिः इति । तत्कथं ? ततः अन्नभावमापन्नप्रजापतेरेव शुक्लशोणितात्मकं प्रजोद्भूतिकारणं रेतो भवति । तस्मात् योषिति सिक्तात् रेतस इमाः मनुष्यादिलक्षणाः प्रजाः प्रजायन्ते । पुरा कात्यायनेन “कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते” इति पृष्टः तदेवं चन्द्रादित्यमिथुनादिक्रमेण अहोरात्रान्नात्तरेतोद्वारेण इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रतिवचनमुक्तम् ॥ १४ ॥

प्रजापतिव्रताचरणफलम्

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते ।
तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

प्रजापतिव्रताचरणदृष्टादृष्टफलमाह—तदिति । तद्ये ह वै गृहस्थाः ऋतु-भार्यागमनात्मकप्रजापतिव्रतं चरन्ति ते पुत्रद्वहित्रात्मकं मिथुनमुत्पादयन्त इति यत् तत् दृष्टफलम् । अदृष्टफलं तु इष्टापूर्तदत्तकारिणा तेषामेव यश्चान्द्रमसः

पितृयाणलक्षणः पुनरावृत्तिको ब्रह्मलोकः पुनः येषां यथोक्तं तपः स्नातकादिव्रत-
ब्रह्मचर्यं ऋतावन्यत्रामैथुनाचरणं वा येषु अनृतविरलसत्यं प्रतिष्ठितं अव्यभि-
चार विद्यते ॥ १५ ॥

वनस्थानां यतीना च ब्रह्मलोकप्राप्तिः।

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्वमनृतं न माया
चेति ॥ १६ ॥

यः पुनरादित्योपलक्षितोत्तरायणः प्राणात्मभावः न हि चान्द्रब्रह्मलोकवत्
वृद्धिक्षयादिरजस्वलो भवतीति विरजः शुद्धसत्त्वात्मकत्वात् । तेषाम् असौ
ब्रह्मलोकः येषु मायागृहस्थेष्विव जिह्वं कौटिल्यं, अनृतं अयथार्थवचनं,
पश्यता आत्मानं यथार्थवत् प्रकाश्य अन्यथाकार्यकरणशक्तिर्हि माया च
व्रतिवनिभिक्षुषु निमित्ताभावात् न विद्यते, तत्साधनानुरूपेण तेषामसौ
विरजो ब्रह्मलोकः । केवलकर्मिणा चन्द्रलक्षणा गतिः । तद्व्यतिरिक्ताना
ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठातृणा योगिना केवलस्वाश्रमाचारपरायणयतीना च पूर्वोक्त-
ब्रह्मलोक एव परमा गतिर्भवतीति सिद्धा ॥ १६ ॥

द्वितीयः प्रश्नः

वैदर्भैः प्रश्नः

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन् ! कत्येव देवाः
प्रजां विधारयन्ते ? कतर एतत्प्रकाशयन्ते ? कः पुनरेषां वरिष्ठः ?
इति ॥ १ ॥

मुख्यप्राणयाथात्म्यबुभुत्सया आचार्य अपरः पृच्छतीत्याह अथेति ।
अथ कात्यायनप्रश्नप्रतिवचनानन्तरं एनं पिप्पलाद भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ ।
ह किल । तत् किम् ? इत्यत आह—कतीति । हे भगवन् ! कत्येव देवाः
शरीरलक्षणा प्रजां विधारयन्ते ? कर्मज्ञानेन्द्रियाणां मध्ये कतरे स्वमाहात्म्य-
ख्यापनपूर्वकं प्रकाशयन्ते ? कार्यकरणलक्षणानां एषा को वा वरिष्ठः
प्रधानः ? इति ॥ १ ॥

पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्

तस्मै स होवाच आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः
पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्भाग-
मवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥

एव पृष्टवते पिप्पलाद आह—तस्मै स होवाचेति । आकाशो ह वा
एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवीत्येतानि सर्वशरीरारम्भकाणि पञ्चभूतानि
भवन्ति । वाङ्मनःचक्षुःश्रोत्रादीनि कर्मज्ञानेन्द्रियाणि कार्यरूपाणि मनआदीनि
करणरूपाणि । ते देवाः स्वात्मनो माहात्म्यं प्रकाशय अभिवदन्ति ।
किम् ? इत्यत आह । वयमिति । श्रेष्ठा वयं एतद्भागं कार्यकरणसंघातलक्षणशरीर-
जात अवष्टभ्य स्तम्भाः प्रासादमिव विधारयामः ॥ २ ॥

वाग्वादीनां वरिष्ठत्वाभिमाने मुख्यप्राणोक्तिः.

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथ । अहमेवैतत्पञ्च-
धात्मानं प्रविभज्यैतद्भागमवष्टभ्य विधारयामीति ॥ ३ ॥

अयं संघातो मया एकेन ध्रियत इति स्पर्धमानाः देवास्तिष्ठन्ति ।
तेषां स्पर्धमानेषु तेषु मुख्यप्राण एवमाह तानिति । एवमभिमानविशिष्टान्
तान् वरिष्ठो मुख्यः प्राण उवाच । किमिति ? स्वसामर्थ्याविवेकतया

एव मोहं यूयं मापद्यथ । यस्मात् अहमेव एतत् पञ्चधा आत्मानं
प्रविभज्य एतत् बाणं अवष्टभ्य विधारयामीति उवाच ॥ ३ ॥

अश्रद्धानाना वाय्वादीना श्रद्धोत्पादनम्

तेऽश्रद्धाना बभूवुः सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नु-
त्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव
प्रातिष्ठन्ते तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रा-
मन्ते एवमस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः
श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

वागादयः तद्वाक्यं न बहुमन्यन्त इत्याह—ते इति । एवमुक्तवति प्राणे
ते वागादयः तद्वाक्यं अश्रद्धाना बभूवुः इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—
स इति । तेषामश्रद्धानतामालक्ष्य सरोषं अभिमानात् ऊर्ध्वमुत्क्रामत इव ।
तस्मिन्नुत्क्रामति प्राणे अथ अनन्तरमेव इतरे सर्व एव प्राणा उत्क्रामन्ते ।
तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने अनुत्क्रामति सति सर्व एव प्रातिष्ठन्ते । तूर्णा
व्यवस्थिता भवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । स्पष्टोऽर्थः । एवं
स्थिते वागादयः प्राणं स्तुवन्तीत्याह—एवमिति । वागादयः प्राणवाक्या-
श्रद्धानतामुत्सृज्य प्राणमाहात्म्यमवगम्य प्रीताः सन्तः एवं वक्ष्यमाणप्रकाशेण
स्तुन्वन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्राणस्य श्रेष्ठोपपादनस्तुतिः

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः ।

एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

तुभ्यं प्राण ! प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥७॥

देवानामसि वह्नितमः पितृणां प्रथमा स्वधा ।

ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

इन्द्रस्त्वं प्राण ! तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

यदा त्वमभिवर्षसि अथेमाः प्राणते प्रजाः ।

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

व्रात्यस्त्वं प्राण ! एकर्षिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्च ! नः (श्वनः) ॥ ११ ॥

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।

या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्कमीः ॥ १२ ॥

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।

मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥

कथम् ? इत्यत आह—एष इति । एष प्राण एव अग्निसूर्यपर्जन्यादिरूपेण ज्वलति तपति वर्षति त्रैलोक्यं पालयति । उन्मार्गगाम्यसुररक्षासि जिघांसति । सर्वलोकांश्चेष्टयति । एष पृथिवीरूपेण रयिरन्नं भवति । एष देवः सदसत मूर्तममूर्तं च यत् देवानां जीवनकारणं तत् अमृतमपि एष एवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ सर्वाधिकरण एष एवेत्याह—अरा इति । किं बहुना ? अरा इव रथनाभौ श्रद्धादिनामान्तपञ्चदशकला तत्कार्यं सर्वं स्थितिकाले प्राण एव प्रतिष्ठितम् ।

तथा ऋचो यजूषि सामानि तन्निर्वृत्यो यज्ञश्च सर्वपालयित् क्षत्रं च यज्ञादिकर्माधिकृतं ब्रह्म च ब्राह्मणजात च प्राण एव प्रतिष्ठितमित्यर्थः ॥ ६ ॥ किञ्च—प्रजापतिरिति । प्रजापतिर्भूत्वा यः त्वं गर्भे चरसि पुनः मात्रादिप्रतिरूपस्सन् प्रतिजायसे । प्रजापतित्वात् मातृपितृत्व पुरैव सिद्धम् । सर्वभूतान्तर्यामित्वेन सर्वात्मासीत्यर्थः । यः त्वं प्राणेः चक्षुगादिभिः सह प्रतितिष्ठसि । तस्मै तुभ्यं हे प्राण ! इमाः मनुष्याद्याः प्रजाः चक्षुरादीन्द्रियद्वारेः बलिं हरन्ति ।

भोक्तारं यज्ञतपसा सर्वलोकमहेश्वरम् ।

इति स्मृत्यनुगोधेन सर्वशरीरेषु तुभ्यं बलिं हरन्तीति युक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ किञ्च—देवानामिति । देवानां वह्नितमोऽसि हविःप्रापयितृत्वात् । पितृणां या दीयते सा स्वधा अन्नम् । देवापेक्षया पूर्वभावित्वात्तस्याः प्राथम्यम् । पितृभ्योऽपि प्रापयितृत्वात् । देहधारणाद्युपकरणत्वेन ऋषीणां चक्षुरादीनां चरितं चेष्टितम् । “चक्षुषा यत्पश्यति तत्सत्यं भवति” इति श्रुत्या तदेव सत्यं अविद्यमिति । अङ्गिरसा अथर्वणा अथर्वा च त्वमेवासि “प्राणो वाथर्वा” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ किञ्च—इन्द्र इति । हे प्राण ! तेजसा इन्द्रः त्वं संहारे स्थितौ च विष्णवभेदेन जगतः परि समन्तात् रक्षिता रुद्रोऽसि । ज्योतिषां पतिः सूर्यो भूत्वा त्वमेव अन्तरिक्षे चरसि ॥ ९ ॥ किञ्च—यदेति । यदा त्वं पर्जन्यो भूत्वा अभिवर्षसि तदा अन्नं प्राप्य इमाः प्रजाः प्राणते स्वोचितचेष्टां कुर्वन्ति । किञ्च त्वदभिवर्षण-दर्शनतोऽस्माकं अन्नं बहु भविष्यतीति कामाय यथेच्छं आनन्दरूपाः सन्यः सुखं तिष्ठन्ति ॥ १० ॥ किञ्च—ब्राह्म इति । “हिरण्यगर्भस्समवर्तताम्रे” इति श्रुतितः तव प्रथमजत्वात् स्वातिरिक्तसस्कर्तुरभावात् यतः त्वं असस्कृताऽसि अतः त्वं ब्राह्मणत्वभावः शुद्ध इत्यर्थः । हे प्राण ! सर्व एकत्रैव ऋपति गच्छति इति एकर्षिः त्वं सर्वप्राणिजठराश्रयप्रसिद्ध्या एकर्षिगमिः,

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

इति स्मृतेः । तथा सर्वहविः अन्ता त्वमेव परिदृश्यमानविश्वस्य साधुपतिः सत्पतिः त्वमेव । वयं पुनः तवादनीयहविषोऽद्यस्य दातारः । हे मातरिश्च ! मातरिश्चन् नः अस्माक इन्द्रियाणा पिता त्वम् । यद्वा—मातरिश्चनो वायोरपि त्वं पिता । अतस्ते सर्वलोकपितृत्व सिद्धमित्यर्थः ॥ ११ ॥ किच—या ते इति । कि बहुनोक्तेन ? हे प्राण ! या ते तनूः वक्तृत्वेन वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि या च मनसि च सम्यगास्थिता—वदनश्रवण-दर्शनसङ्कल्पादिरूपेणेत्यर्थः—तां तनू शिवां स्थिरा कुरु । यतः तव उत्क्रमणेनास्माकं अशोभनं भवेत् अतः कदापि त्वं मोत्कमीः उत्क्रमण माकर्षीरित्यर्थः ॥ १२ ॥ कि च—प्राणस्येति । तमेता ऋचो अभिवदन्ति—प्राणायतनमितीति । कि बहुना ? अस्मिन् लोके यदुपभोगजातमस्ति तत्सर्व प्राणस्यैव वशे वर्तते । त्रिदिवे स्वर्गेऽपि यत् उपभोग्यं प्रतिष्ठितं तस्यापि प्राणाधीनत्वेन स एव तस्येशिता । अतो मातेव पुत्रान् अस्मान् रक्षस्व । ब्रह्मक्षत्रगतश्रीश्च त्वस्थितिनिमित्तप्रज्ञां च नः अस्माकं विधेहीति । यतः सर्व प्राणायतन अतः तमेव प्राणं एता ऋचो मन्त्राः सर्वात्तारं ईश्वरं अभिवदन्ति । तस्मात् प्राणभावमापन्नेश्वर एव सर्वकारणम् । तज्ज्ञानेन तत्पदप्राप्तिः अर्थात् सिद्धा ॥ १३ ॥

तृतीयः प्रश्नः

आश्वलायनस्य प्राणविषयो विशेषप्रश्नः

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन् ! कुत एष प्राणो जायते ? कथमायात्यस्मिञ्छरीरे ? आत्मानं वा प्रविभज्य

कथं प्रातिष्ठते ? केनोत्क्रमते ? कथं बाह्यमभिधत्ते ? कथमध्यात्मं ?
इति ॥ १ ॥

अथापर आचार्य प्राणयाथात्म्यं पृच्छतीत्याह— अथेति । अथ वैदर्भि-
प्रश्नप्रतिवचनानन्तरं एनं आचार्यं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । किमित्यत
आह—कुत इति । हे भगवन् ! कात्यायनवैदर्भिप्रश्नप्रतिवचनप्रख्यापितमहिम्नोऽपि
प्राणस्य संहतत्वेन कार्यत्वं द्योत्यते । अतस्त्वा परिपृच्छामि । कुतः
कारणादयं प्राणो जायते ? स कथमस्मिन् शरीरे आयाति ? शरीरग्रहणमस्य
किन्निमित्तम् ? स हि शरीरे प्रविष्टः सन् आत्मानं प्रविभज्य कथं
प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति ? केन हेतुना अस्मात् शरीरात् उत्क्रमते ? कथं वा
स्वबहिर्भूतं बाह्यं अधिभूतं अधिदैवतं च अभिधत्ते ? कथमध्यात्मं स्वयाथात्म्यं
वाभिधत्ते ? ॥ १ ॥

आश्वलायनप्रशसापूर्वकमात्मनः प्राणोत्पत्तिकथनम्

तस्मै स होवाच अतिप्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति
तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥ आत्मन एष प्राणो जायते । यथेषा
पुरुषे छायेतस्मिन्नेतदाततम् । मनोकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे ॥ ३ ॥

इत्येवं पृष्ठ आचार्य आह—तस्मा इति । एवं पृष्ठवते तस्मै स
आचार्य उवाच । दुर्विज्ञेयत्वेन यदि प्राणः प्रश्नार्हः तादृशस्य जन्मादि
त्व यतः पृच्छसि अतः अतिप्रश्नान् पृच्छसि । अतिशयेन त्वं ब्रह्मिष्ठोऽसि ।
अतः तुष्टोऽहम् । तस्मात्तेऽहं त्वया यत् पृष्ठं तत् ब्रवीमि । जागरूकः सन् तत्
शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥ अनात्मापहवसिद्धात् आत्मनः स्वाज्ञदृष्ट्या एष प्राणो
जायते । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । यथा लोके शिरःपाण्यादिमति
पुरुषे निमित्तभावमापन्ने एषा नैमित्तिकी छाया जायते तथा एतस्मिन्
ब्रह्मणि परमार्थसत्ये एतत् छायास्थानीयप्राणाख्यानृत आततं कल्पितम् ।

कुत एष प्राणो जायते? इति प्रश्नस्य सदृष्टान्तं उत्तरं उक्तम् । कथमायात्यस्मिन् शरीरे? इति प्रश्नोत्तरमाह—मन इति । मनोऋतेन कामसंकल्पादिवृत्तिनिष्पन्न-कर्मनिमित्तेन अस्मिन् शरीरे आयाति आगच्छति ।

तदेव सत्तस्सहकर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्य ।

इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

प्राणस्यात्मविभागेन शरीरे सन्निधानम्

यथा सम्राडेवाधिकृतान् विनियुङ्क्त एतान् ग्रामानेतान्
ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव
सन्निधत्ते ॥ ४ ॥ पायूपस्थेऽपानं चक्षुः श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां
प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्भुतमन्नं समं नयति
तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते? इति प्रश्नोत्तरमाह—यथेति ।
यथा लोके सम्राट् राजा एतान् ग्रामान् एतान् ग्रामान् अधितिष्ठस्वेति
ग्रामाधिकृतान् विनियुङ्क्ते इति दृष्टान्तः । दार्ष्टान्तिकस्तु—एव मुख्यः
प्राणः स्वात्मभेदानुरूप इतराश्चक्षुरादीनपि यथास्थानं पृथक् पृथगेव
सन्निधत्ते ॥ ४ ॥ तत्र विभागमाह—पायिविति । पायुश्चोपस्थश्च पायूपस्थं
तस्मिन् पायूपस्थे स्वाश अपानं मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्वन् तिष्ठेति सन्निधत्ते
विनियुङ्क्ते । तथा चक्षुःश्रोत्रे मुखं च नासिका च ताभ्यां मुखनासिकाभ्यां
सम्राट्स्थानीयः प्राणः स्वयं निर्गच्छन् प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । प्राणापानयोः
मध्ये नाभ्यां तु समानवायुस्थितिमेव एष एव एतद्भुतमन्नं जाठराग्नौ
प्रक्षिप्तं समं नयतीति समानः । तस्मात् अशितपीतेन्धनवर्धितजाठराग्नेः
हृदयदेशमाक्रान्तात् एताः सप्तसंख्याका अर्चिषो दीप्तयः शीर्षण्यः प्राणद्वारा
श्रोतव्यद्रष्टव्यादिविषयप्रकाशकतया निर्गच्छन्त्यो भवन्ति ॥ ५ ॥

प्राणस्य व्यानात्मना सर्वशरीरव्याप्तिः

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकै-
कस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु
व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

कमलाकारमासपिण्डपरिच्छिन्ने हृदि हृदयाकाशे एष आत्मा लिङ्ग-
शरीरावच्छिन्नः सन् वर्तते । अत्रैव हृदये एकशतं एकोत्तरशतसंख्यया
प्रधाननाडीना विद्यमानाना तासां शतं शतं एकैकस्यां नाड्या
द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः द्वे द्वे सहस्रे अधिकसप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि
भवन्ति । आभिः नाडीभिः आपादमस्तकं देहं व्याप्य आस्वेव व्यानश्चरति ।
सर्वत्र व्यापनात् व्यानः । सन्धिस्कन्धमर्मदेशेषु विशेषेण प्राणापानवृत्तिमध्ये
उद्भूतवृत्त्या वीर्यवत्कर्मकर्ता भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

उदानात्मना प्राणस्योत्क्रमणम्

अथैकयोर्ध्वं उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमु-
भाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

केनोत्क्रमते ? इति प्रश्नोत्तरमाह—अथेति । अथ देहस्थित्यनन्तरं एक-
शतनाडीना मध्ये ऊर्ध्वगामिनी सुषुम्नानाडीत्येका नाडी विद्यते । तथा
उदानवायुः आपादमस्तकस्थप्राणवृत्तिभिस्सह करणग्रामं संगृह्य ऊर्ध्वमुत्क्रमन्
सन् शास्त्रीयविहितपुण्यकर्मणा लिङ्गशरीराभिमानिनमात्मानं देवादिस्थानलक्षण-
पुण्यलोकं नयति । विहिताकरणप्रतिषिद्धकरणजपापेन पापं तिर्यग्योनिलक्षण
नरकं नयति । समपुण्यपापाभ्या उभाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयतीत्यनु-
वर्तते ॥ ७ ॥

प्राणस्याधिदैवमध्यात्म च

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनु-
गृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा
यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

कथं बाह्यमभिधत्ते? इति प्रश्नोत्तरमाह । आदित्य इति । आदित्यो ह वै सर्वलोकप्रत्यक्षत्वेन प्रसिद्धः स ह्यधिदैवत बाह्यः प्राणः । स एष अहरहः उदयति उद्गच्छति “योऽसौ तपनुदेति” इति श्रुतेः । कथमध्यात्मम्? इति प्रश्नोत्तरमाह—एष इति । एष आदित्यो ह्येनं अध्यात्मं चक्षुर्विषयं चाक्षुषं रूपोपलब्ध्यै प्राणमनुगृह्णानः चक्षुष आलोकं कुर्वन् वर्तते । तथा पृथिव्यां याभिमानिनी देवता सैषा पुरुषस्यापानवृत्तिमवष्टभ्य वशीकृत्य अधःकर्षणेनानुग्रहं कुर्वन्ती वर्तते इत्यर्थः । अन्यथा शरीरस्य गुरुत्वात् सावकाशे पतेत् । यदेतत् अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये यत् य आकाशस्तत्स्थो वायुराकाश उच्यते, मञ्चस्थवत् । स समानः समानवायुमनुगृह्णानो वर्तते । समानस्याप्याकाशस्थत्वसामान्यात् । सामान्येन यो बाह्यवायुः स व्याप्ति-सामान्यात् व्यानो व्यानमनुगृह्णानो वर्तते ॥ ८ ॥

उदानस्योत्क्रमणहेतुत्वम्

तेजो ह वाव उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि
संपद्यमानैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा
युक्तः । सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

बाह्यं वाव प्रसिद्धं सामान्यं यत् तेजः तत् शरीरे उदानः उदान-वायुमनुगृह्णानो वर्तते इत्यर्थः । यस्मादुदानस्य तेजस्वभावेन बाह्यतेजोऽनुगृही-तोत्पत्तनकर्तृत्वात् उत्क्रमणकर्ता ह्युदानः, तस्मात् यदा लौकिकः पुरुषः उपशान्तं उदानात्मकं तेजो यस्य सः उपशान्ततेजा भवति, तं क्षीणायुष

विद्यात् । स पुनः मनसि संपद्यमानैरिन्द्रियैः सह पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥ मरणकाले यो यच्चित्तो भवति,

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन चित्तेन स्वसंकल्पानुगृहीतेन्द्रियैः मुख्यप्राणवृत्तिमायाति चरमश्वासवेलाया क्षीणेन्द्रियमनोवृत्तिः सन् मुख्यप्राणवृत्त्या अवतिष्ठते । अयमुच्छ्वसिति जीवति वेति तदा ज्ञातयोऽभिवदन्ति । स हि प्राणः तेजसा उदानवृत्त्या संयुक्तः सन् सहात्मना जीवेन साक पुण्यपापकर्मवशात् यथा-संकल्पितं लोकं नयति प्रेतलोकं नयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

प्राणविद्याफलश्रुति-

य एवं विद्वान् प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति ॥ ११ ॥

तदेष श्लोकः—

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ।

अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥

एवविदः फलमाह—य इति । यः कश्चित् उत्पत्त्यादिविशेषणविशिष्टं प्राणं वेद, न ह वास्य तस्य विदुषः पुत्रादिलक्षणाः प्रजाः हीयन्ते चिरं जीवन्तीति दृष्टफलम् । अदृष्टफलन्तु—स्वदेहपतनानन्तर प्राणसायुज्यात्मकामृतो भवति ॥ ११ ॥ उक्तार्थं मन्त्रो भवतीत्याह—तदेष श्लोक इति । प्राणस्य परमात्मनः उत्पत्तिं, अस्मिन् शरीरे मनोकृतेनायातीत्यागमनं, शरीरे स्थानं स्थिति, पायूपस्थादिस्थानेषु विभुत्वं स्वाम्यं, सम्राडिव प्राणवृत्तिभेदस्थापनं आदित्यादिरूपेण बाह्यं चक्षुराद्याकारेणावस्थानं अध्यात्मं च एव विज्ञाय प्राणं अमृतमश्नुत इति । द्विर्वचनमपरविद्याविषयप्रश्नार्थपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

चतुर्थः प्रश्नः

ब्रह्मबुत्सया गार्ग्यस्य प्रश्नः-

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन् ! एतस्मिन्पुरुषे
कानि स्वपन्ति ? कान्यस्मिन् जाग्रति ? कतर एष देवः
स्वप्नान्पश्यति ? कस्यैतत्सुखं भवति ? कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता
भवन्ति ? इति ॥ १ ॥

साध्यसाधनेषणाविजृम्भितसंसारविषयकापरविद्यागोचरसर्वस्व प्रश्नत्रयेण,
परिसमाप्यापि कृतपरमार्थसत्यबुत्सया कश्चिदेनं पृच्छतीत्याह—अथेति । अथ
अपरविद्यागोचरप्रश्नत्रयकथनानन्तरं एनं पिप्पलादमाचार्यं यत् परविद्यागोचरं
वस्तु करणग्रामापह्वसिद्धं स्वमात्रमवशिष्यते तद्बुत्सया सौर्यायणी च
गार्ग्यः पप्रच्छ । अपरब्रह्मविषयकपूर्वप्रश्नत्रयविवेकोपायलभ्योत्तरप्रश्नत्रयस्य पर-
ब्रह्मगोचरत्वेन सुसूक्ष्मार्थत्वात् यत् ब्रह्मातिरिक्तमपह्नोतव्यं तदियत्तापरिज्ञानं
विना तदसंभवात् । अतः स्वातिरिक्तकरणग्रामजन्मस्थितिभगाधिकाक्षरपरिज्ञान-
पूर्वकं तद्गतहेयाशापाये परमाक्षरमवगन्तु शक्यमिति प्रश्नोऽर्थवान् ।

यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन सर्वे भावाः महाग्निविस्फुलिङ्गा इव यतः प्रभवन्ति पुनरपि यन्ति
च तदधिकरणपरिज्ञानोपायव्यष्टिकरणारोपाधिकरणेयत्ता ज्ञातव्येति । हे भगवन् !
एतस्मिन् शिरःपाण्यादिमति पुरुषे कानि करणानि स्वपन्ति स्वव्यापारात्
उपरमन्ते ? कानि चास्मिन् जाग्रति जागरूकाः स्वव्यापारं कुर्वन्ति ?
कतर एष देवः जाग्रत्संस्कारजस्वप्नान् पश्यति ? तत् किं कार्यलक्षणेन
करणलक्षणेन वा देवेन निर्वर्त्यम् ? जाग्रत्स्वप्नव्यापारे चोपरते निरायासलक्षणं

एतत् सुखं कस्य भवति ? तदा करणायमानभावा जाग्रत्स्वप्नव्यापारात्
उपरता भूत्वा कस्मिन्नु सर्वे भावा समुद्रप्रविष्टनदीवत् मधुवच्च विवेकानर्हतया
एकीभावमेव प्रतिष्ठिता भवन्ति ? वेणुनालन्यस्तायश्शलाकापूगवत् पृथक्
पृथगेव स्वात्मन्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः । कानि स्वपन्तीत्यादिना करणानां स्वातन्त्र्यं
अवगम्येत इति चेन्न ; तेषां स्वाम्यर्थत्वात् सर्वावस्थास्वपि पारतन्त्र्यं
सिद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मणः सर्वप्रतिष्ठास्पदत्वम्

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य ! मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः
सर्वा एतस्मिन्तेजोमण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः
प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष
पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते
नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्या-
चक्षते ॥ २ ॥

इत्थं गार्ग्येण पृष्टप्रश्नपञ्चकोत्तरं आचार्यः क्रमेणाह—तस्मै स
होवाचेति । हे गार्ग्य ! एतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति ? इति यत्त्वया पृष्टं
तदिदानीं शृणु । यथा अस्तं गच्छतः अर्कस्य आदित्यस्य मरीचयो
रश्मयः सर्वाः एतस्मिन् आदित्यतेजोमण्डले अविशेष एकीभवन्ति ।
ता रश्मयः पुनः पुनरुदयतः तस्यैवार्कस्य प्रचरन्तीति दृष्टान्तः ।
एवं ह वै तत् सर्वविषयेन्द्रियजातं—देवानां इन्द्रियाणां मनस्तन्त्रत्वात्—
परे देवे मनसि स्वापकाले एकीभवति । तेजोमण्डलप्रविष्टमरीचिवदविशेषता
गच्छति । जिजागरिषोश्च रविमण्डलादिव मनस एव प्रचरन्ति स्वव्या-
पाराभिमुखं प्रतिष्ठन्त इत्यर्थः । यतः शब्दाद्युपलब्धिहेतुश्रोत्रादिकरणानि
मनस्येकीभूतानीव स्वव्यापारादुपरतानि भवन्ति, अतः तेन हेतुना तर्हि

तस्मिन् स्वापकाले एष हि पुरुषो जीवो न शृणोतीत्यादि स्पष्टोऽर्थः ।
श्रवणादिकरणग्रामप्रलयात् लौकिकाः स्वपितीत्याचक्षते । नेयायते न
गच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्राणादीनामाहवनीयत्वादिनिरूपणम्

प्राणान्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो
व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ।
यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः ॥ ३ ॥

कान्यस्मिन् जाग्रति ? इति प्रश्नोत्तरमाह—प्राणेति । श्रोत्रादिकरणग्रामे सुप्ति
गते सति अथ एतस्मिन् नवद्वारपुरे देहे प्राण एवाग्नय इव अग्नयो जाग्रति
जागरूका भवन्तीत्यर्थः । तत्र विभागशः तत्स्वरूपमुच्यते—गार्हपत्य
इत्यादिना । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः यस्मादग्निहोत्रकाले गार्हपत्यात्
इतरोऽग्निः आहवनीयः प्रणीयते । तस्मात् प्रणयनात् अपानो गार्हपत्योऽग्निः ।
तथा सुप्तस्य ह्यपानवृत्तेः प्रणीयत इव मुखनासिकाभ्यां प्राणस्संचरतीत्यतः
प्राण आहवनीयस्थानीयः । व्यानस्तु हृदयदक्षिणसुषिरद्वारेण निर्गमनात्
दक्षिणसंबन्धात् अन्वाहार्यपचनो भवति । तत्राग्निहोत्रहोता समानवायुः
भवति । यस्मात् उच्छ्वासनिःश्वासौ अग्निहोत्राहुती इव तद्गतद्वित्वसाभान्यस्य
नित्यत्वेन आहुती तु समं साम्येन देहस्थितिभावाय नयतीति स समानो
होता तस्याहुतिनेतृत्वात् । अतो विदुषः स्वापोऽप्यग्निहोत्रहवनमेव भवति ।
न ह्येवं विद्वान् कर्मी भवति वेदनेतरकरणवैकल्यात् । “सर्वदा सर्वाणि च
भूतानि विचिन्वन्त्यपि स्वपत” इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

मनसो यजमानत्वमुदानेन ब्रह्मप्रापण च

मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमह-
रहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

अत्र हि प्राणोऽग्निषु जाग्रत्सु सत्सु सविषयबाह्यकरणानि उपसंहृत्य अग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषुः मनो ह वाव यजमानोऽपि कार्यकरणप्राधान्यव्यवहारात् जागर्ति । मनसः स्वर्गमिव ब्रह्म प्रस्थितत्वात् यजमानो मन एवेति कल्प्यते । उदाननिर्मितेयमिष्टफलप्राप्तिरिति इष्टयाग-फलमेवोदानः । स ह्युदानो मनआख्यं यजमानं स्वप्नादिवृत्तितः प्रच्याय्य अहरहः स्वापकाले स्वर्गमिवाक्षरं गमयति । अतः यागफलस्थानीयोदानेयतां विदुषः श्रोत्राद्युपरमणकालादारभ्य यावत् स्वापादुत्थितो भवति तावत्सर्वं यागफलानुभवः । एवमविदुषा अनर्थाय तद्भवतीति विद्वत्ता स्तूयते । न हि विदुष एव श्रोत्रादिकरणानि स्वपन्ति । प्राणाग्रयो वा जाग्रति । अहरहः सुषुप्तं वा स्थानं प्रतिपद्यते । जाग्रत्स्वप्नयोः मनसः स्वातन्त्र्या-भासावगमात् विद्वद्विद्वत्पदगामि सर्वप्राणिना जाग्रदाद्यवस्थात्रयगमनं समानं हि । विदुषस्तु यागफलाप्तिर्विशेष इति स्तुतिरियमुपपद्यते ॥ ४ ॥

स्वप्नदृष्टिस्वप्नम्

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति ? इति प्रश्नोत्तरमाह—अत्रेति । अत्र श्रोत्रादिकरणेषूपरतेषु देहरक्षार्थं प्राणादिवायुषु जाग्रत्सु सत्सु स्वापप्रतिपत्तेः प्राक् एतस्मिन् जाग्रत्स्वापान्तराले सूर्यरश्मिवत् आत्मन्युपसंहृतकरणे यं एष देवः स्वप्ने स्वविकल्पितेन्द्रियेन्द्रियार्थतया बहुधा भवनं महिमानं अनुभवति मनसो महिमानुभवकरणत्वात् । महिमानुभवे मनः स्वतन्त्रमिति चेन्न ; तस्य क्षेत्रज्ञपरतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रो हि क्षेत्रज्ञः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं तद्गतस्वातन्त्र्य वास्तवमिति चेन्न ; तस्य मानसोपाधिकृतत्वात् ।

न हि वस्तुतः क्षेत्रज्ञोऽवस्थात्रयमन्वेति, तस्य स्वगतक्षेत्रज्ञतापाये निष्प्रति-
योगिकस्वमात्रत्वात् । सोऽयं क्षेत्रज्ञः स्वाज्ञदृष्ट्या तूलाविद्यासूक्ष्माशयोगतः
तैजसो भूत्वा स्वतेजसा जाग्रत्प्रपञ्चं परिकल्प्य तत्रासङ्गतया स्वयं-
ज्योतिरपि भवतीत्यत्र स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन
ज्योतिषा स्वपितीत्यत्र “अयं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ध्यायतीव
लेलायतीव” इति श्रुतेः । तस्मात्करणजाले मनसि प्रलीने सति अथ
मनोमयस्वप्नान् पश्यतीति युक्तमेवैतत् । पुरा यत् मित्रं पुत्रादि वा दृष्टं
तत्संस्कारवासनाविद्यया दृष्टवदनुपश्यति । तथा श्रुतं अर्थं तद्वासनया
अनुशृणोतीव । देशान्तरैः दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूत पुनः पुनः तत् प्रत्यनुभवतीव ।
तथा दृष्ट चास्मिन् जन्मनि जन्मान्तरदृष्टं अदृष्टं अत्यन्तादृष्टे वस्तुनि
वासनानुत्पत्तेः । तथास्मिन् जन्मनि श्रुतं चाश्रुतं चानुभूत चाननुभूतं च
केवलमनसैव जन्मान्तरे तत्सर्वं श्रुतं दृष्टं अनुभूतमित्यर्थः । चाक्षुषं
सच्च अचाक्षुष असच्च । किं बहुनोक्तेन ? उक्तमनुक्त सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति
सर्वमनोपाधित्वेन सर्वकरणात्मा देवः स्वप्नान् पश्यति । स्वोपाधिमनसोऽपाये
न किञ्चित् पश्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

सुषुप्तिसुखनिर्हणम्

स यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ
तदैतस्मिञ्छरीरे एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥

कस्यैतत् सुखं भवति ? इति प्रश्नोत्तरमाह— स यदेति । यदा यस्मिन्
काले सोऽयं मानसोपाधिकः सौरतेजसा नाडीविशेषस्पर्शनतः स्वापसंस्कृत-
वासनाद्वारेण सर्वतः अभिभूतो भवति, तदा सकरणमनोरश्मयो ह्युपसंहृता
भवन्ति । दार्वग्निवदविशेषं तदा मनउपाधि. कृत्स्नशरीरं व्याप्यावतिष्ठते ।
अत्रायं सुषुप्तस्सन् स्वप्नान्न पश्यति तेजसा दर्शनद्वारस्य निरुद्धत्वात् ।
अथ तदा एतस्मिन् शरीरे एतत् सुखं भवति । तत्सुखविज्ञानमविशेषं

शरीरं व्याप्य प्रसन्नं भवतीत्यर्थः । तदानीं अविद्याकामकर्मजातस्य शान्तत्वात् आवृत्तित्रयावृतसच्चिदानन्दतया अयमवतिष्ठत इत्यत्र—

सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतस्सुखरूपमेति । इति,
स्वापे समावृतो जन्तुः स्वरूपसुखमश्नुते ।

इति श्रुतेः स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

सुषुप्तावात्मनः सर्वप्रतिष्ठास्पदत्वम्

स यथा सोम्य ! क्यांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते एवं ह वै तत्सर्वं
पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्ति ? इति प्रश्नोत्तरमाह—स यथेति ।
यः प्राज्ञभावमेव सुखी भवति हे सोम्य ! स यदात्मा क्यांसि स्ववासोवृक्षं
सम्यक् प्रतिष्ठन्ति इति दृष्टान्तः । एवं ह वै तत् वक्ष्यमाणं सर्वं सर्वापवादाधि-
करणे परे आत्मनि संप्रतिष्ठते । तन्मात्रावशेषतया अवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

आत्मनः सर्वप्रतिष्ठात्वविवरणम्

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा
च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च
श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च
त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं
चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं
च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं च
चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधार-
यितव्यं च ॥ ८ ॥

तत्कथम् ? इत्यत्र तत्प्रकारमाह—पृथिवीत्यादिना । स्थूला पृथिवी च पञ्चगुणा तत्कारणीभूतगन्धतन्मात्रा च तथापस्तेजोवाय्वाकाशा स्थूलाः तन्मात्राः सूक्ष्माश्च पञ्चीकृतापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानीत्यर्थः । तथा चक्षुश्च द्रष्टव्य-रूपं चेत्यादिज्ञानकर्मेन्द्रियतदर्थाश्चोक्ताः । पूर्वोक्तं मनश्च तद्विषयो मन्तव्यं चेत्यादि स्पष्टोऽर्थः । त्वगिन्द्रियातिरेकेण प्रकाशविशिष्टा त्वक् तेजः तन्निर्वाहको विषयो विद्योतयितव्यं प्राणश्च सूत्रात्मा स्वारोपितसर्व-विधारयितव्यम् ॥ ८ ॥

विज्ञानात्मनः परमात्मनैकीभावः.

एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

तद्विषयः सूत्रात्मनि सर्वस्य संप्रथितत्वात् अतो नामरूपात्मकविश्वस्य कार्यकरणसंहतत्वेन लवित्रादिवत् पारार्थ्यस्वरूपत्वेन च जडत्वात् । अतः तदारोपाधारतया योऽवशिष्यते स एष चिद्धातुः जलादौ प्रतिफलितसूर्यादि-विम्बवत् स्वारोपितकर्तृत्वादिविशिष्ट इव द्रष्टा स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इति । येन स्वाध्यस्तकर्तृभोक्तृ-द्रष्टृत्वादिकं मिथ्येति विज्ञात स विज्ञानात्मा कार्यकरणसंघातः । अनृतजड-दुःखप्रपञ्चस्य सच्चिदानन्दरूपेण पूरणात् पुरुषः । “ नेति नेति, न ह्येतस्मादिति, नेत्यन्यत् ” इति च श्रुत्यनुरोधेन स्वारोपितप्रपञ्चस्थूलसूक्ष्मबीजार्धमात्राशा-पहवतो निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सर्वाधारस्य परमात्मनो ज्ञानफलं मन्त्रसम्मतिश्च

स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ! स सर्वज्ञः सर्वो भवति ॥ १० ॥

तदेष श्लोकः

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र ।
तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ! स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश—इति ॥ ११ ॥

एवंविदः फलमाह—स य इति । स यो ह वै स्वातिरिक्तसर्वेषणा-
विनिर्मुक्तो योगी स्वाविद्या छाया तदपह्ववसिद्धं अच्छाद्यं, व्यष्टिसमष्टयात्मक-
शरीरत्रयापह्ववात् अशरीर, लोहितशुक्लकृष्णगुणापह्ववसिद्ध अलोहितं, अतः
शुभ्रं, स्वातिरिक्ताशुभ्रक्षरापह्ववसिद्धत्वात् परमाक्षरं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति
वेदयते विजानाति तद्वेदनसमकालं सोऽयं विद्वान् पुरा स्वाज्ञदशाया
असर्वज्ञोऽपि स्वाज्ञत्वापह्ववतः पुरा यत् स्वातिरेकेण सर्वं भातं तत्सर्वं
स्वमात्रतया जानातीति स सर्वज्ञः सर्वो भवति स्वाज्ञादिदृष्टेः वस्तुतो
ब्रह्ममात्रतयावशिष्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तार्थे मन्त्रो भवतीत्याह—
तदेष श्लोक इति । विज्ञानात्मा सह देवैश्च अग्न्यादिभिः प्राणाः चक्षुरादयः
पृथिव्यादीनि भूतानि च यत्र यस्मिन्नक्षरे संप्रतिष्ठन्ति स्थिति विलय
वा भजन्ति, हे सोम्य ! यस्तु विद्वान् तदक्षरं स्वाज्ञादिभिः तदारोपाप-
वादायमानाधेयनिरूपिताधारतापह्ववसिद्धं परमाक्षरं स्वामात्रमिति वेदयते
जानाति तद्वेदनसमकालं सोऽयं विद्वान् पूर्वोक्तरीत्या सर्वज्ञः सन् स्वमात्रतया
अवशिष्टोऽपि स्वाज्ञादिदृष्ट्या सर्वमेवाविवेश आविशतीत्यत्र—

यत्सर्वशास्त्रसिद्धान्तं यत्सर्वहृदयानुगम् ।

यत्सर्वं सर्वगं वस्तु यत्तत्त्वं तदसौ स्थितः ॥

इत्यादिश्रुतेः ॥ ११ ॥

पञ्चमः प्रश्नः

सत्यकामस्योङ्कारोपासनाप्रश्नः

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वैतद्भगवन् !
मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत । कतमं वाव स तेन लोकं
जयति ? इति ॥ १ ॥

परापरविषयकप्रणवतद्याथात्म्यबुभुत्सया आचार्यमपरः पृच्छतीत्याह—
अथेति । अथ गार्ग्यप्रश्नप्रतिवचनानन्तरं एनं पिप्पलादमाचार्यं शैब्यश्च
सत्यकामः पप्रच्छ । ओकारस्य तावत् परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेन उपासन-
विधित्सया हि प्रश्न आरभ्यते । हे भगवन् ! स यः कश्चिन्मनुष्येषु
प्रायणान्तं प्रायणान्तं यावज्जीवं उपरतबाह्यान्तःकरणतया भक्त्यावेशित-
ब्रह्मभावनया च ओङ्कारमभिध्यायीत आभिमुख्येन अनवरतं चिन्तयेत्—
ब्रह्मचर्यापरिग्रहसत्यास्तेयाहिसाशौचसन्तोषत्यागसंन्यासदशयमनियमामानित्वादि -
साधनसंपत्त्या विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकं सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणं अभिध्यान-
शब्दार्थः—सोऽयमेव यावज्जीवव्रतधारणया कर्मयोगज्ञानोपायतो जेतव्येषु
लोकेषु तेन ओकाराभिध्यानेन कतमं वाव लोकं जयति ? इति ॥ १ ॥

परापरब्रह्मदृष्ट्या ओङ्कारोपासनाफलम्

तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम । परं चापरं च ब्रह्म यत्
ओङ्कारः तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

एवं पृष्ठवते प्रश्नोत्तरमाह—तस्मै स होवाचेति । हे सत्यकाम !
एतत् परं चापरं च । तत्र परं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म । अपरं ईश्वराख्यं यत्
तदोङ्कार एव, परापरालम्बनप्रतीकत्वात् । न हि तत् साधनं विना निर्विशेषं

ब्रह्म अवगन्तुं शक्य, तस्यातीन्द्रियत्वात् । विष्णवादिप्रतिमास्थानीयोङ्कारे तत् ब्रह्मेति भावारूढानां शास्त्रप्रामाण्यात् तत् प्रसीदतीत्यवगम्यते । तस्मात् परचापर च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपचर्यते । तस्मात् विद्वान् एतेनैव ओङ्काराभिध्यानेन एकतरं परमपर वा ब्रह्म अन्वेति आलम्बनप्रतीकोपायतो नेदिष्टं ब्रह्म अनुगच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एकमात्रोङ्कारोपासनाफलम्

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

एकमात्राप्रणवध्यायिनः फलमाह—स यदीति । स यद्यप्योङ्कारयावन्मात्राभिज्ञो न भवति तथाप्योङ्कारपरिचयात् विशिष्टगति गच्छति । तदेकदेशज्ञानवैगुण्येऽप्योङ्कारशरणश्चेत् कर्मज्ञानोभयभ्रष्ट इव न हि दुर्गति गच्छति । किं तर्हि ? स यदि ओङ्कारैकमात्राभिज्ञो योगी प्रणवं एकमात्रं सदा ध्यायीत । तेन एकमात्रावशिष्टोङ्काराभिध्यानेन संवेदितः संबोधितः सन् तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तं एवमभिध्यायिनं ऋचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते उपगमयन्ति । ओङ्कारप्रथममात्राया ऋग्वेदस्वरूपत्वात् । तत्प्रथममात्राभिध्याता तेन तत्र मनुष्यजन्मनि ब्राह्मणश्रेष्ठो भूत्वा तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च संपन्नो महिमानं ऐश्वर्यं अनुभवति । न हि श्रुत्याचार्यवाक्याश्रद्धानवत् यथेष्टचेष्टो भवति ।

न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ।

इति स्मृतेः ॥ ३ ॥

द्विमात्रोद्धारध्यानफलम्

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते
सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

तथा द्विमात्राभिध्यानफलमाह—अथेति । अथ प्रणवेतरसाधनत्यागानन्तरं यदि द्विमात्रेण स्वप्राभमनसि द्विमात्रप्रणवमभिध्यायेत् तस्मिन् यजुर्वेदमये सोमदैवत्ये मनसि संपद्यते ऐकाग्र्य आत्मभाव गच्छति । स ह्यात्मभावापत्या मृतोऽन्तरिक्षं अन्तरिक्षाधारं सोमलोकं प्रणवद्वितीयमात्रारूपयजुर्भिरुन्नीयते । यजूषि त सौम्यं जन्म प्रापयन्तीत्यर्थः । स तत्र सोमलोके विभूति अनुभूय मनुष्यलोक प्रति पुनरावर्तते । तत्र सर्वजनश्लाघनीयजन्म लब्ध्वा धनी योगी वा भूत्वा क्रमेण कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ।

शुचीना श्रीमता गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।

अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥

इति स्मृतेः ॥ ४ ॥

त्रिमात्रोद्धारध्यानफल ऋक्सम्मतिश्च

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायति
स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह
वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्मा-
ज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ॥ ५ ॥

तदेतौ श्लोकौ भवतः—

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ।

क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं

सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते ।

तमोँकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्

यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

त्रिमात्राप्रणवानुध्यानफलमाह—यः पुनरिति । यः पुनरेतं ओङ्कारं
त्रिमात्रेण तद्विषयकविज्ञानेन ओमित्येतेनैवाक्षरेण सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिन परं
पुरुषमभिध्यायीत प्रणवालम्बनतयेत्यर्थः । न ह्यत्र प्रतीकोपासना उपयुज्यते,

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।

इति प्रणवापरपराभेदखिलश्रुतेः । सोऽयं विद्वान् तृतीयमात्रानुरूपे तेजासि
सूर्ये संपन्नो भवति । न हि सोमलोकादिवत् पुनरावर्तते । किन्तु सूर्यसंपत्त्या,
यथा पादोदरः सर्पस्तु त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वच त्यक्त्वा पुनर्नवो
भवति एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिः तृतीयमात्रारूपे
ऊर्ध्वं ब्रह्मलोकं उन्नीयते यस्मिन् ब्रह्मलोकासने हिरण्यगर्भे सर्वलिङ्गात्मनि
जीवास्सर्वे संहता भवन्ति । सोऽयं विद्वान् त्रिमात्रोङ्काराभिज्ञः एतस्मात्
जीवघनात् हिरण्यगर्भात् परात्परं परमात्मान समस्तपुरिशयं स्वातिरिक्त-
सर्वपूरणात् पुरुषं सर्वप्रत्यगभेदेन ईक्षते ब्रह्मैवास्मीति पश्यति । यद्वा—
एतस्माज्जीवघनात् पुरिशयात् हिरण्यगर्भात् परो व्यष्टिसमष्टिसाक्षी तद्गतहेयांशा-
पहवसिद्धः तस्मात् परः पुरुषः तन्निष्प्रतियोगिकपरमात्मानं स्वमात्रतया
ईक्षते । अपहोतव्यस्वातिरिक्तविषयवैरल्यात् स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥
उक्तार्थ एतौ श्लोकौ अनुवदत इत्याह—तदेतौ श्लोकौ भवतः इति ।
अकारोकारमकारभेदेन त्रिसख्याकाः प्रणवमात्राः मृत्युर्यासा विद्यते ताः
मृत्युमत्यः मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः । ता हि ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किञ्च
अन्योन्यसक्ता इतरेतरबद्धा इत्यर्थः । अनविप्रयुक्ताः विशेषतो ब्रह्मण्येन
प्रयुक्ताः विप्रयुक्ताः । तथा न भवन्तीति अविप्रयुक्ताः पराग्भावमापन्नाः ।

तथा न भवन्तीति अनविप्रयुक्ता बाह्यान्तःकलनाकलितत्वात् । एवं पराग्भावं विहाय प्रत्यगभिन्नब्रह्मध्यानकाले बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थान-गतविराट्सूत्रबीजतुर्यध्यानलक्षणयोगक्रियासु प्रयुक्ताश्चेत् स न कम्पते । ओङ्कार-यथोक्तविभागज्ञो योगी स्वगृहस्वरूपात् न हि चलति । न ह्येवंविद-चलनमुपपद्यते । यतः ओङ्कारमात्रारूढजाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिस्थानाधिपविराडादि-याथात्म्यवित् सर्वात्मभूतोङ्कारो यो भवति अतो विद्वान् न कदाचिदपि स्वरूपतः चलेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ सर्वार्थसंग्रहो हि द्वितीयो मन्त्रः । अकार-मात्रारूपैः ऋग्भिरेतं मनुष्यलोकं उकारमात्रारूपैः यजुर्भिः सोमाधिष्ठितान्तरिक्ष-लोकं मकारमात्रात्मकसामभिः यत्तत् ब्रह्मलोकमिति तृतीयं त्रिविधं लोकं ओङ्कारसाधनेन कवयो वेदयन्ते नाकवय इत्यर्थः । विद्वान् परमार्थदृष्टिस्तु “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्” इति श्रुत्यनुरोधेन स्वातिरिक्तप्रणव-तदध्यक्षतद्गतहेयाशशान्तं यत् पदमवशिष्यते तदेव शान्तं सर्वावस्थापहव-सिद्धत्वात्, अजरं जराश्रयदेहत्रयापहवसिद्धत्वात्, अमृतं मरणादिभय-वैरल्यात्, अभयं निरतिशयब्रह्ममात्रस्वरूपत्वात्, परं तदप्यर्धमात्रातुर्य-भागात्मकतुरीयोङ्कारायतनेन असदपहवसिद्धं सत् ब्रह्म स्वमात्रं इत्यन्वेति तन्मात्रतया अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

षष्ठः प्रश्नः

निष्कलब्रह्मबुभुत्सया भारद्वाजस्य प्रश्नः

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् ! हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज !

पुरुषं वेत्थ ? तमहं कुमारमब्रवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषं कथं
ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति
तस्मान्नाहार्हम्यनृतं वक्तुम् । स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा
पृच्छामि कासौ पुरुषः ? इति ॥ १ ॥

विज्ञानात्मविकल्पितजाप्रदाद्यवस्था तत्प्रलयेऽपि विज्ञानान्मना सह पर-
स्मिन्नक्षरे संप्रतिष्ठते, तस्य सर्वाङ्गीपापवादाधिकरणत्वात् । न हि कार्यस्य
कारणेन संप्रतिष्ठास्ति । उक्तं चैतत् “आत्मन एष प्राणो जायते तत्सर्वं
परे आत्मनि संप्रतिष्ठते” इति, “विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतं परं
चेति” इति विश्वारोपापवादाधिकरणनिरधिकरणब्रह्मज्ञानतः सविशेषनिर्दिशेषब्रह्म-
भावापत्तिः स्यादिति सर्ववेदान्तसिद्धान्तः । तत्रापरब्रह्मेयत्ता ज्ञात्वा सकलत्वेन
निष्कलब्रह्मयाथात्म्यबुभुत्सया आचार्य अपरं पृच्छति—अथेति । अथ
पञ्चप्रश्नप्रतिवचनानन्तरं एतं आचार्य निष्कलब्रह्मयाथात्म्यबुभुत्सया मुकेशा च
भारद्वाजः पप्रच्छ । तत् किम् ? इत्यत आह—भगवन्निति । हे भगवन् !
नामतो हिरण्यनाभः । कोसलाया भवः कौसल्यः । जातितो राजपुत्रः
मामुपेत्य एतं पुरुषसम्बन्धिवप्रश्नं अपृच्छत् । हे भारद्वाज ! प्राणादि-
नामान्तषोडशकला यत्रारोपिताः सोयं षोडशकलः तं षोडशकलं पुरुषं
वेत्थ त्वं विजानासि ? इति । एव पृष्ठवन्तं तं अहं राजकुमारं अब्रवं
उक्तवानस्मि । यत् त्वं पृच्छसि न अहमिमं वेद । एवं उक्तवन्त्यपि मयि
स्वाज्ञानं असंभावयन्तं कुमारं प्रति स्वाज्ञाने कारणं अवादिषम् ।
कथंचित् यदि त्वया पृष्ठं पुरुषं अवेदिषं विदितवानस्मि, तत् कथं
अत्यन्तयोग्याधिकारिणे ते तुभ्यं नावक्ष्यं न ब्रूयाम् ? इत्येवं श्रुत्वापि
अप्रत्ययंगतमालक्ष्य तत्प्रत्ययार्थं पुनरिदमब्रवम् ।

योऽन्यथासन्तमात्मानं अन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन वस्तुयाथात्म्यमविज्ञाय योऽनृतमभिवदति स एष मूढः । स्वबन्धमोक्षमूलान्तःकरणसहितः समूलः सपरिवारः शुष्यति इहामुत्रफलेभ्यो विच्छिद्यते छिन्नाभ्रमिव नश्यतीत्येतत् यस्मादहं एव जाने तस्मात् मूढवत् अनृतं वक्तुं नार्हामि । एव मया प्रत्यायितः स राजपुत्रो व्रीडितः तूष्णीं रथमारूढ्य यथागतमेव प्रवव्राज । अतो यथावज्जानताचार्येण मुख्याधिकारिणे वक्तव्या । सर्वावस्थास्वपि अनृतं न वक्तव्यमिति सिद्धं भवति । पुरोक्तव्याख्यानतः पौरुषविज्ञानस्य सुदुर्लभत्वेन मुमुक्षुपटलाशास्यमानतावश्यकीति द्योत्यते । कासौ विद्यते विज्ञेयत्वेन षोडशकलः पुरुषः ? तदज्ञान मम हृच्छल्यमिव प्रतिभाति । अतः तं पुरुष त्वा त्वा पृच्छामीति ॥१॥

पिप्पलादस्य प्रतिवचनम्

तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे सोम्य ! स पुरुषो यस्मिन्नेताः
षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

भारद्वाजेन एवं पृष्ट आचार्य आह—तस्मै स होवाचेति । हे सोम्य ! इति पिप्पलादो भारद्वाज संबोध्य तस्मै स होवाच य त्व परिपृच्छसि स पुरुषो न हि देशान्तरे विज्ञेयो भवति । किन्तु इहैवान्तः शरीरे हृदयकमलाकाशमध्ये,

अद्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः—एतद्वै तत् ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्या सकलत्वेन निष्कलत्वेन च पुरुषो लक्ष्यते । यस्मिन् वक्ष्यमाणाः एताः प्राणाद्याः षोडशकलाः प्रभवन्ति । स्वाज्ञदृष्ट्या षोडशकलोपाधिभिः सकल इव स्वज्ञदृष्ट्या निष्कलः पुरुषो लक्ष्यते । षोडशकलाधारोपापवादाभ्या यस्तदाधारत्वेनाभिमतः तद्गताधेयतानिरूपिताधारतावैरल्यात् निष्प्रतियोगिकनिराधार केवलः पुरुषोऽवशिष्यते, तदवगतेः सुदुर्घटत्वात् । तद्वटनाय कलाना तत्प्रभवत्वमुच्यते । न हि निष्कल-

ब्रह्माध्यारोपापवादनन्तरेण षोडशकला अपि प्रतिपादयितुं शक्याः, निष्कल-
ब्रह्मातिरिक्तसत्तावैरल्यात् । कलाना स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्या इमाः षोडशकलाः
पुरुषे विकल्पिताः पुनरभाव गता इव लक्ष्यन्ते ॥ २ ॥

ब्रह्मबोधनाय कलानामध्यारोप

स ईक्षाञ्चक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि ।
कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि ॥ इति ॥ ३ ॥ स प्राणमसृजत
प्राणाच्छूद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं
तपो मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

तत्र स्वाज्ञदृष्टिमनुसृत्य कलाना सृष्टिक्रम उच्यते—स इति । भागद्वाजेन
यः पृष्टः षोडशकलः पुरुषः आचार्येणापि यस्मिन् एताः षोडशकलाः
प्रभवन्ति स इहैवान्तःशरीरे षोडशकलारोपापवादाधिकरणत्वेन उपलभ्यते ।
न हि कुण्डे बदरवत् स्वकार्यषोडशकलाभिः तत्कार्यशरीरे निक्षिप्तो भवति ।
मूर्ते मूर्तद्रव्ये हि निक्षेप्तुं शक्यते । न हि पुरुषरूप मूर्तममूर्तं वा भवितुमर्हति ।
निष्प्रतियोगिकनिष्कलपुरुषावगतेः मूर्तामूर्तायमानषोडशकलापहवपूर्वकत्वात् । स
कथं स्वकार्यकार्यशरीरमात्रे परिच्छिद्यते ? “ देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेद-
रहितं ब्रह्म ” इति श्रुतेः । निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रस्वरूपाधिगमे स्यान्तः-
करणवृत्त्यवभासकप्रत्यक्चिद्वातुप्रबोधं विना नान्यद्द्वारान्तरमस्ति । तस्मादन्तः-
शरीरे प्रत्यगादिभावमापन्नः पुरुषः उपलभ्यत इत्युक्तम् । सोऽयं प्रत्यगादि-
भावमापन्नः पुरुषः ईक्षा ईक्षण आलोचनं चक्रे कृतवानित्यर्थः । कथम् ? इत्यत
आह—कस्मिन्निति । कस्मिन् कर्तरि देहात् उत्क्रान्ते अहमप्युत्क्रान्तो
भविष्यामि ? तथा कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते शरीरे अहमपि प्रतिष्ठास्यामि ?
इति, प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥ एवमीक्षित्वा स हि सर्वज्ञेश्वरः प्राणं
सर्वप्राणिकरणाधारतया हिरण्यगर्भमात्मानं असृजत उत्पादितवान् । ततः

प्राणात् सर्वप्राणिशुभकर्मप्रवृत्तिहेतुभूतश्रद्धां उत्पादयित्वा ततः श्रद्धातः कर्म-
तत्फलोपभोगसाधनपञ्चमहाभूतानि असृजत । तत्र खं शब्दगुणकम् । शब्दस्पर्श-
गुणको वायुः । शब्दस्पर्शरूपगुणको ज्योतिः । अग्निः । शब्दस्पर्शरूपरसगुणवत्य
आपः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणात्मिका पृथिवी । तथा तैरेव भूतैः कर्म-
ज्ञानभेदेन द्विप्रकारं इन्द्रियजातम् । तदनुग्राहकत्वेन कामसंकल्पादिवृत्तिमन्मनः ।
एव व्यष्टिसमष्टिकार्यं करण च सृष्ट्वा तत्स्थितिहेतुव्रीहियवादिलक्षण अन्नम् ।
ततोऽद्यमानात् अन्नात् वीर्यं बलं प्रजोत्पादनसामर्थ्यम् । तस्य सर्वकर्मप्रवृत्ति-
साधनत्वात्, “स यदा बली भवति अथ उत्थाता भवति” इत्यादिश्रुतेः ।
एव वीर्यवत्प्राणिना तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिसम्यगालोचनं वा, तस्य चित्त-
शुद्धिसाधनत्वात् । तपोविशुद्धान्तर्बहिःकरणवन्मन्तारं त्रायन्त इति मन्त्राः
ऋग्यजुस्सामाथर्वाङ्गिरसः, तेषां सर्वकर्मतत्यागज्ञानसाधनत्वात् । कर्म तावदग्निहो-
त्रादिलक्षणम् । ततः कर्मफलभूता लोकाः । तेषु लोकेषु च तत्प्रविभक्तवस्तूना
नाम च देवदत्त इत्यादि । एवं एताः षोडशकलाः तैमिरिकदृष्टिदृष्टद्विचन्द्र-
मशकमक्षिकाद्या इव स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितप्राणिकर्मापेक्षया विसृष्टाः स्वप्नदृष्टपदार्थवत्
गन्धर्वनगरवच्च मिथ्याभूता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आरोपितकलाना पुरुषात्मता

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं
गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते एवमेवास्य
परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति
भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येव प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो
भवति ॥ ५ ॥

पुनस्ताः स्वज्ञदृष्टया नामरूपादिविभाग विहाय स्वकारणे प्रलीयन्त
इत्यत्र दृष्टान्तमाह—स यथेति । यथा लोके इमाः नद्यः स्यन्दमानाः

स्रवन्त्यः समुद्र एवायनं परा गतिर्यासा ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्य अस्तं स्वरूपतिरोधानता गच्छन्ति । तासा गङ्गागोदावरीत्यादिनामरूपे भिद्येते । ततः समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । यथा अयं दृष्टान्तः तथा इय उक्तलक्षणस्य पुरुषस्यास्य परिद्रष्टुः दर्शनकर्तृस्वरूपस्य सर्वाविभासकस्य भास्यत्वेन इमाः प्राणादिनामान्ताः षोडशकलाः पुरुष एवायनं पर्यवसानं यासा ताः पुरुषायणाः पुरुषं स्वापवादाधिकरणरूप प्राप्यास्त गच्छन्ति । भिद्येते चासा नामरूपे ब्रह्मविद्धिः प्राणादिनामान्तकलापवादाधारः पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । परमार्थदृष्ट्या किम् ? इत्यत आह- स एष इति । प्राणादिनामान्तकलारोपापवादकलनापहवसिद्धब्रह्ममात्रतया यो विराजते सोऽय एष निष्प्रतियोगिकाकलः निष्कल इत्यर्थः । स्वाज्ञस्वज्ञदृग्विभातपोडशकलाकलनात्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा अस्तित्वास्तीति विभ्रमो हि मृत्युः यत्सम्यज्ज्ञानतोऽपहवपद भजति सोऽय अकलो निष्प्रतियोगिकामृतो भवति ।

ततस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।

अनाख्यमनभिव्यक्त सत् किञ्चिद्वशिष्यते ॥

इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

निर्गुणज्ञानफल ऋक्सम्मतिश्च

तदेष श्लोकः—

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ।

तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

उक्तार्थमेष मन्त्रोऽप्याह—तदेष श्लोको भवतीति । यथा रथनाभौ रथचक्रपरिवारा अराः प्रवेशिताः तदाश्रया भवन्तीत्यर्थः, तथा यस्मिन् पुरुषे प्राणादिनामान्तषोडशकलाः प्रतिष्ठिताः स्वज्ञदृष्ट्या पुरुषमात्रता गताश्च । परमार्थदृष्ट्या यत्र प्राणादिनामान्ताः षोडशकलाः सन्तीति विभ्रमापहवोक्ति-

रप्यपह्वता भजेत्, तं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतया वेदनीयं वेद्यं—तस्य निष्प्रतियोगिकपूर्णरूपत्वात्—पुरुषं यो यथा वेद तद्वेदनसमकालं स तन्मात्रता भजति । तथा हे शिष्याः! वः युष्मान् स्वातिरिक्तकला अस्तित्वास्तीति विभ्रमरूपो मृत्युः मा परिव्यथाः परितो व्यथा मा करोतु । निष्प्रतियोगिक-निष्कलः पुरुषः स्वमात्रतया भास्त्वित्यर्थः । एवं यो न वेद स स्वातिरिक्त-मृत्युप्रस्तो भवेत् इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

वक्तव्यार्थपरिसमाप्ति

तान् होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति ॥७॥

एवं शिष्यान् प्रति पूर्णानुग्रहं कृत्वा इतो वक्तव्याशमस्तीति भ्रमं मार्जयन्नाचार्यः तान् होवाचेत्याह—तान् होवाचेति । स्वातिरिक्तप्राणादि-नामान्तषोडशकलातत्कार्यजातापह्ववसिद्धं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया वेदनीयं एताव-देव । एतत् परं ब्रह्म वेदाह न ह्यतः परं वेदितव्यं किञ्चित् अस्तीति पिप्पलादाचार्यः तान् शिष्यान् उवाच । ह किल । “ नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ” इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

आचार्यपूजनम्

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

आत्मविद्याविनिष्क्रयस्य,

सप्तद्वीपवती भूमिः दक्षिणा नावकल्पते ।

इति श्रुत्यनुरोधेन विद्याविनिष्क्रयमन्यदपश्यन्तः ते शिष्याः तत्पादयोः पुष्पा-ञ्जलिप्रकिरणेन तमर्चयन्तः पदे पदे नमस्कारपूर्वकं विस्मयाविष्टाः सन्तः स्तुवन्ति । त्वं हि नोऽस्माकं पिता निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानजनयितृत्वात् ।

यतः स्वाविद्यासागरपारं तारयसि अस्मान् , अतः पितृत्वं तवोपपन्नम् ।
 शरीरमात्रं जनयति सोऽपि पूज्यतरो दृश्यते । किमु वक्तव्यं ब्रह्मभावदातुः
 इत्यभिप्रायः । त्वादृशेभ्यो नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ऽ
 द्विर्वचनं प्रश्नोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
 प्रश्नोपनिषदो व्याख्या लिखिता ब्रह्मगोचरा ।
 एतद्विवरणग्रन्थोऽशीतिपञ्चशत स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे चतुस्सख्यापरक,
 प्रश्नोपनिषद्विवरण सम्पूर्णम्

मुण्डकोपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः

प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः

विद्यास्तुतये विशिष्टपुरुषपरम्परा

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।

स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

यद्ब्रह्माश्रित्य वर्तेते विद्याविद्ये महाभ्रमे ।

तदपह्ववसंसिद्धं तदहं परमाक्षरम् ॥

इह खलु अथर्वणवेदप्रविभक्तमुण्डकशाखामस्तकमुण्डकोपनिषदारभ्यते । उपनिषत्पूर्वस्य षट्प्लुधातोरर्थस्मरणात् ये ब्रह्मविद्यामुपयन्ति तद्गर्भजन्माद्यनर्थव्रातं शातयति, स्वाविद्यामवसादयति, निरविद्यं ब्रह्म वा गमयतीति ब्रह्मविद्या उपनिषदुच्यते । आख्यायिका तु विद्यास्तुत्यर्था । ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृपारंपर्यदर्शनात् । “ ब्रह्मा देवाना ” इत्याद्यथर्वाद्यैः महद्भिः परमपुमर्थसाधनत्वेन

ब्रह्मविद्या लब्धेति विद्याया स्तुताया तत्र सर्वे प्रवर्तेरन्निति विद्या महीकृता । विधिप्रतिषेधसाध्यसाधनविषयत्वेन ऋग्वेदादिलक्षणापरविद्यायाः सकामिना “अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः” इत्यादिना संसारहेतुत्वेऽपि निष्कामिना कर्मफलार्पण-तुष्टेशप्रसादतः सत्त्वशुद्धिद्वारा सर्वकर्मत्यागलक्षणब्रह्मविद्याहेतुत्वमवगम्यते । “ न कर्मणा न प्रजया धनेन,” “ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः ” इत्यादिना अपर-विद्यासाधननिष्पन्नपरविद्यायाः स्वोत्पत्तिसमकाल परमाक्षरमवगम्यते । “ यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यं ” इत्यादिना प्रबोधसमकाल तद्वावापत्तिर्गिह श्रूयते । “ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” इत्यादिना शास्त्रादावेवानुबन्धचतुष्टयस्य प्रकटितत्वाच्चेह वक्तव्यमस्तीति । एवमुक्तलक्षणलक्षितोपनिषदोऽल्पप्रन्थतो विवर्ण-मारभ्यते—ब्रह्मा देवाना इत्यादिना । षड्गुणैश्वरसप्त्या ब्रह्मा हिरण्यगर्भो द्योतनवता इन्द्रादिदेवानां प्रथमः प्रधानः सन् अप्रे संबभूव आविर्बभूवन्यर्थः “ हिरण्यगर्भः समवर्तताप्रे ” इति श्रुतेः । यथा कर्मवशात्ससारिणो जायन्ते न तथायमाविर्बभूव, तस्य निरावृत्तत्वेन स्वाशजप्राण्यदृष्टायत्तस्वतन्त्रत्वात् । स हि विश्वस्य कर्ता चतुराननरूपेण विश्वकृत्त्वात् । स्वोत्पन्नविश्वस्य विष्णुरूपेण गोप्ता । स्वनिष्ठाद्वयदूषकशासनपूर्वक तदनुवर्तिसज्जनपालयितृत्वात् । एवं ब्रह्मण उक्तविशेषणं विद्यामाहात्म्यं ख्यापयति । स हि ब्रह्मा स्वातिरिक्ता-पहवतः स्वमात्रतयोपबृहणात् ब्रह्म । तस्य “ येनाक्षर पुरुष वेद मन्थ ” इति ब्रह्मविद्या । यद्वा—ब्रह्मणा उक्तेति वा ब्रह्मविद्या । ता सर्वविद्यामिष्यन्ति-हेतुत्वेन “ येनाश्रुतं श्रुतं भवति ” इति सर्वविद्यावेद्य वस्तु यत्र प्रतिनिष्टति ता सर्वविद्याप्रतिष्ठा अथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह उपदिदेशेत्यर्थः । ब्रह्मणा सृष्टप्राणिषु अस्य प्रथमसृष्टत्वात् ज्येष्ठत्वम् ॥ १ ॥ पुरा हि ब्रह्मा यां अथर्वणे प्रवदेत् प्रावदन्तामेव ब्रह्मविद्यामथर्वा पुरा अङ्गिरे अङ्गिर्नाम्ने उवाच । स चाङ्गिर्भारद्वाजाय भारद्वाजगोत्राय सत्यवाहाय प्राह । स हि भारद्वाजोऽङ्गिरसं स्वपुत्राय शिष्याय वा । परस्मादाचार्यादवरेण शिष्येण प्राप्तेति परावराम् । परः परमात्मा अवरः प्रत्यगात्मा तद्गतविशेषाशापाये तद्भुभ्यैक्यविषयेति वा परावराम् । प्राहेत्यनुषज्यते ॥ २ ॥

ब्रह्मविद्याधिगमाय शौनकप्रश्नः

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ ।

कस्मिन्नु भगवो ! विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ? इति ॥ ३ ॥

शुनकस्यापत्यं शौनकः गार्हस्थ्यधर्मनैपुण्यात् महाशालो मुनिः भारद्वाज-
शिष्यं अङ्गिरसं विधिवत् यथाशास्त्रं उपसन्नः सन् पप्रच्छ । शौनकाङ्गिरसोः
पुरा विधिवद्विशेषणादर्शनादुपसदनविधिरनियत इत्यवगम्यते । उभयमध्यपाती
दीपन्यायार्थो वा मर्यादाप्रदर्शनार्थो वायं विधिरवगम्यताम् । “ तद्विज्ञानार्थं स
गुरुमेवाभिगच्छेत् ” इति वक्ष्यमाणश्रुत्यनुरोधेनोपसदनविधेरिष्टत्वात् । किमयं
पप्रच्छ ? इत्यत आह—कस्मिन्नु ? इति । नु इति वितर्के । भगवो हे भगवन् !
कस्मिन् निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया विज्ञाते यत् स्वाज्ञादिदशाया स्वातिरिक्तं
आत्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा विदितं अवगम्यते,
तत् सर्वमिदं विश्वं परमार्थदृष्ट्या तद्गतहेयाशापहवसिद्धब्रह्ममात्रतया विज्ञातमवगतं
भवतीति श्रुत्याचार्यमुखतः सामान्यतो विदित्वा तदियत्ता विशेषतोऽवगन्तु
पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अङ्गिरसो विद्योपदेशः

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो
वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

आचार्यः शौनकप्रश्नप्रतिवचनं सोपायमाह—तस्मै इति । स्वमात्र-
स्वातिरिक्तगोचरत्वेन ब्रह्मविदः परमार्थदर्शिनो यद्वावाभावगोचरविद्याविद्येयत्तां
वदन्ति ते द्वे विद्ये अपि वेदितव्ये । ह किल । के ते ? इति । परा च
परमात्मविद्या । अपरा च विधिप्रतिषेधात्मकधर्माधर्मतत्साधनतत्फलस्वर्गचित्त-
शुद्ध्यादिविषया ॥ ४ ॥

परापरविद्याविभागः

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षर-
मधिगम्यते ॥ ९ ॥ यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद-
पाणिपादं नित्यं विमुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोर्नि
परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

न च, कस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ? इति शौनकप्रश्नानुरोधं
तत्स्वरूपे वक्तव्ये सति तद्विहाय “द्वे विद्ये वेदितव्ये” इति
अपृष्टोत्तरं उक्तमिति वाच्यम् । वक्तव्यप्रतिवचनस्य क्रमाकाक्षत्वात् । न
ह्यविद्यानिरसनं विना ब्रह्मविद्या स्थातुं पारयतीत्यविद्येयत्तापरिज्ञानं विना सापह्नोतुं
न हि शक्येत्यतदपह्नवपूर्वकं तन्मात्रस्वरूप वक्तव्यमिति—परा चैवापरेत्यत्र
“पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्” इति न्यायाच्चेति—आदावपरविद्यास्वरूप-
मुच्यते—तत्रेति । ऋग्वेदादिविभागेन वेदाश्चत्वारः । शिक्षादीनि वेदाङ्गानि षट् ।
अङ्गानामङ्गिणक्षणाथत्वात् । तत्र कर्मोपासनाभागस्य स्वाज्ञदृष्टिगोचरापरब्रह्म-
विषयत्वादियमपरविद्योक्ता । परविद्यास्वरूपं विवृणोति—अथेति । अथ अपर-
विद्यापरिज्ञानानन्तरं “यत्तदद्रेश्यम्” इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणमक्षरं क्षरसापेक्षप्रम-
वाक्षरगतहेयाशापाये यया निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवगम्यते स्वावशेषतया
प्राप्यते सेयं परा विद्योच्यते । अधिगम्यत इत्यत्र अधिपूर्वस्य गमेः प्राप्त्यर्थ-
त्वात् ग्रामान्तरासित्तदाप्तिः स्यादिति चेन्न, ब्रह्मणः स्वमात्रत्वात् । न हि
स्वमात्रे स्वप्रवेश उपपद्यते, कर्मकर्तृविरोधात् ।

केवलं ब्रह्ममात्रत्वान्नास्त्यनात्मेति निश्चिनु । इति,

“आप्तिः स्वमात्रावशेषो न हि ग्रामान्तरासित्वत्” इति च श्रुतेः परमाद्वैत
सप्तकोक्तेश्च । यदि ऋग्वेदादिबाह्या तदा सा परा विद्या स्यात् । यदि

ऋग्वेदाद्यन्तर्गता तदानीमपरविद्येयं स्यात् इति चेन्न ; तत्र ज्ञानकाण्डपृथक्करणात् । ऋगादिचतुर्वेदगतकर्मोपासनाकाण्डद्वयस्यापरब्रह्मगोचरत्वेनापरविद्यात्वेऽपि ऋगादिवेदप्रविभक्ततत्तच्छाखामस्तकाभिधोपनिषद्भागस्य ज्ञानकाण्डत्वेन स्वमात्रतया ज्ञेयवस्तुगोचरत्वात् प्राधान्येन तद्विज्ञान हि परविद्येति विवक्षितम् । न उपनिषच्छब्दराशिर्विवक्षितः । तस्य स्वातिरिक्तहेतोस्त्याग उपपद्यत इत्यत्र—

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।

पलालमिव धान्यार्थी लज्जेद्ग्रन्थमशेषतः ॥

इति श्रुतेः । उपनिषदस्तर्हि निरर्थका इति चेन्न , विद्याहेतुत्वात् । तदर्थविचाराद्धि विद्या उत्पद्यते । नातः तासा नैरर्थक्यम् । मुमुक्षुभिः ग्राह्या एव वेदा उपनिषदश्च ।

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

मूढव्रातनिषेव्यास्ता नादर्तव्या मुमुक्षुभिः ॥

इति स्मृतितो विद्योत्पत्त्यहेतुश्रुतिस्मृतितन्निष्पाद्यकर्मतत्फलाना कुदृष्टिविषयत्वेन परमार्थफलास्पर्शित्वात् त्यक्तव्यता स्यात् । ब्रह्ममात्राधिगमात् पुरा कर्तृकारकाद्यनेकोपकरणविजृम्भिताग्निहोत्रादिकं कर्मानुष्ठेयम् । निष्कामस्य चित्तशुद्धिहेतुत्वात् । न हि तथा परविद्याविषये किचिदप्यनुष्ठेयमस्ति, तदधिगमसमकाल स्वातिरिक्तकलनायाः परिसमाप्तत्वात् ।

सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।

इति स्मृतेः । ज्ञानेतराणा ज्ञानपरिसमाप्तत्वेऽपि ज्ञानस्य विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्ममात्रसिद्धिः ? इति चेन्न ; स्वातिरिक्तापह्वीकरणपटुज्ञानस्यापि स्वातिरिक्तापह्ववसमकालमपह्ववं गतत्वान्निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तादृग्विद्यावेद्य किम् ? इत्यत आह—यत्तदिति । यत् अद्वैश्यं अदृश्यं बुद्धीन्द्रियागोचरत्वेनालुप्तदृक्स्वरूपत्वात् । तथा अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयत्वात् । अगोत्रं अनन्वयत्वात् । न हि येनान्वितं स्यात्तन्मूलमस्ति । तथा अवर्णं मूर्तामूर्तद्वयधर्मत्वेनावर्णनीयत्वात् । अचक्षुःश्रोत्रं रूपनामादिकलनागोचरत्वात् । “यः

सर्वज्ञः सर्ववित् ” इति श्रुतितः चेतनवद्विशेषणात् संसारिवत् चक्षुरादिकरणैरर्थ-
साधकत्वं स्यादिति चेन्न , स्थूलशरीरतदवयवकर्मेन्द्रियवैरल्यात् । तदपाणिपादं
स्वातिरिक्तकरणग्रामाभावेऽपि सर्वार्थग्राहकशक्तिः स्यादित्यत्र —

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

इत्यादिश्रुतेः । यत् एवमदृश्यत्वादिविशेषणविशिष्टं अत एव नित्यं अविनाशित्वात् ।
ब्रह्मादिस्तम्बान्तविविधजन्तुरूपेण भवतीति विभुं सर्वव्यापकत्वात् सर्वगतं
पञ्चीकृतापञ्चीकृतशब्दस्पर्शादिवैरल्यात् सुसूक्ष्मम् । किञ्च अद्रेश्यमित्यादि-
विशेषणविशिष्टत्वेन स्वाङ्गापायतः कोशापायतो गुणतो वा कदाचिदपि यन्न
व्येति तदव्ययम् । अशरीरत्वात् अक्षतिमत्त्वात् निर्गुणत्वाच्च यदेतत्
सर्वात्मकमक्षर घटादीना मृदादिवत् सर्वभूताना योनि कारणम् । न हि
मृदिव कारणान्तरापेक्षं किन्तु अभिन्ननिमित्तोपादानकारणं,

स्वयमेव जगद्भूत्वा प्राविशज्जीवरूपतः ।

इति श्रुतेः । यद्वा—स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तदृश्यग्राह्यान्वयमूर्तामूर्तेकरणग्रामानित्यपरि-
च्छिन्नस्थूलव्ययकार्यभूतग्रामसापेक्षाद्रेश्यत्वादिद्वादशविशेषणविशिष्टवस्तुनः सवि-
शेषत्वमवगम्यते ।

दृश्यं यदि दृगप्यस्ति दृश्याभावे दृगेव न ।

कार्यं चेत्कारणं किञ्चित्कार्याभावे न कारणम् ॥

इत्यादिदृश्यकार्यसापेक्षदृगादिकरणान्तसविशेषश्रुतेः तद्गतविशेषांशापह्नवसिद्ध स्व-
मात्रमिति धीराः ब्रह्मविद्वरीयासः परिपश्यन्ति । निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रभिद्धः
अद्रेश्यमित्यादिविशेषणाना,

उपायत्वात् न ह्युपायं विनोपेयसिद्धिरिष्यते ।

न ह्युपायं विना शक्यं साक्षात्कर्तुं चित्तः पदम् ॥

इति ब्रह्मप्रणवोक्तेः । एवमुक्तविशेषणहेयाशापह्नवसिद्धं परमाक्षर निष्प्रतियोगिक-
स्वमात्रमिति यया ब्रह्ममात्रगोचरविद्यया अधिगम्यते सैव परा विद्येति
सुनिश्चितोऽर्थः ॥ ६ ॥

ब्रह्मणस्तदस्थलक्षणम्

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ।

यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तभूतयोनित्वेन यदक्षरं ईश्वराख्यमभिहितं तस्य भूतयोनित्वं सद्गृह्णन्तमाचष्टे—यथेति । लोके तावत् यथा ऊर्णनाभिः लूताकीटः किञ्चिदपि कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वशरीराव्यतिरेकेण तन्तून् स्वयमेव सृजते बहिर्विस्तारयति, पुनरपि तानेव तन्तून् गृह्णाति स्वात्मावशेषं करोतीत्यर्थः । यथा च पृथिव्या व्रीह्यामोषधयः पृथिव्यनतिरिक्ताः संभवन्ति । यथा च सतो विद्यमानात् पुरुषात् मस्तकतद्विन्नशरीरापेक्षया केशाश्च लोमानि च संभवन्ति कारणविलक्षणानीत्यर्थः । तथा निमित्तान्तरानपेक्षात् अक्षरात् इह ससारमण्डले विलक्षणसलक्षणभेदेन विश्वं समस्तं जगत् संभवति आविर्भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ इत्थमनेकदृष्टान्तोपपादनं सुखप्रतिपत्त्यर्थम् । यदेवं ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं किं बदरमुष्टिप्रक्षेपवद्युगपत्संभवति ? इत्याशङ्क्य क्रमात् संभवतीति तत्क्रमं विवृणोति—तपसेनि । पूर्वोक्तभूतयोन्यक्षरं ब्रह्म तपसा भाविसिसृक्षानुकूलज्ञानेन चीयते उपचीयते । अनभिव्यक्तनामरूपमिदं जगत् उत्पिपादयिषदकुरमिवोच्छूनता गच्छति पुत्रमिव पिता हर्षेण । सृष्ट्यादिशक्ति-मत्सर्वज्ञतया उपचितात् ततो ब्रह्मणः स्वाज्ञदृष्ट्या अद्यते भुज्यते इत्यन्नं अव्याकृतं प्राण्यदृष्टानुरोधेनाभिव्यक्तनामरूपतयान्तरभिव्यज्यते । ततश्च अव्याकृतात् व्याचिकीर्षितावस्थामापन्नात् अन्नात् प्राणः जगदङ्कुरो विश्वात्मा हिरण्यगर्भो जायते इत्यनुषज्यते । तस्मादुक्तलक्षणलक्षितप्राणात्संकल्पादिवृत्तिमत्

मनः । तस्मात् मनसः सत्याख्य आकाशादिभूतपञ्चकमभिजायते । तस्मात् क्रमेण सप्तलोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्राणितत्तद्दुचितवर्णाश्रमाचारक्रमेण कर्माणि तदनुष्ठाननिष्पन्नफलं ह्यमृतम् । यावत्कर्मजातं न नश्यति तावत् फलमपि न नश्यतीत्यमृतमित्युक्तम् ॥ ८ ॥ कथं पुनरेकस्मादक्षरात् नामाद्यमृतान्तं विश्वं जातम् ? इत्याशक्याक्षरस्य सर्वात्मकत्वेन सर्वज्ञत्वात् तस्मादेव सर्वं जायते इत्यन्योऽपि मन्त्र आह—यः इति । यः सामान्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः विशेषतः सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य तपः सृष्ट्यालोचनमपि स्वातिरिक्तं मिथ्या स्वयं सन्मात्रमिति ज्ञानमयम् । स्वातिरिक्तसिसृक्षया विकारत्वेन—विकारार्थं मयद्—तपसः सर्वज्ञलक्षणत्वात् । तस्मात् सर्वज्ञात् एकस्मादक्षरादेव एतत् ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं, असौ देवदत्त इत्यादि नाम, शुक्लकृष्णादिभेदेन रूपं, ब्रीहियवादिलक्षणं अन्नं च क्रमेण जायते ॥ ९ ॥

प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः

अपरविद्यायाः प्रशसा

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् खण्डे ऋग्वेद इत्यादिसाङ्गवेदराशिः अपरविद्यात्वेनाभिहितः । “यत्तद्रेश्यं” इत्यादि “अन्नं च जायते” इत्यन्तेन यया विद्यया अक्षरमधिगम्यते सा परा विद्या इति विशेषतोऽभिहिता । अतः परं बन्धमोक्षौ अनयोर्विषयौ वक्तव्यावित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तत्र ऋगादिचतुर्वेदप्रतिभक्त-

कर्मोपासनाकाण्डगोचरकर्तृकारकक्रियोपासनातत्फलवैचित्र्यसंसार एव हि बन्धः । यावन्निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानं नोदेति तावदयमनादिरनन्तो नैसर्गिक इव भाति । तत्सर्वानर्थोपवादाधाररूपो हि मोक्षः । तत्राधेयनिरूपिताधारगतहेयांशापह्व-
सिद्धपरविद्यावेद्यब्रह्ममात्रप्रतिष्ठालक्षणः परमाक्षरो निष्प्रतियोगिकानाद्यनन्तो नैसर्गिकः स्वमात्रमवशिष्यते । पूर्वं तावदपरविद्यापरिज्ञानं विना न हि तत्र निर्वेदो जायते । तथा च “परीक्ष्य लोकान्” इत्यादिना वक्ष्यति । न हि अत्यन्तापरिज्ञातापर-
विद्याया परीक्षा उपपद्यत इत्यपरविद्येयत्ता विवृणोति—तदेतत्सत्यमित्यादिना । कवयः क्रान्तदर्शिनो वसिष्ठादयः ऋग्वेदादिमन्त्रेषु तैरेव प्रकाशितानि यानि अग्निहोत्रादिकर्माणि अपश्यन् दृष्टवन्त इति यत् तदेतत्सत्यम् । यावत्स्वाज्ञानं तावदवितथं स्वर्गादिफलसाधनत्वात् । तानि च वेदविहितत्वेन ऋषिपूगृह्यग्र्यग्नि-
होत्रादिकर्माणि होत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारकत्रेताया त्रयीसयोगलक्षणाया त्रेतायां वा युगे प्रायशो बहुधा कर्मिभिः—कर्मणा क्रियमाणत्वात्—सन्ततानि संप्रवृत्तानि । अतो यूय सत्य स्वार्जितकर्मफलं तद्विषयककामो येषां ते सत्यकामाः सन्तः नियतं सर्वदा तानि अग्निहोत्रादिकर्माण्येवाचरथ निर्वर्तयथेत्यर्थः । स्वयं निर्वर्तितसुकृतस्य कर्मणः फल यत्र लोक्यते दृश्यते भुज्यते इति लोकः । तस्मिन् लोके स्वर्गादौ गत्वा कर्म-
फलाप्तये वो युष्माक एष हि पन्था. मार्गः । यानि त्रयीविहितानि अग्निहोत्रादि-
लक्षणानि तानि एष पन्थाः नान्यः कर्मफलाप्तयेऽस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

अग्नावाहुते. कर्तव्यताप्रकारः

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

कर्मणामग्निहोत्रस्य प्राथम्यात् तत्प्रकार विशिनष्टि—यदेति । यदा यस्मिन् काले इन्धनैः सम्यगिद्धे समिद्धे वर्धिते हव्यवाहने अर्चिः ज्वाला लेलायते चलज्जिह्वायते, तदा तस्मिन् काले लेलायमाने चलत्यर्चिषि आज्यभागौ आग्नेयः सौम्यश्चेति तयोरन्तरेणावापस्थाने देवतोद्देशेनाहुतीः प्रतिपादयेत्

प्रक्षिपेदित्यर्थः । आहुतीरिति बहुवचनं अनेकाहःकरणपेक्षया ज्ञेयम् । एवं सम्यगाहुतिप्रक्षेपादिलक्षणः कर्मफलप्राप्तये पन्था एष एवेत्यर्थः ॥ २ ॥

अग्निहोत्राकरणनिन्दा

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च ।
अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमाससमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥३॥

तस्य बहुपरिपन्थित्वात्तद्दुष्करता स्पष्टयति यस्येति । यस्य अग्निहोत्रिणो गृहस्थस्याग्निहोत्रं दर्शाख्यकर्मणा वर्जितमित्यदर्श आवश्यकत्वात् । अग्निहोत्र-सबन्धि हि दर्शम् । तदकरणतोऽग्निहोत्र व्यर्थ भवेदित्यर्थः । तथा पौर्णमास-मित्याद्यग्निहोत्रविशेषणं द्रष्टव्यम् । अपौर्णमास पौर्णमासकर्मवर्जितम् । शग्दादि-कर्तव्याग्रयणकर्मवर्जितं अनाग्रयणम् । अहरहःकर्तव्यातिथिपूजा यत्र न क्रियते तदतिथिवर्जितं च । अग्निहोत्रकालमतिक्रम्य हुत अहुतम् । दर्शादिवत् अविधिना हुतं अहुतमिति वा । वैश्वदेववर्जित अवैश्वदेवम् । एवमङ्गत्रिकलाग्निहोत्रादिक कर्म किं करोति ? इत्यत आह—हिनस्तीति । तस्यैवं कर्मकर्तुः सप्तजन्मार्जितमुकृत-तत्फलसहितान् आसप्तमान् पुण्यलोकान् हिनस्ति । यद्वा—सम्यक् क्रियमाणकर्म-फलात्मकभूरादिसप्तसहितानासप्तमान् लोकान् हिनस्तीत्युक्तिः आयासमात्रपर्य-वसन्नेत्यर्थः । अथवा आत्मपितृपितामहप्रपितामहपुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकारकाः सप्त लोका अपि इत्थंभूतकर्मणा न भवन्तीत्यायासमात्रता अवशिष्यत इति हिनस्तीत्युक्तम् ॥ ३ ॥

सप्तानामर्चिषा निरूपणम्

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥४॥

यथावदनुष्ठिताग्निहोत्रकर्मणो यथोक्तफलं स्पष्टयति—कालीति । काल्यादि-विश्वरुच्यान्ता लेलायमाना अग्नेर्हविराद्याहुतिप्रसनार्थाः सप्त जिह्वा भवन्ति ॥४॥

अग्निहोत्राहुतीना फलम्

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।

तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥५॥

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।

प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥

अग्निजिह्वाभेद ज्ञात्वा तत्र होमफलमाह—एतेष्विति । योऽग्निहोत्री अग्निजिह्वाभेदेषु एतेषु काल्यादिरूपेण भ्राजमानेषु चरते अग्निहोत्रादिकर्माचरति यस्य कर्मणो यः कालः तं कालमनतिक्रम्य यथाकालं यजमानं आददायन् या यजमानेन आददाना आहुतयो निर्वर्तिताः एता आहुतयः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा यत्र स्वर्गे देवानां पतिः इन्द्रः एकः सर्वोपर्यधिवसतीत्यधिवासः भवति तत्र तं यजमानं नयन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ कथं रश्मिभिर्वहन्तीत्यत आह—एहीति । कर्मभूमौ यजमानेन या हुता आहुतयः सुवर्चसो भूत्वा यजमानं एहोहीत्याह्वयन्त्यः सत्यः स्तुतिलक्षणा प्रिया वाचं अभिवदन्त्यः अर्चयन्त्यश्च एष वो युष्माक पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः स्वर्गः । प्रकरणात् यथावत् हुताहुतयो यजमान स्वर्गं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

कर्मणा श्रेयोमूलत्वाभावः

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जराभृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

इत्थं स्वर्गफलद कर्म सर्वैरप्यनुष्ठेय “कुर्वन्नेवेह कर्माणि” इति यावज्जीव कर्मकर्तव्यश्रुतेः— इत्याशंक्य यावज्जीवादिश्रुतेः स्वाज्ञागतिकत्वात् न हि स्वज्ञपद-मारोद्भूमिच्छ्रुः तद्वर्त्म स्पृशति तस्य ज्ञानगन्धविकलसेवनीयत्वात् । यत एवैतद-विद्याकामकृद्भाव्यं, अतो निस्सारं दुःखात्मकमिदमिति तद्वर्त्म निन्द्यते—प्लवा इति ।

यस्मादेते यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपाः अदृढाः जर्झरीभूतकाष्ठरज्जुबन्धवदस्थिराः
 प्लवा हि विनाशिन इत्यर्थः । एते यज्ञनिर्वर्तकाः षोडशार्त्विजः पत्नी यजमानश्चेति
 अष्टादशसंख्याका इति शास्त्रेणोक्तम् । येष्वष्टादशसु अवरं कर्म केवल-
 ज्ञानविरलत्वादवरत्वम् । अतः तेषामवरकर्माश्रयाणामष्टादशानां कुण्डनाशे क्षीर-
 दध्यादिनाशवत् कर्माणि तत्फलेन साकं प्लवन्त इति । अदृढतया
 प्लवत्वात् । यत एतत्कर्मवर्तमानुसरणं श्रेय इति कर्मफलपटावृतदृष्टयो मूढा
 येऽभिनन्दन्ति हृष्यन्ति क्वचित्कालं स्वर्गं स्थित्वा फलभोगक्षयतः पुनरेव
 जराश्च मृत्युश्च तदुपलक्षितं जन्मापि यन्ति ॥ ७ ॥

अविद्वन्निन्दा

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।

जड्वन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥

इतश्च ते निन्द्यन्ते—अविद्यायामिति । अविवेकप्रधानाविद्याया अन्तरे
 मध्ये वर्तमाना अपि स्वयं धीराः विदितवेदितव्यमिथ्यास्मयेन आत्मानं
 पण्डितं सकलकलावल्लभं मन्यमानाः । किञ्च जरारोगाद्यनेकानर्थपरपरया
 जंघन्यमाना हन्यमानास्सन्तः यथा अन्धेनैव अन्धाः नीयमानास्सन्तः
 गर्तकण्टकादौ पतन्ति तथा अमी मूढाः कर्मिणः परियन्ति बन्धमन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कर्मिणा यातायातक्लेशः

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।

यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वैमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

पुनरितोऽपि ते निन्द्यन्ते—अविद्यायामिति । बहुधा बहुप्रकारं अविद्यायां वर्तमानाः बालाः कर्मिणः वयं कृतार्था इति अभिमन्यन्ति अभिमानं कुर्वन्तीत्यर्थः । यत् यस्मात् एवं कर्मिणो रागात् कर्मफलाभिलाषतो यद्वेदितव्य आत्मानात्मयाथात्म्यं तत् न प्रवेदयन्ति नैव जानन्ति । तेन आत्मानात्मयाथात्म्याविवेकेन कर्मफलभोगातुरास्सन्तः तद्भोगक्षयात् क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः स्वर्गात् च्यवन्ते ॥ ९ ॥ इतश्च त एव निन्द्यन्ते—इष्टेति । श्रौतं कर्म इष्टम् । स्मार्तं कर्म पूर्तं च । एतदेव पुरुषार्थसाधनत्वेन वरिष्ठं मन्यमानाः चिन्तयन्तः ततोऽन्यत् आत्मज्ञानाख्यं श्रेयस्साधनं न वेदयन्ते । स्वदेहदारपुत्रादिषु आत्मात्मीयाभिमानप्रमत्ततया मूढा न जानन्तीत्यर्थः । ते हि मूढा नाकस्य पृष्ठे भूरादिलोकोपरिस्थाने सुकृते भोगायतने स्वर्गे कर्मफलमनुभूय पुनः इमं मानुषं लोकं तस्मात्तिर्यङ्नरकादिलक्षण हीनतरं लोकं वा शेषकर्मणा साकं विशन्ति । एवमनन्तकल्पकोटिकालं जनिमृतिलक्षणससारचक्रे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

उपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्तिः

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः ।

सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥

ये हि निष्कामबुद्ध्ययानुष्ठितज्ञानकर्मसमुच्चयसिद्धापरविद्यापरायणाः ते ह्यर्चि-
रादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्रयान्तीति स्फुटयति—तप इति । ये तु ज्ञानकर्म-
समुच्चयानुष्ठातारो गृहस्था वानप्रस्थाः स्वाश्रमाचारसपन्ना व्रतिनो यतयश्च
स्वाश्रमोचितं कर्म तपश्च हिरण्यगर्भादिविषयविद्या श्रद्धा चेति तपःश्रद्धे
समुच्चय उपरतकरणतः शान्ताः । ज्ञानप्राधान्यात् विद्वांसः ब्रत्यादयः ।
भैक्षचर्यां चरन्तः परिग्रहाभावात् । अरण्ये ग्रामे वा उपवसन्ति । यत्र कुत्र
वा वर्तमानाः सन्तः तपःश्रद्धे सेवन्त इत्यर्थः । ते हि ब्रत्यादयः यत्र ब्रह्मलोकादौ
अमृतः स पुरुषोऽव्ययात्मा हिरण्यगर्भो वर्तते । अपरविद्यागम्याः संसार-
गतयो यदन्ता यावत्संसारस्थायित्वं अव्ययत्व स्वयाथात्म्यज्ञानावधिकत्वात् ।

सूर्यद्वारेण सूर्योपलक्षितोत्तरमार्गेण पुण्यपापवैरल्यात् विरजा ब्रह्मलोक प्रयान्ति । यत्राव्ययात्मा तत्र विरजाः प्रयान्तीत्यत्र तत्रत्यसालोक्यादिकमेव मुग्ध्यामृतत्वमिति चेन्न ; निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानवैरल्यात् तदवगतेः ज्ञानकर्मसमुच्चयतत्फल-सालोक्याद्यपहवपूर्वकत्वात् । “ तमेव विद्वास इहैवामृता भवन्ति ” इति श्रुतेः परविद्यानिष्पन्नमुख्यामृतत्वस्य इहाप्रसक्तत्वात् । न ह्यकस्मान्मुख्यामृतप्रमङ्गोऽस्ति । तत्रत्यविरजस्त्वाव्ययत्वे तु आपेक्षिके भवतः । हिरण्यगर्भाप्तेः साध्यसाधनक्रिया-कारकफलनिष्पन्नत्वेन कालपरिच्छिन्नत्वेन च तद्भावविरलमुग्ध्यफलाशास्यमा-नत्वात् ॥ ११ ॥

कर्मफलेभ्यो निर्विण्णस्य गुरुपसदनम्

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥

अथेदानीं सकामनिष्कामकर्मतत्फलस्वर्गनरकब्रह्मलोकादपि विरक्तस्य पर-विद्याधिकार दर्शयति—परीक्षयेति । अपरविद्यातत्फलवैमुख्यपूर्वक परविद्या-तत्फलेयत्ता विजिज्ञासुः ब्राह्मणः यदेतद्ग्वेदादिप्रविभक्तकर्मोपासनाकाण्डगोचग-परविद्याविषयं तत् स्वाविद्यावृत्तपुरुषानुष्ठेयम् । तस्यैव तत्राधिकृतत्वात् । ये तत्कृत-कर्मफलभूता दक्षिणोत्तरमार्गलक्षणाः पुण्यलोकाः सन्ति, ये च प्रतिपिद्भविहित-कर्मकरणाकरणदोषनिष्पन्ननरकतिर्यक्प्रेतपिशाचादिलोकाः सन्ति, तेषां स्थाव-राद्यव्यक्तान्तानां लोकानां बीजाङ्कुरवदितरेतरोत्पत्तिनिमित्तत्वेनानेकानर्थमकुलत्वेन मायामरीच्युदकगन्धर्वनगरजलबुद्बुदफेनस्वप्नप्रपञ्चवत् प्रतिक्षणविनाशित्वेन कदन्ती-गर्भवत् चित्रभित्तिवन्निस्सारमिथ्यामनोरमत्वेन च मिथ्यास्वरूपत्वात् इत्येतान् स्वाज्ञविकल्पितकर्मचितान् लोकान् प्रत्यक्षादिप्रमाणैरागमैश्च सम्यक् परीक्ष्य पृष्ठतः कृत्वा मिथ्याबुद्ध्या तत्र निर्वेदं वैराग्यं आयात् प्राप्नुयात् । निष्पूर्वा विदिरत्र वैराग्यार्थः । ततः किम् ? इत्यत आह—नास्तीति । इह स्वाज्ञदशाया काश्चिदपि अकृतः पदार्थो नास्ति । सर्वपदार्थस्य स्वातिरेकेण कृतत्वान्मिथ्यात्वं

सिद्धमित्यर्थः । यद्वा— कृतेन कर्मणा तत्त्यागं विना अकृतो मोक्षो नास्तीति तत्प्रापिपयिषया तत्र निर्वेदमायादित्यर्थः । यस्मात् कर्मकार्यमनित्यं उत्पद्यं आप्यं विकार्यं संस्कार्यं, अतः सर्वथा कर्म अनित्यसाधनम् । नातः परं कर्मणो विषयोऽस्ति । यदेतद्विपरीतत्वेन निष्प्रतियोगिकनित्यं बन्धमोक्षमुमुक्षुभिराशास्यमानं तदेव हि मयापि लब्धव्यमिति मनीषया, “ पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत् ”, “ ब्रह्ममात्रमसन्न हि ” इति श्रुत्यनुरोधेन यत् स्वातिरिक्तसर्वासदपह्ववसिद्धत्वेन सन्मात्रमवशिष्यते, तद्विज्ञानार्थं सोऽयं ब्राह्मणः समिद्धारगृहीतपाणिः सन् शिष्याज्ञानमोचकत्वात् गुरुं अवगतवेदान्तपरमाशयत्वात् श्रोत्रियं परविद्यागोचरब्रह्ममात्रनिष्ठं अभिगच्छेत् । एवं गुरुमासाद्य प्रणिपातादिशुश्रूषया प्रसाद्य ब्रह्मविषयकप्रश्नान् पृच्छेत ॥ १२ ॥

विधिवदुपसन्नाय विद्योपदेशः

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

एवमुपसन्नाय गुरुः किं वदेत् ? इत्यत आह— तस्मा इति । स विद्वान् आचार्यः एव यथावत् उपसन्नाय स्वातिरिक्तप्रशान्तचित्ताय अत एव शमान्विताय बाह्यान्तःकरणवृत्त्युपशमनोन्मुखाय तस्मै शिष्याय येन परविद्यात्मकब्रह्मविज्ञानेन अदृश्यादिलक्षणं परमाक्षरं निष्प्रतियोगिकपूर्णत्वात् पुरुषं, असह्यौकिकाद्यष्टदृष्टिगताशापह्ववसिद्धत्वात् सत्यं, निष्प्रतियोगिकस्वमात्रधिया वेदं विजानाति । तत्त्वतः तामेव ब्रह्मविद्यां प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययमेव नियमः । एवभूतशिष्योद्धरणं कर्तव्यमित्यत्र—

यमेवैष विद्याश्रुतमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

अस्मा इमामुपसन्नाय सम्यक् परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमात्मनिष्ठाम् ॥

इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणविवरणम्

तदेतत्सत्यम् ।

यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाक्षराद्विविधाः सोम्य ! भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥१॥

प्रथममुण्डकेऽपरविद्यातत्कार्यत्वेन तत्फलत्वेन च यः संसारी वर्णितः स यत्र स्वाज्ञादिदृष्ट्या जन्मस्थितिभङ्गं भजति तस्य प्रतिक्षण विकारित्वात् तदनृतम् । तदारोपापवादाधिकरणं यत् तत् सत्यम् । यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तदक्षरम् । परविद्यानिष्पन्नं यत् अपरविद्याफललक्षणं सत्यत्वेनोक्तं तदापेक्षिकम् । इदन्तु परविद्याविषयम् । सर्वारोपापवादाधिकरणत्वेन सदा एकरूपत्वात् । तदेव परमार्थसत्यम् । “ प्रोवाच ता तत्वतो ब्रह्मविद्यम् ” इति यदुक्तं तदेतत्परविद्यागोचरं वस्तु तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्या सोपायमभिधानुमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—तदेतत्सत्यमित्यादिना । यदेतत्परविद्याविषयं तदेतत् सत्यम् । तस्य स्वातिरिक्तामृतप्रासत्वात् । यत् तदतिरिक्तं तदसत्यं तस्य मृग्यत्वात् । यद्यस्तीति भ्रान्तिः तदा कार्यं कारणपर्यवसानमित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा समिदाज्यादिना सुदीप्तात् पावकात् सहस्रशः पावकावयवत्वेन तत्सरूपाः विस्फुलिङ्गाः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति, तथा उक्तलक्षणात् अक्षरात् हे सोम्य ! नामरूपात्मकनानोपाधियोगात् विविधा बहुविधा भावा जीवाः स्वकारणाक्षर-सरूपाः सन्तः प्रजायन्ते । पुनः तत्र चैवाक्षरे अपियन्ति । यथा घटशरावाद्याकाशव्यवहृतिः घटशरावादिनिष्ठा, वस्तुतो घटशरावादिसत्त्वासत्त्वाभ्या तदवच्छिन्नाकाशं आकाशमात्रं, तथा देवदत्तोऽयमित्यादिव्यवहृतिः नामरूपावच्छिन्नशरीरनिष्ठा । वस्तुतः शरीरसत्त्वासत्त्वाभ्या तदुपाधिभेदपरिच्छिन्नभावजातं निःप्रतियोगिकभावरूपचैतन्यमात्रमित्यर्थः । भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति भावोत्पत्तिप्रलययोः स्वाज्ञदृष्टिगोचरत्वेन मिथ्यात्वम् । स्वज्ञदृष्ट्या तद्वैरल्यात् ॥ १ ॥

ब्रह्मणोऽसम्भत्वम्

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

स्वाज्ञादिदृक्प्रसक्तक्षराक्षरगतहेयाशनिरसनपूर्वकं परमाक्षरस्वरूपं स्फुटी-
करोति—दिव्य इति । स्वमात्रतया द्योतनात् दिव्यः । दिवि स्वे महिम्नि भवतीति वा
दिव्यः । स्वे महिम्नि भवनान्मूर्तत्वमाशंक्याह—अमूर्त इति । सर्वमूर्तिसम्बन्धवर्जित
इत्यर्थः । तथा चेतपरिच्छिन्नता स्यादित्यत आह—पुरुष इति । स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्त-
स्वकार्यपूर्णत्वात् । तदेव व्यक्तीकरोति—सबाह्येति । स्वव्याप्यस्वातिरिक्तप्रपञ्च-
बाह्याभ्यन्तरेण सह वर्तत इति सबाह्याभ्यन्तरः । जनिमत्प्रपञ्चयोगतः
तथात्वमाशंक्याह—अज इति । कदापि न जायत इत्यजः अजरामृत-
स्वरूपत्वात् । “अजरोऽमृतोऽभयः” इति श्रुतेः । हिशब्देन वस्तुतो
व्याप्यव्यापकताभावो द्योत्यते । स्वाज्ञदृष्ट्या प्राणादिसम्बन्धमाशंक्याह—अप्राण
इति । स्वज्ञदृष्ट्या प्राणादिसम्बन्धस्य मृग्यत्वात्क्रियाशक्त्यात्मकः प्राणोऽयं न
स्पृशति सोऽयं अप्राणः । तथा ज्ञानेच्छाशक्त्यात्मकमनआदिकरणजालमपि न
हि य स्पृष्टुं पारयति सोऽयं अमनाः । अप्राणो ह्यमना इत्यत्र हिशब्दतः
सविषयप्राणादिपञ्चकर्मज्ञानाक्षदशकान्तःकरणचतुष्टयापवादो द्योत्यते । तदपि
स्वाज्ञदृष्टनिष्ठमित्यत्र “ध्यायतीव लेलायतीव” इति श्रुतेः । परमार्थदृष्ट्या अयं शुभ्रः
शुद्धः । स्वातिरिक्ताशुभ्रकरणग्रामापह्ववसिद्धत्वात् । स्वाज्ञादिदृक्प्रसक्तक्षराक्षरयोः
सत्त्वात् शुभ्रत्वं कुत ? इत्यत आह—अक्षरादिति । स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्ताविद्यापद-
तत्कार्यजात क्षरमुच्यते । तदपेक्षया तदारोपाधिकरणं अक्षरः । परः शुभ्रः
तदपेक्षया स्वज्ञदृष्ट्या अशुभ्रक्षरापवादाधिकरणम् । अक्षरात् परः शुभ्रः
क्षरादिसर्वप्रपञ्चारोपापवादकलना यत्र अपह्ववपदमर्हति सोऽयमक्षरात् परतः परः ।
निष्प्रतियोगिकशुभ्र इत्यर्थः । न च प्राणादिकरणग्रामस्य परमाक्षरे ओतप्रोतत्वेन
विद्यमानत्वात् कथं पुनरप्राणादिमत्त्वं ? इति वाच्यम् । परमाक्षरावगतेः प्राणाद्यारो-
पाद्यपह्ववपूर्वकत्वात् । यदि हि स्वाज्ञदृष्ट्या स्वोत्पत्तेः पुरा प्राणादयः स्युः तदा

सप्राणादित्वम् । न त्वेवं परमाक्षरातिरेकेण प्राणादयः सन्ति तेषामदृष्टदृष्टनष्ट-
स्वभावरूपत्वात् ।

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

इति,

यन्नादौ यच्च नास्यन्ते तन्मध्ये भातमप्यसत् ।

इति च गौडपादाचार्योक्तेः स्मृतेश्च अप्राणादिमत्त्वं सिद्धमित्यर्थः । तथापि
स्वाज्ञदृष्टया प्राणादीना विद्यमानत्वात् । तथा स्वज्ञदृष्टया परमाक्षरमपि विद्यते ।
तयोः कार्यकरणभावः कतरस्य ? इत्याशङ्क्य वस्तुतः कार्यकारणकलनापह्नवसिद्ध-
परमाक्षरेऽपि स्वाज्ञादिदृष्टिमुत्सृत्य तयोः कार्यकारणभावः ॥ २ ॥

ब्रह्मनिरूपणाय सप्तभिरध्यारोपः

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।

पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।

संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।

प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः ।

सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।

अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

स्फुटयति—एतस्मादिति । एतस्मात् अक्षरात् परतः परात् परमाक्षरा-
देव अपुत्रस्वामिकपुत्रवत् हिरण्यगर्भान्मकप्राणो जायते । ततः तदुपाधिभूत मनः
अन्तःकरणम् । तथा कर्मज्ञानाक्षभेदेन सविषयसर्वेन्द्रियाणि जायन्ते । तथा च
शब्दगुणकं खं शब्दसहितस्पर्शगुणको वायुः पूर्वोक्तद्विगुणान्वितरूपगुणकं
ज्योतिः त्रिगुणसहितरसगुणवत्य आपः चतुर्गुणसहितगन्धवती पृथिवी च
विश्वस्य धारिणीत्येतानि पञ्चमहाभूतान्यपि जायन्ते । तस्मात् प्राणादि च
यत्कार्यं तत्कारणं अक्षरमिति ज्ञेयमित्यर्थः । संक्षेपतो दिव्यो ह्यमूर्त इत्यादिना
निर्विशेषस्वरूपमुक्तम् । तस्य सम्यज्ज्ञविषयत्वात् ॥ ३ ॥ इदानीं स्वाज्ञानामपि
तत्पदारोहाय विस्तरेण सविशेषाक्षरस्वरूप वक्तव्यमित्युत्तरग्रन्थमवतारयति—
अग्निरिति । “असौ वाव लोको गौतमाग्निः” इति श्रुतितो ब्रुलोकोऽस्य
मूर्धा भवति । अस्य चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ भवतः । सर्वत्र अस्येति पदस्य
यस्येत्यर्थः । दिशो यस्य श्रोत्रे भवन्ति । यस्य वेदा वाक् विवृता उत्पादिताश्च
भवन्ति । यस्य वायुः प्राणः । यस्य अन्तःकरणोपलक्षितविश्वं हृदयम् ।
विश्वस्य अन्तःकरणविकारत्वात् पुनः स्वापे तत्रैव प्रलयदर्शनाच्च । पुनः
जागरे अग्निस्फुलिगवत् अव्यञ्जरितत्वात् । यस्य पद्भ्या जाता पृथिवी स एष
एवाविद्याण्डोपाधिकः सर्वभूतान्तरात्मा विराट् । सर्वभूतेष्वपि स हि द्रष्टा
श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा सन् पञ्चाग्निद्वारेण याः प्रजाः संसरन्ति
ता अपि स्वविकल्पितबीजसूत्रविराड्द्वारेण परमाक्षरादेव जायन्ते । संक्षेपवि-
स्तरेणोक्तं वस्तु सुखप्रतिपत्तये भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ “तस्मात् अग्निः” इत्यारभ्य
“ओषधयो रसश्च” इत्यन्तानि तुर्याद्वारा परमाक्षारादेव जायन्त इत्युपक्रामति—
तस्मादित्यादिना । तस्मात् यथोक्ताक्षरात् “असौ वाव लोको गौतमाग्निः”
इति प्रजाभावमापन्नोऽग्निर्जायत इति सर्वत्रानुषज्यते । “सूर्येण ब्रुलोकः
समिध्यते”, “यस्य सूर्यः समिध इव समिधो भवति आदित्य इव समित्”

इति श्रुतेः । ब्रुलोकान्निष्पन्नात् सोमात् पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः सभवति ।
 “पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः” इति श्रुतेः । ततः पर्जन्यादोषधयः पृथिव्या
 संभवन्ति । “पुरुषो वाव गौतमाग्निः” इति श्रुतेः पुरुषाम्नौ हुताभ्य ओषधीभ्य
 उपादानभूताभ्यः पुमान् अग्निः “योषा वाव गौतमाग्निः” इति योषिताया
 योषिति रेतः सिञ्चति । इत्थं ब्रुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्क्रमेण पुरुषात् बह्वीः
 बह्वयः प्रजाः संप्रसूताः ॥ ९ ॥ किञ्च—तस्मादिति । तस्मात् पुरुषात् निय-
 ताक्षरपादत्वेन गायत्र्यादिलन्दोविशिष्टमन्त्रा एव ऋचः । पाञ्चभक्तिकं साप्त-
 भक्तिकं च स्तोभादिविशिष्टं गीतिरूपं साम च । अनियताक्षरपादावसानानि
 वाक्यरूपाणि यजूषि । एव त्रिविधा मन्त्रा मौण्डथादिकर्तृनियमलक्षणा
 दीक्षाश्च । अग्निहोत्रादयः सर्वे यज्ञाश्च । स्वयूपा. क्रतवश्च एकगवाद्या अपरिमित-
 सर्वस्वान्ता दक्षिणाश्च । कर्माङ्गकालः संवत्सरश्च कर्ता यजमानश्च कर्मफलभूता
 लोकाश्च । दक्षिणोत्तरायणभेदेन सौमो यत्र लोकेषु लोकान् पवते पुनाति ।
 यत्र च सूर्यस्तपति । उत्तरायणादिमार्गद्वयं विद्वदविद्वत्फलभूतम् ॥ ६ ॥ किञ्च—
 तस्मादिति । वस्वादिगुणभेदेन कर्माङ्गभूता देवाः तस्मादेव बहुधा संप्रसूताः ।
 देवविशेषाः साध्याश्च कर्माधिकृता मनुष्याश्च ग्राम्यागण्यपशवश्च वयासि
 पक्षिणश्च । जीवन मनुष्यादीना प्राणापानौ च हविरथौ ब्रीहियवौ च ।
 कर्माङ्गत्वेन पुरुषसंस्कारलक्षण तपश्च । स्वतन्त्रफलसाधनं आलोचनं वा तपः ।
 पुरुषार्थसाधनोपायः चित्तप्रसादहेतुरास्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा च । यथाभूतार्थवचनं
 सत्यं च । अष्टागमैथुनविरलब्रह्मचर्यं च । इतिकर्तव्यताविधिश्चेति ॥ ७ ॥
 किञ्च—सप्त प्राणा इति । तस्मादेव सप्त शीर्षण्याः प्राणाः प्रभवन्ति । स्व-
 विषयावद्योतकाः सप्त अर्चिषो दीप्तयः । सप्तविषयैः समिध्यन्ते प्राणा इति सप्त
 समिधः । सप्तविषयकज्ञानानि हि सप्त होमाः “यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति”
 इति श्रुतेः । येषु चरन्ति प्राणाः त इमे सप्त लोकाः इन्द्रियस्थानानीत्यर्थः ।
 प्राणापानादिनिवृत्त्यर्थं सप्तप्राणा इति । स्वप्नकाले गुहाया बुद्धौ शेरत इति
 गुहाशया विधात्रा प्रतिप्राणिभेदं सप्त सप्त निहिताः स्थापिताः । आत्मा-
 नात्मयाजिना कर्माणि तत्फलानि च सर्वं चैतत्परस्मादात्मनः समुद्भूतम् ॥ ८ ॥

किं च—अतस्समुद्रा इति । अतः पुरुषात् क्षीराद्याः सिन्धवश्च हिमवदादयो गिरयश्च सर्वे सर्वरूपाः सिन्धवो गङ्गादिनद्यश्च अस्मादेव स्यन्दन्ते प्रस्रवन्ति । अतश्च व्रीहियवाद्या ओषधयश्च । मधुरादिषड्विधरसश्च । येन रसेन पञ्चरसैः वेष्टितः सन्नन्तर्गतलिङ्गशरीर स्वोपाधित्वेनादत्त इत्यन्तरात्मा जीवः तिष्ठते तिष्ठति । एव पुरुषात् सर्वमिदं प्रसूतमिति प्रकरणार्थः ॥ ९ ॥

अपवादेन ब्रह्मबोधनम्

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।

एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ! ॥ १० ॥

पुरुषादुत्पन्नकार्यजातं पुरुष एवेति तज्ज्ञानफलं चाह—पुरुष इति । पुरुषादुत्पन्न इदं विश्वं पुरुष एव । न हि पुरुषादन्यत् विश्वमस्ति । पुरुषादन्यस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् । ‘वाचारम्भणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यम्’ इति श्रुतेः । “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति यत् पृष्ठं तदेव तेऽभिहितम् । पुरुषे विज्ञाते तत्कार्यभूतप्राणादिरसान्तविश्वमिदं पुरुष एवेति विज्ञातं भवतीति । किं पुरुषकार्यम् ? इत्यत आह—कर्मैति । अग्निहोत्रादिकं कर्म । तपो ज्ञानम् । इतोऽन्यदपि यत् पुरुषातिरिक्तत्वेन विभाति, तत् सर्वं पुरुषकार्यम् । कार्यस्य कारणमात्रत्वात् । कार्यनिरूपितकारणतायाः कार्यसापेक्षत्वात् । कार्यकारणविरलं ब्रह्म परामृतम् । कार्यकारणकलनापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति यो वेद, यत्स्वाज्ञविकल्पितसर्वप्राणिगुहाया स्वज्ञदृष्ट्या तद्वावाभावप्रकाशकप्रत्यग्रूपेण निहितमिव भातं, तद्गतहेयाशापाये तदपि स्वमात्रमेवेति सोऽयं विद्वान् हे सोम्य ! या न विद्यते सा अविद्या स्वातिरिक्ता । तदात्मसत्यव्यवहारप्रतिभासादिरूपेण अस्तित्वास्तीति विभ्रमो हि ग्रन्थिः । तं ग्रन्थिं इह जीवन्नेव अमृतस्सन् विकिरति विनाशयति अपह्ववं करोति । ततः स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः

ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नत्वम्

आविः संनिहितं गुहाचरन्नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् ।

एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यम् ॥ १ ॥

पूर्वखण्डान्ते कार्यकारणकलनापह्ववसिद्धपरामृतं ब्रह्म अभिहितम् । तस्य निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वात् तत् कथं मन्दबुद्धिगम्य भवेत् ? इत्याशङ्क्य तद्बुद्धयवताराय सोपाधिकनिरुपाधिकनिष्प्रतियोगिकनिरुपाधिकब्रह्म तज्ज्ञानफलं च प्रकटयितुमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—आविरित्यादिना । अक्षरात् परतः परत्वेन यत् परमाक्षरमवशिष्यत इत्युक्तं तदेव हि स्वाज्ञादिदृष्ट्या वागादिकरणप्रामावष्टम्भतो दर्शनश्रवणादिभिराविर्भवतीति आविः प्रकाशः प्रत्यक्चैतन्यं स्वज्ञाना हृदि समस्तवृत्त्यवभासकत्वेन सन्निहितं प्रत्यग्भावमापन्नं ब्रह्मेत्यर्थः । दर्शनश्रवणादिकरणवत् गुहाया बुद्धौ तद्वृत्त्यवभासकतया चरतीति गुहाचरमिति नाममात्रम् । वस्तुतः सर्वमहत्तया पद्यत इति महत्पदं स्वारोपितवस्त्वास्पदत्वात् । नत् कथम् ? इत्यत आह—अत्रेति । अत्राक्षरे एतत् अविद्याण्डं रथनाभिगतारजातवत् समर्पितम् । तदेतत् सर्वास्पदं ब्रह्म स्वाज्ञदृष्ट्या पक्ष्यादिरूपेण एजत् चलत् । प्राणापानादिमन्मनुष्यपश्वादिरूपेण प्राणत् प्राणिति । निमेषादिक्रियावत् निमिषत् अनिमिषच्च । यदेतत् सर्वास्पदं यत्रैव एतत्समस्तं ओतप्रोततया वर्तते, हे शिष्या ! तत् सर्वास्पदं जानथ भवदात्मभूतमवगच्छतेत्यर्थः । तदतिरिक्तसदसदात्मकमूर्तामूर्तवैरल्यात् सदसदारोपाधिकरणं तदात्मत्वेन वरेण्यं वर्गणीयं प्रार्थनीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मण सूक्ष्मत्वादिक्रमम्

परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानां यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च । यस्मिँ-
ल्लोका निहिता लोकिनश्च ।

तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ।

तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्भव्यं सोम्य ! विद्धि ॥ २ ॥

किञ्च, प्रजाना लौकिकादिविज्ञानात् परं स्वाशजसर्वप्राणिष्वंशि ब्रह्मैव वरिष्ठं निरतिशयानन्दरूपत्वात् । घटाद्यादित्यान्तदीपकत्वात् यदर्चिमत् । यदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽणु च । चशब्दात् स्थूलपृथिव्यादेरपि स्थूलम् । यस्मिन् सर्वास्पदे ब्रह्मणि भूगदयो लोकाः तत्तल्लोकनिवासिनो मनुष्यादयो लोकनिश्च निहिताः स्थिता इत्यर्थः । सर्वेषा चैतन्याश्रयत्वात् तदेतत् सर्वास्पद अक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनश्च । करणग्रामात्मरूपत्वेन तत्प्रवृत्ति-निमित्तत्वात् । “ श्रोत्रस्य श्रोत्र ” इत्यादिकरणग्रामप्रवृत्तिनिमित्तानुवादिश्रुतेः । यत् करणग्रामप्रवृत्तिनिमित्त अक्षरं तदेतत् सत्यं अविधत्तम् । यत् एव अतोऽमृतं अविनाशित्वात् । तत् मनसा वेद्भव्यं तस्मिन् मनस्साधन कर्तव्यमिति हे सोम्य ! विद्धि अक्षरे चेतः समाधत्स्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

ब्रह्मजिज्ञासोर्धानुष्कस्येवैकाग्रता

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संदधीत ।

आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य ! विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्भव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

कथं वेद्भव्यम् ? इत्यत आह—धनुरिति । ओमित्येतदक्षर इदं सर्वमित्युपनिषदुद्भवं औपनिषदम् । महच्च तत् अस्त्रं चेति महास्त्रं धनुर्गृहीत्वा प्रणवो धनुरित्युत्तरत्र वक्ष्यति । तस्मिन् उपासानिशितं स्वरूपध्यानोपलतीक्षणीकृत शरं मनः सन्दधीत सन्धान कुर्यात् । तत् किम् ? इत्यत आह—आयम्येति । शरस्थानीयान्तःकरणसहितं धनुः निर्विशेषलक्ष्याभिमुखं आयम्य । किं हस्तेन ? इत्यत आह—तदिति । न हि हस्तेन धनुरायमन इह संभवति । किन्तु

तत् परमाक्षर ब्रह्मास्मीति भावगतेन चेतसा । तत् लक्ष्य किम् ? इत्यत आह—
तदिति । हे सोम्य ! यथोक्तपरमाक्षरमेव तस्य शरस्य लक्ष्यं विद्धि विजानी-
हीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ब्राह्मणोक्तार्थं मन्त्रो व्याचष्टे—प्रणव इति । प्रणव एव धनुः ।
शरस्य लक्ष्यप्रवेशहेतुत्वात् । आत्मा अन्तःकरण शरः । ब्रह्मैव लक्ष्यं
शरस्थानीयमनोग्रासत्वात् । तदेतल्लक्ष्यं बाह्यान्तःकलनाविरलोऽप्रमत्तः तेन
योगिना वेद्मव्यम् । ततः किम् ? इत्यत आह- शरवदिति । यथा शरो बलवता
विसृष्टो लक्ष्ये निमज्जति तथा प्रणवधनुःसन्धीयमान मनः तन्मयो भवेत्
ब्रह्मभावं गच्छति । प्लुतप्रणवजनादनिवेशित मनो नादातीतब्रह्ममात्रतयावशिष्यत्
इत्यर्थः । “ प्लुतप्रणवप्रयोगेण समस्त ओमिति प्रयुक्तं आत्मज्योतिः सकृदावर्तते ”
इति श्रुतेः,

यथा शरस्य लक्ष्यैक्यं फलं भवति चेतसः ।

इति स्मृतेश्च ॥ ४ ॥

जगदधिष्ठानस्य केवलस्य वेद्यत्वम्

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।

तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥

बहुधा प्रतिपादितमप्यक्षरं मलिनचित्त्वारूढं न भवेदिति तद्बुद्ध्यागोहाय
जामिता त्यक्त्वा पूर्वोक्तार्थमेव पुनःपुनराचष्टे—यस्मिन्निति । यस्मिन् परमाक्षरे
द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं सर्वैः प्राणैः सह मनश्च ओतं समर्पितम् । तमेवैकं
आत्मानं सर्वप्राणिप्रत्यग्भूतं हे शिष्याः ! यूयं ब्रह्माहमस्मीति जानथ जानीत ।
इत्थं ज्ञात्वा एतदन्या अपरविद्या वाचो विमुञ्चथ । तत्प्रकाश्यससाधनकर्मजात
तत्फलं च परित्यजतेत्यर्थः । सर्वास्पदब्रह्मप्रबोधो ह्यमृतस्य तदाप्तिसाधनसेतुरिव
सेतुः । संसारसागरोत्तारणहेतुत्वात् । “ तमेव विद्वानतिमृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय ” इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

अरनाभिदृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वाधारत्वम्

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः

स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।

ओमित्येवं ध्यायथ ह्यात्मान

स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

किञ्च—अरा इवेति । रथनाभौ अरा इव यत्र नृहृदये सर्वदेहव्यापिन्यो नाड्यः संहताः समर्पिताः । सोऽय प्रकृत आत्मा सर्वप्राणयन्तर्बुद्धिसाक्षितया चरते चरति । पश्यन् शृण्वन् मन्वानो विजानन् वर्तत इत्यर्थः । तस्यान्त-करणोपाध्यनुविधायित्वेन कामक्रोधादिवृत्तिभिः जायमान इव हृष्टो जातो मुग्धो जात इति य लौकिका वदन्ति, तमेत आत्मानं ओमिति एवमोकारालम्बना-सन्तः यथोक्तप्रणवो धनुरिति कल्पनया ध्यायथ चिन्तयत । स्वात्मयाथात्म्यं जानताचार्येण शिष्येभ्यो यदुक्तव्यं तदुक्तम् । शिष्याणां निवृत्तकर्ममार्गत्वेनैते ब्रह्मविद्याविविदिषवः प्रवृत्ताः । तेषां निरन्तरायतया ब्रह्मातिमाशास्तीत्याह—स्वस्तीति । वः युष्माकं स्वाविद्यातमसः पाराय परकूलाय तमसोऽपह्ववता गतात् परस्तात् यत् सिद्धं ब्रह्ममात्रं तदाप्तये च निर्विघ्नं स्वस्त्यस्तु ॥ ६ ॥

ब्रह्मण माक्षात्कारानुगुण स्थानम्

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा सुवि ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठित ॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ७ ॥

तमोरूपभववारिधि तीर्त्वा स्वाविद्यातमसः परत्वेन योऽधिगन्तव्यः तन्महिमा कीदृशः ? इत्यत आह—य इति । यः सर्वज्ञः सर्ववित् इति पुरैव

व्याख्यातम् । पुनस्तं विशिनष्टि—यस्येति । द्यावापृथिव्यौ सूर्याचन्द्रमसौ सरितः समुद्राः स्थावरजङ्गमाश्च वसन्ताद्यृतवः अयने वत्सराः कर्तारः कर्माणि फलं चैतत्सर्वं यस्य आत्मनः शासने अलातचक्रवदजस्रं बभ्रमीतीत्येष महिमा भुवि विजयते । एवंमहिमा सर्वज्ञो देवः कुत्रासनमर्हति ? इत्यत आह—दिव्य इति । सर्वप्राणिबुद्धिप्रत्ययद्योतनत्वेन दिव्ये ब्रह्मोपलब्धिहेतुत्वात् ब्रह्मपुरे सर्वप्राणिहृदयावच्छिन्नव्योम्नि एष आत्मा प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते । वस्तुतः सर्वापह्वसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतयावशिष्टस्य न हि गमनागमनप्रतिष्ठादिः संभवतीत्यर्थः । स्वाज्ञादिदृष्ट्या तदेतदक्षरं विपरीतवद्यथावच्च भातीत्याह—मनोमय इति । स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तमनउपाधिकत्वात् मनोमयः अमूर्तमूर्तप्राणशरीरनेता । अस्मात् शरीरान्तरं प्रतिष्ठितोऽन्ने अद्यमानान्तपरिणामे बाल्याद्यवस्थाभिरुपचयापचयजुष्टे स्थूलशरीरे तत्रत्यहृदयाकाशं सन्निधाय तद्गतकामादिपाराग्भावावच्छेदेन जीवः तद्भृत्तिभावाभावप्रकाशकः प्रत्यक्सर्वप्राणिहृदयावभासकप्रत्यगभिन्नतया विश्वारोपापवादाधिकरणं ब्रह्म पराक्सापेक्षप्रतीचि विश्वारोपापवादायमानाधिष्ठेयसापेक्षा अधिष्ठाने ब्रह्मणि च सापेक्षप्रभवसविशेषकलनापह्वसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति यत् विज्ञानं जायते तदेव हि तद्याथात्म्यविज्ञानम् । तेन विज्ञानचक्षुषा धीराः ब्रह्मविद्वरीयासो यन्मार्त्यदुःखग्रामापह्वसिद्धं आनन्दमात्ररूपं सदामृतं यद्विभाति तत् स्वमात्रमिति पश्यन्ति उपलभन्त इत्यर्थः ॥७॥

ब्रह्मज्ञाने कृतकृत्यता

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

इत्थंभूतज्ञानफलं विशदीकरोति— भिद्यत इति । समष्टिप्रपञ्चापवादाधारः परः । व्यष्टिप्रपञ्चापवादाधारः प्रत्यगवरः यः स्वाधेयरूपसमष्टिव्यष्टिप्रपञ्चारोपापवादासापेक्षाधारगतहेयाशापह्वसिद्धो भवति, तस्मिन् परावरविभागैक्यासह-ब्रह्ममात्रे स्वावशेषतया दृष्टे सति अथ अस्य ब्रह्मविद्वरीयासो हृदयग्रन्थिः

भिद्यते । हृच्छब्देन स्वाविद्यापदतत्कार्यमुच्यते । अयशब्देन तदारोपापवादाधिकरण उच्यते । तयोः भास्यभासकाधेयाधारतादात्म्यसंबन्धो हि हृदयग्रन्थि ब्रह्ममात्रज्ञानखड्गेन भिद्यते विनाशमुपयातीत्यर्थः । संशयवता हृदयग्रन्थिभेदः कथम् ? इत्यत आह—छिद्यन्ते इति । पुरानुभूतलौकिकवैदिकविषयकसंशयाः परापरविषयकसंशयाश्च छिद्यन्ते । आगाम्यादिकर्मसु सत्सु कथं संशयनिवृत्तिः ? इत्यत आह—क्षीयन्ते इति । आगाम्यादिभेदेन कर्माणि त्रिविधानि । वर्तमानदेहानुष्ठितशुभाशुभात्मकं कर्म आगामीत्युच्यते । केवलशास्त्रजन्यज्ञानेन तत्स्थूलाशनिवृत्त्या तत्राश्लेषो जायते । तद्यथा “पुष्करपलाशो आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवविदि पापं कर्म न श्लिष्यते” इति श्रुतेः । अनन्तकोटिजन्मोपादानभूतसचितं कर्म । तद्विज्ञानेन आगामिसंचितार्धाशो विनश्यति । स्थूलदेहारंभकत्वेन यावद्देहभाविप्रारब्धकर्म तज्ज्ञानविज्ञानाम्ब्या न नश्यति । तस्य प्रवृत्तफलत्वेनानुभवनाशयत्वात् । यदि सम्यज्ज्ञानं जायते तदा आगाम्यादिकर्मत्रयस्थूलादिभागत्रयक्षीयते । तत्त्वज्ञानं चेत् तदर्धमात्राशोऽपि निःशेषक्षीयते । इत्थं व्याविद्धृदयग्रन्थिसंशयजालस्य अस्य तत्त्वज्ञानिन आगामिसंचितारब्धकर्माण्यपि निःशेषक्षीयन्ते अपह्वं यान्ति । ततो विद्वान् ब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

ज्ञेयस्य ब्रह्मणः स्वरूपनिरूपणम्

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

यज्ज्ञानसमकालं ग्रन्थिसंशयजालं छित्वा सूरयो ब्रह्ममात्रपदं भजन्ति तत्स्वरूपमपरे मन्त्रा अपि सोपायमाहुः—हिरण्मय इति । हृत्कमलविलसद्बुद्धिवृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशकप्रत्यग्भास्यत्वेन सहस्रवर्णोपमहिरण्मये परे प्रकृष्टे कोशे इव कोशे हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नाव्याकृताकाशे ब्रह्मोपलब्धिस्थाने तत्रत्यकामादिवृत्त्यवभासकप्रत्यक्चैतन्यं स्वाविद्यातत्कार्यरजआदिगुणत्रयास्पृष्टत्वेन विरजं ब्रह्म स्वस्वरूपेण सर्वत्रोपबृंहणात् । प्राणादिनामान्तषोडशकलावैरल्यात् निष्क-

लम् । अशुभ्रकलापह्वादेव तत् परमाक्षरं शुभ्रं स्वान्तर्गतेन यत्प्रत्यग्ज्योतिषाम्नि-
सूर्यादयोऽपि ज्योतिष्मन्तो भवन्ति तत् अग्न्यादिज्योतिषामपि ज्योतिः
सर्वाविभासकत्वात् । “ येन सूर्यस्तपति तेजसेन्द्रः ” इति श्रुतेः । तथा सर्वाव
भासक ब्रह्म केऽपि न जानन्तीत्यत आह—विदुरिति । यदेव ज्योतिषा
ज्योतिः तत् स्वमात्रमिति ये विदन्ति त आत्मविदः । त एव विदुः नेतर
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मण स्वप्रकाशत्वम्

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

कथं पुनर्ज्योतिषा ज्योतिष्वम् ? इत्यत आह—न तत्रेति । तत्र तस्मिन्
स्वात्मज्योतिषि सर्वाविभासकोऽपि सूर्यो न भाति । तथा न चन्द्रतारकं नेमा
विद्युतो भान्ति कुतोऽस्मद्गोचरोऽग्निः ? सूर्यादीनां ब्रह्मप्रकाशकताभावेऽपि स्वत
प्रपञ्चप्रकाशकता स्यादित्यत आह—तमिति । तमेव निष्प्रतियोगिकप्रकाशरूपेण
भान्तं परमाक्षरं अनुसृत्य सूर्यादिविशिष्ट विश्वं सर्वं भाति । तस्य भासा
सूर्यादिघटान्तविश्वं विभाति । तदेव हि ज्योतिषा ज्योतिः ब्रह्मैत्यर्थः ॥ १० ॥

विश्वमिथ्यात्वम्

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

ब्रह्मैव सर्वं ब्रह्मातिरिक्तविकारजातं सर्वं वाचारम्भणमात्रमिति निगमन-
स्थानीयमन्त्रेणोपसहरति—ब्रह्मेति । ब्रह्मैव उक्तलक्षण इदं असह्योक्तिकाद्यष्ट-
दृष्टिमोहे सत्यसति निष्प्रतियोगिकामृतम् । स्याद्ब्रह्मदृष्टिर्विकल्पिताः पूर्वादिदिशः
स्वज्ञदृष्ट्या तत्सर्वं ब्रह्मैवेत्याह—पुरस्तादिति । तथा पश्चाद्दक्षिणतश्चोत्तरेण

तथाधस्तात् ऊर्ध्वं, चशब्दात् आग्नेयादिविदिशोऽपि गृह्यन्ते । तदन्तरालं च स्वाविद्यापदकृत्स्न विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तभेदेन प्रसृतं प्रगत व्याप्त-
मित्यर्थः । किं बहुना ? ब्रह्मैवेद विश्वं वरिष्ठं ब्रह्मातिरिक्तसत्तावैरल्यत् । वस्तुत
स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तकलनापहवसिद्ध निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्र निःसपत्नमवशिष्यत इति
वेदान्तानुशासनम् ॥ ११ ॥

तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

जीवेशयोर्वैलक्षण्यम्

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥

ॐ “यया तदक्षरमधिगम्यते” इति परा विद्या उक्ता सफला ।
यदधिगमसमकाल स्वातिरिक्तहृदयग्रन्थिसंशयकर्मत्रयापहवसिद्धब्रह्ममात्राप्तिरभिहिता ।
“धनुगृहीत्वौपनिषद्” इत्यादिकल्पनया तदास्युपाययोगोऽभिहितः । इदानीं
तत्सहकारित्वेन सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानि इति भङ्गयन्तरेण ब्रह्मयाथात्म्य
तज्ज्ञानफलं च प्रकटयितुमादौ ससार्यससारित्वेन जीवेशौ परिकल्प्य तत्र
जीवस्येशोपासनाजन्यचित्तशुद्धिप्राप्यज्ञानसमकालं कृतकृत्यता सूत्रभूतोऽयं मन्त्र
आह—द्वा सुपर्णेति । द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ पक्षिविशेषौ । सयुजा सयुजौ
सर्वदा एकत्र युक्तौ सखाया सखायौ समानाख्यानौ । इत्थंविधौ जीवेशौ
समानं युगपत् उच्छेदनसामान्यात् वृक्षं शरीरं परिषस्वजाते वृक्षमेकं
सुपर्णाविव सश्रयत इत्यर्थः । क्षेत्रसंज्ञको हि वृक्षः—

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः । इति,

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

इति श्रुतेः स्मृतेश्च । इत्थंभूत वृक्षोपमशरीर कार्यकारणोपाधित्वेन यौ समाश्रितौ तयोरन्यः कार्योपाधिर्जीवः । पिप्पलं सुखदुःखलक्षणकर्मफल स्वदृष्टिवैचित्र्यात् स्वाद्वृत्ति अविवेकत उपभुङ्क्त इत्यर्थः । तदन्यः कारणोपाधिरीश्वरस्तु निरावृतक्रियाज्ञानेच्छाशक्तित्वेन पिप्पल अनश्नन् नाश्नाति तत्प्रवृत्तिनिमित्तसत्तारूपेण अभिचाकशीति उदासीनस्वभावांऽपि प्रेरकवत् पश्यति । राजवत् दर्शनमात्रं हि प्रेरयितृत्वम् ॥ १ ॥

जीवस्य ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मत्वम्

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

तत्र जीवस्य स्वाज्ञानस्वज्ञानाभ्या बन्धमोक्षावुपन्यस्यति -- समान इति । स्वाज्ञानतः समाने पुरोक्तशरीराभिधानवृक्षे पुरुषः जीव स्वाविद्याकामकर्म-तत्फलशैवालवेष्टितालाबुः समुद्रजल इव देहात्मभावनयामुष्य पुत्रो नसा कृशः स्थूलः रजस्तमभादिगुणीत्येवं शरीरे निमग्नः नितरा मज्जति । ततः स्वाज्ञानरूपया अनीशया जायते म्रियते दारपुत्रादिबान्धवैः सयुज्यते वियुज्यते दारपुत्रादिप्रभवहर्षविषादतः स्वयमपि हृष्टोऽहृष्टश्च भवति । किं जीवितेनेतःपरं किं कर्तव्यमिति मुह्यमानः सन् अनीशया शोचति । इत्थं बहुधा सन्तप्यते । ततः प्रेततिर्यङ्मनुष्यादियोनिषु भूत्वा भूत्वा स्वज्ञानावधि संसरन् बध्यत इत्यर्थः । स कदाचिद्नन्तकोटिजन्मसुकृतपरिपाकवशात् सत्सद्गतिलब्धविवेको भूत्वा कर्मभिर्योगिभिः साधनचतुष्टयसंपत्त्यासादितपारमहंस्यधर्मलंकारमुनिभिश्च जुष्टं सेवितं वृक्षोपाधिविलक्षण ध्यायन् पश्यति । स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तमूला-विद्याबीजाशयोगप्रभवसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वकारणत्वादिमहिमानं विभूर्ति च माया-कृतं वस्तुतः स्वातिरिक्तमायातत्कार्यापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रस्वरूपोऽसा-वीश्वर इति यदा जीवः पश्यति तदाऽयं स्वातिरिक्तमस्तिनास्तीति वीतहर्षशोको भवति । शोचनीयादिविषयवैरल्यात् स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

जीवस्य ब्रह्मात्मत्वविवरणम्

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्रसूत्रितार्थमन्योऽपि मन्त्रः सविस्तरमुपक्रामति—यदेति । यदा यस्मिन् काले स्वातिरिक्त नश्वर स्वयमेव सत्यमिति च पश्यतीति पश्यः साधकः साधनान्तरनैरपेक्षयेण स्वयंप्रकाशरूपत्वात् रुक्मवर्णं स्वाज्ञदृष्ट्या सर्वकर्तारं ईशितव्यप्राण्यदृष्टतः ईशम् । वस्तुतः पूर्णत्वात् पुरुषं निरुपाधिसोपाधिकाभ्या ब्रह्मयोनि वस्तुतो निष्प्रतियोगिकचिद्भातुं स्वमात्रमिति वा पश्यते पश्यति । तदा तत्समकाले विद्वान् पश्यः पुण्यपापोपलक्षितव्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चकलने विधूय मिथ्यात्वेन निरस्य तन्निरसनेऽपि निरञ्जनः सन् निरतिशयत्वेन परमं स्वातिरिक्तवैषम्यापह्नवसिद्ध साम्यं सत्तासामान्यं स्वमात्रमिति उपैति प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मात्मज्ञानिनं स्तुतिः

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी ।

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

इत्थं विद्वत्स्वरूपमाचष्टे—प्राण इति । “प्राणस्य प्राणः” इति श्रुति-निर्दिष्टद्वितीयप्राणशब्दलक्षितः परमात्मैव । प्राणो ह्येष प्रकृतः परमात्मा । ब्रह्मादिस्तम्बान्तसर्वभूतैः—“इत्थं भूतलक्षणे” तृतीया—तत्तद्भूतप्रत्यगभिन्न-ब्रह्मरूपेण विभाति । वस्तुतश्चिन्मात्ररूपेण वा विभाति । योऽयं विद्वान् यस्तमात्मानं अयमहमस्मीति विजानन् नातिवादी भवते भवति । अतीत्य सर्वान् अन्यान् वादिनो वदितुं शीलमस्येति अतिवादी अपरविद्यादृष्टिः । तद्विपरीतः परविद्यादृष्टिस्तु ब्रह्मातिरिक्तवादिवैरल्यात् कान् अतीत्य वदेत् ? अतो नातिवादी तूष्णीं स्वस्थ इत्यर्थः । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, तत्

केन क पश्येत् ? तत् केन कमभिवदेत् ? ” इत्यादिस्वातिरिक्तदर्शनवदनासभव-
श्रुतेः । तथा चेत् क्रीडारत्यादिक कुत ? इत्यत आह-- आत्मेति । यस्य
आत्मन्येव दारादिबाह्यसाधननैरपेक्षयेण क्रीडा स आत्मक्रीडः । तथा
आत्मन्येव रतिः प्रीतिः यस्य स आत्मरतिः । तथा ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रिया
यस्य सोऽय क्रियावान् । यद्वा--आत्मरतिरेव क्रिया अस्य विद्यत इति
बहुक्रीहिमतुर्बर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । आत्मरतिक्रियेत्यत्र केचिदेवमाहुः--आत्म
रतिशब्देन ज्ञानं, क्रियाशब्देन कर्म, तयोः समुच्चयार्थमिति । तदसाधु ।
समुच्चयकारिणो ब्रह्मविदा वरिष्ठ इत्युक्तिरपि विरुध्यते । निवृत्तवाह्यक्रियन्त्येव
हि आत्मक्रीडात्मरतित्वेन ब्रह्मविद्वरिष्ठतोपपद्यते । तम.प्रकाशयोर्युगपदेकत्र
स्थितिवत् बाह्यक्रियात्मरत्योर्युगपन्नहि संभवोऽस्ति । तस्मान् हि समुच्चयपक्ष-
साधुतामर्हति । अपरविद्याविषयस्य पुरैव न्यक्कृतत्वात् । “ तमेवंकं जानथ
आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ ” इति, “ वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था ”
इत्युक्ताः । वक्ष्यति च यस्तु ध्यानादिक्रियावान् संन्यासी स ह्यात्मक्रीड-
आत्मरतिक्रियावान् ब्रह्मविदा वरिष्ठः प्रधानो भवति ॥ ४ ॥

ब्रह्मज्ञानसाधनकथनम्

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यज्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतय. क्षीणदोषाः ॥

ब्रह्मिष्ठताहेतुसत्यादिसाधनान्युपदिशति--सत्येनेति । परप्रियहितयथार्थ-
वचसा सत्येन नित्यमात्मा लभ्य इति सम्यज्ज्ञानेनेति च सर्वत्रानुषज्यते ।
तथा सर्वेन्द्रियमानसैकाग्र्यलक्षणेन तपसा तदुपेयसम्यज्ज्ञानेन नित्यमात्मा लभ्य
इत्यर्थः ।

कर्मज्ञानाक्षमनसामैकाग्र्यं परमं तपः ।

इति स्मृतेः । न ह्येवं चान्द्रायणादितपसा स्वातिरिक्तसर्वापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रवेदनं
हि सम्यज्ज्ञानम् । तेनाव्यवधानेन लभ्यः । अष्टाङ्गमथुनविरलब्रह्मचर्येणेत्यादि

सम्यज्ज्ञानाप्तावुपाय इत्यर्थः । न ह्यसत्यवचसोऽतपसोऽब्रह्मचारिणश्च सम्य-
ज्ज्ञानमुदेति, “ न येषु जिह्ममनृत न माया च ” इति श्रुतेः । एवसाधनलभ्य
आत्मा कीदृशः ? इत्यत आह—अन्तरिति । अन्तःशरीरे शरीरान्तर्विद्यमान-
हृत्पुण्डरीकाकाशे क्षीणस्वातिरिक्तदृष्टिदोषाः यतयः सन्यासिनः यं स्वमात्रधिया
पश्यन्ति उपलभन्ते, सोऽय हृदयान्तरवभासकः प्रत्यक्ज्योतिर्मयः स्वय-
प्रकाशरूपत्वात् अशुभ्रभास्यसापेक्षभासकत्वहेयाशापहवसिद्धो निष्प्रतियोगिक-
शुभ्रः । स ह्यात्मा नित्यं सत्यादिसाधनयुक्तसन्याससम्यज्ज्ञानलभ्य इत्यर्थः ॥९॥

सत्यस्य स्तवः

सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।

येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

यतः सम्यज्ज्ञानाद्यसाधनं सत्यं अतः सत्ये नृणामादरार्थं स्तौति—
सत्यमिति । सत्यमेव जयते नानृतं न हि पुरुषाश्रय विना सत्यानृतयोर्जयः
पराजयो वास्ति । सत्यवादिना अनृतवादी अभिभूयत इति यतो लोकप्रसिद्धिः
अतः सत्यस्य बलवत्साधनत्वं युक्तमित्यर्थः । किञ्च, सत्यस्य साधनातिशयत्वं
शास्त्रतोऽप्यवगम्यत इत्याह—सत्येनेति । यथाभूतवादव्यवस्थापकसत्येन
विततो विस्तीर्णो देवयानाख्यः पन्थाः प्राथम्येन प्रवृत्तः । येन पथा
मायातत्कार्यविरलब्रह्मदर्शनवन्त ऋषयः सर्वत्र विगततृष्णातो ह्याप्तकामाः
प्राप्तमनोरथा भूत्वा ब्रह्मलोकमाक्रमन्ति । यत्र सत्याख्यसाधनस्य परमं प्रकृष्टं
पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं तत् हैरण्यगर्भं धाम तद्गतहेयाशापहवसिद्धं
परतत्त्वं वा सत्येन विततमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ब्रह्मणो विज्ञानभेदेन नेदिष्ठतादवीयस्ते

बृहच्च तद्विव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।

दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्वहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

किधर्मकं तत् ? इत्यत आह—बृहदिति । स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिवैपरीत्यात्
 हिरण्यगर्भरूपेण स्वेन रूपेणापि बृहन् महच्च । सूत्रप्रत्यग्रूपेण सर्वतो व्यापित्वात् ।
 नदेतत् प्रकृतं ब्रह्म दिव्यं देदीप्यमानरूपत्वात् । अचिन्त्यरूप करणग्रामा-
 गोचरत्वात् । सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं केशकोट्यंशैकभागादपि सुसूक्ष्मतर वस्तु ।
 सर्वकारणं सदा आदित्यसोमाद्याकारेण विभाति दीप्यते । स्वाज्ञानामत्यन्ता-
 गम्यतया दूरात्सुदूरे विप्रकृष्टदेशे वर्तते । विदुषामात्मतया तत् ब्रह्मचैतन्य-
 मन्तिके च दहरपुण्डरीकेऽपि वर्तते । “य आकाशे तिष्ठन्” इत्याद्याका-
 शाद्यन्तरश्रुतेः । अन्तिके च वर्तते इत्यर्थं निदर्शयति—पश्यत्स्विति । प्रत्यग्रभावेन
 पश्यत्सु बुद्धिलक्षणगुहायां तद्गतकामादिवृत्तिभावाभावप्रकाशकतया विद्वद्भिः
 निगूढं लक्ष्यते । तत्रस्थमप्यविद्वद्भिः न लक्ष्यते ॥ ७ ॥

ब्रह्मण शुद्धसत्त्वमात्रगोचरता

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥

तदुपलब्धिसाधन किम् ? इत्यत आह—न चक्षुषेति । केनचिदपि चक्षुषा
 न गृह्यते अरूपत्वात् । नापि वाचा तस्य अनभिधेयत्वात् । तथान्यैर्देवैः
 इतरेन्द्रियैरपि । सर्वप्राप्तिसाधनलक्षणतपसापि तथा श्रौतस्मार्तकर्मणापि न
 गृह्यत इति सर्वत्रानुषज्यते । अपरविद्यातत्फलविलक्षणत्वात् । किं पुनस्त-
 त्साधनम् ? इत्यत आह—ज्ञानेति । सर्वप्राण्यन्तःकरणाविद्यातुर्यभागत्वेन यन्निष्पन्नं
 तद्भिः ज्ञान ब्रह्मदर्शनहेतुत्वेन प्रसिद्धम् । तूलाविद्यास्थूलादिभागत्रयावृतदृष्टीना
 न हि तज्ज्ञानप्रसादो भवति । ततः सन्निहितमप्यात्मतत्त्वं न हि प्रकाशते ।
 नित्यादिकर्मतपोयोगफलार्पणसन्तुष्टेश्वरप्रसादतः स्थूलास्थूलादिभागत्रयावृतौ भिन्नाय
 अथ ज्ञानप्रसादो भवति । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः विशुद्धचित्तो योगी
 ब्रह्मदर्शनयोग्यो भवति । ततो विशुद्धान्तःकरणत्वहेतोः प्राणादिनामान्तषोडश-

कलापह्ववसिद्धं निष्कलं स्वावशेषधिया ध्येयमात्मान स्वमात्रमिति पश्यते पश्यति । विशुद्धसत्त्वोऽयमात्मान पश्यति ससाधनम् ॥ ८ ॥

तस्यैव प्रपञ्च

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश ।

प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

तत्स्वरूपमुपन्यस्यति—एष इति । एष प्रकृत आत्मा निरुपाधिक-दृष्ट्यामणुत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वेन चेतसा प्रत्यग्भावापत्तेन मनसा वेदितव्यः । स कीदृशः ? इत्यत आह—यस्मिन्निति । यस्मिन् प्राणवायुः प्राणापानादिभेदेन पञ्चधा संविवेश । किञ्च स्वविकल्पितप्रजानां प्राणैरिन्द्रियैस्साकं चित्तं तदुपलक्षितान्तःकरणवृत्तिकदम्बं सर्वं तैलव्याप्ततिलवत् अग्निव्याप्तकाष्ठवच्च ओतं व्याप्तम् । सोऽयमात्मा यस्मिन् स्वातिरिक्ताशुद्धभ्रमविरलतया विशुद्धे चेतसि विभवति निर्विशेषमात्मान प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मज्ञानिनं सर्वकामास्यास्तव

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।

तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

इत्थमात्मानं यो वेद तस्य तद्रूपत्वेन तमर्चयता स्वेप्सितार्थफलमाह—यमिति । योऽयं विशुद्धसत्त्वः आत्मवित् प्रायशो ब्रह्मातिरिक्तं न हि किञ्चित् स्मरति । यदि कदाचित् लीलया देवपित्राद्यावासाहं यं यं लोकं स्वर्गादिकं मह्यं अन्त्यस्मै वा भवेदिति मनसा संविभाति संकल्पयते । किञ्च तत्तल्लोकगत-कामेषु यांश्च कामान् भोगान् कामयते प्रार्थयते, तं तं लोकं तांश्च कामान् भोगान् जयते प्राप्नोति । तस्मादात्मज्ञं भूतिकामं ऐहिकामुष्मिकसपत्

तद्विरलब्रह्मसंविद्धा भूतिशब्दार्थः । तदिच्छन् पादप्रक्षालननमस्कारादिना अर्चयेत् ।
तत्प्रसादतः स्वदृष्टिनिमित्तब्रह्मज्ञान तत्फलमपि ब्रह्मविदर्चको लभेदित्यल—

परमाद्वैतनिष्ठाय पराय परयोगिने ।
शरीरमर्थं प्राणाश्च प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः ॥
परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठस्य परयोगिनः ।
शुश्रूषाशुद्धविद्यायाः साधन हि न संशयः ॥

इति स्मृतेः ॥ १० ॥

तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः

परब्रह्मज्ञानिनोऽमृतत्वम्

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र ह्येव विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।

उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

“ आत्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ” इति यदुक्तं तत्र निष्कामसकामधिया ब्रह्म-
विदुपासकानां “ ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति, ” “ स कामभिः जायते तत्र तत्र ” इति
च फलभेदप्रकटनपूर्वकं निर्विशेषब्रह्मज्ञानफल प्रकटयितुमुत्तरो ग्रन्थ आगम्यते—
स वेदेति । एतदुक्तलक्षणं परं ब्रह्म धाम सर्वोत्कृष्टब्रह्मयाथात्म्यस्वरूपम् ।
यतः सोऽयं विद्वान् वेदं यत्र ब्रह्मविदात्मनि परब्रह्मधाम्नि स्वाज्ञदृष्ट्या विश्वं
निहितं समर्पितं आरोपितं सत् सत्यवत् भाति । आरोपस्याधागातिरिक्त-
सत्तावैरल्यात् । यश्च ब्रह्मवित् सर्वाधारतया भाति,

मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥

इति श्रुतेः । तमपि एवंविधं अशुभ्रस्वातिरिक्तवैरल्यात् शुभ्रं पूर्णब्रह्मभावा-
रूढत्वात् पुरुषं आत्मयाथात्म्यज्ञं ये ह्यकामा मुमुक्षवो लौकिकापरविद्या-
विषयकविभूतिवितृष्णा भूत्वा उपासते परब्रह्मधियेत्यर्थः । ते हि धीराः
ब्रह्मविद्दृष्टिपूर्ताः सन्तः शुक्र शुक्ल नृबीजं शरीरोत्पत्तिकारणं अनेकयोनि-
प्राप्तिलक्षणं अतिवर्तन्ति अतिक्रम्य तत्पद भजन्त इत्यर्थः । यत एवमतः
सर्वथा तमात्मज्ञं पूजयेदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

सकामस्योपासकस्य निष्कामस्य च व्यतिरेकः

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र ।

पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

सकामधिया ब्रह्मविदुपासनाफलमनुक्रामति—कामानिति । यस्तु ब्रह्मात्म-
विद्वरिष्ठं सामान्यधिया उपास्य तत्सकाशात् प्राकृतविभूतिविषयककामान्
मन्यमानस्सन् कामयते प्रार्थयते, स कामी तैः कामभिः धर्माधर्मविषयक-
कामैः तत्र तत्र जायते । यत्र यत्र कामाः स्वेषितविषयनिमित्ततया पुरुषमज्ञ
नियोजयन्ति तत्र तत्र तैरेव कामैरावेष्टितो जायते । यस्तु परमार्थचिन्तया
प्राकृतभूमिषु पर्याप्तकामो भवति आत्मकामत्वात्, तस्य आत्ममात्रपर्याप्त-
कामस्य स्वाविद्यातत्कार्यप्राकृतभूतिवैमुख्यपूर्वकं येनात्ममात्रे मतिः कृता तस्य
कृतात्मनस्तु इहैव तिष्ठत्येव कलेबरे सर्वे धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः कामाः
प्रविलीयन्ति विलयमुपयान्ति । न हि पुनर्जायन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

ब्रह्मभावमीहमानस्यैव ब्रह्मप्राप्ति

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

आत्मलाभान्न ह्यपरो लाभो विद्यते तद्वाभाय प्रवचनादय उपायाः स्युः
 इत्यत आह—नायमिति । अनात्मापहवसिद्धोऽयमात्मा वेदशास्त्रजालप्रवचनेन
 कृतस्नाध्ययनेन न हि लभ्यः । तथा ग्रन्थार्थधारणशक्तिमन्मेघयापि न लभ्यः ।
 नापि बहुना श्रुतेन बहुधा कृतश्रवणेनापि न लभ्य इत्यर्थः । तर्हि केन लभ्यः ?
 इत्यत आह—यमेवेति । यं परमात्मानमेव एष विद्वान् निष्प्रतियोगिकस्व-
 मात्रमिति वृणुते प्राप्तुमीहते, तेन वरणेन एष आत्मा लभ्यः । न ह्यन्येन
 साधनान्तरेण सर्वप्रत्यगभेदेन नित्यलब्धस्वभावोऽपि स्वातिरिक्तास्तितारणच्छन्नो
 न हि लभ्यते । सर्वापहवसिद्धब्रह्ममात्रबोधरविणा स्वात्मावरणध्वान्ते विनाशिते
 नित्यलब्धतया स्वात्मलाभो भवतीत्याह—तस्येति । तस्यैष आत्मा या पुरा
 स्वातिरिक्तास्तितारणच्छन्नेव भाता, प्रबोधतः तद्दृष्ट्यावृतौ भिन्नाया अथ तामेव स्वा
 स्वयाथात्म्यरूपिणी तनुं वृणुते प्रकाशयति । असह्यौकिकाद्यष्टदृष्टिमोहे सत्यसति
 निरावृतसकृद्भानरूपेण स्वयमाविर्भवति । यत एवमतः स्वातिरिक्तापहवपूर्वक
 निष्प्रतियोगिकात्ममात्रबोधो ह्यात्मलाभसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

विवेकवैराग्यमूलसंन्यासेन ब्रह्मप्राप्तिः

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तप्तो वाप्यलिङ्गात् ।

एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

तादृशप्रबोधसाधनानि कानि ? इत्यत आह—नायमिति । यथोक्तलक्षणो-
 ऽयमात्मा निष्प्रतियोगिकस्वात्ममात्रप्रबोधसहकारिबलं स्वातिरिक्तप्रपञ्चनिरासक-
 तीव्रतमवैराग्यं तद्रहितेन बलहीनेन न लभ्यः । नापि स्वदेहदारपुत्रादौ
 अहममाभिमानपूर्वकं स्वात्मतत्साधनविस्मरणं प्रमादः । तस्मात् प्रमादान्,
 तपः ज्ञानं लिङ्गं संन्यासः स्वातिरिक्तसंन्यासविरलज्ञानात् न हि लभ्यते ।
 यस्तु विद्वान् एतैः बलाप्रमादसंन्याससहकृतज्ञानोपायैः अनवरतं यतते प्रयतते
 तस्य एष आत्मा भ्रान्त्यात्तजीवभावमुत्सृज्य प्रत्यग्रूपेण ब्रह्मधाम ब्रह्मयाथात्म्य-
 रूपेण विशते प्रविशति । स्वान्यविस्मारकतया स्वयमेव विजृम्भत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ब्रह्मज्ञानिनः सर्वात्मता

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।

ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मान. सर्वमेवाविशन्ति ॥ ९ ॥

ब्रह्मधामप्रवेशः कथम् ? इत्यत आह—संप्राप्येति । बाह्यतृप्तिसाधनवैमुख्य-पूर्वकं केवलज्ञानेनैव तृप्ताः । परमात्मभावकृत आत्मा अन्तःकरण येषां ते कृतात्मानश्च । रागिणां कृतात्मता कथम् ? इत्यत आह—वीतरागा इति । विगलितरागादिदोषा इत्यर्थः । इन्द्रियेन्द्रियार्थव्यापृतानां वीतरागता कुतः ? इत्यत आह—प्रशान्ता इति । उपरतबाह्यान्तःकरणा इत्यर्थः । इत्थं दर्शन-विशिष्टा ऋषयो ये धीराः युक्तात्मानः सन्तः एनमात्मानं सर्वगं सर्वतः संप्राप्य सर्वमेव आविशन्ति । एव ब्रह्मविद उपाधिनिर्मुक्तघटाकाशवत्स्वाति-रिक्तसर्वप्रपञ्चापह्वसिद्धं ब्रह्मधाम प्रविशन्तीति भावः ॥ ९ ॥

ब्रह्मज्ञानेन प्रपञ्चबाधे मुक्ति

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तार्थमेव विशेषणान्तरेण स्पष्टयति—वेदान्तेति । वेदान्ता उपनिषदः तदर्थविचारजं ज्ञानं विज्ञानं तेन तस्यार्थः तद्गोचर आत्मा यः सुनिश्चितः ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । केवलब्रह्मनिष्ठानुकूलसर्वकर्मपरित्यागलक्षणसंन्यास एव योगः तस्मात् । यतनशीला यतयः । संन्यासयोगादेव शुद्धसत्त्वप्रधानाः सन्तः ते ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । ब्रह्मविदा बहुत्वाद्ब्रह्मलोकेष्विति बहुवचनं ब्रह्मणीत्यर्थं । स्वातिरेकेण यत्परमन्धदिव भाति तस्य अन्तं अवसानं, यत्सम्यज्ज्ञानं कलयति स परान्तकालः तस्मिन् परान्तकाले । सम्यज्ज्ञाने सति तत्समकालं परममृत अमरणधर्मकं ब्रह्मैव येषां ते परामृताः जीवन्नेव ब्रह्मभावमापन्नाः सन्तः विभिन्नघटाकाशवत् निःस्नेहदीपवच्च मुच्यन्ति निर्वृति

उपयान्ति । सर्वे ब्रह्मविद्वरिष्ठाः सर्वापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रतया पर्यवसन्ना इत्यर्थः । ततो न हि तद्गति केऽपि न जानन्ति । ब्रह्मणि पर्यवसन्नाना ब्रह्ममात्रत्वात् । “अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः” इति,

शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य वा ।

पदं यथा न दृश्यन्ते तथा ज्ञानवतां गतिः ॥

इति श्रुतेः स्मृतेश्च । स्वाज्ञाना गते. देहादिपरिच्छिन्नत्वेन तद्गतिर्द्रष्टु शक्या । साध्यसाधनभिदाकबलितत्वात् । ब्रह्म तु परिच्छेदत्रयापह्ववसिद्धम् । तद्भावमा-
पन्नस्यापि तथात्वात् । सोऽयं विद्वान् स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ज्ञानिनो देहादेर्ब्रह्मात्मता

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

सधातावच्छिन्नजीवस्य स्वप्रबोधतः स्वभावसिद्धौ देहारंभकप्राणादिकलाना
का गतिः ? इत्याशंक्य स्वाज्ञानप्रभवाणा स्वाज्ञानावधिकत्वात्स्वाज्ञानापह्ववसमकाल
ता अपि स्वकारणेन समं ब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना भवेयुर्गित्याह—गता इति ।
जीवस्य स्वज्ञानतः स्वभावापत्तौ व्यष्टिसमष्ट्यात्मकदेहाद्यारम्भकत्वेन प्रश्नोप-
निषत्परिपठिताः प्राणादिपञ्चदशसंख्याकाः कलाः स्वस्वकारणायमानप्रतिष्ठा
गताः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयाबहुवचनम् । तथा पञ्चदशसंख्याका देवाश्च
ज्ञानकर्मेन्द्रियान्तःकरणपञ्चकभेदाः श्रोत्रादयः सर्वे दिगादिप्रतिदेवतासु गताः
विलय प्रपन्ना इत्यर्थः । तथा आगामिसचितारब्धकर्माणि निष्प्रतियोगिक-
निर्विशेषब्रह्मप्रबोधसमकालं प्रलय स्वकारणे गतानीत्यर्थः । स्वात्तान्तःकरणो-
पाधिना विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः विज्ञानमयात्मा जीवश्च तस्य स्वाज्ञानप्रभवो-
पाध्यपह्ववप्रबोधसमकालं प्राणादयः सर्वे परे अव्यये ब्रह्मणि एकीभवन्ति
ब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना भवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सदृशान्त नामरूपप्रहाणेन ब्रह्मावाप्ति

यथा नद्यः स्यन्दमाना. समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

इतश्च दृष्टान्तपूर्वकं ब्रह्मणि परिसमाप्तिं दर्शयति—यथेति । यथा समुद्रे महता वेगेन स्यन्दमाना गङ्गाद्या नद्यः समुद्रं प्राप्य पुरात्तगङ्गादिनामरूपे विहाय अस्तं अदर्शनता गच्छन्ति ; तथैवं विद्वान् स्वाविद्याकृतनामरूपात् विमुक्तः सन् स्वाविद्यापदतत्कार्यात्तदारोपापवादाधिकरणं परं तद्रतहेयाशा-पहवसिद्धं परात् परं स्वमात्रतया दीप्यमानत्वात् दिव्यं निष्प्रतियोगिकपूर्ण-रूपत्वात् पुरुषं स्वमात्रतया उपैति । श्रेयसो विघ्नबाहुल्याद्ब्रह्मविदपि नरभूतदेवैः विघ्नितो ब्रह्माप्राप्य अन्या गतिं गच्छेदित्याशङ्क्य ब्रह्मवेदनात् पुरा यद्यपि नरादयो विघ्नं कुर्वन्तु तद्ब्रह्मवेदनसमकालं “ तस्य ह न देवाश्च नामूल्या ईशते ” इति श्रुत्यनुरोधेन सर्वेऽप्यनुकूलतां भजन्ति ॥ ८ ॥

ब्रह्मविद्याफलश्रुति

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

वस्तुतो ब्रह्मातिरिक्तनरभूतदेवादिवैरल्याद्वेदनसमकालं ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति निगमयति—स य इति । यः कश्चित् विद्वान् सर्वापहवसिद्धत्वेन यत् परमं तत् परमं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति वेदं तद्वेदनसमकालं स ब्रह्मैव भवति । अस्य कुले शिष्यवर्गे वा अब्रह्मवित् न हि भवति । तत्परंपरा ब्रह्मवित्पदमेव भजतीत्यर्थः । न च,

नरविघ्नं कार्तवीर्याद्भूतविघ्नं तु दौर्गिकात् ।

शारभाद्देवविघ्नं च निराकुर्यात् त्रयं बुधः ॥

इति पुराणवचनानुरोधेन विघ्नत्रयशान्त्यर्थं देवतात्रयमुपास्यमिति वाच्यम् ; ब्रह्म-
मात्रावगतेः निर्वर्त्यविघ्नत्रयतन्निवर्तकदेवतात्रयतद्गतहेयाशापह्ववपूर्वकत्वात् वेदन-
समकालं ब्रह्मविद्ब्रह्मेत्यर्थः । शोकपापग्रन्थिसत्त्वात् ब्रह्मविदो ब्रह्ममात्रता
कुतः ? इत्यत आह—तरतीति । निमित्ताभावान्न हि शोकादेरवकाशः । यदि
स्वाज्ञहृष्ट्या स्यात्तदपि वेदनसमकालमेव कैवल्यनिमित्तं शोकं तरति । पुण्यपाप-
लक्षणं पाप्मानं तरति । हृदयगुहाश्रयाविद्याग्रन्थिभ्यः पुरैव विमुक्तः सन्
अधुनाप्यमृतो भवतीव भवति । “ भिद्यते हृदयग्रन्थिः ” इत्यादेरुक्तत्वात् ॥९॥

ब्रह्मविद्योपदेशप्रकारे ऋक्सम्मति

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः

स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत

शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

अथ ब्रह्मविद्यासंप्रदायं दर्शयन्नुपसंहरति—तदिति । इत्थं विद्यासंप्रदान-
विधानं ऋचा मन्त्रेण अभ्युक्तम् । क्रियावन्तः विध्युक्तकर्मानुष्ठातृत्वात् ।
श्रोत्रियाः अधीतवेदेवेदाङ्गत्वात् । “ एका शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति ” इति
बोधायनोक्तेः । तथा अपरब्रह्मनिष्ठाः परब्रह्मबुभुत्सवः स्वयं श्रद्धयन्तः एकर्षिं
अग्निं जुह्वते जुह्वति । तेषां अधिकारिणामेव एतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयात् ।
यदधर्वाणां शिरसि अग्निधारणलक्षणं व्रतं प्रसिद्धं भवति तत् विधिवत्
यथाविधानं यैस्तु चीर्णं तेषामेव यत् सत्यमक्षरं पुरुषाख्यं तद्वदेत ॥ १० ॥

यथोक्ताधिकारिभिन्नस्यानर्हत्वमाचार्यपूजनं च

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

पुरा एवं ऋषिः अङ्गिरा नाम विधिवत् पृष्ठवते शौनकाय उवाच ।
तदन्योऽपि श्रेयोऽर्थिने ब्रूयादित्याह—तदेतदिति । इत्थं “ब्रह्मा देवाना”
इत्यादि ब्रह्मवित्संप्रदायप्रवर्तकं एतत् ग्रन्थजातं अचीर्णव्रतो नाप्यधीते न
पठति । विधिवत् चीर्णव्रता अधीतविद्या सफला भवतीति समाप्ता हि ब्रह्मविद्या ।
सा येभ्यः पारंपर्यक्रमेण प्रवृत्ता तेभ्यो नमः । ये सर्वापह्ववसिद्धं परं ब्रह्म
स्वमात्रमिति दृष्टवन्तः ते परमर्षयः । भूयो भूयोऽपि तेभ्यो नमः । द्विर्वचन
मुण्डकोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थम् ॥ ११ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

लिखितं स्याद्विवरण मुण्डकस्य स्फुटं लघु ।

एतद्विवरणग्रन्थो द्व्यशीत्यधिकषट्छतम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे पञ्चसङ्ख्यापूरक
मुण्डकोपनिषद्विवरण सम्पूर्णम्

श्रीगौडपादीयकारिकासहिता

माण्डूक्योपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः

आगमप्रकरणम्

ओङ्कारस्य सर्वाधारत्व चतुष्पात्त्वं च

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भ-
विष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार
एव ॥ १ ॥

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥

माण्डूक्योपनिषद्द्रुढपराभूमिवरासनम् ।
प्रतियोगिविनिर्मुक्ततुर्यतुर्यहरि भजे ॥
नत्वा श्रीगुरुपादाब्जतुर्यतुर्याप्तिमिच्छताम् ।
माण्डूक्योपनिषद्द्रुढपरमाशय उच्यते ॥

अथ खलु अथर्वणवेदप्रविभक्तमण्डूकशाखामस्तकतुर्यतुर्यस्वरूपप्रतिपाद-
कत्वेन सर्ववेदान्तसारिष्ठमाण्डूक्योपनिषत् विजृम्भते ।

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपासि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सप्रहेण ब्रवीमि ॥

ओमित्येतत् ।

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बन परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

“एतद्वै सत्यकाम पर चापरं च ब्रह्म यदोकारः”, “ओमिति ब्रह्म, ओमितीदं सर्वम्, ओमित्यात्मान युञ्जीत, ब्रह्मप्रणवः षोडशमात्रात्मकः, ओङ्काराप्रविद्योतं तुर्यतुरीयम्”,

माण्डूक्यमेकमेवालं मुमुक्षुणा विमुक्तये ।

इत्यादिश्रुतिप्रकटितमहिमेय ब्रह्मप्रणवार्थतुर्यतुर्यप्रकाशिनी माण्डूक्योपनिषत् गुरु-
शिष्यसंवादरूपाख्यायिकामन्तरावान्तररूपेण प्रवृत्ता हि । समस्तप्राण्यदृष्टतो
निर्हेतुकतया श्रुतेः प्रवृत्तिर्विद्यास्तुत्यर्था । हिमवत्पृष्ठासनो गौडपादाचार्यः
श्रीशुकमुखान्माण्डूक्योपनिषद्गूढाशय विज्ञाय स्वयं जाग्रज्जाग्रदाद्यविकल्पानुज्ञैक-
रसान्तचतुष्पञ्चदशकलनापह्ववसिद्धं तुरीयतुरीयं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति
प्रबोधसमकालं कृतकृत्यपद प्रपद्याथ सर्वभूतानुकम्पया तामेतामुपनिषद
व्याचिख्यासोगौडपादाचार्यस्य माण्डूक्यगूढाशयानुवादिन्यः श्रुतयः खिलश्रुतयो
मन्त्राश्च प्रादुर्बभूवुः सहस्रशः । तत्र काश्चिन्मन्त्रान् प्रधानतश्चतुष्पाद-
गोचरचातुर्मात्रालंकृतमाण्डूक्योपनिषदः प्रत्यंशं विभागशो योजयामास ।
तस्य आगमप्रधानत्वेन ओङ्कारयाथात्म्यनिर्णायकत्वात् तदिदमागमप्रकरण-
मुच्यते । शिष्टश्रुतिमन्त्रजातमर्थतः संगृह्य कारिकारूपेण प्रकरणत्रय रचयामास
वैतथ्याद्वैतालातशान्तिभेदात् । तत्राद्यप्रकरणे अभिधानाभिधेयात्मकजाग्र-
ज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनापह्ववसिद्धतया निष्प्रतियोगिकतुर्यतुर्यमात्रमवशिष्यत
इत्युक्तम् । तत्र केचिद्ब्रह्मातिरिक्तजाग्रज्जाग्रदादेरात्मत्वसत्यत्वादिक मन्यन्ते ।
तच्छशविषाणवदसदिति प्रकटयितुं वैतथ्यप्रकरणं प्रवृत्तम् । तथा च
वक्ष्यति—

नात्मभावेन नानेद न स्वेनापि कथचन ।

न पृथङ्नापृथक्किचिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥

इति । स्वातिरिक्तद्वैतप्रपञ्चापह्वसिद्धं निष्प्रतियोगिकाद्वैतमिति प्रकटयितुमद्वैत-
प्रकरणमाम्नातम् । तथा च वक्ष्यति—

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ।

इति । तत्र परमाद्वैतस्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्तविकल्पनिरसनायालातशान्तिप्रकरण
विरचितम् । एव “ओमित्येतदक्षरम्” इत्यादिप्रकरणचतुष्टयस्य सक्षेपतो
विवरणमारभ्यते—ओमित्येतत् इति । यदिद घटपटाद्यर्थत्वेनाभिधीयते
तदभिधेयजातमुच्यते । इत्थ स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितस्याभिधेयजातस्य स्वज्ञदृष्ट्या-
भिधानमात्रत्वात् स्वाज्ञदृष्टिविकल्पिताभिधानभेदस्यापि “तद्यथा शङ्कुना
सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमेवोङ्कारेण सर्वा वाक् सतृण्णोङ्कार एवेदं सर्वम्”
इति श्रुत्यनुरोधेनोङ्कारस्वरूपत्वादोङ्कारविकारोऽयमभिधानप्रपञ्चः । तदभिधेयजातं
इदं सर्वमक्षरम् । तस्य घटाद्यागोपाधिकरणत्वादधिकरणातिरेकेणारोपवैरलयाच्च
ओमितीद सर्वमक्षरमेवेत्यर्थः । इत्थमभिधानाभिधेयोपायपूर्वकं परं ब्रह्मावगन्तुं
शक्यमिति ओङ्कार एव वा सर्वमिति संक्षेपार्थः । विस्तरार्थमाह—तस्य इति ।
तस्य ओमित्येतस्याक्षरस्य ब्रह्माप्त्युपायत्वेन उप समीपतया विस्पष्टमाख्यान उप-
व्याख्यानं प्रसक्तमित्यर्थः । तत् किं? इत्यत आह—भूतं इति । यद्यत्
कालत्रयपरिच्छेद्यं तत्तत् सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत् त्रिकालातीतं
अव्यक्तादि तदप्योङ्कार एव । अव्यक्तस्य कालापरिच्छेद्यत्वात् । “ओमित्ये-
तदक्षरम्” इत्यत्राभिधानाभिधेययोरेकत्वेऽपि सर्वमोङ्कार एवेत्यभिधानप्राधान्येन
निर्देशः कृतः । सर्व हेतद्ब्रह्म इत्यादिना पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशस्तु
अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः । तयोरेकत्वप्रतिपत्तेर्युगपदपहोतुमुपायत्वात् ।
ततस्तदपह्वसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते । तथा चैकत्वप्रतिपत्तौ वक्ष्यति—
“पादा मात्रा मात्राश्च पादाः” इति । ओङ्कारमात्रं सर्वमिति यदुक्तं
तदेतद्धि ब्रह्म । तत् किं परोक्षं? इति शङ्काया तदपरोक्षतया निर्दिशति—

अयमात्मा ब्रह्म इति । योऽय व्यष्टिप्रपञ्चतत्कार्यभावाभावप्रकाशकत्वेन तदपवादास्पदत्वेन चाभिहितः सोऽय प्रत्यगात्मैव । समष्टिप्रपञ्चापवादाधिष्ठानतयोपबृहणाद्ब्रह्मेति प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वादपरोक्षत्वं सिद्धमित्यर्थः । “ अयमात्मा ब्रह्म ” इति निर्दिष्टप्रत्यग्भिन्नपरमात्मनः कार्षापणवच्चतुष्पात्वं व्यक्तीकरोति— सोऽयमात्मा इति । षोडशावयवविशिष्टत्वं कार्षापणत्वम् । न हि गौरिवायं चतुष्पात् भवति । स्वाज्ञदृष्ट्या व्यष्टिसमष्टितदैकयोपाध्यभिमानतो विश्वविश्व-विराड्विराडोत्रोत्रादिभेदेन त्रिपञ्चदशपादयमात्मा भवतीत्यर्थः ॥ १-२ ॥

तस्य प्रथमपादस्वरूपम्

जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूल-
मुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

कथं प्रधानतश्चतुष्पात्त्वम् ? इत्यत आह—जागरितस्थान इति । जाग्रत्प्रविभक्तजागरितं स्थानमस्य विश्वविश्वादेर्विराड्विराडादेरोत्रोत्रादेरिति जागरित-
तस्थानः । तथा स्वातिरिक्तविषये प्रज्ञा यस्येति स विश्वविश्वादिः बहिःप्रज्ञः । कार्याद्युपाधिकृतत्वं बहिःप्रज्ञत्वं न स्वतः, स्वस्य विज्ञानस्वरूपत्वात् “ विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्म ” इति श्रुतेः । तथा स्थूलोपाधिकृतानि सप्ताङ्गानि यस्येति सप्ताङ्गः ।

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ

दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य

पद्भ्या पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥

इति श्रुतेः । कर्मज्ञानेन्द्रियप्राणपञ्चकान्त-करणचतुष्टयतत्तद्विषयोपलब्धिमद्द्वारत्वेन मुखानि यस्येति एकोनविंशतिमुखः । स एवंविशेषणविशिष्टो विश्वविश्वादि-
विराड्वैश्वानर ओत्रोत्रादिश्वैकोनविंशतिकरणकरैः स्थूलशब्दादिविषयान् भुङ्क्त इति स्थूलभुक् । विश्वश्वासौ नरश्चेति विश्वनरः । विश्वनर एव वैश्वानरः ।

स्थूलप्रविभक्तस्थूलाद्युपाधिकत्वात् स हि प्रथमः पाद । उत्तरपादाधिगमस्यै-
तत्पूर्वकत्वात् प्राथम्य युक्तम् । जागरितस्थानश्चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरश्चतूरूप
अकार एव । “ चतूरूपो ह्ययमकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरोतानुज्ञात्रनुज्ञा-
विकल्पैरकाररूपैः ओतो ह्ययमात्मा ” इति श्रुतेः । कथं “ अयमात्मा ब्रह्म ” इति
निर्दिष्टप्रत्यगभिन्नपरमात्मनश्चतुष्पात्त्वे प्रकृते सप्ताङ्गवचनमप्रकृतमिति चेन्न ,
साध्यात्मिकादिप्रपञ्चस्यानेनात्मना चतुष्पात्त्वस्य विवक्षितत्वात् । एव कृते
साध्यात्मिकादिप्रपञ्चरोपोपापवादस्तदधिकरणत्वेन विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्त-
सिद्धिः ।

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।

“ सर्वभूतानि चात्मनि ” इति च श्रुत्यनुरोधेन सार्वान्म्यसिद्धिश्च स्यात् । नो
चेदात्मनो देहपरिच्छित्या परिच्छिन्नोऽयमात्मा इत्यात्मास्तीति वा वार्तापि न
स्यात् । “ देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहित ब्रह्म ” इति श्रुत्येष्यते
सार्वान्म्यमपरिच्छिन्नत्व च । अतो युक्तमुक्तमाध्यात्मिकादिप्रपञ्चसम्बन्धतः
सप्ताङ्गत्वं स्यादिति । “ यश्चायमस्या पृथिव्या तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-
मध्यात्मम् ” इत्यादिश्रुत्यनुरोधेनाध्यात्मिकाधिदैवव्यष्टिसमष्ट्युपाध्यवच्छिन्नविश्व-
विश्वादेरेकत्वं तत्सूक्ष्माशोपाधिकतैजसतैजसाद्योरुपलक्षणार्थः । तद्वीजाशोपाधिक-
प्राज्ञप्राज्ञबीजविराडाद्योरविशेषत एकत्व सिद्धमित्यर्थः । एवं च सत्येतत्सर्वापह्ववे
निष्प्रतियोगिकाद्वैतं सिद्धं भवति ॥ ३ ॥

तस्य द्वितीयपादस्वरूपम्

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्राज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्त-

भुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

प्रणवस्थूलप्रपञ्चमुक्त्वा सूक्ष्मप्रपञ्चमाचष्टे— स्वप्नस्थान इति । व्यष्टि-
समष्ट्यात्मकस्थूलादिचतुर्धाभिन्नस्वप्नस्थानमस्य तैजसविश्वादेरिति स्वप्नस्थानः ।

जाग्रज्जाग्रदादिभवबाह्यप्रविभक्तबाह्यादिप्रज्ञासंस्कारतो बाह्यसाधनमनपेक्ष्याविद्याकाम-
कर्मप्रेर्यमाणवासनाकलितमनसैव सर्वं परिकल्प्य स्वप्नेऽन्तःप्रज्ञा यस्य सोऽयं
अन्तःप्रज्ञः । “अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं विह्वल्य स्वयं निर्माय
स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति”, “अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति”
इति श्रुतेः । स्थूलप्रपञ्चसंस्कृतवासनोद्भूतसप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः इति
व्याख्यातम् । जाग्रत्प्रविभक्तभोगो यस्य स प्रविविक्तभुक् । केवलतेजोरूप-
प्रज्ञाविषयो भवतीति तैजसः इति द्वितीयः पादः “स्वप्नस्थानश्चतुरात्मा
तैजसो हिरण्यगर्भश्चतूरूप उकार एव । चतूरूपो ह्ययमुकारः स्थूलसूक्ष्मबीज-
साक्षिभिरोतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैरुकाररूपैरनुज्ञाता ह्ययमात्मा” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

तस्य तृतीयपादस्वरूपम्

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति
तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यान-
न्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

अकारोकारतदध्यक्षपादनिरूपणानन्तरं मकाराध्यक्षबीजपादं विवृणोति—
यत्र सुप्त इति । यत्र स्थाने काले वा सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन
स्वप्नं पश्यति । न हि पूर्वयोरिव सुप्तस्य कामस्वप्नदर्शनं वास्ति तत् एतत् सुषुप्तम् ।
सुषुप्तं स्थान अस्य प्राज्ञविश्वादेरिति सुषुप्तस्थानः । जाग्रदादिस्थानद्वयप्रविभक्तद्वैत-
प्रपञ्चस्य कारणाज्ञानप्रस्तत्त्वेनैकीभूतत्वात् एकीभूतः । यद्वत् नैशतमसावृत-
घटादि तमोघनमिव भाति तद्वत् जाग्रत्स्वप्नमनस्स्पन्दनप्रज्ञानजातं घनीभूतं यस्य स
हि प्रज्ञानघनः । एवशब्दतः प्रज्ञानघनातिरिक्तजात्यन्तरं नास्तीति द्योत्यते ।
जाग्रदादिमनस्स्पन्दनायासदुःखवैरल्यात् आनन्दमयः । मयटो विकारार्थत्वादा-
नन्दविकारो नानन्द एवेत्यर्थः । तथा आनन्दभुक् निरायासस्थितिरूपानन्दानु-
भूते । आनन्दभुगुच्यते “एषोऽस्य परम आनन्दः” इति श्रुतेः । तत्रत्यचेतसो
जाग्रदादेर्द्वारीभूतत्वाद्बोधलक्षणं वा चेतोमुखं द्वारमस्येति वा चेतोमुखः ।

भूतादिकालत्रयज्ञातृत्वं सकलविषयज्ञातृत्वं प्रज्ञप्तिमात्रं वा इतरापेक्षया विशिष्ट-
प्रज्ञानमस्यास्तीति वा प्राज्ञः । सोऽय तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

स एव सर्वेश्वर.

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य
प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

अध्यात्माधिदैविकभेदजातस्य सर्वस्य एष एव ईश्वरः । न ह्येतस्मादी-
शादन्यः प्राज्ञोऽस्ति । “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः” इति श्रुतेः ।
सर्वो भूत्वा सर्वं जानातीति एष सर्वज्ञः । सर्वभूतान्तरनुप्रविश्य तन्नियन्तृत्वात्
एषो ह्यन्तर्यामी । यथोक्तलक्षणं जगत् यस्मात् जातं स ह्येष योनिः
सर्वस्य इत्यर्थः । यतो भूतानां भौतिकानां च प्रभवाप्ययौ उत्पत्तिप्रलयौ
भवतः सोऽयमीश्वरः सर्वकारणमित्यर्थः । “सुषुप्तस्थानश्चतुरात्मा प्राज्ञ
ईश्वरश्चतूरूपो मकार एव । चतूरूपो ह्ययं मकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभि-
रोतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैर्मकाररूपैरनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा”, “एष त आत्मान्तर्या-
म्यमृतः”, “यः सर्वज्ञः सर्ववित्”, “तस्मात् सर्वगतः शिवः”
इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥

तस्यैव विश्वादिभेदेन त्रेधा स्थितत्वम्

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

बहिःप्राज्ञो विश्वुर्विश्वो ह्यन्तःप्राज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्राज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्थितः ॥ १ ॥

उक्तेऽर्थे एते श्लोका मन्त्रा भवन्ति—बहिःप्राज्ञ इत्यादिना । एक एव
ईश्वरो व्यष्टिसमष्ट्यात्मकदेहत्रये स्थूलादिप्रविभक्तस्थूलादिरूपमवष्टभ्य विश्व-

तैजसप्राज्ञविश्वादिरूपेण त्रिधा स्थितः सन् बाह्यान्तर्धनप्रज्ञता भजति ।
अत ईश्वरस्य स्थानत्रयव्यतिरिक्तासङ्गशुद्धत्वादि सिद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥

अवस्थानुभवः

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।

आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥

पञ्चदशावस्थानुपलक्षणार्थं जाग्रजाग्रदाद्यवस्थानुभवं दर्शयति—
दक्षिणाक्षिमुख इति । “ इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः ”
इति श्रुत्यनुरोधेन आदित्याद्यन्तरत्वेनेन्धो दीप्तिगुणविशिष्टविराडाद्यात्मा चक्षुषि
च द्रष्टा एकः । “ स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः ” इति श्रुतेः ।
स्थूलादिविषयोपभोगाय दक्षिणमक्षयेव मुख तस्मिन् दक्षिणाक्षिमुखे सर्वेषु
करणेषु अविशेषेष्वपि स्थूलादिरूपग्रहणे दक्षिणाक्षिण्युपलब्धिपाटवात् दक्षिणा-
क्षिमुखे विश्वविश्वादिस्थूलादिरूपग्रहणं कुर्वन् यत्र जागर्ति सेयमवस्था
जाग्रजाग्रदादीत्युच्यते । इत्थं दक्षिणाक्षिगतविश्वो बाह्यरूपं दृष्ट्वा अथ
यदा निमीलिताक्षो भवति तदा वासनारूपामिव्यक्तस्वप्नं पश्यति । सेयं
जाग्रद्विभक्तस्वप्नावस्थोच्यते । चक्षुरादिव्यापारोपरमे अन्तर्मनसि व्यापृतस्तु
विश्वप्रविभक्ततैजस इत्यभिधीयते । स हि हृदि आकाशे च यदा स्मरणादि-
व्यापृतेरुपरमो भवति तदा जाग्रत्प्रविभक्तस्वापावस्थोच्यते । तन्निवर्तको
विश्वविभक्तप्राज्ञो भवति । तत्र मनोव्यापारवैरल्यात् अविशेषेण प्राणात्मनाय-
मवशिष्यत इत्यर्थः । “ प्राणो ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते ” इति श्रुतेः । इत्थं
त्रिधा देहे व्यवस्थितिः जाग्रजाग्रदादिपञ्चदशावस्थातद्व्यष्टिसमष्टितदैक्याव्यक्षोप-
लक्षणार्थेत्यर्थः ॥ २ ॥

विश्वादेः स्थूलादिभुक्त्वं तृप्तिश्च

विश्वो हि स्थूलभुङ्ग्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।

आनन्दभुक् तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥ ३ ॥

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तस्तु तैजसम् ।

आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥ ४ ॥

विश्वविश्वादेः स्थूलादिभुक्त्वं तेनैव तृप्तिं च निगमयति—विश्वो हि इत्यादिना । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३-४ ॥

एतद्भोगज्ञानफलम्

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।

वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥

भोक्तृभोग्यजात ब्रह्मेति ज्ञानफलमाह—त्रिषु धामसु इति । जाग्रदादिषु त्रिषु धामसु स्थूलप्रविविक्तानन्दभेदेन त्रिधाभूतमिव यत् भोज्यं एक विद्यते स्थूलप्रविभक्तस्थूलाद्युपाधिभेदेन विश्वविभक्तविश्वादिरूपो भोक्तापि एक एव सर्वावस्थाभोक्ताहमित्येकत्वानुसन्धानात्तद्भावाभावप्रकाशकत्वेन प्रत्यक् प्रकीर्तितः । यस्तु भोक्तृभोज्यतया विभिन्न एतदुभयं ब्रह्मेति वेद स हि स्वाज्ञदृष्ट्या भुञ्जानोऽपि न लिप्यते सर्वस्य एकभोक्तृभोज्यत्वात् ।

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचन क इत्या वेद यत्र सः ॥

इति श्रुतेः । न हि स्वान्नेन स्वयमद्यते स्वस्यात्तृत्वात् दाहादग्ध्रिणिवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्यैव सर्वकारणत्वम्

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।

सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽंशून् पुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥

स्वाज्ञादिदृष्ट्या सर्वकारणत्वं स्फोरयति—प्रभव इति । स्वाज्ञदृष्टि-प्रसक्तविश्वविश्वादि सर्वभावानां स्वसत्तया सतां प्रभवः उत्पत्तिः, न ह्यसताम्—

असतो मायया जन्म तत्त्वतो न हि युज्यते ।
वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥

इत्यसतोऽनुत्पत्तिं वक्ष्यति । यद्यसता प्रभवस्तदा ब्रह्मणोऽव्यवहार्यत्वेन ग्रहण-
द्वाराभावात्तस्यासत्त्वं प्रसज्यते । यथा रज्ज्वारोपितसर्पदिः रज्ज्वाद्यात्मना सत्त्वं
तथा स्वारोपितविश्वस्य स्वरूपतः सत्त्वम् । स्वोत्पत्तेः पुरा भावानां प्राणात्मना
सत्त्वमित्यत्र “ नैवेह किचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत् ” इति श्रुतेः ।
अतः प्राणो बीजात्मा पुरुषः ईश्वरः स्वाविद्यात्कार्यचेतयितृत्वात् चेतः स्वयं
भवति । रवेरशव इव स्वस्याशवश्चेतोऽशवो विषयभावविलक्षणाः सलक्षणाश्चाग्नि-
विस्फुलिङ्गवत् जलार्कवच्च विश्वविश्वादिभेदेन देवमनुष्यतिर्यगादिदेहेषु पृथक्
पृथक् विभाव्यमानाः । तान् चेतोऽशून् तद्भोग्यलक्षणं सर्वमिदं जगच्च सृजतीत्यत्र
“ यथोर्णनाभिः ”, “ यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः ” इति श्रुतेः । वस्तुतो-
ऽवस्तुतो वापि स्वातिरिक्तं जगत् सत्त्वेनासत्त्वेनापि न किञ्चित् जायते ।

केवलं ब्रह्ममात्रत्वान्नास्त्यनात्मेति निश्चिनु । इति,

“ यत्र किञ्चिन्न जायते ” इति च जातिसामान्यवैरल्यश्रुतेः ॥ ६ ॥

सृष्टिविकल्प

विभूर्तिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।

स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ ७ ॥

स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसृष्टिस्वरूपमाचष्टे—विभूर्तिं इति । सृष्टिः ईश्वरविभूर्ति-
रिति सृष्टिचिन्तकाः मन्यन्ते न तत्त्वविदः सृज्यमानविषयवैरल्यात् । “ इन्द्रो
मायाभिः पुरुरूप ईयते ” इति श्रुतितः, “ स्वप्नमाये यथा दृष्टे ” इति
कारिकातश्च अन्यैः स्वज्ञैः स्वप्नसरूपा मायासरूपा चेति विकल्पिता इयं
सृष्टिः इत्यर्थः ॥ ७ ॥

देवस्वभाव एव सृष्टिः.

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।

कालात्मसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥ ८ ॥

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ? ॥ इति ॥ ९ ॥

ईश्वरेच्छातः कालाद्वा सृष्टिः स्यादिति सृष्टिचिन्तका मन्यन्त इत्याह—
इच्छामात्रं इति । केचन प्रभोरिच्छामात्रं घटादिप्रपञ्चसृष्टिरिति । सृष्टौ
विनिश्चिताः केचन कालादेव सृष्टिरिति । यद्वा—भोगार्थं क्रीडार्थं इति च
सृष्टिरिति अपरे मन्यन्ते । पक्षद्वय दूषयति—देवस्यैष इति । “ विभूति
प्रसवं त्वन्ये ” इत्यादिसर्वपक्षदूषणमाह—आप्तकामस्य इति । अधिष्ठाना-
ज्ञानातिरिक्तसृष्टिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ८—९ ॥

तस्य तुरीयपादस्वरूपम्

नान्तःप्रज्ञं नबहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं नप्रज्ञानघनं नप्रज्ञं
नाप्रज्ञम् । अदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमे-
कात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स
आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

पादत्रयमुक्त्वा तुरीयपादं विवृणोति—नान्तःप्रज्ञं इति । नान्तःप्रज्ञं
नबहिःप्रज्ञमिति पाठक्रमापेक्षया अर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् विश्वप्रविभक्ततैजस-
प्रपञ्चनस्य विश्वविश्वप्रपञ्चनपूर्वकत्वादिति । नाहं बहिःप्रज्ञः व्यष्टिसमष्ट्यात्मक-
तदैक्यरूपजागरणजागरणाभिमानिविश्वविश्वाभिन्नविराड्विराडैक्योत्रोत्पृगताहेयाशाप -
ह्वसिद्धत्वात् । तथाह नान्तःप्रज्ञः जागरणस्वप्नाभिमानिव्यावहारिकतैजसविराट्-

सूत्रैक्योत्रनुज्ञातृहेयाशवैरल्यात् । नाहं बाह्यान्तर्विजृभितस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चोभयतः-
प्रज्ञः जागरणस्वापाभिमानिव्यावहारिकप्राज्ञविराड्बीजैक्योत्रनुज्ञैकरसहेयाशवैर-
ल्यात् । नाहं **प्रज्ञः** जागरणजाग्रदादिभावाभावप्रज्ञाभिमानिव्यावहारिकतुर्यै-
क्योत्रविकल्पकलनाशून्यत्वात् । इत्थं स्थूलप्रपञ्चापह्ववसिद्धब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मविद्भवेत् ।
नाहं **अप्रज्ञः** व्यष्टिसमष्टिस्वप्नविभक्तजागरणाभिमानिवहिःप्रज्ञाविरलप्रातिभासिक-
विश्वसूत्रविराडनुज्ञात्रोत्कलनाया मृग्यत्वात् । अहं **अदृश्यः** स्वप्नस्वप्नाभिमानि-
चित्तकल्पितदृश्यमोहितप्रातिभासिकतैजससूत्रसूत्रतदैक्यानुज्ञात्रनुज्ञात्रकलनापह्ववात् ।
नाहं **प्रज्ञानघनः** स्वप्नस्वापाभिमानिसर्वविषयाभावप्रज्ञानघनप्रातिभासिकप्राज्ञसूत्र-
बीजतदैक्यानुज्ञात्रनुज्ञैकरसकलनाबाह्यत्वात् । अहं **अव्यवहार्यः** स्वप्नतुर्यावस्था-
भिमानिस्वप्नजागरणादिभावाभावसाक्षित्वव्यवहार्यप्रातिभासिकसूत्रतुरीयतदैक्यानुज्ञा-
त्रविकल्पविलक्षणत्वात् । एवं सूक्ष्मप्रपञ्चापह्ववसिद्धब्रह्मज्ञानतो ब्रह्मविद्वरो
भवति । अहं **अग्राह्य** सुषुप्तिजागरणाभिमानिस्वाज्ञानवृत्तिग्राह्यपारमार्थिकविश्व-
बीजविराट्कलनावैरल्यात् । अहं **अलक्षणः** स्वापस्वप्नाभिमानिस्वाज्ञानवृत्तिलक्षण-
वेद्यपारमार्थिकतैजसबीजसूत्रादिविलक्षणत्वात् । अहं **अचिन्त्यः** न किञ्चनावेदिष-
मिति परामर्शचिन्त्यस्वापस्वापाभिमानिपारमार्थिकप्राज्ञबीजबीजतदैक्यानुज्ञैकरसानु-
ज्ञैकरसविलक्षणत्वात् । अहं **अव्यपदेश्यः** स्वापतुर्यावस्थाभिमानिस्वापजागरणादि-
भावाभावसाक्षित्वव्यपदेश्यपारमार्थिकबीजतुर्यैक्यानुज्ञैकरसाविकल्पगतहेयाशापह्व-
वसिद्धत्वात् । एवं बीजप्रपञ्चकलनापवादतो ब्रह्मविद्वरीयान् भवेत् । अहं
एकात्मप्रत्ययसारः तुर्यजागरणाभिमानिध्यात्राद्यनेकप्रत्ययसारतुर्यविश्वविराट्त्तदै-
क्याविकल्पोत्तविलक्षणत्वात् । अहं **प्रपञ्चोपशमः** तुर्यस्वप्नाभिमानि क्वचित्
क्दाचित् अशान्तप्रपञ्चतुर्यतैजससूत्रतदैक्याविकल्पानुज्ञात्कलनावैरल्यात् । अह-
मेव **शान्तः** तुर्यस्वापाभिमानिगुणसाम्यावस्थाशान्ततुर्यप्राज्ञबीजतदैक्याविकल्प-
नुज्ञैकरसगतहेयाशापह्ववसिद्धत्वात् । एवं तुर्यावस्थाभागत्रयापह्ववबोधतो ब्रह्म-
विद्वरिष्ठो भवति । अहमेव **शिवः** जाग्रज्जाग्रद्विश्वविश्वविराड्विराडोत्रोत्रादिचतुष्पञ्चदश-
कलनाशिवापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकतुर्यतुर्यब्रह्ममात्रत्वात् । अत एव अहं **अद्वैतः** ।

द्वैतं यदि तदाद्वैतं द्वैताभावेऽद्वयं न च ।

इति श्रुत्यनुरोधेन सापेक्षद्वैताद्वैतकलनाविरलनिष्प्रतियोगिकपरमाद्वैतरूपत्वात् । एवविशेषणविशिष्ट य आत्मानं स्वस्वदृष्ट्यनुरोधेन चतुर्थं तुरीयं तुर्यं तुरीयं वा ब्रह्मविदादयो मन्यन्ते । स्वातिरिक्तप्रपञ्चापवादास्पदनिरास्पदब्रह्ममात्रत्वात् । स एव आत्मा सर्वापह्ववसिद्धस्वमात्रत्वेन विज्ञेयः “नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित्” इति श्रुतेः । तुर्यं तुर्यातिरेकेण जाग्रज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलना न ह्यस्ति । तुर्यं तुर्यं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमप्यसल्लौकिकाद्यष्टदृष्टीना जाग्रज्जाग्रदादि-चतुष्पञ्चदशकलनेव भासते । परमार्थदृशा निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया भासत इत्यर्थः । “तुरीय ईश्वरग्रासः स स्वराट् स्वयमीश्वरः स्वप्रकाशः चतुरात्मा ओङ्कार एव । चतूरूपो ह्ययमोङ्कारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरोत्रनुज्ञात्रनुज्ञा-विकल्पैः ओङ्काररूपैः अविकल्पो ह्ययमात्मा” इति श्रुतौ तावत् अकारोकारमकारचातुर्विध्यवत् ओङ्कार एव चतूरूपः इत्यर्धमात्राप्रणवस्यापि चातुर्विध्योक्तेः कथं त्रैविध्यम् ? इति चेन्न ; सविशेषनिर्विशेषयोः पृथग्वक्तव्यत्वात् । श्रुतौ तावत् सविशेषनिर्विशेषावेकीकृत्य विवक्षित, सविशेष-निर्विशेषयोः सविकल्पविकल्पत्वेन मिथो वैलक्षण्यात् । स्वेतरभासकचित्तः स्वेतराभावे भासकतावैरल्यात् भास्यसद्भावे तन्निरूपितभासकत्वेन सविशेषत्वम् । तुर्यं तुर्यस्य तु स्वेतरभास्यभासककलनापह्ववसिद्धत्वेन निष्प्रतियोगिकनिर्विशेष-त्वम् । तयोः सविशेषनिर्विशेषयोः पृथग्वक्तव्यत्वेन त्रैविध्योक्तिः युक्ता । “ओङ्काराप्रविद्योतं तुर्यं तुरीयम्” इति जाग्रज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनामो-होङ्काराप्रत्वेन स्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्तचतुष्पञ्चदशमोहे सत्यसति तत्सर्वापह्ववसिद्धतया विद्योतमानं तुर्यं तुर्यमवशिष्यत इत्यर्थानुवादिश्रुतेः ॥ ७ ॥

तुर्यं तुरीयलक्षणम्

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः ।

अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥ १० ॥

याथात्म्यप्रबोधतोऽद्वैतप्रपञ्चापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकाद्वैतभावोऽवशिष्यत इत्यस्मिन्नर्थे अत्रैते श्लोका मन्त्रा भवन्तीत्याह—निवृत्तेः इत्यादिना । जाग्र-
ज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलना अस्ति नास्तीति कलनापि दुःखरूपा । तत्सर्वापह्वव-
बोधात् तद्दुःखनिवृत्तेः । ततः “ईश्वरग्रासस्तुर्यतुरीयः” इति श्रुत्यनुरोधेन
स्वातिरिक्तसर्वदुःखग्रासोऽय ईशानः तुरीयतुरीय इत्यर्थः । स्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्त-
दुःखनिवृत्तिं प्रति स्वज्ञदृष्ट्या प्रभवतीति प्रभुः । स्वातिरिक्तदुःखनिवृत्तेः
तद्याथात्म्यज्ञाननिमित्तत्वात् । स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति यः स्वरूपतो
न व्येतीति अव्ययः । स्वाज्ञदृष्ट्या प्रसक्तसर्वभावाना विश्वविश्वादिद्वैतभेदाना
सर्पादिस्थानीयाना स्वज्ञदृष्ट्या रज्जुस्थानीयत्वेन द्योतनात् देवो विभुस्तुरीयो
हि अद्वैतः । परमार्थदृष्ट्या निष्प्रतियोगिकाद्वैतो हि तुर्यतुरीय इत्यर्थः ॥ १० ॥

विश्वादीना याथात्म्यम्

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।

प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥ ११ ॥

तुर्यतुर्ययाथात्म्यावगतये विश्वविश्वादीना याथात्म्य निरूप्यते—कार्य-
कारणबद्धौ इति । अन्यथाग्रहलक्षण फल क्रियत इति कार्यम् । तत्त्वाग्रहणलक्षणं
बीजं करोतीति कारणम् । ताभ्या विश्वविश्वाद्योत्रविकल्पान्तभेदः तैजस-
विश्वाद्यनुज्ञात्रविकल्पान्तभेदश्च तौ एतौ बद्धाविष्येते । प्राज्ञविश्वाद्यनुज्ञैकरसा-
विकल्पान्तभेदस्तु तत्त्वाप्रतिबोधमात्रबीजभावेनैव बद्ध इवाभिधीयते । तौ
अन्यथाग्रहणतत्त्वाग्रहणलक्षणफलबीजभावौ द्वौ तु तुर्ये तुरीययाथात्म्यतुर्यतुर्ये
तदधिगमे वा न सिध्यतः न सभवत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तुर्यस्य भावाभावप्रकाशकत्नम्

नात्मानं न परं चैव न सत्यं नापि चानृतम् ।

प्राज्ञः किञ्च न संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक् सदा ॥ १२ ॥

तुर्यतुर्यस्य निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वात् तत्र स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तविश्वतैज-
सादिवत् प्राज्ञादेः द्वैतग्रहो न ह्यस्ति । तुर्यस्य तु तद्भावाभावप्रकाशकत्व-
माह— नात्मानं इति । विश्वविश्वादिवत् आत्मानं अन्य परं व्यावहारिक-
सत्यमनृतं च किञ्चिदपि प्राज्ञविश्वादिः न सवेत्तीव । वस्तुतः स्वातिरिक्त-
विषयाभावात् । यद्वा—तत्त्वाग्रहणलक्षणतमसा आवृतत्वात् न किञ्चिदपि
वेत्तीत्यर्थः । तुर्यं तु सर्वं च तत् दृक् चेति सर्वदृक् । सदा तत्र
तुरीये तत्त्वाग्रहणलक्षण अन्यथाग्रहणलक्षण वा न किञ्चिदस्ति । न हि
मध्यगतनिरावृतप्रचण्डमार्ताण्डप्रकाशे अन्यथाप्रकाशन अप्रकाशन वा सम्भवति ।
तद्वत् केवलप्रकाशरूपत्वात्तुर्यस्य “न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविना-
शित्वात् न तु द्वितीयमस्ति” इति श्रुतेः । यद्वज्राप्रजाप्रदादिपञ्चदशावस्थया
एकरूपेणायं सदा सर्वदृक् स्वातिरिक्तकलनाभावाभावदृष्टत्वात् “नान्य-
दतोऽस्ति द्रष्टुं” इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

तुरीयस्य न कारणबद्धत्वम्

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।

बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥ १३ ॥

प्राज्ञवत् तुरीयोऽपि कारणबद्धः स्यादित्यत आह—द्वैतस्याग्रहणं इति ।
प्राज्ञतुर्यप्रविभक्तप्राज्ञतुर्ययोः स्वातिरिक्तद्वैताग्रहणस्य तुल्यत्वेन प्राज्ञतुर्यस्यापि
कारणबद्धत्वं स्यादिति न वक्तव्यं, तुरीयस्य स्वतत्त्वप्रबोधविदितत्वात् ।
प्राज्ञस्तु—स्वतत्त्वाप्रबोधो हि निद्रा । सैव अन्यथाप्रबोधबीज सा च बीजनिद्रा ।
तथा युतो हि प्राज्ञः । तुरीयस्य स्वयाथात्म्यतुर्यतुर्यरूपत्वात् । तुर्ये तत्त्वाप्रबोध-
लक्षणबीजनिद्रा न विद्यते । तस्मान्न हि कारणबद्धस्तुरीय इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

तस्यैव विवृति

स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ।

न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥ १४ ॥

उक्तार्थमेव प्रकारान्तरेण विशदयति—स्वप्ननिद्रायुतौ इति । रज्जु-
सर्पवत् अन्यथाग्रहण स्वप्नः । तत्त्वाप्रबोधलक्षणा हि निद्रा । ताभ्या
युतौ विश्वतैजसौ । अतस्तौ कार्यकारणबद्धौ । प्राज्ञस्तु अस्वप्ननिद्रया
स्वप्नविरलकेवलनिद्रया युत इति अयं कारणबद्ध उच्यते । निश्चिताः ब्रह्मविदः
तुर्ये न उभयं पश्यन्ति । अतो न कार्यकारणबद्धस्तुर्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तुरीयप्राप्तिः

अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ।

विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ १५ ॥

इत्थंभूततुरीयावगतिः कदा ? इत्यत आह—अन्यथा इति ।
स्वान्यथागृह्यतः तत्त्वं स्वप्नो भवति । स्व अजानतस्तत्त्वं निद्रा भवति ।
विश्वतैजसयोः स्वप्ननिद्रावृत्तितुल्यत्वात् । एकराशित्वं तयोरन्यथाग्रहणप्रधान-
त्वात् । तद्गुणभूता हि निद्रा । तद्विपर्यासः स्वप्नः । प्राज्ञे तु तत्त्वाग्रहणलक्षण
केवलनिद्रैव विपर्यासः । अतः तयोः इत्थंभूतविपर्यासे श्रुत्याचार्यप्रसादलब्ध
बोधतः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ १५ ॥

अद्वैतबोध.

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

कथं पुनः स्वाज्ञस्य तुर्यप्रतिपत्तिः ? इत्यत आह—अनादिमायया इति ।
योऽयं जीवः तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणलक्षणया अनादिप्रवृत्तया मायया
पितृपुत्रनप्तृक्षेत्रगृहपशुमान् सुखी दुःखीत्याकारकस्वप्नान् जाग्रदादौ पश्यन्
सुप्तो भवति, स यदा ब्रह्मयाथात्म्याभिज्ञदेशिकेन—हेतुफलात्मको नासि,
किन्तु “ब्रह्ममात्रमसन्न हि” इति श्रुत्यनुरोधेन स्वातिरिक्तहेतुफलतत्कार्यापहव-

सिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रम्— इति प्रबोध्यमानः तदैव स्वात्मान “सबाह्या-
भ्यन्तरो ह्यजः” इति श्रुतितो जन्मादिषड्भावविकारविरल अजं जाग्रदादि-
सर्वावस्थापहवसिद्धं अनिद्रं अस्वप्नं असुषुप्तं अतुरीयं निष्प्रतियोगिकाद्वैतं
स्वमात्रमिति बुध्यते तन्मात्रतयावशिष्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तस्यैव परमार्थत्वम्

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७ ॥

स्वातिरिक्तप्रपञ्चे सति कथं ब्रह्ममात्रं बुध्यते ? इत्यत आह—प्रपञ्च
इति ।

इदं प्रपञ्चं यत्किञ्चित् यद्यज्जगति वीक्ष्यते ।

दृश्यरूपं च दृग्रूपं सर्वं शशविषाणवत् ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन प्रपञ्चस्य निष्प्रतियोगिकाभावरूपत्वं सिद्धम् । स्वाज्ञादि-
दृष्ट्या तादृशप्रपञ्चो यदि स्वात्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्राति-
भासिकत्वेन शून्यत्वेन वा विद्येत,

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापहव एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमहम् ॥

इति श्रुत्यर्थज्ञानसमकालं निवर्तेत न संशयः । न हि रज्ज्वादिविकल्पितसर्पादि-
विद्यमानः सन् विवेकतो निवृत्तः । नापि मायाविना प्रयुक्ता माया पश्यता
चक्षुरावृत्त्यपगमे विद्यमाना सती निवृत्ता । तथा इदं प्रपञ्चाख्यं द्वैतं
मायामात्रम् । इत्थं द्वैतप्रपञ्चेऽपहवता गते परमार्थतोऽद्वैतसापेक्षाद्वैतप्रपञ्चगत-
हेयाशापहवसिद्धं निष्प्रतियोगिकतया परमाद्वैतमवशिष्यते । तस्मात् ब्रह्मातिरिक्तः
प्रपञ्चः प्रवृत्तो निवृत्तो वा न ह्यस्ति । ब्रह्ममात्रमेव सदा विजृम्भत इत्यर्थः ।

चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरस रसम् ।
सर्ववर्जितचिन्मात्र ब्रह्ममात्रमसन्न हि ॥

इत्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥

अद्वैतज्ञाने सति द्वैतस्याभावः.

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् ।
उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

शास्त्रगुरुशिष्यादिविकल्पः कथं निवर्तते ? इत्यत आह—विकल्प इति ।
स्वातिरेकेण गुरुशिष्यादिप्रपञ्चो विकल्पितः चेत् प्रबोधसमकाल तद्विकल्पोऽपि
निवर्तेत । यथा मायारज्जुसर्पवत् निवृत्तोऽयं प्रपञ्चः तथा शास्त्रगुरुशिष्यादि-
भेदविकल्पोऽपि स्वप्रबोधसमकाल निवर्तते । उपदेशात् उपदेशनिमित्तमयं
शास्त्रगुरुशिष्यादिवादः उपदेशतः सर्वविकल्पापह्नवसिद्धे ब्रह्मणि निष्प्रतियोगिक-
स्वमात्रमिति ज्ञाते स्वाज्ञदृष्ट्यनुभूतद्वैतं,

द्वैत यदि तथाद्वैत द्वैताभावेऽद्वयं न च ।

इति श्रुतिसिद्धद्वैतं तत्सापेक्षमद्वैतमपि न विद्यते ।

सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ।

इति श्रुतेः । परमाद्वैतस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन विद्यमानत्वात् तत्स्वातिरिक्तगन्धमपि
न सहत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ओङ्कारविवरणम्

सोऽयमात्माध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्र पादा मात्रा मात्राश्च
पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

योऽयमभिधेयप्राधान्येन “सोऽयमात्मा चतुष्पात्” इति ओकारो व्याख्यातः पुनरभिधानाभिधेययोरेकत्वाभिप्रायेण सोऽयमोकारो व्याक्रियते—सोऽयं इति । योऽभिधेयप्राधान्येन वर्णितः सोऽयमात्मा ओङ्कारः अक्षरमधिकृत्याभिधान-प्राधान्येन वर्ण्यमानः अध्यक्षरपदं भजति । किं पुनस्तदक्षरम् ? इत्यत आह—ओङ्कार इति । मात्रामधिकृत्य सोऽय ओङ्कारः पादशो विभज्यमानः सन् अधिमात्रपदं भजति । तत् कथम् ? इत्यत आह—पादा इति । ओङ्कारार्थाभि-धेयात्मानो ये विश्वविधाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तास्त्रिपञ्चदशपादा त एव व्यष्टि-समष्टितदैक्योकारस्य तथा स्थूलसूक्ष्मबीजाधर्मात्राश्रविशिष्टाकारोकारादिपञ्चदश-मात्राः । पुनर्मात्रा अपि पादा इत्यर्थः । कास्ताः ? इत्यत आह—अकार इति । स्थूलादिभेदेन अकारादिमात्राश्चतुश्चतुर्विधाः । स्थूलसूक्ष्मबीजभेदेनार्धमात्रापि त्रिधा भिन्ना । तत्तुर्यमात्रायाः स्वविकल्पितपञ्चदशमात्राग्रासतुर्यतुर्यस्वरूपत्वात् । आहत्य मात्राः पञ्चदशेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अकारमात्रास्वरूपम्

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राप्तेरादिमत्त्वा-

द्वाप्नोति ह वै सर्वान् कामान् आदिश्च भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

तत्रादौ अकारमात्रास्वरूपं व्यनक्ति—जागरितस्थान इति । पूर्वोक्त-व्यष्टिसमष्ट्यात्मकजागरितस्थानः वैश्वानरोपलक्षितविश्वविधादिषोडशभेदः यस्य ओकारावयवस्थूलादिचतुरशाद्याकारः स हि प्रथमा मात्रा । केन साम्येन ? इत्यत आह—आप्तेः इति । अकारेण सर्वा वाक् व्याप्ता इति आप्तिः व्याप्तिः । “अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पशोष्मभिव्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति” इति श्रुतेः । तथा विश्वानरोपलक्षितविश्वविधादिषोडशभेदेन स्वाविद्यापदस्थूलाशो व्याप्तः । “तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ आस्यमाह-वनीयः” इति श्रुतेः । आदिरस्य विद्यत इत्यादिमत् । यथा आदिमत् अकाराक्षर

तथा वैश्वानरोपीत्यर्थः । इत्थ वा साम्याद्वैश्वानरस्याकारत्वम् । तदेकत्वविदः फलमाह—सर्वान् इति । सर्वान् कामान् आप्नोति ह वै महता प्रथमश्च भवति य एवं वेद यथोक्तमेकत्व वेदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

उकारस्वरूपम्

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षाद्भयत्वाद्भो-
त्कर्षति ह वै ज्ञानसन्तति समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित् कुले
भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

उकारप्रपञ्च विशदयति—स्वप्नस्थान इति । यथोक्तस्वप्नस्थानस्तैजसो यस्य उकारो द्वितीया मात्रा । केन साम्येन ? इत्यत आह—उत्कर्षात् इति । अकारोपरि उत्कृष्टत्वेन विद्यमानत्वात् । तथा विश्वविश्वादेरपि तैजसविश्वादेः उत्कृष्टत्वात् । अकारमकारोभयमध्यस्थत्वाद्वा । तथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजस उत्कृष्टः । अत उभयभाक्त्वसामान्यात् । विद्याफलमाह—उत्कर्षति इति । ह वै ज्ञानसन्तति वर्धयतीत्यर्थः । शत्रुमित्रपक्षयोरपि समानः तुल्यो भवति । अस्य कुले अब्रह्मविन्न भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

मकारस्वरूपम्

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा
मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

अथ मकारप्रपञ्चः प्रपञ्च्यते—सुषुप्तस्थान इति । योऽयं यथोक्तसुषुप्त-
स्थानः प्राज्ञः यस्स मकारः तृतीया मात्रा । तत्र सामान्यमिदं मितेः प्रलयोत्पत्त्योः विश्वतैजसौ मीयेत इवेति मितिः मान प्रवेशनिर्गमनाभ्या प्रस्थेनेव यदा इत्यर्थः । तथा ओङ्कारसमाप्तौ पुनः प्रयोगे च अकारोकारौ मकारे प्रविश्य

निर्गच्छत इवेत्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—अपीतेः इति । अपीतिरप्यय एकीभावः । विशिष्टोङ्कारोच्चारणे तदवयवाकारोकारौ प्रणवान्यावयवमकारे यथैकीभूताविव भातः तथा सुषुप्त्यवस्थापन्नप्राज्ञे एकीभूत इवेति सामान्यात् प्राज्ञमकारयोरेकत्वम् । तज्ज्ञानफलमाह—मिनोति इति । इदं जगत् सर्वं ह वै मिनोति तदवस्तुत्वं जानातीत्यर्थः । अपीतिश्च जगत्कारणात्मैव भवति इत्यर्थः । एव ओङ्कारावयव-ज्ञानफल अवयव्योङ्कारसाधनस्तुत्यर्थम् ॥ ११ ॥

विश्वादीनामोङ्कारावयवत्वम्

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥ १९ ॥

तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥ २० ॥

मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ २१ ॥

अत्रैतस्मिन्नुक्तार्थे एते श्लोका मन्त्रा भवन्ति—विश्वस्य इत्यादिना । विश्व-विश्वादिषोडशभेदस्याकारमात्रैकत्वविवक्षायामादित्वं हि सामान्यमुत्कटं उद्धृतं दृश्यते इत्यर्थः । अत्वविवक्षा कथम्? इत्यत आह—मात्रेति । विश्व-विश्वादेरकारमात्रत्वं यत् सपद्यते तत् मात्रासंपत्ति । तस्या तु आप्तिसामान्य-मेव च उत्कटं द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ आप्तिसामान्यमेव चेति चशब्दार्थं विवृणोति—तैजसस्य इति । तैजसस्योकारत्वविवक्षायामुत्कर्षो दृश्यते । शिष्टं स्पष्टमित्यर्थः ॥ २० ॥ प्राज्ञमकारयोरेकत्वमाह—मकारभाव इति । प्राज्ञविश्वादेः मकारभावे मितिलयावुत्कटे सामान्ये इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एतज्ज्ञानफलम्

त्रिषु धामसु यस्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।

स पूज्य सर्वभूतानां बन्धश्चैव महामुनिः ॥ २२ ॥

विशिष्टावयवज्ञानफलमाह—त्रिषु इति । यो जाग्रदादिस्थानत्रये आस्यादि-
सामान्यं तुल्यं वेत्ति एवमेवैतदिति निश्चिनोति स सर्वभूतानां पूज्यो बन्धश्च
महामुनिः ब्रह्मविदित्यर्थः ॥ २२ ॥

अकारादीना विश्वादिनेतृत्वम्

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् ।

मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥ २३ ॥

एवविदः सामान्यविशेषफलमाह—अकार इति । य एव ओङ्कारावयवान्
उपास्ते त उपासक ओङ्कारावयवः अकारः विश्वविश्वाद्योत्रविकल्पान्तं नयति
प्रापयतीत्यर्थः । तथा उकारः तैजसं सविश्वाद्यनुज्ञात्रविकल्पं नयति । तथा
मकारः प्राज्ञविश्वाद्यनुज्ञैकरसाविकल्पं नयतीत्यनुवर्तते । एवं व्यष्टिसमष्ट्यात्मक-
स्थूलादिचतुरशाढ्याकारादिमात्रात्रये अर्धमात्रास्थूलादिभागत्रयेण तद्व्यष्टिसमष्टि-
तदैक्याध्यक्षेण साकमपह्ववता गते तदपह्ववसिद्धं निष्प्रतियोगिकामात्रम् । तस्मिन्
अमात्रे तुर्यतुर्ये स्वमात्रमिति साक्षात्कृते तदा स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति गतिः
व्यापृतिर्वातापि न विद्यते तुर्यतुर्यस्य निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रत्वात् ॥ २३ ॥

तुरीय ओङ्कार आत्मैव

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार

आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद ॥ १२ ॥

कथं पुनरमात्रत्वं तुर्यतुर्यस्य ? इत्यत आह—अमात्र इति । स्थूलाका-
रादिपञ्चदशमात्रापह्ववसिद्धः अमात्रः ब्रह्मप्रणवार्थः । इत्थं तुरीयोङ्काराप्रविद्यो-

तनात् चतुर्थः । अभिधानादिव्यवहृतेस्तुरीयोङ्काराप्रविद्योतता कुतः ? इत्यत आह—
 अव्यवहार्य इति । तुर्यतुर्यावगतेरभिधानादिव्यवहृत्यपह्वपूर्वकत्वात् । अत एव
 प्रपञ्चोपशमः । स्वातिरिक्तप्रपञ्चाशिवग्रासत्वात् शिवः । निष्प्रतियोगिकत्वात्
 अद्वैतः । स स्वमात्रमिति प्रबोधसमकालं एवं यथोक्तव्यष्टिसमष्टिपञ्चदशमात्राविशिष्ट
 ओङ्कारः विश्वविश्वादित्रिपञ्चदशभेदात्मना साक आत्मैव संविशति स्वात्म-
 भावं गच्छति । य एवं वेद स मुनिः जाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलना
 अस्ति नास्तीति विभ्रमापह्वसिद्धं ब्रह्ममात्रमवशिष्यते । न च ब्रह्ममात्रतयावशिष्टा-
 नामपि पुनः स्वातिरिक्तास्तितामोहात् जनिपरम्परा स्यादिति वाच्यं, पुनर्भव-
 बीजापह्वत्वात् । न हि रज्जुसर्पयाथात्म्येऽवगते पुरानुभूतसर्प उत्थास्यते ।
 तथैव निष्प्रतियोगिकभावाभावयोर्ब्रह्मातिरिक्तयोर्थात्मध्येऽवगते पुनः स्वातिरिक्त-
 तद्विया न हि जनिपरम्परा सेद्बु पारयति । यथोक्तमात्रापादासामान्यमात्रविदां
 मन्दाना तु यथावदुपास्यमान ओङ्कारो ब्रह्मप्रतिपत्त्यालम्बनो भवति ॥ १२ ॥

इति माण्डूक्योपनिषत् समाप्ता

प्रणवोपासनाफलम्

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

ओङ्कारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा न संशयः ।

ओङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥

युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।

प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥

अत्रैते श्लोका मन्त्रा भवन्ति—ओङ्कारं इत्यादिना । “पादा मात्रा
 मात्राश्च पादाः” इति यथोक्तसामान्यपुरस्सरं ओङ्कारं पादशो विद्यात् ।
 एवं ओङ्कारं पादशः ब्रह्मातिरिक्तं नेति ज्ञात्वा दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा न हि
 किञ्चित् चिन्तयेत् स्वस्य कृतार्थत्वेन चिन्तनीयार्थवैरल्यात् । यदि स्वाति-

रिक्तास्तिताधियाकृतार्थः त्व तदा—युञ्जीत इति । यतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयं
अतः प्रणवतदर्थतुर्यतुर्ये चेतो युञ्जीत । तत्रैव सदा युक्तस्य क्वचिदपि भयं न
विद्यते “विद्वान् न विभेति कुतश्चन” इति श्रुतेः ॥ २४—२५ ॥

प्रणवस्य बहुधा भानम्

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतः ।

अपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥ २६ ॥

एको हि प्रणवः स्वाज्ञादिदृष्टिमाश्रित्य सप्रतियोगिकसकलनिष्कलवत्
भातीत्याह—प्रणवो हि इति । विश्वविश्वाद्यनुज्ञैकरसाविकल्पान्तं अपरं
ब्रह्म । तुर्यविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तं परं ब्रह्म । प्रणव एव परापरब्रह्मरूपतया
विभातः । परमार्थतो यथोक्तमात्रातदध्यक्षगतहेयाशापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिक-
परमात्मा अवशिष्यते । इत्थं स्वावशेषस्य कारणं किं ? इत्यत आह—
अपूर्वं इति । यस्य पूर्वं कारणं न विद्यते सोऽयं अपूर्वः । यस्यान्तर
भिन्नजातीयं न विद्यत इति अनन्तरः । तथा स्वबाह्यं अन्यत् न विद्यते
इति अबाह्यः । अपरं कार्यमस्य न विद्यते इति अनपरः । “तदेतद्ब्रह्मा-
पूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्” इत्यादिश्रुतेः । स्वेन स्वातिरिक्तेन वा न व्येतीति
अव्ययः पारमार्थिकसन्मात्रत्वात् ॥ २६ ॥

उपासकस्य तद्भावापत्तिः

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

स्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्तकार्यनिरूपितकारणत्वेन प्रणव पश्यतस्तदभ्यासतस्त-
द्भ्रान्तौ नष्टाया तद्भावापत्तिं दर्शयति—सर्वस्य इति । स्वातिरिक्तत्वाविद्यापद-
तत्कार्यस्य सर्वस्य आदिः उत्पत्तिः । मध्यं स्थितिः । तथा अन्तः अवसानं

च । मायाहस्तिरज्जुसर्पमृगतृष्णिकास्वप्नादिवत् उत्पाद्यमानस्य प्रणवः परमात्मा मायाविस्थानीयः । एवं हि प्रणवं आत्मानं निष्प्रतियोगिकस्वमात्र ज्ञात्वा तत्समकालं तद्भावं अश्नुते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तदुपेश्वरज्ञानाच्छोकनिवृत्ति

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदये स्थितम् ।

सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

तदुपायेश्वरज्ञानाच्छोकात्यय दर्शयति—प्रणवं इति । स्वाज्ञदृष्टिविकल्पित-सर्वप्राणिस्मृतिप्रत्ययास्पदहृदये स्थितं ईश्वरं प्रणव विद्यात् । घटशरा-वाद्यनुगतव्योमवत् सर्वव्यापिनमोङ्कारमसंसारिणमीश्वरं मत्वा धीरो न शोचति ईश्वरभावमापन्नस्य निरावृत्तिक्रियाज्ञानशक्तित्वेन शोकनिमित्तवैरल्यात् । “तरति शोकमात्मवित्” इति श्रुतेः ॥ २८ ॥

प्रणवयाथात्म्यज्ञानफलम्

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।

ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥

नेतरो जनः ॥ २९ ॥

प्रणवयाथात्म्यज्ञानफलमुपसंहरति—अमात्र इति । पञ्चदशमात्रापहव-सिद्धत्वात् अमात्रः । स्वाज्ञदृश्या “अकारश्चायुतावयवान्वितः” इत्यादि-श्रुत्यनुरोधेन यत्र इयन्ता केनापि ज्ञातुमशक्या सः अनन्तमात्रः । यद्वा—अन्तवत् पञ्चदशमात्रावत् परामिधानतुर्यतुर्यमात्रान्तमवसान नैतीति अनन्तमात्रः तस्य स्वातिरिक्तासद्प्राससत्तामात्रत्वात् । अत एवाय सर्वद्वैतप्रपञ्चाशिवकलना-पहवात् द्वैतस्योपशमः शिव इति यथा व्याख्यातः तथा येनोङ्कारः परमात्मा निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति विदितः स एव परमार्थतत्त्वमननात् मुनिः

तत्त्वज्ञानी ब्रह्मीभूतः । नेतरो जन इति आवृत्तिः आगमप्रकरण
परिसमाप्त्यर्था ॥ २९ ॥

इत्यागमप्रकरणं सम्पूर्णम्

वैतथ्यप्रकरणम्

स्वप्नप्रपञ्चस्य वैतथ्यम्

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।

अन्तः स्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देहान्न पश्यति ।

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वः तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ २ ॥

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् ।

वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम् ॥ ३ ॥

“ओ शान्त शिवमद्वैतम्”, मायामात्रमिद द्वैतम्”, “ज्ञाते
द्वैतत्वं विद्यते” इत्यागममात्रतः स्वातिरिक्तजाग्रज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलना-
विजृम्भितबौद्धमीमांसकद्वैत्यादिग्रहगतहेयाशापह्नवसिद्ध निष्प्रतियोगिकपरमाद्वैतं स्व-
मात्रमवशिष्यत इत्युक्तम् । तत्र उपपत्त्यापि ब्रह्मातिरिक्तस्य वैतथ्यमवधारयितुं
द्वितीय प्रकरण आरभ्यते । तत्र कारिकात्रयेण स्वप्नप्रपञ्चस्य वैतथ्य साधयति—
वैतथ्य इत्यादिना । स्वप्नयात्रात्म्यविदो मनीषिणः स्वप्नविकल्पितब्राह्मा-
ध्यात्मिकादिभावानां स्थावरजङ्गमादीनां वैतथ्यं असत्त्वं आहुः । यथा
निष्प्रतियोगिकस्वप्नमात्र तथैव सदा वर्तत इति तथं ब्रह्ममात्रम् । तत्र भवतीति

स्वातिरिक्तं असत् वितथम् । तद्भावो वैतथ्य असत्त्वमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—
 अन्तःस्थानात् इति । भावाना स्थिरचराणा शरीरान्तरूपलभ्यमानत्वात्
 न बहिःशरीरात् । तस्मात् ते वितथा भवितुमर्हन्ति । अपवरकाशृतघटादिवत्
 अनैकान्तिको हेतुरित्यत आह—संवृतत्वेन हेतुना इति । अन्तःसंवृतस्थानान्न
 हि देहान्तर्विद्यमानकेशकोट्यशैकभागसूक्ष्मनाडीप्रदेशे स्थिरचरायमाणपर्वत-
 हस्यादिरस्ति । तस्माच्चित्तं तन्नाड्यवच्छिन्नचैतन्यं सम्यगावृत्य स्वप्नप्रपञ्च
 कल्पयतीति तस्य वैतथ्य युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ स्वप्नकल्पितभावानामन्तःसंवृतत्वं
 यदुक्तं तदयुक्तम् । सर्वोत्तरदिशि मुप्तो दक्षिणदिशि स्वप्नान् पश्यन्निव
 दृश्यत इत्यत आह—अदीर्घत्वात् इति । यः कोऽपि न हि देहान्त
 बाह्यदेशान्तरं गत्वा स्वप्नान् पश्यति । यतः शयनदेशान् योजनसहस्र-
 प्राप्यदूरदेशे स्वप्नान् पश्यन्निव लक्ष्यते । न हि तद्देशप्राप्त्यागमनयोः
 दीर्घकालोऽस्ति । अतः कालस्यादीर्घत्वात् स्वप्नदृक् न देशान्तरं गच्छति ।
 किञ्च प्रतिबुद्धश्च वै सर्वः स्वप्नदृक् न हि स्वप्नदर्शनदेशे विद्यते । यदि स्वप्ने
 देशान्तरं गच्छति तदा तद्देश एव प्रतिबुध्येत । न हि तदस्ति । तथा
 स्वप्नदृक् रात्र्यनुभूतस्वप्नदेशे बहुभिः सगतो अहनि स्वेष्विस्ततभोगानन्दन्
 मोदमानमात्मानं पश्यति । पुरा यैः संगतस्तैर्गृह्येत । यदि गृहीतस्तदा ते
 स्वप्नवृत्तान्तं ब्रूयुः । न चैवमस्ति । तस्मान्न हि स्वप्नदृक् देशान्तरं गच्छति ॥ २ ॥
 इतश्च स्वप्नदृष्टभावाना वैतथ्यं स्फोरयति—अभाव इति । “न तत्र रथा
 न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते”
 इत्यादिन्यायपूर्वकश्रुत्या रथादीनां देहान्तरभावश्च श्रूयते । स्वप्ने विकल्पित-
 रथादीना संवृतत्वहेतुना वेतथ्यं प्राप्तं प्रकाशितं इति स्वयंज्योतिष्प्रानुयादिश्रुत्या
 ब्रह्मविद आहुः ॥ ३ ॥

तद्वज्जाग्रत्यपि भावाना वैतथ्यम्

अन्तःस्थानात्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।

यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥

स्वप्नदृष्टान्तेन जाग्रद्विलसितभावाना वैतथ्यमाचष्टे— अन्तःस्थानात् इति । जाग्रद्दृश्यभावा वितथा भवितुमर्हन्ति । कुतः ? दृश्यत्वात् । स्वप्नदृश्य-भाववत् । यथा स्वप्नदृश्यभावाना वैतथ्यं तथा जागरितभावानामिति । तस्माज्जागरितभावानामपि वैतथ्यं सिद्धम् । एव अन्तःस्थानात् संबृतत्वेन च स्वप्नप्रपञ्चवत् जागरितप्रपञ्चस्यापि दृश्यत्वं असत्त्व च समानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

जाग्रत्स्वप्नयोरेकत्वम्

स्वप्नजागरिते स्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः ।

भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥

जाग्रत्स्वप्नयोर्दृश्यत्वासत्त्वसमत्वेनैकत्वं विशदयति— स्वप्नजागरिते स्थान इति । प्रसिद्धेनैव ग्राह्यग्राहकहेतुना भावाना स्वप्नजागरितस्थानयोः विवेकिन एकत्वमाहुः । पूर्वकारिकाफलमित्येतत् ॥ ५ ॥

स्थानद्वयस्थभावाना वैतथ्यम्

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥

स्थानद्वयप्रविभक्तभावाना अदृष्टदृष्टनष्टस्वरूपत्वेन वैतथ्यमाचष्टे— आदा-विति । यत् वस्तु शशशृंगवत् आदौ अन्ते च नास्ति लोके तत् मध्येऽपि नास्तीति निश्चितम् । तथा इमे जाग्रदादिविलसितभावाः । तेषा आद्यन्तयोः शशविषाणवत् अभावात् । एते वितथैः शशशृंगादिभिः सदृशाः सन्तः मूढैः अवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥

जाग्रद्भावानामपि मिथ्यात्वम्

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

स्वप्नदृष्टान्ततो जाग्रद्दृश्याना यदुक्त असत्त्वं तदसाधु । यतो जाग्रद्दृष्टान्न-
पानादयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्ति कुर्वन्तः सप्रयोजना दृष्टाः । न हि तदस्ति
स्वप्नदृश्यानाम् । ततः स्वामिकपदार्थवत् जाग्रद्दृश्यानामसत्त्वं दुर्लभमित्यत
आह — सप्रयोजनतेति । यथा जाग्रद्दृष्टान्नपानादीना सप्रयोजनता दृष्टा
तथा सा विप्रतिपद्यते । स्वप्नेऽपि जाग्रति भुक्तिः तृप्तोऽपि स्वप्ने त्रिरात्रो-
पोषितमात्मान मन्यते । तत्र भुक्त्वा पीत्वा तृप्त आत्मानं मन्यते । तस्मात्
आद्यन्तवत्त्वं उभयत्र समानम् । अतः खलु ते मिथ्येति स्मृताः इत्यर्थः ॥ ७ ॥

स्वप्नदृष्टान्तस्य सद्भावः ।

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम् ।

तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

कथ पुनः स्वप्नदृष्टपदार्थासत्त्ववत् जाग्रद्दृष्टाना असत्त्व ? दृष्टान्तासिद्धेः
इत्यत आह — अपूर्वमिति । न हि ये जाग्रद्दृष्टा भावाः स्वप्ने त एव दृश्यन्ते ।
किन्तु स्वप्ने चतुर्दन्तगजारूढ सहस्रभुजमात्मान अन्यमप्येतादृशं अपूर्वं पश्यति ।
न तत् स्वतः सिद्ध तत्स्थानिधर्मत्वात् । यथा स्वर्गनिवासिना इन्द्रादीना
सहस्राक्षत्वादि तथा स्वप्नस्थानिधर्मः । अयं स्वप्नदृक् स्वप्नस्थान गत्वा
यथैवेह लोके सुशिक्षितः तथा तत्स्थानप्रभवान् तानेवापूर्वान् स्थानी प्रेक्षते ।
यथा स्थानिधर्माणा रज्जुसर्पादिवदसत्त्वं तथा स्वप्नदृश्यापूर्वाणा स्थानिधर्मत्वेना
सत्त्वम् । अतो न स्वप्नदृष्टान्तासिद्धिः ॥ ८ ॥

जाग्रद्भेदाना स्वप्नतुल्यता

स्वप्नवृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।

बहिश्चेतोऽगृहीतं सदृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥

जाग्रद्दृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।

बहिश्चेतोऽगृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥

स्वप्नदृष्टान्तप्रसक्तापूर्वत्वशका निराकृत्य जाग्रद्वेदाना स्वप्नतुल्यता पुनः प्रपञ्चयति—स्वप्नेति । स्वप्नवृत्तौ स्वप्नस्थानेऽपि अन्तः चेतसा कल्पितत्वसन् सकलपोक्तरक्षणादर्शनात् । स्वप्ने तावत् चक्षुरादिद्वारेण बहिश्चेतसा गृहीतं घटादिक सदिति सदसद्विभागो दृष्टः । उभयोरप्यन्तर्बहिश्चेतःकल्पितयोः कल्पितत्वाविशेषात् वैतथ्यं दृष्टम् ॥ ९ ॥ तथा च—जाग्रदिति । जाग्रति अन्तर्बहिश्चेतःकल्पितत्वाविशेषात् । शिष्टं व्याख्यातम् ॥ १० ॥

तद्भेदज्ञानस्य विकल्प

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि ।

क एतान् बुध्यते भेदान् ? को वै तेषां विकल्पकः ? ॥ ११ ॥

स्थानद्वयस्य वितथत्वे को वा तद्गतभेदान् बुध्यते ? इति शङ्कते—उभयोरिति । स्मृतिज्ञानालम्बनत्वेन को वै तेषां विकल्पकः । विकल्पकाभावे नैरात्म्य स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

आत्मन एव तद्भेदज्ञानम्

कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमायया ।

स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ १२ ॥

स्वात्मैव स्वमायया स्वस्मिन् सर्वं परिकल्प्य तद्भेदजातं स्वयं बुध्यत इत्याचष्टे—कल्पयतीति । यथा रज्ज्वादौ सर्पादि परिकल्प्य तत्त्वेन स्वयमेवावबुध्यते तथैवमिति वेदान्तनिश्चयः । “ नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता ” इति श्रुतेः । न च निरास्पदे ज्ञानक्रिये संभवत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

आत्मनस्तद्भेदकल्पनम्

विकरोत्यपरान् भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थितान् ।

नियतांश्च बहिश्चित्तं एवं कल्पयते प्रभुः ॥ १३ ॥

केन प्रकारेण कल्पयति ? इत्यत आह—विकरोतीति । स्वेन रूपेण प्रभवतीति प्रभुः आत्मा । अन्तःश्चित्ते वासनारूपेण व्यवस्थितान् अपरान् नानाशास्त्रीयलौकिकवैदिकभावान् बहिःश्चित्ते स्थानाव्यक्तादिपृथिव्यन्तरूपेण नियताश्चान्तर्मनोरथादिलक्षणाश्च कल्पयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वान्तर्बाह्यभावानामपि कल्पितत्वम्

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥ १४ ॥

स्वान्तर्बाह्यपरिच्छेद्यभावानां स्वप्रवत् कल्पितत्व स्पष्टयति—चित्तेति । ये ह्यन्तर्विलसितवृत्तिविशेषाः ते तु चित्तकालाः चित्तपरिच्छेद्याः यावच्चित्त-स्थायित्वात् । कल्पनाकाल एव उपलभ्यन्त इत्यर्थः । अन्योन्यपरिच्छेद्या हि द्वयकालाः । तद्यथा—आगोदोहनमास्ते । यावदयमास्ते तावत् गा दोग्धि । यावत् गा दोग्धि तावदास्ते । तावान् अयं । एतावान् सः— इति मिथः परिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वमिति बाह्यभेदानाम् । ते हि द्वयकालाः अन्तः चित्तकालाः बाह्याद्वयकालाश्च । ते सर्वे कल्पिता एव । चित्तद्वयकालपरिच्छिन्नभावयोः कल्पितत्वव्यतिरेकेण न ह्यन्यहेतुकोऽस्ति । अत्रापि स्वप्नदृष्टान्तः उपपद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

व्यक्तव्यक्तभेदेन भावानां कल्पितत्वम्

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥ १५ ॥

अव्यक्तव्यक्तभेदेन स्थानद्वये भावाः परिकल्पिता इत्याह—अव्यक्ता इति । येऽन्तर्विलसितमनोरथादिभावाः ते त्वव्यक्ताः तद्गतभावानामचाक्षुषत्वेना-व्यक्तत्वात् । ये देहात् बहिर्विलसितघटपटादिभावाः ते स्फुटा एव तेषां

चाक्षुषत्वेन स्फुटत्वात् । अन्तर्बाह्यविलसिताव्यक्तस्फुटभावा अपि कल्पिता एव ते सर्वे । विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे चक्षुरादौ स्फुटत्वम् । इत्थ जाग्रद्भावा अपि स्वप्नभाववत् कल्पिता एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

कल्पनामूलनिरूपणम्

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान् पृथग्विधान् ।

बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥ १६ ॥

सर्वकल्पनामूलं किम् ? इत्यत आह—जीवमिति । पूर्वं आदौ सुखदुःखादिवैशिष्ट्यहेतुफलात्मक जीवं निर्विकाररज्जुसर्पवत् निर्विकारात्मनि जीव कल्पयते । ततः क्रियाकारकफलभेदेन पृथक् पृथग्विधान प्राणादि-
नानाविधभावान् बाह्यान् आध्यात्मिकांश्च एव कल्पयते । अत्र कल्पनाहेतुः स्वयं जीवः । सर्वकल्पनाया अधिकृतत्वात् । कथंभूतः सन् ? इत्यत आह—
यथेति । यादृशी विद्या विज्ञानं अस्येति यथाविद्यः । तथाविधैव स्मृतिरस्येति
तथास्मृतिः सन् हेतुकल्पनाबोधतः फलकल्पना स्मृतिः । ततः तद्विज्ञानम् ।
ततः तदर्थक्रियाकारकादिकल्पनम् । ततः तत्फलभेदविज्ञानम् । ततः स्मृतिः ।
पुनः तद्विज्ञानमित्येव बाह्यानाध्यात्मिकाश्चेतरेतरनियनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्प-
यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

आत्मविकल्पनम्

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।

सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥ १७ ॥

जीवकल्पनायाः सर्वमूलत्वमस्तु । तज्जीवकल्पना किन्निमित्ता ? इत्यत
आह दृष्टान्तपूर्वकम्—अनिश्चितेति । यथा लोके मन्दान्धकारे रज्जुस्वरूपा-
ज्ञानतोऽनिश्चितेयं रज्जुः इत्यनवधारिता यदि तदा किं अयं सर्पः

उदकधारा स्रक् भूच्छिद्र ? इत्यादि बहुधा विकल्पिता भवति । ज्ञाते तु रज्जुयाथात्म्ये विकल्पानवकाशात् । विज्ञानतः स्वहस्ताङ्गुलिवत् । तद्वत् ब्रह्मयाथात्म्याज्ञानतः हेतुफलाभिनिवेशो जायते । ततो विश्वाद्यविकल्पानु-
 श्रैकरसभेदेन प्राणाद्यनन्तभेदेनात्मा विकल्पित इति सर्ववेदान्तसिद्धान्तः ॥१७॥

विकल्पनिवृत्तिप्रदर्शनम्

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते ।

रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥ १८ ॥

अधिष्ठानज्ञानात् विकल्पनिवृत्तिं दर्शयति—निश्चितायामिति । यथा आप्तोक्तितो निश्चिताया रज्ज्वा तद्गतसर्पादिविकल्पो निवर्तते, तथा सर्वापहव-
 सिद्ध ब्रह्म निष्प्रतियोगिकाद्वैतमिति ज्ञानसमकाल स्वाज्ञानविकल्पितविश्वविश्वादि-
 भेदनाकलनापि निवर्तते । न हि स्वाज्ञानकालमारभ्यानादिसिद्धविकल्पजालं
 स्थितिमेत्य स्वज्ञानतो निवर्तते । वस्तुतोऽवस्तुतो वापि विकल्पसामान्यस्य
 शशविषाणवत् अवस्तुत्वात् । तदपहवसिद्ध ब्रह्ममात्रं निष्प्रतियोगिकमवशिष्यत
 इत्यात्ममात्रविनिश्चयो भवतीत्यर्थः । “ पश्यतेहापि सन्मात्र असदन्यत् ”,
 “ ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति ”,

सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ।

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तते न सशयः ।

अनाख्यमनभिव्यक्तं सत् किञ्चिदवशिष्यते ॥

इति श्रुतेः ॥ १८ ॥

विकल्पानां मायामूलत्वम्

प्राणादिभिरनन्तैस्तु भावैरेतैर्विकल्पितः ।

मायैषा तस्य देवस्य ययायं मोहितः स्वयम् ॥ १९ ॥

कथं पुनः परमाद्वैतरूपेण आत्मावशिष्यते प्राणाद्यनन्तविकल्पसत्त्वात् ?
इत्याशङ्क्य विकल्पस्य मायामात्रत्वात् तथा विकल्पित इव भाति । वस्तुतः
ब्रह्ममात्रमवशिष्यत इति शिष्टप्रन्थेनाह—प्राणादिभिरिति ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन यैषा स्वाज्ञानरूपिणी माया देवस्यात्मनो भिन्ना अभिन्नतयैव
स्वाज्ञानुभूतिप्रमाणसिद्धेव च विद्यते । वस्तुतः सा शाश्व्रंगवत् अलब्धसत्त्वा ।
यया मायया स्वयमप्यात्मा मोहित इव मोहितः सन् प्राणादिभिः अनन्तभावैः
विकल्पित इव विकल्पितो भवति । वस्तुतोऽयमात्मा निष्प्रतियोगिकनिर्विकल्प
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्राणादिविकल्पाना प्रकारः.

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।

गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः ।

लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥ २१ ॥

वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।

भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥ २२ ॥

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।

मूर्त इति मूर्तविदोऽमूर्त इति च तद्विदः ॥ २३ ॥

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।

वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥ २४ ॥

मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।
 चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ॥ २५ ॥
 पञ्चविंशक इत्येके षट्विंश इति चापरे ।
 षट्त्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥ २६ ॥
 लोकाँल्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।
 स्त्रीपुत्रपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥ २७ ॥
 सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।
 स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥ २८ ॥

प्राणादिविकल्पानुदाहरति—प्राण इत्यादिना । प्राणो हिरण्यगर्भः ईश्वरो
 वा जगत्कारणमिति प्राणविदोऽद्वैतिनः वैशेषिकादयश्च विदुः कल्पयन्तीत्यर्थः ।
 पृथिव्यादिचत्वारि भूतानि जगत्कारणानीति लोकायतिकाः । गुणसाम्येन
 सह सत्त्वरजस्तमासि त्रयो गुणा जगत्कारणमिति सांख्याः । आत्मतत्त्व
 विद्यातत्त्वं शिवतत्त्व चेति त्रीणि तत्त्वानि जगत्कारणमिति शैवाः ॥ २० ॥
 कल्पनान्तरमाचष्टे पादा इति । विश्वविश्वादयः पादाः जगद्वापृतिहेतवः
 इति वेदान्त्येकदेशिनः । विविधविषयानुभूतिः पुरुषार्थ इति वात्स्यायनादयो
 मन्यन्ते । विषया इति शब्दादय इत्यर्थः ।

विषयस्य विषाणा च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।

उपभुक्तं विष हन्ति विषयाः स्मरणादपि ॥

इति स्मृतेः । सत्यत्वेन भूरादिलोका विद्यन्ते इति लोकविदः इति पौराणिकाः ।
 कर्मफलदाता नेश्वरः किन्तु अग्नीन्द्रादयो देवाः कर्मफलदातार इति
 देवयाजिनः ॥ २१ ॥ कल्पनान्तरमाह—वेदा इति । ऋगादयः चत्वारो
 वेदाः तत्त्वानीति वेदपाठकाः । ज्योतिष्टोमादियज्ञा वस्तुभूता भवन्तीति
 यज्ञविदो याज्ञिकाः । भोक्तैवात्मा न कर्ता इति सांख्याः । भोज्यं वस्त्विति

सूपकाराः ॥ २२ ॥ इतश्च कल्पनान्तरमाह—सूक्ष्म इति । अणुपरिमाणात्मा सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः अणुवादिनः । अहप्रत्ययविशिष्टः स्थूलदेहः आत्मा इति चार्वाकाः । मूर्तः त्रिशूली च चक्रीत्यागमिकाः । अमूर्तः सर्वशून्य इति शून्यवादिनः । काल एव परमार्थ इति ज्योतिर्विदः । दिशः परमार्था इति स्वरोदयविदः । धातुवादो मन्त्रवादो वेति रसवादिनो मन्त्रवादिनश्च । चतुर्दशभुवनान्येव वस्तूनि चेति भूगोळविदः । मनः एवात्मेति स्यमन्तभद्राः । बुद्धिरेवात्मेति योगाचाराः । बाह्याकारशून्यं चित्तमात्मेति विज्ञानवाद्येकदेशिनः । विधिनिषेधचोदनानिष्पन्नधर्माधर्मौ परमार्थौ इति मीमांसकाः ॥ २३-२५ ॥ इतश्च विकल्पान्तरमाह—पञ्चेति । प्रधानं मूलप्रकृतिः महदहंकारौ तन्मात्राणीति सप्त प्रकृतिविकृतयः कर्मज्ञानेन्द्रियाणि तद्विषयाः मनश्चैकं षोडशविकारपुरुषो दृशिम्वभाव इति पञ्चविशतिसख्या-विशिष्टप्रपञ्चो वस्त्विति साख्यैकदेशिनः । ईश्वरेण साकं षड्विंशतिपदार्था इति पातञ्जलाः । षड्विंशत्या सह पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि आहत्य एकत्रिंशत्तत्त्वानीति शैवैकदेशिनः । यद्वा—षड्विंशत्या सह रागाविद्यानियतिकाल-कलामायादिकाः त एव एकत्रिंशत्पदार्था इति पाशुपताः । पदार्थभेदोऽनन्तः इति भेदवादिनः । लोकानुरञ्जनं तत्त्वमिति लौकिकाः । आश्रमाः परमार्था इति दक्षप्रभृतयः । स्त्रीपुंनपुंसकं शब्दजात तत्त्वमिति वैय्याकरणाः । “द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये पर चापर च” इति साकाराद्वैतिनः । स्थितिर्वा सृष्टिर्वा लयो वा तत्त्वमिति पौराणिकाः । प्राणादिस्थित्यन्तत्वेन उदाहृताश्चानुदाहृताश्च कल्पनाभेदा यावन्तो विद्यन्ते कल्पनावस्थाया स्वात्मन्येव विकल्पिताः सन्तः स्वात्माधिगमहेतवो भवन्तीत्यर्थः । अधिष्ठानमन्तरा प्राणादिस्थित्यन्तकल्पनासभवात् । कल्पनाया मायामात्रत्वेन तदधिष्ठानस्यापि स्वाधिष्ठेयकल्पनापह्ववतो निरधिष्ठानत्वेन ब्रह्ममात्रमवशिष्यत इति प्राणादि-स्थित्यन्तकल्पनाया उपायत्वम् । तदपेक्षया तदधिकरणस्योपेयत्वम् । इत्थं उपायोपेयभूताधिष्ठेयाधिष्ठानगतहेयाशापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकस्य परमोपेयत्वं ब्रह्ममात्रस्येत्यर्थः ॥ २६-२८ ॥

भावाना शिष्यरक्षकत्वम्

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

तं चावति स भूत्वासौ तद्ग्रहः समुपैति तम् ॥ २९ ॥

यस्य यस्य गृहे यस्मिन् दृढावेशो भवेत्तराम् ।

तत्तद्भ्रान्त्यनुरोधेन शास्त्रं भवति नान्यथा ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन प्राणादिस्थित्यन्तविकल्पा मायामात्रा अपि स्वाज्ञदृष्टिभिः प्राणादित्वेन विकल्पिताः । तत्र प्राणो बीजात्मा ईश्वरः । भूतादिस्थित्यन्ताः तद्भेदाः तत्तन्मताचार्यबुद्धिविकल्पिताः । तत्र येषां यन्मतं रोचते ते तत्तदाचार्यमुखतः पृथक् तत्र स्वाभिमतैयत्ता ज्ञात्वा तत्परतन्त्रा भवन्तीत्याह— यमिति । किं बहुना ? प्राणादिस्थित्यन्तानामन्यतम उक्तमनुक्तं वा यस्य कस्यचित् आचार्यो यं भावं दर्शयेत् अन्यो वा इदमेव तत्त्वमिति सोऽयं गुरुप्रदर्शितनिश्चयः शिष्यपूगः सोऽहं दासोऽहमिति वा तं भावं आत्मभूतं पश्यति । योऽयं तत्तन्मताचार्यदर्शितो भावरूपो भूत्वा प्राण ईश्वरः तं उपासकं अवति । इदमेव तत्त्वमिति तद्ग्रहः तदभिनिवेशः तं ग्रहीतारं उपैति । स्वात्मभाव प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

आत्मज्ञानफलम्

एतैरेषोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत् सोऽविशङ्कितः ॥ ३० ॥

स्वग्रहातिरिक्तात्मज्ञानफलमाह— एतैरिति । रज्ज्वादिविकल्पितसर्पादिवत् स्वपृथग्भूतप्राणादिस्थित्यन्तभावैः पृथगेवेत्यविवेकिभिः लक्षितः न विवेकिभिः । न हि रज्ज्वाद्यतिरेकेण सर्पादयः सन्ति । तथा स्वात्मातिरेकेण प्राणादिविकल्पाः सन्ति “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” इति श्रुतेः । वस्तुतः प्राणादिस्थित्यन्त-

कलनारोपापवादाधिकरणगतहेयाशापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति “सन्मात्रमसदन्यत्” इत्यादिश्रुतियुक्तिभ्या तत्त्वेन यो वेद सोऽयं विद्वान् अविशंकितोऽशेषवेदार्थं साक्षात् परंपरया वा ब्रह्ममात्रपर्यवसन्नतया कल्पयेत् कल्पयतीत्यर्थः । न हि निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रभावापन्नमुन्यतिरिक्तो वेदार्थं एवं ज्ञातुं शक्नोति । न चैवंवित् स्वातिरिक्तप्राणादिस्थित्यन्तविकल्पोऽस्ति नास्तीति विभ्रमाभिमुखो भवतीति भावः ॥ ३० ॥

प्रपञ्चस्यासत्त्व ब्रह्मण, सत्त्व च

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ ३१ ॥

स्वातिरिक्तप्राणादिस्थित्यन्तप्रपञ्चस्यासत्त्व तदपहवसिद्धब्रह्ममात्रस्य निष्प्रतियोगिकसत्त्व स्पष्टयति—स्वप्नेति । “नान्यत् किञ्चन मिषत्”, “ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति”, “ब्रह्ममात्रमसन्नं हि”,

दृश्यरूपं च दृग्रूपं सर्वं शशविषाणवत् ।

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापहव एव हि ॥

“नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमल्लमम्” इत्यादिवेदान्तेषु विलसितविद्वत्पटलसेव्यपरमाशयविचक्षणैः ब्रह्मविद्वरीयोभिः यथा शशशृंगवत् अवस्त्वात्मके स्वप्नमाये विवेकविरलैः सद्वस्त्वात्मके इव दृष्टे । यथा च नभः-प्रसारितपुरगोपुरस्वपक्षपरपक्षचम्वाद्याकीर्णमिव गन्धर्वनगरं दृश्यमानं सत् अकस्मात् असत्पदं गतं दृष्टम् । तथा स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं आत्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा अस्तीति विश्वसनीयविश्वं शशशृंगवत् असत् दृष्टम् । ततस्तद्विश्वापहवसिद्धं ब्रह्ममात्रं स्वावशेषतया दृष्टमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

ततः परमार्थदशा प्रपञ्चयति—न निरोध इति । स्वातिरिक्तप्राणादि-
स्थित्यन्तविश्वकलना अस्ति नास्तीति विभ्रमापह्ववसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिक-
स्वमात्रमिति ज्ञानसमकाल स्वातिरिक्तप्रपञ्चापह्ववतो न निरोधः कस्यापि न हि
प्रलयोऽस्ति । तथा जायमानवस्तुवैरल्यात् न चोत्पत्तिः बुद्धितद्वृत्तिवैरल्यात् ।
न बद्धः ससारी जीवोऽस्ति बद्धवैरल्यात् । न हि मोक्षसाधको विद्यते
बन्धसापेक्षमोक्षवैरल्यात् । न हि मोचनार्थी मुमुक्षुरस्ति निवर्तनीयबन्ध-
वैरल्यात् । मुक्तोऽपि न विद्यत इति स्थितिः । सैषा परमार्थता ।

केवल ब्रह्ममात्रत्व नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ।

इत्यादिस्वातिरिक्तप्रपञ्चतदुत्पत्तिप्रलयादिकलनापह्ववसिद्ध निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रा-
वशेषसिद्धान्तानुवादिश्रुतेः ॥ ३२ ॥

सम्यक् परमार्थदर्शनम्

वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः ।

निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ॥ ३३ ॥

परमार्थसम्यग्दर्शनं स्तूयते—वीतेति । रम्यवस्तुविषयको रागश्च स्वाति-
रिक्तास्तित्वजन्य भय च काक्षितविषयालाभजः क्रोधश्च येभ्यो वीताः तैः
वीतरागभयक्रोधैः ब्रह्ममात्रमननशीलैः मुनिभिः वेदान्तपारगैः सर्ववेदान्त-
सिद्धान्तब्रह्ममात्रसम्यग्ज्ञानिभिः प्राणादिस्थित्यन्तविकल्पापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिक-
निर्विकल्पोऽयमात्मा स्वमात्रमिति दृष्टः । द्वैतादिप्रपञ्चविकल्पे सति निर्वि-

कल्पकता कुतः ? इत्यत आह—प्रपञ्चोपशम इति । द्वैतादिभेदविस्तारो हि प्रपञ्चः । तस्य उपशमः अपह्ववः ।

एकाभावे द्वितीय न न द्वितीये न चैकता ।
द्वैतं यदि तदाद्वैतं द्वैताभावेऽद्वयं न च ॥

इति सापेक्षश्रुतिसिद्धद्वयैकद्वैतादिगतहेयाशापह्ववसिद्धो ह्यद्वयः परमात्मा स्वमात्र-
मित्यवगतो भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

स्वाज्ञानात्संसारोपरतेरभावः

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेन्मतिम् ।
अद्वैतं समनुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३४ ॥

स्वाज्ञानात् संसारोपरतिः न स्यादित्याह—तस्मादिति । यस्मात् ब्रह्म-
मात्रज्ञानं विना स्वातिरिक्तभ्रमो न हि शाम्यति तस्मात् ब्रह्मातिरिक्तमसत्
ब्रह्ममात्रं निष्प्रतियोगिकसत् इत्येवं विदित्वा एनं आत्मानं निष्प्रतियोगिकाद्वैते
वस्तुनि तत् स्वमात्रमिति तन्मात्रा मतिं योजयेत् । एवमद्वैतं सम्यगनुप्राप्य
स्वावशेषधिष्येत्यर्थः । ततः परं अहमेतादृश इति आत्मानं अप्रख्यापयन्
स्वातिरिक्तलोकप्रसक्तौ यथा जडोऽयमिति जानीयुः तथा लोकमाचरेत् ।
पामरलोकवत् नित्यादिकर्माचरणं स्वाश्रमोचितं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

यतिचर्यानुक्रम

निस्तुतिर्निर्ममस्कारो निस्स्वधाकार एव च ।
चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥ ३५ ॥

जडवत् लोकवञ्चकयतिचर्यामनुक्रामति—निस्तुतिरिति ।

स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत् परान् ।

इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन स्तुतिनमस्कारस्वाहास्वधाकारादिसर्वकर्मविरलो यतिः चलो देहः । अचल आत्मतत्त्वम् । तत्र चलदेहस्थिति विस्मृत्य अचलात्मतत्त्वनिकेतन यस्य सोऽय चलाचलनिकेतश्च भूत्वा यदृच्छाप्राप्तदेहमात्रधारणानुकूलकौपीनाच्छादनभिक्षादिपरिग्रहेतरपरिग्रहवैरल्येन यादृच्छिकः निरंकुशब्रह्ममात्रतयावतिष्ठेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मुनेर्ब्रह्ममात्रतयावस्थितिः

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।

तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥ ३६ ॥

स्वान्तर्बहिर्विजृम्भिताध्यात्मिकादिप्रपञ्चे सति कथं वा मुनिः ब्रह्ममात्रतया तिष्ठेत् ? इत्यत आह—तत्त्वमिति । स्वातिरिक्तव्यष्टिप्रपञ्चमधिकृत्य भवतीत्याध्यात्मिकम् । तद्बाह्यं समष्टिप्रपञ्चजातम् । तदारोपापवादाधिकरणविश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तजात च रज्जुसर्पवत् वाचारम्भणमात्रम् । यद्वा—शशविषाणवत् असत्—

इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं नोऽस्त्वद जगत् ।

दृश्यरूपं च दृग्रूप सर्वं शशविषाणवत् ॥

इति श्रुतेः । तत्सर्वापह्ववसिद्ध तत्तत्त्व स्वमात्रतया दृष्ट्वा तद्दर्शनसमकाल तत्त्वीभूतो ब्रह्मभूतो भवति । तद्रूपेण यदा राजते महीयते तदानीं आरामो निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषचिद्धातुः स्वतत्त्वात् कदापि अप्रच्युतो भवेत् । यथा कश्चित् अतत्त्वदर्शी देहादौ चलेऽचले वा अतत्त्वीभूतस्तत्त्वीभूतो वेत्ति मन्यते तद्योगायोगाभ्या विकल्पवान् निर्विकल्पवानहमिति च मन्यमानः स्वतत्त्वात् प्रच्युतो भवति, न तथा ब्रह्ममात्रवित् । तस्य निष्प्रतियोगिक-ब्रह्ममात्रत्वेन न हि तत्त्वप्रच्युतिवार्तावकाश इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मातिरिक्ततत्त्वम्

भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥ ३७ ॥

पूर्वश्लोकोक्तब्रह्मातिरिक्ततत्त्वमाचष्टे—भावैरिति । यथा रज्जुतत्त्वज्ञाना एकैव रज्जुः सर्पधारादण्डादिरूपेण दृश्यते न ह्यत्र रज्जौ रज्ज्वादिरूपेण स्वेन रूपेण वा सर्पादिरस्ति रज्जुरेव तत्तद्दृष्टयनुरोधेन एव विकल्प्यते, तथा प्राणादिस्थित्यन्तैरसद्भिर्भावैः एवायमात्मा तदास्पदाद्वयरूपेण विकल्पितः । तथा प्राणादिभावा अपि अद्वयेन आत्मना जीवभावमापन्नेनैव विकल्पितः । न हि निरास्पदा कल्पनोपलभ्यते । अतः प्राणादिकल्पनाया मायामात्रत्वेन तस्याधिष्ठेयतावैरल्यात् । अधिष्ठेयनिरूपिताधिष्ठानस्यापि तथात्वात् । यस्मान्निरधिष्ठानत्वेन निष्प्रतियोगिकाद्वैतमवशिष्यते तस्मादद्वयतैव शिवा । स्वातिरिक्तप्राणादिस्थित्यन्ताशिवापहवसिद्धत्वात् शिवत्वं उपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

प्रकरणार्थोपसंहारः

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन ।

न पृथङ्नापृथक् किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥ ३८ ॥

स्वातिरिक्तप्राणादिविकल्पानामपहवमुखेन ब्रह्ममात्रसिद्धिः अर्थात् सिध्यति इति वैतथ्यप्रकरणार्थमुपसहरति—नात्मेति । प्राणादिस्थित्यन्तमिदं नाना शशविषाणवत् नास्त्येव । स्वात्मसत्तातिरिक्तसत्तावैरल्यात् । आत्मभावेन नाना स्यादित्यत आह—नेति । स्वात्मभावेनापि नाना न विद्यते । स्वात्मनो निष्प्रतियोगिकत्वेन ब्रह्ममात्रावगतेः प्राणादिनानापहवपूर्वकत्वात् । आत्माकारेण नानाभावेऽपि नानात्वाकारेण नाना स्यादित्यत आह—न स्वेनापि कथंचनेति । न हि कृच्छ्रात् स्वेन रूपेणापि नाना विद्यते । तस्य शशशृङ्गवत् अवस्तुत्वेन कालत्रयेऽप्यलब्धात्मकत्वात् । स्वात्मनः

पृथक्त्वेन वा किञ्चित् नानावस्तु अङ्गीकार्यमिति तत्राह—न पृथगिति ।
स्वात्मनो निष्प्रतियोगिकनिर्व्यवहार्यत्वेन प्रसक्तव्यावहारिकस्वपृथक्स्वापृथग्रूप-
नानागन्धोऽपि नास्तीत्येवं प्राणादिस्थित्यन्तकलनापह्ववसिद्ध ब्रह्म निष्प्रति-
योगिकस्वमात्रमिति तत्त्वविदो विदुः “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्”
इत्यादिश्रुतेः ॥ ३८ ॥

अद्वैतप्रकरणम्

ब्रह्मनिरूपणम्

उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते ।

प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥ १ ॥

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतम् ।

यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समन्ततः ॥ २ ॥

“प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैतम्”,

प्रपञ्चो यदि विद्येत निर्वर्तेत न सशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतं ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥

इति श्रुतितो निरासितस्वातिरिक्तप्रपञ्चस्य पुनः “स्वप्नमाये यथा दृष्टे”,
“नात्मभावेन नानेद” इत्यादिकेवलतज्जटिलवैतथ्यप्रकरणेनापि प्राणादि-
स्थित्यन्तप्रपञ्चस्य अवस्तुत्वेन अपह्ववः प्रतिपादितः । तथा स्वातिरिक्ता-
पह्ववसिद्धं निष्प्रतियोगिकाद्वैतं किं आगममात्रेण प्रतिपत्तव्यं ? न तत्तर्काक्षम-
मित्याशङ्क्य तर्केणापि तत्सेद्धं पारयतीति बहुलतरापपत्तिभिः अद्वैतप्रकरणमा-

रभ्यते—उपासनेत्यादिना । उपासकोऽहं उपास्यं ब्रह्मेति ज्ञात्वा तदुपासना
आत्मनो मोक्षसाधनत्वेन आश्रित उपासनाश्रितो धर्मो जीवोऽस्मि ।
जीवधर्मविशिष्ट एवं मन्यते—इदानीं अहं एवं उपासना कुर्वन् प्रपञ्चारोपासप-
दत्वेन जाते ब्रह्मणि ईश्वरे वर्तमानो भवामि । स्वशरीरपतनादूर्ध्व एव अज
प्रपञ्चापवादास्पदं ब्रह्म प्रतिपत्स्ये । स्वातिरिक्तप्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् अहमिदं
सर्वं चाजस्वरूपमेव । येन हेतुनाऽयं सविशेषब्रह्मवित् तेन हेतुनाऽयं
निष्प्रतियोगिकनित्याजदर्शिभिः असौ सविशेषब्रह्मवित् कृपण इति स्मृतः—

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

इति श्रुतेः ॥ १ ॥ यत एवं—अतो वक्ष्यामीति । “यो वा एतदक्षर
गार्ग्यं विदित्वा अस्मात् लोकात् प्रैति स कृपणः” इति श्रुत्यनुरोधेन—
जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्ते । तदुपासनतः तत्पद प्रतिपत्स्ये—इति
यस्मात् एव मन्यमान कृपणो भवति तद्वाक् कार्पण्यम् । आत्मसत्य-
व्यवहारप्रतिभासत्वेन स्वातिरिक्तप्रपञ्चास्तित्वाप्रतीतेः तद्विपरीतत्वेन तदपह्ववसिद्धं
ब्रह्ममात्रं अकार्पण्यम् । “यो वा एतदक्षर गार्गी विदित्वा अस्मात् लोकात्
प्रैति स ब्राह्मणः”, “यत्र नान्यत्पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमा” इत्यादिश्रुतिसिद्धमकार्पण्यं अतो वक्ष्यामि । स्वस्य स्वातिरिक्तस्य
चाविद्यमानाजातीयस्य तदजाति असल्लौकिकाद्यष्टदृष्टिमोहे सत्यसति तद्गत-
वैषम्यापह्ववसिद्धत्वेन समतां गतं निरवयवत्वात् । यथा रज्जुसर्पवत्
समन्ततो जायमानं सर्पादिभ्रान्त्यपनये किञ्चिदपि न जायते, तथा त
प्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

जातिनिदर्शनम्

आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्यटाकाशैरिवोदितः ।

घटादिवच्च सङ्घातैर्जातावेतन्निदर्शनम् ॥ ३ ॥

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।

आकाशे संप्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहात्मनि ॥ ४ ॥

यदजात्यकार्पण्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञात तत्सिद्धिहेतुं विवृणोति—आत्मेति । अनात्मापहवसिद्धोऽयमात्मा निरवयवाकाशवत् केशकोदयेकाशवच्च सूक्ष्मो हि यथाकाशैराकाश उदितः तथा स आत्मा घटाकाशस्थानीयजीवैः उत्पन्न इव भाति । जीवात्मना परस्मात् आत्मनः उत्पत्तिः श्रूयते “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादि । आकाशात् घटाकाशोत्पत्तिवत् परस्मात् जीवोत्पत्तिः समाना । न हि गोः वत्स इव महाकाशात् घटाकाशो जायते । घटाकाशात् महाकाशो वा जायते । न हि तथा परस्मात् जीवजातम् । जीवजातात् परोऽपि जायते । वस्तुतोऽवस्तुतो वापि ब्रह्मातिरिक्तयोः निष्प्रतियोगिकभावाभावरूपत्वेन न हि कस्यापि जातिः सेद्वं पारयति । घटादिवत् करणसंघातैः उदित इति आन्मनो जाति मन्दबुद्धिप्रतिपिपादयिषया जीवाना उच्यते । तत्र जातौ एतदाकाश निदर्शनं न कस्यापि जातिरस्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ जातावेतन्निदर्शनमित्युक्तार्थं विवृणोति—घटादिष्विति । यथा घटाद्युत्पत्तिप्रलयाभ्या घटाद्यवच्छिन्नाकाशं उत्पन्नं प्रलीनमिव भाति तथा देहादिसंघातोत्पत्तिप्रलयाभ्या तदवच्छिन्नचैतन्यमपि उत्पत्तिप्रलयवत् भाति न स्वतः । स्वस्य जडसंघातापहवसिद्धचिन्मात्रत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

जीवाना सुखादिसबन्धाभावः

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥ ५ ॥

चिन्मात्रं निष्प्रतियोगिकमित्यजानन्तः केचित् चिन्मात्रस्य सर्वदेह-
व्यापकत्वेन तत्रैकदेहावच्छिन्नचितो जनिमृत्तिसुखदुःखादिसम्बन्धे सर्वदेहा-

च्छन्नचित्तमेकत्वेन तत्संबन्धतः क्रियाकारकफलसाङ्कर्यं च स्यादित्याहुः । तत्र
दृष्टान्तमिदमुच्यते—यथेति । यथा एकस्मिन् घटावच्छिन्नाकाशे रजोधूमा-
भिः संयुते न हि तदितरघटाकाशादयो रजोधूमादिभिः संयुज्यन्ते, आकाशस्य
विकल्पितघटादिसम्बन्धवैरल्यात् । तद्वत् जीवाः जनिमृति सुखदुःखादिभिः ।
वस्य स्वात्तोपाध्यपह्वतः सन्मात्रत्वात् वस्तुत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आकाशजीवेषु भेदाभाव

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥ ६ ॥

जीवस्य उपाध्यपायात् सन्मात्रत्वमस्तु, उपाधिसद्भावे कथं पुनः
भेदव्यवहृतिः ? इत्यत आह—रूपेति । यथा घटशरावापवरकाकाशाना
पत्वमहत्त्वादिरूपाणि भिद्यन्ते तथा उदकादिहरणादिकार्यं भिद्यते ।
काशशरावाकाशादिसमाख्याश्च भिद्यन्ते । तत्र तत्र व्यवहारविषयत्वेनेत्यर्थः ।

व्यवहृतिः रूपकार्यसमाख्यानिमित्ता । परमार्थतस्तु आकाशस्य न
ोऽस्ति । तद्वत् देहोपाधिकृतजीवेषु रूपकार्यसमाख्या देहादेरेव मिथो
प्रन्ते । न हि देहातिरिक्तजीवेषु तद्वेदोऽस्तीति निर्णयः निश्चयः ।
ध्यपाये जीवस्य ब्रह्ममात्रत्वात् ॥ ६ ॥

आत्मनो जीवस्य चाभेदः

नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥ ७ ॥

घटाद्याकाशगतरूपकर्मादिव्यवहृतिः पारमार्थिकी स्यात् इत्याशक्यं न हि
नाकाशविकारावयवौ घटाकाशादिः अतो न पारमार्थिकीत्याह—नाकाशस्येति ।

सुवर्णघनस्य कटकमकुटादिरूप (जलस्य) फेनबुद्बुदहिमादि वृक्षस्य
पत्रादिः विकारावयवश्च भवति, न तथा महाकाशस्य घटाद्याकाशो

विकारो अवयवो वा भवति यथा, तथा नैवात्मनो महाकाशस्थानीयस्य घटाकाशस्थानीयो जीवो न विकारो नाप्यवयवश्च भवति । अतो रूपकार्यादिव्यवहतिः घटस्थानीयशरीरनिष्ठा, न तदवच्छिन्नाकाशस्थानीयजीवनिष्ठा । अतः सा न पारमार्थिकीत्यर्थः ॥ ७ ॥

आत्मनोऽविलक्षणत्वम्

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।

तथा भवत्यबुद्धानामात्मापि मलिनो मलैः ॥ ८ ॥

मरणे संभवे चैव गत्यागमनयोरपि ।

स्थितौ सर्वशरीरेषु चाकाशेनाविलक्षणः ॥ ९ ॥

यथा रूपकार्यादिव्यवहतिः घटाकाशादिभेदबुद्धिनिबन्धना तथा जनन-मरणादिव्यवहतिः देहोपाधिनिबन्धना । न हि निरुपाधिकात्मनः कदाप्य-स्तोत्येतमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । यथा बालानां गगनयाथात्म्याज्ञानां गगनं रजोघ्नमादिमलैः मलिनमिव भाति तथा स्वात्मयाथात्म्याज्ञानां अबुद्धानां अनात्मापहवसिद्धात्मापि विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञाकरसान्तगतोपाधि-मलैः मलिन इव भाति । तथाथात्म्यविदा तु सर्वापहवसिद्धब्रह्ममात्रं भातीत्यर्थः ॥ ८ ॥ उक्तार्थमेव पुनः द्रष्टव्यं—मरण इति । यथा घटाकाश-जन्मनाशगमनादिः घटगतः तथा सर्वशरीरेष्व्वात्मनः जन्ममरणादिः आकाशेनाविलक्षणः । आकाशादेः जडत्वेन स्वस्य निष्प्रतियोगिकाजडत्वेन च विलक्षणत्वेऽपि औपाधिकभेदमादायाविलक्षणत्व सिद्धमित्यर्थः ॥ ९ ॥

देहादीनां स्वाविद्याकृतत्वम्

संघाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायाविवर्जिताः ।

आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥ १० ॥

देहादिसंघाताः स्वाविद्याकृता न परमार्थतः सन्तीत्याह—संघाता इति । देहादिकार्यकरणसघाताना तिर्यग्योन्याद्यपेक्षया आधिक्ये सर्वसाम्ये च उपपत्तिः न हि विद्यते । तेषा शशश्रृगनिभमायाकार्यत्वेन कारणतुल्यत्वात् आधिक्य साम्यं वा कुतः सभवति ? न हि परमार्थतस्ते सभवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

आत्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रामाण्यम्

रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके ।

तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥ ११ ॥

स्वात्मनः स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसर्वविलक्षणत्वद्योतकवाक्यान्पुन्यस्यति— रसादय इति । “ स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः ” इत्यारभ्य “ ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठा ” इत्यन्तं तैत्तिरीयके “ अन्योन्तर आत्मा प्राणमयः ” इत्याद्यन्न-प्राणमनोविज्ञानानन्दमयकोशा अस्यादेरिव ये हि रसादयः कोशा व्याख्याताः, तेषामन्नादिकोशाना परः येनात्मनान्तरतमेन प्रतीचात्मवन्तः कोशा भवेयुः । तज्जीवननिमित्तत्वादात्मनः । स आत्मा पञ्चकोशाना पर एव । यः पूर्वं “ सत्त्वं ज्ञानमनन्त ब्रह्म ” इत्यभिहितः तस्मिन् स्वप्रमायावदाकाशादिक्रमेण रसादिको-शसंघाता विकल्पिताः । वस्तुतः परदृष्टेस्ते स्वात्ममायाविवर्जिताः । यथा खं घटाद्युपाधिसत्त्वासत्त्वाभ्या वस्तुतः स्वमात्र तथायमात्मा स्वातिरिक्तदेहादि-सत्त्वासत्त्वाभ्या आत्ममात्रमित्यस्माभिः व्याख्यातः प्रकाशित इत्यर्थः ॥ ११ ॥

मधुब्राह्मणविवरणम्

द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् ।

पृथिव्यामुदरे चैव यथाकाशः प्रकाशितः ॥ १२ ॥

व्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चतदध्यक्षभेदे सति कथं निष्प्रतियोगिकतया आत्मप्रकाशः ? इत्याशंक्यं मधुब्राह्मणं संक्षिप्योपन्यस्यति—द्वयोरिति । “ इयं पृथिवी सर्वेषा

भूताना मधु । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्या पृथिव्या
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव ।
स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ” इत्यादि मधुब्राह्मणोक्तरीत्या यथा पृथिव्या-
मुदरे चैव अनुमानेनैक आकाशः प्रकाशितः तथा द्वयोः व्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चयोः
द्वयोः तदारोपापवादाधिकरणयोः तद्गतहेयाशापह्ववसिद्धमधुज्ञाने ब्रह्ममात्रज्ञाने
जाते तज्ज्ञानसमकाल परं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया प्रकाशित निरावृत
सूर्यकिम्बवदित्यर्थः ॥ १२ ॥

व्यष्टिसमष्टीशयोरैक्यम्

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥ १३ ॥

व्यष्टिसमष्ट्यधीशयोः भेदापेक्षया तयोरैक्यं युक्तमित्याह—जीवेति ।
“ न तु तद्द्वितीयमस्ति ”, “ द्वितीयाद्वै भयं भवति ”, “ उदरमन्तरं कुरुते ”,
“ अथ तस्य भयं भवति ”, “ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ”
इत्यादि श्रुतिभिः यतो नानात्वं निन्द्यते ततः “ तत्त्वमसि ”, “ अहं
ब्रह्मास्मि ” इत्यादि श्रुतिभिः जीवात्मनोः अभेदेनानन्यत्वं प्रशस्यते स्तूयते ।
व्यष्टिसमष्ट्यनुगतचैतन्यभेदापेक्षया चैतन्यैक्यं युक्तमित्यर्थः । परमार्थदृष्ट्या
व्यष्टिसमष्टिविभागः तदनुगतचैतन्यभेदोऽभेदो वा न हि युज्यते । वस्तुनः
स्वमात्रत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

गौणमुख्याभ्यां जीवात्मनोरभेदः

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् ।

भविष्यद्बृहत्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥ १४ ॥

मूळोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥ १५ ॥

कथं पुनर्जीवात्मनोरनन्यत्वमुच्यते कर्मोपासनाकाण्डविरोधात् ? इत्याशंक्य गौणमुख्याभ्या उभयमपि सभवतीत्याह—जीवात्मनोरिति । “ स यथाकामो भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते ”, “ स दाधार पृथिवी द्या ”, “ मामेवोपासितव्यं ” इत्यादि “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ”, “ आत्मन आकाशः संभूतः ” इत्यादिकर्मोपासनाज्ञान-काण्डगोचरश्रुतिवाक्येभ्यः जीवात्मनोरुत्पत्तेः प्राक् पृथक्त्वं प्रकीर्तितमिति यत् तत् गौणम् । न हि घटाकाशमहाकाशभेदो मुख्यः । न हि भेदवाक्याना कदाचिदपि मुख्यभेदार्थत्वमुपपद्यते । जीवात्मभेदश्रुतीना स्वाविद्यावत्प्राणि-भेददृश्यनुवादित्वात् । इहोपनिषत्सु सृष्टिप्रलयवाक्यैः जीवपरयोः एकत्वपरमेव प्रतिपिपादयिषितम् । तथा च “ अन्योऽसावन्योहमस्मीति न स वेद ”, “ तत्त्वमसि ”, “ अहं ब्रह्मास्मि ” इति वाक्यैः भेदनिन्दापुरस्सर अभेदस्य प्रकटितत्वात् । उत्पत्तेः प्रागेकत्वेऽपि भाविनी वृत्तिमाश्रित्य ओदनं पचतीतिवत् यत् जीवात्मनो उत्पत्तेः प्रागपि स्वाज्ञदृष्ट्या वाक्याभासयुक्त्याभासैः गम्यमान-पृथक्त्वं गौणं तत् स्वज्ञदृष्ट्या एकत्वमेव मुख्यमित्यर्थः । परमार्थदृष्ट्या तु स्वातिरिक्तप्रपञ्चस्य ज्ञाविषाणवदलब्धात्मकत्वेन तत्सृष्टिप्रलयाद्यसभवात् । न तन्निरूपितभेदाभेदौ आत्मनः सेद्बुं पारयत इत्यत्र “ भेदाभेदौ सपदि गलितौ ” इति श्रीशुकोक्तेः ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदप्यस्तीत्यर्थः । मिथः काण्डत्रयविरोधः स्वाज्ञादिदृष्टनिष्ठः परमार्थदशया न किञ्चिद्विरोधावकाश इति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ “ एकमेवाद्वितीय ” इति श्रुत्योत्पत्तेः प्राक् अज सर्व उत्पत्त्यनन्तर तु जगर्जीवेशा भिन्नाः सृष्टिप्रलयतावादिश्रुतेरित्याशंक्य त्वदुक्तशंकाया अन्यार्थत्वेन पूर्वमेव परिहृतत्वात् आकाशदृष्टान्तेन पुनरप्युत्पत्त्यादिश्रुतीना अभेदपरता प्रपञ्चयति—मृदिति । “ एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मय विज्ञातं स्यात् तथैकेन लोहमणिना ”, “ यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा ” इति मृल्लोह विस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तैः सृष्टिः या चोदिता विकल्पिता सा किमर्था ? इत्यत आह—उपाय इति । मृल्लोहाग्निव्यतिरेकेण न हि घटासिविस्फुलिङ्गादयः सन्ति कार्यकारणयोरैकत्वात् । आत्मैकत्वबुद्ध्यवताराय सृष्ट्यादिश्रुतिपूग उपायः

स्यात् । अस्माकं उत्पत्त्यादिश्रुतीनां प्रतिसर्गं अन्यथान्यथा श्रूयमाणत्वात् । न ह्यात्मैकत्वोपायत्वसिद्धिरिति चेन्न ; उत्पत्त्यादेर्मायिकत्वेन निष्प्रयोजनत्वात् । कार्यकारणैक्यबुध्यवतारप्रयोजनविना न हि प्रयोजनान्तरं विद्यते । अतो न ह्यस्त्युत्पत्त्यादिकृतो भेदः कथंचनास्ति “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” इति श्रुतेः ॥१५॥

उपासनाया कल्पनाप्रकार

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ।

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥ १६ ॥

परमार्थसद्रूप आत्मा एक एव । तदतिरिक्तमन्यत् असत् अनात्मा इति सिद्धेऽर्थे “ अहरहस्सन्ध्यामुपासीत ”, “ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ”, “ स क्रतु कुर्वीत ”, “ आत्मेत्येवोपासीत ”, “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ” इत्याद्युपासना किमर्थेयम् ? इत्यत आह—आश्रमा इति । आश्रमा आश्रमिणः सन्मार्गगा वर्णिनश्च त्रिविधाः दृष्टिभेदात् । कथम् ? इत्यत आह—हीनेति । स्वातिरिक्तास्तित्वपूर्वकं तदात्मत्वतदुपाधित्वसत्यत्वरूपिणी हीना । स्वातिरिक्तं मिथ्येति ज्ञात्वापि तन्नात्यन्तासत् किन्तु व्यावहारिकी प्रातिभासिकी मध्यमा । स्वातिरिक्तापह्वरूपिणी उत्कृष्टा दृष्टिः दर्शनं येषां स्वाज्ञस्वज्ञपरमार्थदृष्टीनां ते हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः । तत्र हीनदृष्टयर्वाशं बौद्धपञ्चकमपोह्यं शिशुहीनमध्यमदृष्टिप्रतिपत्त्यर्थम् । न हि “ ब्रह्ममात्रमसन्नं हि ” इति श्रुत्यनुरोधेन निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रपदमारूढोत्तमदृष्टयर्थं दयालुना वेदेन इयमुपासना उपदिष्टा । कथमेते हीनमध्यमदृष्टि विहाय सर्वोत्तमनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रदृष्टिमाप्नुयुरित्यनुकम्पयेत्यर्थः ।

इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं नो स्थितं जगत् ।

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्व एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमल्लमम् ॥

इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

परमार्थदर्शिनो विरोधाभाव

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥ १७ ॥

तत्र स्वाज्ञाना मिथो विरोधाभावेऽपि स्वाज्ञस्वज्ञयोः मिथो विरोधः स्यात् इत्यत आह—स्वेति । अद्वैत्यतिरिक्ताः सर्वे द्वैतिनः । स्वस्वदृष्ट्यनुरोधेन स्वस्वसिद्धान्तव्यवस्थासु एवमेवैष परमार्थो नातः परमन्यत् अस्तीति दृढ विनिश्चितास्सन्तः रागद्वेषकलुषिता भूत्वा स्वस्वसिद्धान्तसाधनहेतोः परस्परं विरुध्यन्ते । तैरन्यान्यविरोधिभिरयं स्वज्ञदृष्टिरूपाद्वैतपक्षः तस्यात्मैकत्वदर्शनेन सर्वानन्यत्वात् रागद्वेषानास्पदत्वाच्च । यथा स्वहस्तपादादिभिः स्वयं तथा न विरुध्यते । मिथो विरोधहेतुस्वाज्ञानाभावात् । परमार्थदृष्टेस्तु विरोधोऽविरोधो वा न संभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

द्वैताद्वैतविवरणम्

अद्वैतः परमार्थो हि द्वैतं तद्वेद उच्यते ।

तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥ १८ ॥

स्वज्ञदृष्टेः स्वाज्ञदृष्ट्यविरोधे को हेतुः ? इत्यत आह—अद्वैत इति । “एकमेवाद्वितीय”, “तत्तेजोऽसृजत” इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन आत्मैकत्व-पक्षोऽयमद्वैतः परमार्थो हि द्वैतहेतुत्वात् । तद्विपरीतं नानात्व द्वैतम् । तस्य अद्वैतस्य भेदः कार्यमुच्यते । यद्वा—सुषुप्तिमूर्च्छासमाधिषु स्वचित्त-स्पन्दनाभावे द्वैतप्रपञ्चास्पृतेः । अतस्तस्य द्वैतस्य भेद उच्यते । कार्यकारणाभेदतो द्वैतमप्यद्वैतमेवेति हेतुना तेनायमद्वैतः पक्षः तैर्न विरुध्यते । तेषान्तु द्वैतं परमार्थतयापरमार्थतया वा भातु । अद्वैतात्माति-रेकेण द्वैतितद्रहाभावात् । केन हेतुनायमद्वैती द्वैतिभिः विरुध्यते ? न कदापि विरुध्यत इत्यर्थः । “ब्रह्मैवेद सर्वम्” इति श्रुतेः ॥ १८ ॥

आत्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽभेदः

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाजं कथंचन ।

तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ॥ १९ ॥

अद्वैतकार्यं द्वैतमित्युक्ते अद्वैतवत् द्वैतमपि पारमार्थिकं स्यादित्यत आह—
माययेति । यदेतदद्वैतं तैमिरिकदृष्टिदृष्टानेकचन्द्रवत् रज्ज्वादिविकल्पितसर्पादिवत्
स्वाज्ञानरूपया मायया भिद्यते निरवयवत्वात् । परमार्थतो निरवयवमजं
नान्यथा कथंचन केनचित्प्रकारेणापि भिद्यते । तत्त्वतो भिद्यमाने हि
अमृतं स्वभावतोऽजमपि मर्त्यतां व्रजेत् । स्वभावच्युतेः सर्वप्रमाणा-
सम्मतत्वात् । अज आत्मतत्त्वं माययैव भिद्यते न परमार्थत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

आत्मन स्वभाववैपरीत्याभावः

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेष्यति ? ॥ २० ॥

केचिदात्मनः स्वभाववैपरीत्यं कर्तुमिच्छन्ति । तत् मनोरथमात्रमित्याह—
अजातस्येति । वादिनो वावदूकाः केचित् अजातस्यैवामृतात्मभावस्य
परमार्थतो जाति उत्पत्तिमिच्छन्ति । तद्दृष्ट्या एव जातं चेत् तदेवावश्यं
मर्त्यतामेष्यति । न हि स्वभाववैपरीत्यमेष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

प्रकृतेरन्यथाभावः

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ २१ ॥

यस्य या प्रकृतिः सा विकृतिं नैतीत्याह— न भवतीति । अग्निजलादेः
औष्ण्यशीतादिप्रकृतिः यथा सान्यथा न भवति तथेत्यर्थः ॥ २१ ॥

आत्मजातिपक्षे मोक्षाभावः

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ? ॥ २२ ॥

यद्दृष्ट्या वस्त्वमृत परमार्थतः तज्जायत इति च सिद्धान्तः तदमृतमेव न भवतीत्याह — स्वभावेनेति । यस्य पुनरात्मा स्वभावेनामृतोऽपि मर्त्यता गच्छति । परमार्थतो जायते । जायमानवस्तुनोऽमृतमिति वार्तापि दुर्लभेत्याह — कृतकेनेति । कृतकत्वेन कल्पितामृतस्सन् निश्चलामृतस्वभावतया कथं स्थास्यति ? एवमात्मजातिपक्षे न हि मोक्षोऽस्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

सृष्टिश्रुतेर्निश्चितत्वम्

भूततोऽभूततो वापि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।

निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्भवति नेतरत् ॥ २३ ॥

सर्वमजमिति पक्षे सृष्टिप्रतिप्रादकश्रुतेः सकोचः स्यादित्यत आह—भूतत इति । सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः न सकोचतामर्हति । तस्या जीवपरयोरेकत्वबुद्ध्यवतारहेतुतया “ उपायः सोऽवताराय ” इत्युक्तत्वात् । भूततः परमार्थतः अभूततो मायया वा माया विनैव सृज्यमाने वस्तुनि सृष्टिश्रुतिः समा । सृष्टिस्सतीत्येव दृढभ्रमाणा तद्व्युत्क्रमेण प्रलयो निरुक्तः । सृष्टौ असत्या प्रलयः क्व ? “ योऽजस्स रामचन्द्रोऽस्मि विदेहसुक्तः ” इति प्रभोक्त्यनुरोधेन न हि सृष्टिः प्रलयो वास्ति । स्वाज्ञदृग्विकल्पितैव सृष्टिः गौणी । मुख्या सृष्टिः नास्त्येव । “ ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति ”, “ मद्ब्रह्मतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते ”, “ सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ”, “ न जायते म्रियते वा विपश्चित् ” इत्यादिश्रुतिसहस्रनिश्चितं यत् सर्वापह्वसिद्ब्रह्ममात्रं तत् निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषत्वेन युक्तियुक्तं च । नेतरत् स्वातिरिक्तं किञ्चिदप्यस्ति । तस्यापि निष्प्रतियोगिकाभावरूपत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥

ब्रह्मणो माययैव जायमानत्वम्

नेह नानेति चाम्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

अजायमानो बहुधा जायते मायया तु सः ॥ २४ ॥

कथं पुनः श्रुत्या निश्चितम् ? इत्याशक्य स्वातिरिक्तनानापह्ववसिद्धतया स्वमात्रं ब्रह्म निश्चित वस्तुतो निष्प्रतियोगिकाजत्व मायया जायमानत्व च स्यादित्यत आह—नेहेति । “ एकमेवाद्वयं ब्रह्म ”, “ नेह नानास्ति किचन ” इत्याम्नायात् स्वातिरिक्तनानापप्रश्वापह्ववसिद्ध ब्रह्म निष्प्रतियोगिकत्वमात्रमिति निश्चितम् । न ह्यत्र निवर्त्यनिवर्तकभावः सेद्गुं पारयति—

या च प्रागात्मनो मे मा तथान्ते च तिरस्कृता ।
ब्रह्मवादिभिरुद्गीता सा मायेति विवेकतः ॥ इति,
मायाविद्याज्ञानविश्वाभावान्तःकरणादय ।
ब्रह्मातिरिक्तपर्याया ह्यस्यन्ताभावरूपिणः ॥

इति श्रुतेः परमाक्षरविवेकोक्तेश्च । निर्वर्तनीयमायातत्कार्यस्य शशविषाणवदलब्धा-
त्मकत्वेन निवर्तकतापि नास्तीत्यर्थः । “ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ”,
“ अजायमानो बहुधा विजायते ” इति श्रुत्यनुरोधेन स्वज्ञदृष्ट्या कदाप्यजाय-
मानोऽपि यः परमात्मा स तु स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तमायया विश्वविश्वाद्यविकल्पानु-
ज्ञैकरसान्ततत्कार्यजातरूपेण जायत इव जायते न परमार्थतः ।

चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरस रसम् ।
सर्ववर्जितचिन्मात्र ब्रह्ममात्रमसन्न हि ॥

इत्यादि श्रुतेः ॥ २४ ॥

कार्यकारणकल्माविरल ब्रह्म

संभूतेरपवादाच्च संभवः प्रतिषिध्यते ।

को न्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते ॥ २५ ॥

कार्यकारणकलनाया सत्या कथं ब्रह्ममात्रता ? इत्यत आह—संभूतेरिति । “ न जायते म्रियते वा विपश्चित् ”, “ न निरोधो न चोत्पत्तिः ” इत्यादि-श्रुतितः संभूतेः उत्पत्तेः अपवादात् अपहृवात् संभवः सभवन जन्मकार्य प्रतिषिध्यते अपहृवपदमेव भजते । तथा “ नाय कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ”, “ को न्वेनं जनयेत् पिता ” इति श्रुतेराक्षेपार्थत्वेन कारणं प्रतिषिध्यते । न हि शशविषाणवदलब्धात्मकस्वातिरिक्तमायातत्कार्यस्य जनयितृकारणाकाक्षास्ति, कार्यसापेक्षकारणतायाः कार्यापहृवसमकालं अपहृवंगतत्वात् । कार्यकारण-कलनाविरल ब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ।

कार्यं चेत् कारणं किञ्चित् कार्याभावे न कारणम् ।

इति सभूत्यभावश्रुतितः समस्तकार्यादिविश्वस्य न संभवोऽस्ति कार्याद्य-भावात् । “ परमार्थतस्तन्न कारणं ब्रह्म तथा न कार्यं ” इति श्रुतेः भिदामार्ताण्डोक्तेश्च ॥ २५ ॥

ब्रह्ममात्रावगतेः दुर्बोधत्वम्

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निहनुते यतः ।
सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाजं प्रकाशते ॥ २६ ॥

निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावगतेः दुर्बोधत्वेनोक्तार्थमेव भङ्ग्यन्तरेण पुनः पुनराह—स इति । स्थूलादिचतुरंशाढ्यस्वाविद्यापदतत्कार्यव्यष्टिसमष्टितदैक्यारो-पापवादाधिकरणविश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तभेदेन यद्यत् व्याख्यातं स्वा-ज्ञादिदृष्ट्या प्रपञ्चितं तत्सर्वं “ अथात आदेशो नेति नेति ”, “ न ह्येत-स्मादिति ”, “ नेत्यन्यत् परमस्ति ” इत्यादिश्रुतिस्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्य-तदारोपापवादाधिकरणगतहेयाशजातं यतो निहनुते अपहृवमाचष्टे, अतः सर्वं अजं तद्गतहेयाशाग्राह्यभावेन हेतुना निष्प्रतियोगिकाजं ब्रह्म प्रकाशते । न हि स्वातिरेकेण ग्राह्यं त्याज्यं वा किञ्चिदस्तीत्यत्र—

किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।
वस्तुतोऽवस्तुतो वापि ब्रह्मभिन्नभिदाततेः ।
अभावनिगमान्ताल्लिमानात् सर्वमज स्मृतम् ॥

इति श्रुतेः, चन्द्रिकोक्तेश्च ॥ २६ ॥

सतोऽजायमानत्वादि

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।
तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥ २७ ॥
असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।
बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥ २८ ॥

“पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्” इत्यादिश्रुतिसहस्रतः स्वातिरिक्ता-
सदपह्ववसिद्ध निष्प्रतियोगिकसन्मात्रमित्यवधृतम् । तत्र सदसद्वादिनो मिथः
स्वस्वसिद्धान्तानुरोधेन अस्मत्सिद्धान्तरूपामजातिमेव ख्यापयन्तीत्याह—सत
इति । सतः सन्मात्रस्य निष्प्रतियोगिकभावरूपत्वेन तत्त्वतो जन्म न हि
युज्यते । जातिश्रुतेः का गतिः ? इत्याशक्य सा स्वाज्ञेषु गतिमर्हतीत्याह—
माययेति । स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसत्कारणात् मायया मायाविकल्पितहस्त्यादिवत्
जन्म युज्यते । नासतः कारणात् कस्यापि जन्म युज्यते । यस्य पुनः
सदेव तत्त्वतो जायत इत्यभिनिवेशः तस्य तु जातमेव जायत इति निश्चितम् ।
जातस्य जायमानत्वेन अनवस्थाप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात् सन्न जायते तस्य
निष्प्रतियोगिकसन्मात्ररूपत्वात् । तस्मादपि स्वातिरिक्तं न किञ्चित् जायते ।
तस्य शशविषाणवदवस्तुत्वात् ॥ २७ ॥ सन्मात्रस्याजत्वेन जन्मकारणत्वा-
भावेऽपि असतो जन्म स्वातिरिक्तसत्कारणत्वं च स्यादित्यत आह—असत
इति । यथा न हि बन्ध्यापुत्रः परमार्थतो मायया वा कदापि जायते
तथा कालत्रयेऽपि शशविषाणवत् असतोऽविद्यमानस्य तत्त्वतो मायया

वापि जन्म न युज्यते । स्वस्याविद्यमानत्वेनासद्भेतुत्वमेव नास्ति । सद्भेतुत्व कुतः सभवति ? तस्यापि निष्प्रतियोगिकाजत्वं सिद्धमित्यत्र वक्ष्यति च—

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।

नास्यसद्भेतुकमसत् सदसद्भेतुकं तथा ॥

इत्यादि । सदसत्कार्यवादिनः परस्परं विवदमानास्सन्तः अस्मदीयाजातिमेव ख्यापयन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

मनस्स्पन्दनमेव जाग्रदादिहेतुः

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।

तथा जाग्रद्द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥ २९ ॥

निष्प्रतियोगिकभावाभावरूपसदसतोरजत्वेन स्वमात्रत्वे स्फुटास्फुटग्राह्य-
ग्राहकायमाणजाग्रदादिव्यापृतिः कथम् ? इत्याशङ्क्य “ अदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यम् ”
इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन व्यष्टिसमष्ट्यात्मकजाग्रजाग्रदादितुर्यस्वापान्ततदारोपापवादा-
धारविश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तव्यापृतिर्वा कथं सेद्मु पारयति ? तुर्यतुर्यावगतेः
स्वातिरिक्तजाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनातद्भ्यावृत्यपहवपूर्वकत्वात् । इत्थं तुर्य-
तुर्ययाथात्म्याज्ञानतः स्वातिरेकेण मनः परिकल्प्य तत्स्पन्दनमेव जाग्रदादि-
व्यापृतिहेतुरिति कल्पयन्तीत्याह— यथेति । यथा स्वप्ने रज्ज्वज्ञानोत्थसर्पवत्
स्वाज्ञानप्रभवं मनो ग्राह्यग्राहकरूपेणेव द्वयाभासं मायया स्पन्दते, तथा
जाग्रजागरितादौ ग्राह्यग्राहकरूपद्वयाभासतया मायया स्पन्दते इत्यर्थः ॥२९॥

स्वतो मनसोऽस्पन्द.

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ३० ॥

सर्पो रज्जुरुपेणेव स्वाधिष्ठानाद्वयरूप सत् स्वप्नादौ मनः स्पन्दते न स्वत इत्याह—अद्वयमिति । स्वाधिकरणाद्वयं मनः स्वप्ने स्वविकल्पित-स्थावरजङ्गमात्मक जगत् ग्राह्यम् । तथा चक्षुरादीन्द्रिय ग्राहकम् । तद्भयं हि द्वयाभासं न हि स्वव्यतिरेकेणास्ति । जाग्रत्यपि तथैवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रपञ्चस्य भावाभावयोर्मन कृतत्वम्

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत् किञ्चित् सचराचरम् ।

मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ ३१ ॥

स्वातिरिक्तप्रपञ्चभावाभावावन्वयव्यतिरेकाभ्या मनःकृताविति निदर्शयति—मन इति । इदं परिदृश्यमान व्यष्टिसमष्टयात्मक यत्किञ्चिच्चराचरात्मकं विश्वं द्वैतं मनसा दृश्यते कल्प्यत इति सर्व मनोदृश्यमुच्यते ।

परं ब्रह्माहमस्मीति स्मरणस्य मनो न हि ।

इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन मनस्तत्कार्यवृत्तिसहस्रापह्ववसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति प्रबोधसम-कालं स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तमनसः सुषुप्तिमूर्च्छासमाधिषु विलयो ह्यमनीभावो भवति । तदा द्वैतं नैवोपलभ्यते । पुनः जाग्रत्स्वप्नयोः द्वैतं भवतीति विश्वममूलं मनो निष्प्रतियोगिकामनीभावं ब्रह्ममात्रपदं भजति । तदा मनस्सत्त्वासत्त्वसिद्ध-द्वैताद्वैते स्तो न स्त इति वार्तापि नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मनसो ह्यमनीभावः

आत्मसत्यानुबोधेन न संकल्पयते यदा ।

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥ ३२ ॥

मनसो ह्यमनीभावोपायः कः ? इत्यत आह—आत्मेति । स्वातिरिक्तमनात्मा स्वयं त्वात्मा । तत्र स्वातिरिक्तानात्मापह्ववसिद्धतयात्मैव सत्यमिति यदा

श्रुत्याचार्यप्रसादतः बोधो जायते सोऽयमात्मसत्यानुबोधः । तेन कल्पना-
विषयवैरल्यात् । न हि किञ्चिदपि संकल्पयते तदा स्वग्राह्यविषयाभावे
तदग्रहं मनस्त्वमनस्ता चिन्मात्रता स्वावशेषतया याति ब्रह्मैव
भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मबोधनप्रकारः

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।

ब्रह्म ज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥ ३३ ॥

तादृशं ब्रह्म कथं बुध्यते ? इत्यत आह—अकल्पकमिति । यत्
सर्वकल्पनापहवसिद्धं तदकल्पकम् । तस्य परमार्थसत्यत्वेन केनाप्यजातत्वात्
अजम् । ज्ञप्तिमात्रत्वात् ज्ञानम् । तद्विन्नं ज्ञेयमित्यत आह—ज्ञेयाभिन्नमिति ।
चिन्मात्रज्ञानातिरिक्तज्ञेयवैरल्यात् ब्रह्मविदश्चिन्मात्रं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।
चिन्मात्रातिरिक्तज्ञेयाभावात् । ज्ञानमेव ज्ञेयमिति कथयन्तीत्यर्थः । “न हि
विज्ञातुः विज्ञाते विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्”, न तु तद्द्वितीयमस्ति”,
“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः । किरूपेण
तत् ज्ञेयम् ? इत्यत आह—ब्रह्मेति । स्वमात्रत्वेनोपबृंहणात् ब्रह्म । तद्रूपेणैव
यत् ज्ञायते तत् ब्रह्म ज्ञेयम् । अत एव अजं निष्प्रतियोगिकनित्यं सत्तामात्रम् ।
अजेन निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानेन अजं आत्मतत्त्वं स्वयमेव स्वमात्रतया
बुध्यते । न हि ज्ञानान्तरापेक्षा स्ववेदने अस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सुषुप्तिसमाध्योर्वैलक्षण्य प्रचारभेदश्च

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तोऽन्यो न तत्समः ॥ ३४ ॥

लीयते हि सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ ३५ ॥

मनसो निर्विकल्पपावस्था ह्यमनीभावः । सोऽयं सुषुप्तिसमाध्योः सम
 इत्याशक्य तयोर्वैलक्षण्यं स्फोरयति—निगृहीतस्येत्यादिना । स्वातिरिक्तनैरपेक्षयेण
 स्वमात्रे निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतो विवेकवतोऽन्तः-
 करणस्य प्रचारणं प्रचारः ब्रह्ममात्रगोचरत्वेन ब्रह्मविद्धिः विज्ञेयः ।
 सुषुप्तिसमाध्योः प्रत्ययाभावस्य तुल्यत्वमित्यत्र सुषुप्ते प्रचारस्त्वन्यः कारणा-
 ज्ञानकबलितत्वात् । समाधिस्थस्य मनसो ब्रह्माकारपरिणतत्वात् न हि
 सुषुप्तिसमः समाधौ मनःप्रचार इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ पुनस्तयोः प्रचारभेदमाचष्टे—
 लीयते इति । सुषुप्त्यवस्था गतस्य मनः स्वाविद्यावृत्तिभिस्सह कारणाज्ञाने
 विलीयते हि बीजभावमापद्यते । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु तत्त्वाग्रहणलक्षणस्वापस्य
 तुल्यत्वात् । स्वाज्ञ मनोऽवस्थात्रयेऽपि विलीयते । तदेव पुनर्मनः श्रुत्या-
 चार्यप्रसादलब्धविवेकतो निगृहीतं सत् न लीयते । शुद्धसत्त्वरूपेण
 ब्रह्माकारपरिणतत्वात् । यद्वा—सर्वापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रप्रबोधसम-
 काल यत् मनोऽस्ति नास्तीति मननमपि नार्हति तत् मनः स्ववृत्तिभिस्साकं
 विरूपतया विलीयते अपहवपद भजतीयत्र—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमोहतमसि स्वान्तर्मुनेर्लीयते

तुर्याकल्पसमाधिनिष्ठमनसः सत्त्वाल्लुप्य नेति तत् ।

तुर्यातीतपदे विरूपविलयाद्यस्मिन् समाप्त भवेत्

इति मुक्तिशतकोक्तेः । स्वाज्ञादिदृष्ट्या समन्ततो विद्यमानं मनस्तत्कार्यजातं
 विलीयते अपहवं भजति । तदपहवज्ञानसमकालं यत् स्वमात्रतया अवलोक्यते
 तत् ज्ञानालोकं “द्वितीयाद्वै भय भवति” इति श्रुतितः भयहेतुद्वैतादि-
 वृत्यपहवसिद्ध यद् तदेव निर्भयं “तदेतदभयममृतं अशोकमनन्तं निर्बीज”
 इति श्रुतेः । तद्रूपेण सर्वत्र बृहणात् ब्रह्म स्वमात्रतयावशिष्यत इत्यर्थः ।
 सर्वविशेषं नेति नेतीति विहाय यदवशिष्यते तत् “अद्वयं ब्रह्म”
 इति श्रुतेः ॥ ३५ ॥

अजस्वरूपनिरूपणम्

अजमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूपकम् ।

सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथंचन ॥ ३६ ॥

यदेवमवशिष्टं तत्स्वरूपं विशदयति—अजमिति । जन्मादिषड्भाव-
विकारापहवसिद्धत्वात् अजं तुर्यस्वापादिपञ्चदशावस्थापहवात् अनिद्रं अस्वप्नं
स्थूलादिशरीरापहवात् अनामकमरूपकं,

यतो वाचो निवर्तन्ते विकल्पकलनान्विताः ।

विकल्पसंक्षयाज्जन्तोः पदं तदवशिष्यते ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तविकल्पकदम्बापहवसिद्ध-
निष्प्रतियोगिकनिरावृतब्रह्ममात्ररूपेण सदा यत् विभाति तत् सकृद्विभात
“सुविभात सकृद्विभातम्” इति श्रुतेः । स्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्तसर्वमस्ति नास्तीति
विभ्रमापहवसिद्ध ब्रह्म स्वमात्रमिति यज्जानाति तत् सर्वज्ञम् । अजादिसप्तविशेषणं
ब्रह्मण्यौपचारिकमित्यत आह—नेति । यत्प्रसादतो मुनिगणः यद्यत् स्मरति
तत्तत् पर्यायेण जानातीति सर्वज्ञ उपचर्यते । तथा नेह निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रे
तादृशाजत्वादेरसंभवात् । निरुपचरिताजादिसर्वज्ञान्तशब्दार्थरूपत्वात् कथंचन
कदापि नोपचारः अजत्वादिशब्दस्यापि तदात्युपायत्वादेवमुपायत उपाये
स्वमात्रमिति ज्ञाते तत्समकालमजत्वादिशब्दवाच्यलक्ष्यकलनापि अपहवपदं
भजति । ब्रह्ममात्रं सदा विशिष्यत इत्यत्र—

सर्वं प्रशान्तमजमेकमनादिमध्य-

माभास्वर स्वदनमात्रमचैत्यचिह्नम् ।

सर्वं प्रशान्तमिति शब्दमयी च दृष्टि-

बोधार्थमेव हि मुधैव तदोमितीदम् ॥

इति, “सत् किञ्चिदवशिष्यते” इति च श्रुतेः ॥ ३६ ॥

अनामकत्वे हेतुनिरूपणम्

सर्वाभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुज्झितः ।

सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥ ३७ ॥

अनामकमित्यादि यदुक्तं तत्र हेतुमाह—सर्वेति । अनेन अभिलष्यत इत्यभिलापो वाक्करणं बाह्यकरणोपलक्षणार्थम् । “यतो वाचो निवर्तन्ते” इति श्रुत्यनुरोधेन सर्वाभिधानप्रपञ्चो यत्र विगतः अपह्वं गतः सोऽयं सर्वाभिलापविगतः । चिन्त्यतेऽनयेति चिन्ता बुद्धिरन्तःकरणं यद्ज्ञानतः समुज्झितं सोऽयं सर्वचिन्तासमुज्झितः अन्तःकरणापहवसिद्धत्वात् “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति श्रुतेः । युगपद्यत्र व्यष्टिसमष्टिकरणजालं सुतरा प्रशान्तं सोऽयं सुप्रशान्तः “प्रपञ्चोपशम शान्त” इति श्रुतेः । निरावृतब्रह्ममात्रतया यः सकृद्दीप्यते सदा प्रकाशते सोऽयं सकृज्ज्योतिः “आत्मज्योतिरहं शुक्रः” इति श्रुतेः । विषमा धीरनात्मगोचरा आत्मगोचरा समाधिरपि यस्मिन् स्वमात्रमाधीयते सोऽयं समाधिः । निर्विकल्पकचिद्भातुः विक्रियावैरल्यादचलः स्वातिरिक्तापहववान् निष्प्रतियोगिकाभयः परमात्मा अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

समाधिशब्दार्थविवरणम्

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गः चिन्ता यत्र न विद्यते ।

आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥ ३८ ॥

मनसः संकल्पादितानव हि समाधिशब्दार्थो न ब्रह्मवाचक इत्याह—ग्रह इति । न हि यत्रात्ममात्रे चिन्तासामान्यं विद्यते आत्ममात्रावगतेः सर्वचिन्तापहवपूर्वकत्वात् । न हि तत्र स्वातिरिक्तमस्तीति ग्रहः ग्रहणं नेति स्वातिरिक्तमित्युत्सर्गोऽपवादो वा विद्यते । स्वमात्रसिद्धे स्वातिरिक्तमस्ति त्वेन ग्राह्यं लाज्यमिति वा । विभ्रमापहवपूर्वकत्वात् हानोपादानविरलं ब्रह्मेत्यर्थः ।

अखण्डानन्दपीयूषपूर्णब्रह्ममहार्णवे ।

किं हेयं किमुपादेयं किमन्यत् किं विलक्षणम् ? ॥

इति श्रुतेः । यदैवमनात्मापहवसिद्धात्मबोधो जायते तदानीमग्न्युष्णवदात्मन्येव मनोभावं विहाय मनोऽमनस्कभावमेत्य तिष्ठतीत्यात्मसंस्थं तदवस्थं मनो ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रत्वात् ।

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समता गतम् ।

इति । प्रतिज्ञातं यदादौ तदिदानीमुपपत्तितः शास्त्रतश्च सम्यगुपपादितम् । तद्गुणसहरति—अजातीति । स्वातिरिक्तयोरात्मानात्मनोः जातिरस्ति नास्तीति विभ्रमापहवसिद्धं यत् तत् अजाति । स्वातिरिक्तवैषम्यापहवसिद्धमपि समतां गतम् । एव ज्ञानसमकाल विद्वत्पटलं ब्रह्ममात्रावस्थितिमापन्नमित्यर्थः । “य एवं निर्बीजं वेद निर्बीज एव स भवति” इति श्रुतेः ॥ ३८ ॥

अस्पर्शयोगस्वरूपम्

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिनाम् ।

योगिनो विभ्यति ह्यस्माद्भये भयदर्शिनः ॥ ३९ ॥

प्रशान्तवृत्तिकं चित्तं परमानन्ददीपकम् ।

असंप्रज्ञातनामायं समाधिर्योगिना प्रियः ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन स्वातिरिक्तप्रपञ्चजात आत्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन अस्ति नास्तीति विभ्रमास्पर्शासंप्रज्ञातसमाधिः परमात्मैवाभासपारमार्थिकयोगिना स्वातिरिक्तास्तित्वधीदोषेण दुर्दर्शवत् स्वातिरिक्तापहवधिया स्वमात्रत्वेन च भातीत्याह—अस्पर्शयोग इति । जाग्रज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनास्ति नास्तीति विभ्रमस्पर्शो यत्रापहवता गतः सोऽयं निष्प्रतियोगिकास्पर्शः परमात्मा । योगो नामाय तन्मात्रबोधः । सोऽयमस्पर्शयोगः जाग्रज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकतुर्यतुर्यः । सोऽयं तुर्यतुर्यमात्र-

प्रबोधरहिताना विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तचैतन्यविषयकबोधवत् सर्व-
योगिना दुर्दर्शः दुष्प्राप इत्यर्थः । भयहेतुबौद्धमीमांसकादिग्रहापह्ववसिद्धनिष्प्रति-
योगिकनिर्भयतुर्येऽपि तस्य निष्प्रतियोगिकैकत्वे सकुटुम्बशिष्यवर्गाणा अस्माक
का वा गतिः ? इत्यस्मान्निर्विशेषतुर्यतुर्यात् भयदर्शिनो योगिनो बिभ्यति ।
इमं योगमात्मनाशकमिति भिया स्वातिरिक्तस्पर्शयोगमेव भजन्तीत्यत्र—

ब्रह्मातिरिक्तं नेत्यर्थे स्वनाशाशंकया ह्यमी ।

वदन्तु विश्वसत्यत्व व्यावहारिकतादिकम् ॥

इति परमाद्वैतदर्शनोक्तेः । परमार्थदर्शिनः परमाद्वैतिनस्तु निर्भयास्सन्तः निष्प्रतियो-
गिकाद्वैततुर्यतुर्य स्वमात्रमिति निश्शकं ज्ञात्वा तन्मात्रतया अवतिष्ठन्त इत्यत्र —

स्वेतरासहनं ब्रह्म स्वमात्रमिति धैर्यतः ।

परमाद्वैतिनः प्राहुः निश्शक ब्रह्ममात्रकम् ॥

इति ॥ ३९ ॥

मोक्षस्य मनोनिग्रहायत्तता

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् ।

दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥ ४० ॥

यद्दृष्ट्या ब्रह्मातिरेकेण मनस्तत्कार्यमस्तीति ब्रह्मणि रज्जुसर्पवत् कल्पित-
मपि इदानीं मनस्तत्कार्यस्य व्यावहारिकत्वं प्रातिभासिकत्वं वा अङ्गीकार्यमिति
निश्चयोऽस्ति । तद्दृष्ट्या मनोनिग्रहायत्तो मोक्षः स्यादित्याह— मनस इति । यतो
बाह्यान्तर्मनसो व्यापृत्या विश्रान्त बन्धः सासारिको भवति अतः कामसंकल्पादि-
वृत्तिमन्मनसो निग्रहायत्तं अभयं ब्रह्मेत्यस्पर्शयोग्यतिरिक्तसर्वयोगिनां मनसि
निरुद्धे बाह्यान्तःसंकल्पजदुःखक्षयः ब्रह्मविषयकप्रबोधः अक्षया शान्ति-
मुक्तिरेव चेति एतत्सर्व मनोनिग्राह्यत्तं भाति । परमार्थदृशा तु स्वातिरिक्त-
मनस्तत्कार्यसुखदुःखापह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमेव सदा विजृम्भत इत्यर्थः ।

तत्र स्वातिरेकेण मनस्सत्त्वे तद्व्यतिरेकान्वयतो बन्धमोक्षौ स्यातामिति निश्चयो भवेत् मनस्तत्कार्यवैरल्यात् । अतो मनोनिग्रहायत्तोक्तिः मन्दमध्यमविषयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

सामान्याना मनोनिग्रहस्यासाध्यत्वम्

उत्सेक उदधेर्यद्वत् कुशाग्रेणैकबिन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्भवेदपरिखेदतः ॥ ४१ ॥

परमार्थदृष्टीतराणा मनोनिग्रहोक्तिरपि वाचारम्भणमात्रेत्याह—उत्सेक इति । यथा कश्चिदुदधिशोषणकामो बालकः तच्छोषणसाधनत्वेन कुशमेकं करे गृहीत्वा तदग्रं सागरेऽभ्यक्त्वा तत्कुशाग्रसल्लैकैकबिन्दुना सागरं शोषयितुमिच्छति कुशाग्रेणैकैकबिन्दुना उदधेरपरिखेदत उत्सेक इव तथा मन्दाना मनसो निग्रहोऽपरिखेदतो भवेत् । तन्निग्रहवार्तापि दुर्लभेत्यर्थः । यद्वा—कश्चित् पक्षिविशेषः स्वसन्तानग्रासमुदधिं मत्वा तुण्डेन कुशाग्रं गृहीत्वा तदग्रेण एकैकबिन्दुं पुनः पुनः वेलाया प्रक्षिपन् चिरव्यवसायी भवति । गरुत्मान् तद्व्यवसायं दृढनिश्चयं च नारदात् श्रुत्वा अस्मदीयोऽयं पक्षी तत्कार्यं साधनीयमिति मनीषया स्वपक्षवातेन सागरं शोषयितुं उद्युक्तं तं वीक्ष्य तत्समाधानार्थं तत्सम्बन्धिवपक्षिसन्तानं दत्तवान् समुद्रः । एवं मनसो निग्रहव्यवसायिनो मुमुक्षोः ईश्वरसहायेनापरिखेदतो मनसो निग्रहो भवेत् । तस्मात् मनोनिग्रहोद्योगः कर्तव्यः ॥ ४१ ॥

मनोनिग्रहोपाय

उपायेन निगृहीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः ।

सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ ४२ ॥

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् ।

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ ४३ ॥

लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः ।

सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत् ॥ ४४ ॥

मनोनिग्रहोपायः कः ? इत्यत आह—उपायेनेति । कामभोगयोः सदा विक्षिप्तं क्षुभित मनः ब्रह्मातिरिक्तं नेतीति ब्रह्मज्ञानोपायेन निगृह्णीयात् स्वात्मन्येव निरुन्ध्यादित्यर्थः । स्वातिरिक्तविषयध्यानजकामो यथा स्वानर्थहेतुः तथा जाग्रदाद्यवस्थात्रयतमसि लयोऽपीति ज्ञात्वा कामादिवृत्तितो निग्रहवत् लयवृत्तितोऽपि निग्रहोपायपूर्वकं आयासवर्जितं यथा भवति तथा ब्रह्माकारपरिणत्या मनः सुप्रसन्नं भवेत् तथा निरुन्ध्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥ तत्रोपायमाह—दुःखमिति । ब्रह्मातिरिक्तस्वाविद्याविजृम्भितमनस्तत्कल्पितप्रपञ्चजातमस्तीति चिन्तनं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य स्वेप्सितकामभोगात् मनो निवर्तयेत् । स्वातिरिक्तं नेति नैराश्यभावनयेत्यर्थः । श्रुत्याचार्यप्रसादलब्धविवेकेन स्वाज्ञ-दशाया यत् स्वातिरेकेण भात तत्सर्वं अजं ब्रह्मेत्यनुस्मृत्य तद्विपरीतजातं नैव तु पश्यति । तुशब्दतः स्वातिरिक्ताभावो द्योत्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ “यथा कामो लयस्तथा” इत्यश विवृणोति—लय इति । ब्रह्मातिरिक्तं चित्तं अन्तःकरणतत्कार्यं नेति विवेकतः तत्त्वाग्रहणलक्षणावस्थात्रयस्वापे विलीनं संबोधयेत् । न पुनरवस्थात्रये योजयेदित्यर्थः । यदि कदाचित् कामभोगेषु विक्षिप्तं पुनः पुनः शमयेत् । एव लयात् संबोधितं कामभोगतो व्यावर्तितमपि संस्पृष्टसाम्यभावः अन्तरालावस्थः सकषाय बीजयुक्तः अन्तःकरणविद्यात् विजानीयात् । शनैस्ततः साम्यपदमापादयेत् । यदा तत्समं ब्रह्म प्राप्तं भवति तदभिमुखं भवति । तत्कदाचिदपि विषयाभिमुखं न चालयेत् । ब्रह्मणि स्थिरीकुर्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

निगृहीतमनसः सुखास्वादानाभावः

नास्वादयेत्सुखं तत्र निस्सङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।

निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥

समाहितचेतसो भवसुखास्वादनमपि न कार्यमित्याह— नास्वादयेदिति । चित्तैकाग्र्यतः समाधौ यत् सुखं जायते प्रज्ञया तत्र निस्संगं तन्नास्वादयेत् । तत्र यत् सुखमनुभूयते तत् शशविषाणतुल्याविद्याकार्यं तत्कारणतुल्यं मत्वा तत्सुखलोलुपं चित्तमकुर्वन् ततः ब्रह्मविषयकप्रज्ञैव भवेत् । तत्रत्यसुखास्वादाने का हानिः ? इत्यत आह—निश्चलमिति । ब्रह्मणि निश्चलस्वभावं चित्तं यदा तु पुनः सुखास्वादननिमित्तं स्वरूपतो निर्गच्छति, तदा ततस्ततो बहिर्निश्चरत्सत् बहिर्बहिरेव निर्गच्छद्भवति । ततः प्रयत्नतः सुखास्वादानेच्छा विहाय सत्तामात्रब्रह्मणि एकीकुर्यात् ॥ ४५ ॥

लयविक्षेपविरलस्य चित्तस्यैव ब्रह्मत्वम्

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ ४६ ॥

निश्शेषतो लयविक्षेपविरलं चित्तं ब्रह्मैवेत्याह—यदेति । यथोक्तोपायतो निगृहीतं चित्तं यदा अवस्थात्रयतमसि न लीयते कामभोगनिमित्तं न च विक्षिप्यते, तदानीं चित्तं निवातप्रदेशस्थितदीपवत् अनिगनमचलं विषयाकारेण नावभासत इत्यनाभासं च सत् ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

ब्रह्म सुखस्वरूपम्

स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् ।

अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥ ४७ ॥

ब्रह्मसुखस्वरूपं विशदयति—स्वस्थमिति । स्वे महिम्नि स्वयं तिष्ठतीति स्वस्थं “स्वे महिम्नि समासत” इति श्रुतेः । सर्वानर्थोपशान्तिसिद्धत्वात् शान्तम् । निर्वृतिः मुक्तिः तद्रूपेण सह वर्तनात् सनिर्वाणम् । इदमित्यमित्याख्यातुमशक्यत्वात् अकथ्यं वैषयिकसुखदुःखापहवसिद्धं पारमार्थिकसुखम् ।

तस्य निरतिशयत्वादुत्तमम् । तत् स्वतः परतो वा न जायत इत्यजम् ।
अजेन ज्ञेयेन स्वरूपेण स्वातिरिक्तसर्वस्वापहवसिद्धं स्व जानातीति सर्वज्ञं ब्रह्म
स्वमात्रमिति ब्रह्मविद्वरीयासः परिचक्षते कथयन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मसपत्तिः

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ४८ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति—न कश्चिदिति । मृच्छोहादिवत् सृष्टिरुपामना
मनोनिग्रहोपायश्चापि ब्रह्ममात्रात्पुपायत्वेन अभिहिताः । न तु परमार्थतस्ते
विद्यन्ते । परमार्थन्तु स्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्तस्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति विश्रमापहव-
सिद्धं ब्रह्ममात्रमेव सदा विजृम्भते । न हि तत्र कश्चिदपि जीवः प्रपञ्चो वा
जायते । अस्य जीवादेरनुत्पन्नत्वेन तन्निरूपितसंभवो हेतुः कारणमपि
न विद्यते । यत्र अणुमात्रमपि किञ्चित् न जायते तत् एतन्न पूर्वमुपायत्वं-
नोक्ताना सत्याना उत्तमं सत्यम् । तदेवासल्लौकिकादिमोहं सत्यमिति
सर्वदैकरूपेण विजृम्भते । निष्प्रतियोगिकमित्यर्थः ।

ब्रह्मैवैकमनाद्यन्तं अब्धिवत् प्रविजृम्भते ।

इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥

अलातशान्तिप्रकरणम्

आचार्यवन्दनम्

ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मान् यो गगनोपमान् ।

ज्ञेयाभिन्नेन संबुद्धस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ॥ १ ॥

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः ।

अविवादोऽविरुद्धश्च दर्शितस्तं नमाम्यहम् ॥ २ ॥

आगमप्रकरणप्रतिपादितनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रसिद्धान्ताद्वैतस्य स्वाज्ञादि-
दृष्टिप्रसक्तस्वातिरिक्त अस्ति नास्तीति विभ्रममार्जनाय वेदान्तशास्त्रानुगृहीतबहु-
प्रकारोपपत्तिभिः स्वातिरिक्तप्रपञ्चस्य अपह्ववप्रदर्शनाय वैतथ्यप्रकरणमाम्नातम् ।
तथा श्रुत्यनुगृहीतयुक्तिभिः स्वातिरिक्तापह्ववसिद्धस्य स्वस्य निष्प्रतियोगिका-
द्वैतत्वप्रदर्शनायाद्वैतप्रकरणमभिहितं,

एतत्तदुत्तम सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ।

इत्युपसंहृतं च । इत्थंभूताद्वैतं पक्षप्रतिपक्षकलनापह्ववसिद्धमपि तत्रासह्यौकि-
कादीना रागादिकलुषितत्वेन स्वस्वग्रहसिद्धान्तवैषम्यतः मिथश्चर्या कुर्वन्तः
सन्तोऽस्मत्सिद्धान्तरूपामजातिमेव ख्यापयन्ति । तत्र तत्र हेयाशनिरसनमुखतः
तदपह्ववसिद्ध निष्प्रतियोगिकाद्वैतमिति प्रकटयितुमलातशान्तिप्रकरणमारभ्यते ।
तत्र ब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तकस्वाचार्यवन्दनार्थोऽयमाद्यः श्लोक इत्याह— ज्ञानेनेति ।
यो ह्यस्मद्देशिकः श्रीशुकः घटाद्यवच्छिन्नगगनमुपमा येषा तान् गगनोपमान्
धर्मान् जीवान् सर्वान् आकाशकल्पेन ज्ञानेनाग्न्युष्णवत् सवितृप्रकाशवच्च
ज्ञेयात्मस्वरूपभिन्नेन ज्ञानेन परमात्मना धर्मान् संबुद्धः यथा घटाद्युपाधिसत्त्वा-
सत्त्वाभ्या तद्गताकाशं महाकाशमात्र तथा व्यष्टिसमष्ट्यात्मकशरीरत्रयसत्त्वा-
सत्त्वाभ्या तदवच्छिन्नवत् भातजीवचैतन्यं शुद्धचैतन्यमात्रमिति संबुद्धवान्
तं द्विपदां वरं नारायणावतार अस्मद्देशिकं वन्दे मुहुर्मुहुर्भिवादये ।
स्वदेशिकनमस्कारमुखेनासह्यौकिकाद्यष्टदृष्टिग्रहज्ञानज्ञेयज्ञात्रादित्रिपुटीकरणापह्ववसिद्धं
ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति प्रतिज्ञातं भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ अधुना
ब्रह्ममात्रज्ञानयोगस्तुत्यै तं नमस्करोति— अस्पर्शयोग इति । केनचित्
कदाचिदपि स्वातिरिक्तसंस्पर्शो यत्रापह्ववता गतः सोऽयं अस्पर्शयोगो
वै नाम ब्रह्मस्वभावः । वनामेतिशब्दाभ्या सर्ववेदान्तार्थप्रसिद्धपरमात्मैवा-
स्पर्शयोग इति द्योत्यते । आदिमध्यावसानेषु स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति

विभ्रमो दुःखरूपः । अयं अस्पर्शयोगो न तथा । किन्तु स्वाज्ञादिदृष्टि-
प्रसक्तसर्वसत्त्वाना जीवानामन्तरात्मत्वेन परमहितसुखरूपत्वात् विषयजन्याहित-
सुखदुःखापवादाधिष्ठानत्वाच्च सर्वसत्त्वसुखो हितश्च भवति । असल्लौकिकाद्यष्ट-
दृष्टिनिष्ठपरस्परविरुद्धवादो यत्रापह्वता गतः सोयमविवादः स्वमात्रदृष्टेरव्यभि-
चारित्वेन निर्विवादत्वात् । स्वातिरिक्तासल्लौकिकादेरपह्ववं गतत्वात् अविरुद्धश्च
निष्प्रतियोगिकपरमात्मा येन प्रबोधेन प्रदर्शितः तं तत्त्वप्रबोध अहं नमामि
प्रणौमीत्यर्थः ॥ २ ॥

भूताभूतजातिवादः

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।

अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥ ३ ॥

स्वसिद्धान्तसाधननिमित्तं असल्लौकिकादयः परस्परं कथं विरुध्यन्ते ?
इत्युच्यते—भूतस्येति । साख्यादिवादिनः केचिदेव भूतस्य सिद्धवस्तुनो
जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति हि । न सर्वं इत्यर्थः । अपरे धीराः पण्डितमन्यमानाः
वैशेषिका नैष्यायिकाश्चाभूतस्याविद्यमानवस्तुनो जातिमिच्छन्ति । एवं परस्परं
विवदन्तोऽन्योन्यं जेतुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अजातिख्यापनम्

भूतं न जायते किञ्चिद्भूतं नैव जायते ।

विवदन्तोऽद्वया ह्येवमजार्तिं ख्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥

तैः किं ख्यापितम् ? इत्यत आह—भूतमिति । असत्कार्यवादी साख्यपक्षं
प्रतिषेधति—भूतं विद्यमानं वस्तु कदाचिदपि न जायते, तस्य सदैव विद्यमान-
त्वात् आत्मवत्—इति । साख्योऽप्यसद्वादिपक्षं असज्जातिपक्षं च प्रतिषेधति—
अभूतं वस्तु नैव जायते, कालत्रयेऽप्यविद्यमानत्वात् शशविषाणवत्—इति ।

एवं अद्वया द्वैतिनः परस्पर विवदन्तस्सन्तोऽस्मद्ग्रहाजातिसिद्धान्तमेव
ख्यापयन्ति ते साख्यादयः ॥ ४ ॥

अजाल्यनुमोदनम्

ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।

विवदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधत ॥ ५ ॥

तैस्साधिताजातिमङ्गीकृत्य शिष्येभ्य उपदिशति—ख्याप्यमानामिति ।
तैरेवं ख्याप्यमानामजातिमेव त्वया सम्यगुक्तं त्वया सम्यगुक्तमिति
अनुमोदामहे वयम् । यथा ते पक्षप्रतिपक्षाभिनिवेशेन अन्योन्यं विवदन्ति
न हि तथा तैस्सार्धं विवदामः । अतस्तमजातिबोधमविवादं अस्मदङ्गीकृतं
हे शिष्याः ! यूयमपि निबोधत ॥ ५ ॥

मर्त्यामृतनिरूपणम्

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेष्यति ? ॥ ६ ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ ७ ॥

स्वभावेनावृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ? ॥ ८ ॥

पक्षप्रतिपक्षभूतवादिक्वोटिपरस्परविरोधं ख्यापयताचार्येणानुत्पत्त्यनुमोदन-
प्रदर्शनार्थमद्वैतप्रकरणपठितश्लोकानामिह पुनरुपन्यासः—अजातस्येत्यादिना ॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।

प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥ ९ ॥

या कालत्रयेऽपि स्वभावं न जहाति सा प्रकृतिरित्याह—सांसिद्धिकीति । योगिना सिद्धाना सम्यक् सिद्धिः संसिद्धिः । तद्गवा सांसिद्धिकी अणि-माद्यष्टैश्वर्यरूपा प्रकृतिः । सा कालत्रयेऽपि योगिना न विपर्येति । अग्न्यादीना स्वभावसिद्धानाप्रकाशादिलक्षणा स्वाभाविकी प्रकृतिः । सा न हि कालान्तरे देशान्तरे वा व्यभिचरति । पक्ष्यादीना यथा जन्मना सहाकाशगमनादिलक्षणा या सा सहजा प्रकृतिः, तथा अपा निम्नप्रदेशगमनलक्षणा केनचित् कदाचिद-प्यकृतेत्यकृता प्रकृतिः । तथान्यापि या काचित् स्वभावं न जहाति सा सर्वा प्रकृतिर्विज्ञेया । मिथ्यावस्तुनिष्ठप्रकृतिरपि कालत्रयेऽपि न हि स्वप्रकृति-मुत्सृज्य विकृति भजति । किमुत स्वातिरिक्तयोः ? स्वभावसिद्धा जातिप्रकृतिः नान्यथा भवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

देहादावात्मबुद्धिनिरसनम्

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।

जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥ १० ॥

यस्याः प्रकृतेः वादिभिरन्यथाभावः परिकल्प्यते तत्कल्पनाया को दोषः ? इत्यत आह—जरेति । सर्वे धर्मा आत्मानः स्वभावप्रकृति एव जरामरणादिसर्वविक्रियाविनिर्मुक्तास्सन्तो रज्ज्वाद्यज्ञानजसर्पादिवदात्मनि त्देहात्ममनीषया तद्गतजरामरणादिविक्रियामिच्छन्त इवेच्छन्तः पारमार्थिकाज-स्वभावतः च्यवन्ते । तद्भावभावितत्वदोषेण स्वस्वरूपतः च्युता भवन्ति । यत एवमतो देहादावात्मबुद्धिः न कार्येत्यर्थः ॥ १० ॥

सजातिवादिपक्षे ब्रह्मणो नाजत्वम्

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।

जायमानं कथमजं ? भिन्नं नित्यं कथं च तत् ? ॥ ११ ॥

कारणाद्यद्यनन्यत्वमतः कार्यमजं तव ।

जायमानाद्धि वै कार्यात्कारणं ते कथं ध्रुवम् ? ॥ १२ ॥

कारणमेव कार्याकारेण जायत इति सजातिवादिभिः उक्तं, तत्पक्षे अजं ब्रह्म न सिद्धयतीत्याह—कारणमिति । यस्य वादिनः कारणं वै कारणमेव कार्याकारेण परिणमते तस्य साख्यस्य प्रधानादिकारण अजमेव सत् महदादिकार्यरूपेण जायते । एवं जायमानं कथमजं भवति ? जायते अजं चेति तैः विप्रतिषिद्धमुच्यते । कार्यरूपेण भिन्नं स्फुटितं प्रधानं तत् कथं एकदेशेन धर्मि सन्नित्यमजं भवितुमर्हति ? न ह्येकदेशभिन्नघटो नित्यो दृष्टः । यदेवं विशीर्णं तदेवैकदेशेनाजं नित्यं चेति । न हि तत् विप्रतिषिद्ध-मित्यर्थः ॥ ११ ॥ उक्तार्थं स्फुटयति—कारणादिति । कारणात् कार्यस्या-नन्यत्वं यदि त्वयोच्यते तदा कार्यमप्यजमिति इदं चान्यद्विप्रतिषिद्धम् । कार्यकारणयोरनन्यत्वे जायमानादेव हि कार्यात् कारणमनन्यं नित्यं ते कथं भवेत् ? “ न ह्यश्वैकदेशः स्वस्थाने परः प्रवासाय कल्पते ” इति वैशेषिकः ॥ १२ ॥

तत्र दृष्टान्तदुर्लभत्वम्

अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।

जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥ १३ ॥

त्वन्मतसिद्धदृष्टान्तोऽपि दुर्लभ इत्याह—अजादिति । यस्य वादिनो नित्यादजात् कार्यं जायत इत्यत्र तस्य न हि दृष्टान्तोऽस्ति । यत् कदापि

स्वतः परतो वा न जायते, यस्मात् किञ्चिदपि न जायते च तद्व्यजम् ।
तत्र जातिदृष्टान्तवैकल्यात् अजं किञ्चिदपि न जायत इत्यर्थात् सिद्धं भवति ।
यदि पुनः जातात् कार्यरूपघटादेः जायमानघटादेरभ्युपगमे तदप्यन्यस्मात् ,
तदप्यन्यस्मादित्यनवस्था प्रसज्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कार्यकारणकलनाक्षेप

हेतोरादिः फलं येषामादिहेतुः फलस्य च ।

हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ? ॥ १४ ॥

“ पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत् ”, “ ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति ” इति,

कार्यं चेत् कारणं किञ्चित् कार्याभावे न कारणम् ।

इति च स्वातिरिक्तकार्यकारणकलनासदपह्ववसिद्धनिष्प्रतियोगिकसन्मात्रानुवादि-
श्रुत्यनुरोधेन कार्यकारणकलनापह्ववसिद्ध अजं स्वमात्रं अवशिष्यत इति वक्तुं
कार्यकारणकलनामाक्षिपति—हेतोरित्यादिना । येषां पुनः वादिना हेतोः
धर्माधमदिः आदिः कारणं देहादिसंघातः फलम् । तथा फलस्य
देहादिसंघातस्यादिः कारणं धर्मादिः । एवं हेतुफलयोरितरेतरकार्यकारणतावादिभिः
एव हेतोः फलस्य चानादित्वं तैः विप्रतिषिद्धमुपवर्ण्यते । न हि निष्प्रति-
योगिकसन्मात्रस्य हेतुफलात्मकता सभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कार्यात्कारणोत्पत्तिविडम्बना

हेतोरादिः फलं येषामादिहेतुः फलस्य च ।

तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥ १५ ॥

कार्यात् कारणोत्पत्तिं विडम्बयन्नाह—हेतोरिति । हेतुजन्यात् फलादेव
हेतोः जातिमभ्युपगच्छता तेषां यथा पुत्राज्जन्म पितुः तथेदृशो विरोध
उक्तो भवति ॥ १५ ॥

हेतुफलयोः कार्यकारणभावे क्रमापेक्षा

संभवे हेतुफलयोरेषितव्यः क्रमस्त्वया ।

युगपत्संभवे यस्मादसंबन्धो विषाणवत् ॥ १६ ॥

यदि हेतुफलयोः कार्यकारणभावं ब्रवीषि तदा तत्क्रमस्त्वया वक्तव्य इत्याह—संभव इति । हेतुफलयोः संभवे उत्पत्तौ पूर्व हेतुः पश्चात् फल चेति तत्क्रमोऽन्वयः त्वया एषितव्यः । युगपत् संभवत इत्यत्र सव्य-तदितरगोविषाणयोरिव हेतुफलयोः कार्यकारणत्वेन युगपत् संभवतो असंबन्धो युक्तो न भवति ॥ १६ ॥

हेतुफलयोः कस्य पूर्वनिष्पन्नत्वम्

फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति ।

अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ? ॥ १७ ॥

यदि हेतोः फलात् सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ।

कतरत् पूर्वनिष्पन्नं ? यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥

कथमसंबन्धः ? इत्यत आह—फलादिति । यतः स्वतो लब्धात्मकशश-विषाणकरूपफलादुत्पद्यमानस्सन् न ते हेतुः प्रसिध्यति जन्म न लभते, तस्माच्छशविषाणवदलब्धात्मको हेतुस्तव कथं फलं उत्पादयिष्यति ? न हि शशविषाणतुल्यहेतुफलयोः कार्यकारणसंबन्धः सेद्दु पारयति ॥ १७ ॥ किंच हेतुफलयोः कार्यकारणभावे असंबन्धत्वदोषेणापाकृतेऽपि यदि त्वया हेतुफलयोः परस्परमभ्युपगम्यते तदा हेतुफलयोः पूर्वसिद्धयपेक्षया पश्चाद्भाविनः सिद्धिः स्यादिति कतरत् पूर्वनिष्पन्नं ? तद्वदेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अजातिप्रकाशनम्

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथवा पुनः ।

एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥ १९ ॥

यद्येव त्वया वक्तुं न शक्यं तदा अस्मदजातिरेव सिद्ध्यतीत्याह—
 अशक्तिरिति । यद्येव त्वमिदमित्थमिति पक्षं न शक्यमिति मन्यसे तदा
 तवेयमशक्तिर्यदि वापरिज्ञानं तव मूढता वा स्यात् । अथवा हेतुफलयोः
 कर्मदेहयोरितरेतरानन्तर्यलक्षणक्रमस्य कोपो विपर्यासो विनाशो वा स्यात् ।
 एव हेतुफलयोः इतरेतरकार्यकारणानुपपत्त्या सर्वस्य अजातिरनुत्पत्तिः
 अन्योन्यपक्षविरोधवादिभिः बुद्धैः पण्डितैः परिदीपिता प्रकाशिता
 भवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

साध्यसमस्य हेतोरसाधुत्वम्

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।

न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥ २० ॥

हेतुफलयोः कार्यकारणभावो मयोक्त इति शब्दमात्रमाश्रित्य “असवन्धो
 विषाणवत्”, “पुत्राज्जन्म पितुः यथा” इति च किं मा चालयितुं इच्छसि ?
 न ह्यस्माभिः असिद्धाद्धेतोः फलसिद्धिः असिद्धाद्वा फलात् हेतुसिद्धिरभिहिता ।
 किं तर्हि बीजाङ्कुरवत् कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यते ? तत्र को विवादः ?
 इत्यत्र त्वदुक्तदृष्टान्तस्य साध्यतुल्यत्वेनासाधुत्वं सिद्धमित्याह—बीजेति ।
 अंकुरो बीजादिमान् बीजं अंकुरादिमदिति बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः हेतुफलयोः
 कार्यकारणाभ्युपगमे यस्त्वयोक्तस्स दृष्टान्तस्तु साध्यसमस्तुल्य इत्यर्थः ।
 बीजाङ्कुरसन्ततेरनादित्वोक्तौ बीजाङ्कुरव्यतिरेकेण न हि बीजाङ्कुरसन्ततिरस्ति
 एकत्वानुपपत्तेः । हेतुफलसन्ततेरपि तथात्वात् । तस्मात् सुष्टूक्त,

हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ?

इति । न हि प्रमाणकुशलैः साध्यसमो हेतुः साध्यसिद्धिनिमित्ततया युज्यते ।
 त्वदुक्तसिद्धान्तोऽपि न हि स्वसिद्धान्तहेतुतामर्हतीत्यर्थः ॥ २० ॥

अजातिसाधनप्रकार

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् ।

जायमानो हि वै धर्मः कथं पूर्वं न गृह्यते ? ॥ २१ ॥

एवं हेतुफलयोः पूर्वापरापरिज्ञानमस्मदीयाजातिसिद्धिसाधकमित्याह—
पूवति । परिदीपकं अवबोधकमित्यर्थः । कथं जायमानो हि वै धर्मः
स्वपूर्वकारणं न गृह्यते ? कार्यनिष्पत्तेः कारणनिष्पत्तिपूर्वकत्वात् । तदपरिज्ञानं
अजातिपरिदीपकमित्यर्थः ॥ २१ ॥

कस्याप्यजातत्वेनाजातिसिद्धिः

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।

सदसत्सदसद्वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥ २२ ॥

इतश्च किञ्चिदपि न जायत इत्याह—स्वत इति । यत् जायमान वस्तु
तत् केनचिदपि प्रकारेण स्वतः परतः उभयतो वा सद्रूपेण असद्रूपेण
सदसद्रूपेण वा न हि किञ्चिदपि जायते । न हि घटात् घटो जायते ।
घटात् पटो वा । घटपटाभ्या घटः पटो वा जायते । मृत्पित्रादिसकाशात्
घटपुत्रादयो जायन्त इति चेन्न, अविचारभातत्वात् मूढानां शब्दप्रत्ययविवेक-
वैरल्यात् । तेषा यदेव सत्यत्वेन भातं तदेव विवेकिभिः—किं तत् सत्यं ?
मृषैव—इति विचारतः शब्दप्रत्ययविषयत्वेन भातघटपुत्रादिलक्षणं वस्तु
शब्दमात्रपर्यवसानं भवेत् “वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्” इति श्रुतेः ।
सञ्चेत् प्रकृतं वस्तु न जायते मृत्पित्रादिवत् सत्यत्वात् । तदा यदि
वस्त्वसत् तदा तदपि न जायते शशविषाणवदसत्त्वात् । तथा सदसदपि न
जायते तयोस्तेजस्तिमिरवत् एकत्रावस्थितेरसंभवेऽपि तत्रैकस्यालब्धात्मकत्वात् ।
अतो न किञ्चिदपि जायत इति सिद्धम् । येषा पुनः क्रियाकारकफलैकत्वेन
जातिरेव जायत इत्यभिमत तेषामवगतेः क्षणिकत्वेन इदमित्थमित्यवधारणान्त-

रानवस्थानात् स्वाननुभूतस्य स्मृतेरपि असमवाच्च । ततो वस्तुसामान्यस्या-
जातत्वेनाजातिरेव सिद्धेत्यर्थः ॥ २२ ॥

हेतुफलानादित्वे जातिप्रकाशनम्

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलं चापि स्वभावतः ।

आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥ २३ ॥

हेतुफलानादित्वमभ्युपगच्छता जातिरेव प्रकाशितेत्याह—हेतुरिति ।
अनादेः फलात् हेतुर्न जायते । अजाद्वेतोः फलमपि स्वभावतो निर्निमित्तात्
न जायते । तस्माद्वेतुफलयोरनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया जातिरेवाभ्युपगम्यते ।
लोके तावत् यस्यादिः कारण न विद्यते तस्य ह्यादि. जातिरपि न विद्यते ।
कारणेन शशशृगवत् असत्पद यातेन हि कार्यं सत्पदमर्हति । तस्मात्
कार्यकारणभावः कस्याप्यसंगत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

परतन्त्रास्तित्वप्रकारः

प्रज्ञप्तेः सन्निमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः ।

संक्लेशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ॥ २४ ॥

पूर्वोक्तार्थद्विष्टे पुनरप्याक्षिपति—प्रज्ञप्तेरिति । प्रकर्षेण बाह्य जानातीति
प्रज्ञान प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रमितिः । तस्याः प्रज्ञप्तेः सबाह्यविषयत्वेन सन्निमित्त-
त्वम् । न हि निर्विषया प्रज्ञप्तिरस्ति सन्निमित्तत्वात् । अन्यथा निर्निमित्तत्वे
शब्दस्पर्शनीलपीतरक्तशुक्लादिविचित्रप्रत्ययजुष्टद्वयस्य नाशतो ह्यभावः प्रसज्यते ।
न हि विचित्रप्रत्ययमभावमर्हति विचित्रप्रत्यययुग्द्वयस्य प्रत्यक्षतो दृष्टत्वात् ।
न हि प्रज्ञप्तेर्बाह्यालम्बनवैचित्र्यमन्तरेण नीलरक्ताद्यसन्निहितस्फटिकवत् एतद्वै-
चित्र्यं सभवति । परेषा तन्त्र परतन्त्रं शास्त्रान्तरम् । तदाश्रयबाह्यार्थस्य
ज्ञानव्यतिरिक्तत्वेनास्तित्वासंक्लेशः । संक्लेशनं दुःखमित्यर्थः । अग्निदाह्यादिनिमित्त

दुःखमुपलभ्यते हि । यदि दाहादिनिमित्तं दुःखं विज्ञानव्यतिरिक्तं न स्यात् ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत । यतस्तदुपलभ्यते अत एवास्ति बाह्यार्थः । न हि विज्ञानमात्रे सङ्केशो युक्तः अदर्शनादित्यर्थः ॥ २४ ॥

सन्निमित्तोक्तिनिराकरणम्

विज्ञप्तेः सन्निमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ।

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

परमार्थतः त्वदुक्तं न घटना प्राञ्चतीत्याह—विज्ञप्तेरिति । द्वयनाश-सङ्केशादियुक्तिदर्शनात् त्वदुक्तप्रज्ञप्तेस्सन्निमित्तत्वमिष्यते । त्वया यदुक्तं तत्रैव त्वं स्थिरीभव । “ब्रह्ममात्रमसन्नं हि” इति स्वातिरिक्तसर्वासदपह्ववसिद्ध-निष्प्रतियोगिकभूतब्रह्ममात्रदर्शनात् त्वदुक्तप्रज्ञप्त्यादिलम्बनाभिमतनिमित्तस्य घटादेरनिमित्तत्वमनालम्बनत्वमत्रैचित्र्यहेतुत्वमस्मोभिरिष्यते । स्वातिरिक्तसामान्यसन्निमित्तप्रज्ञप्त्यादेः शशविषाणवदलब्धात्मकत्वात् त्वदुक्तसन्निमित्तोक्तिः निराकृतेत्यर्थः ॥ २५ ॥

चित्तातिरिक्तस्याभावः

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥ २६ ॥

साज्ञविकल्पितचित्तातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीत्याह—चित्तमिति । चित्तं तावत् बाह्यार्थमर्थाभासं च न हि स्पृशति सर्वस्य चित्तत्वात् स्वप्नचित्तवत् । यतो जागरितेऽपि बाह्यशब्दाद्यर्थः स्वप्नार्थवद्भूतः असिद्धो हि, ततः चित्तात् नाप्यर्थाभासः पृथगस्ति । यथा स्वप्ने चित्तमेव चराचरात्मकविश्ववत् अवभासते तथा जागरेऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु त्रिषु ।

अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ? ॥ २७ ॥

असति बाह्यार्थे तदाकारपरिणामः चित्तस्य विपर्यासश्चेत् क्वचिदविपर्यासोऽपि वक्तव्य इत्यत आह— निमित्तमिति । भूतभविष्यद्वर्तमानाध्वसु त्रिष्वपि सदा चित्तं निमित्तं विषयजातं न हि संस्पृशति । यदि कदाचित् संस्पृशेत् तदा विपर्यासः परमार्थ एव स्यात् । अतः तदपेक्षया बाह्यान्तःप्रपञ्चे असति तद्वदवभासता हि विपर्यासः स्यात् । तस्मात् अनिमित्तो निर्विषयो विपर्यासः चित्तस्य कथं भविष्यति ? न कथंचिदित्यर्थः । निमित्ताभावेऽपि तद्वदवभासनं चित्तस्वभाव इति भावः ॥ २७ ॥

विज्ञानवादिपक्षप्रतिषेधनम्

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

तस्य पश्यन्ति ये जार्तिं ते वै पश्यन्ति खे पदम् ॥ २८ ॥

विज्ञानवादिवचनं “प्रज्ञप्तेस्सन्निमित्तत्वं” इत्याद्येतदन्त बाह्यार्थास्तित्वा-
वादिमतनिराकरणमाचार्येणाप्यनुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षमपि
प्रतिषेधयति—तस्मादित्यादिना । यस्मादसत्येव बाह्येऽर्थे चित्तस्य तद्रूपाव-
भासता विज्ञानवादिना अभ्युपगता अस्माभिरपि सा अनुमोदिता हि,
तस्मात् भूतवस्तुदर्शनात् न हि कदाचिदपि जायते चित्तम् । यत एवं
चित्तदृश्यं न जायते । तस्य चित्तस्य ये क्षणिकविज्ञानवादिनो जार्तिं
पश्यन्ति ते वै खे पक्षिणा पदं पश्यन्ति । स्वेतरेभ्यो द्वैतिभ्यः त एव
साहसिका भवन्तीत्यर्थः । ये तु शून्यवादिनः स्वस्यापि शून्यतां मेनिरे
खं मुष्टिना ताडयितु इच्छन्ति केचन । ततोऽप्येते साहसिकतमा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रकृतेरन्यथाभावाभावकथनम्

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

पूर्वोक्तहेतुभिः निष्प्रतियोगिकाजैक ब्रह्मेत्यवधृतम् । “अतो वक्ष्याम्य-
कार्पण्य” इति यत् प्रतिज्ञातं तत्फलं उपसहरति—अजातमिति । यस्मात्
स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजात भूतदर्शनात् अजातं ब्रह्मैव जायते तदव-
गतेः जातिमद्विभ्रमापह्ववपूर्वकत्वात् । तथाविधनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रस्याजातिर्हि
प्रकृतिः । ततः तस्मात् अजातिप्रकृतेः अन्यथाभावो जन्म न हि कथंचित्त
भविष्यति ॥ २९ ॥

बन्धमोक्षयो. परमार्थत्वाभावः

अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति ।

अनन्तता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥ ३० ॥

बन्धमोक्षौ परमार्थाविति ये मन्यन्ते तत्पक्ष शिथिलयति—अनादेरिति ।
यदि परमार्थतोऽनादिस्संसारः तस्यानादेरन्तवत्त्वं कदापि न सेत्स्यति
श्रुतितो युक्तितोऽपीत्यर्थः । अनादिस्सन्नन्तवान्न हि कश्चित्पदार्थो दृष्टः ।
बीजाकुरसन्ततिविच्छेदो दृष्ट इति चेन्न ; बीजाकुरादेरेकत्वाभावेन अपोदि-
तत्वात् । निर्विशेषज्ञानसमकालं मोक्षो जायत इति आदिमतो मोक्षस्यानन्त-
तापि न हि भवति भविष्यतीवेत्यर्थः । आदावन्ते च घटादिष्वदर्शनात् ।
घटादिविनाशवदवस्तुत्वात् अदोष इति चेन्न ; मोक्षस्य परमार्थसन्मात्रत्वात् ।
तादृशस्य आदिमत्त्वे अन्तवत्त्वं किं न सेद्बु पारयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

ससारमोक्षयोरभाव

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ३१ ॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ३२

अनाद्यादिमद्वन्द्वमोक्षौ न विद्येते इत्यत्र वैतथ्यप्रकरणोक्तश्लोच
हरति—आदाविति ॥ ३१-३२ ॥

जाग्रज्जाग्रदादिकलनाया अवस्तुत्वम्

सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निदर्शनात् ।

संवृतेऽस्मिन् प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ? ॥ ३३

न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्गतौ ।

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ ३४ ।

स्वप्नदृष्टान्तेन जाग्रज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनायाः शशविषाण
स्फोरयितुं वैतथ्यप्रकरणार्थानुसारिण एते श्लोका उच्यन्ते—स
दिना ॥ ३३-३४ ॥

ब्रह्मणः स्वमात्रत्वेनावशेषः

मित्राद्यैः सह संमन्त्र्य संबुद्धो न प्रपद्यते ।

गृहीतं चापि यत्किञ्चित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३५ ।

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।

यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥ ३६ ॥

भूतदर्शनतो बाह्यान्तस्तत्प्रभवनिमित्तजातापह्नवसिद्धं निष्प्रति
निमित्तं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यत इति वक्ष्यमाणश्लोकसमुदायार्थः ।
स्वप्ने न देशान्तर गच्छति । कुतः ? जागरितवत् गत्वा गमनादिदेश

अनियतत्वात् । स्वप्ने मित्रादिभिस्सहालोचितं यत्किञ्चित् ग्रहीतं चापि न प्रतिबुध्यते न पश्यति ॥ ३५ ॥ स्वप्नदृष्टकायो यथा सन् तथा तत्र यद्यच्चित्त-
दृश्यं तत्तत्सर्वमवस्तु । परमार्थदृष्ट्या शशविषाणवत् चित्ततद्दृष्टपदार्थजातस्यापि
अलब्धात्मकत्वात् ॥ ३६ ॥

जाग्रद्दृश्यवस्तूनामसत्त्वम्

ग्रहणाज्जागरितवत्तद्धेतुः स्वप्न उच्यते ।

तद्धेतुत्वानु तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥ ३७ ॥

स्वप्नचित्तदृश्यवस्तुवत् जाग्रच्चित्तदृश्यवस्तूना असत्त्वं विशदयति—
ग्रहणादिति । स्वप्ने तावत् जागरितवत् ग्राह्यग्राहकरूपेण ग्रहणात्
तज्जागरितं हेतुर्यस्य तद्धेतुः स्वप्न उच्यते स्वप्नस्य तद्धेतुत्वात् । जागरित-
कार्यत्वात्तस्य स्वप्नदृश एव जागरितं सत्त्वेन प्रतीयते नेतरेषाम् ।
यथा स्वप्नः स्वप्नदृशस्सत्तयावभासते तथा जागरितमपि तद्दृश एव सत्त्वेन
प्रतीयते । वस्तुतस्तु स्वप्नप्रपञ्चवत् जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि निष्प्रतियोगिकाभावरूप
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

जागरितस्याप्यसत्त्वम्

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वाद्जं सर्वमुदाहृतम् ।

न च भूतादभूतस्य संभवोऽस्ति कथंचन ॥ ३८ ॥

स्वप्नस्य जागरितकार्यत्वेऽपि स्वप्नः तावच्चलः । जागरितं तु स्थिरम् ।
तस्य स्वप्नवत् असत्त्वं कुतः ? इत्याशक्याह—उत्पादस्येति । स्वप्नजागरितयोः
चलत्वस्थिरत्वे तु तत्रत्यवस्तुयाथात्म्याज्ञदृष्टिनिष्ठे । परमार्थदृष्ट्या तु “यत्र
किञ्चिन्न जायते”, “न कश्चिज्जायते जीवः” इत्यादिप्रमाणतः स्वातिरिक्त

पदार्थोत्पादस्य शशविषाणवन्ध्यासूनुगगनकुसुमवत् अप्रसिद्धत्वात् । “ आत्मै-
वेदं सर्व ”, “ ब्रह्मैवेदं सर्व ”, “ सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ” इति,

वस्तुतोऽवस्तुतो वापि ब्रह्मभिन्नभिदाततेः ।

अभावनिगमान्ताल्लिमानात्सर्वमजं स्मृतम् ॥

इति श्रुते चन्द्रिकोक्तेश्च । किञ्च न च भूताद्विद्यमानात् सन्मात्रात्
अभूतस्यासतः कथंचन संभवोऽस्ति तस्मात् सर्वमजमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

जागरितस्य स्वप्नेहेतुत्वम्

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।

असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३९ ॥

स्वप्नो जागरितकार्यमिति यदुक्तं कार्यकारणभावोऽस्मदभिप्रेत इति तद्वस्तु-
याथात्म्यदृष्टिस्तु न पश्यतीत्याह—असदिति । कालत्रयेऽप्यविद्यमानं शश-
शृगवत् असद्वस्तु रज्जुसर्पवत् प्रातिभासिकं वा जागरिते दृष्ट्वा तत्संस्कार-
जनितस्वप्नेऽपि तद्वस्तु पश्यतीव पश्यति । एवं असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा
यदि स्वप्नात् प्रबुद्धस्तदा न किमपि पश्यति । परमार्थतः स्वातिरिक्तवस्तु
वैरल्यात् ॥ ३९ ॥

सदसतोर्मिथो हेतुत्वाभावाः

नास्त्यसद्वेतुकमसत्सदसद्वेतुकं तथा ।

सच्च सद्वेतुकं नास्ति सद्वेतुकमसत् कुतः ? ॥ ४० ॥

परमार्थदृष्टेः कस्यचित् कदाचिदपि कार्यकारणकलना न ह्यस्तीति
विशदयति—नास्तीति । असत् शशविषाणादिः हेतुः यस्य गगनारविन्दस्य
तत् असद्वेतुकम् । असन्न विद्यते । तथा असद्वेतुकं सत् घटाद्यपि न भवति ।

घटादिशशविषाणकार्यं न भवतीत्यर्थः । तथा च सत् घटादिकं घटेतरपटादि-
कार्यमपि नास्ति । तथा च सद्धेतुकं सत्कार्यं असत् कुनः ? इत्यर्थः ।
वस्तुयाथात्म्याद्बुद्ध्या कार्यकारणभावः परमार्थदृष्टेः कस्यापि कार्यकारण-
भावगन्धोऽपि नास्तीति भावः ॥ ४० ॥

असज्जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकारणताभावः

विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान् भूतवत्स्पृशेत् ।

तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धर्मास्तत्रैव पश्यति ॥ ४१ ॥

पुनरप्यसज्जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकारणता नास्तीत्याह—विपर्यासादिति ।
यथा अविवेकतः स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तजागरिते वस्तुविपर्यासात् रज्जुसर्पवत्
शशविषाणवद्वा अचिन्त्यान् भावान् भूतवत् परमार्थवस्तुवत् स्पृशेत् । तथा
स्वप्ने विपर्यासात् रथगजतुरगादिधर्मान् पश्यन्निव विकल्पयति । न हि ते
जागरितात् उत्पन्ना इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अजातिभीरुणा जातिदर्शनम्

उपलम्भात्समाचारादस्तिवस्तुत्ववादिनाम् ।

जातिस्तु दर्शिता बुद्धैरजातेस्त्रसतां सदा ॥ ४२ ॥

स्वात्मनाशशकया अजातिभीरुणा जातिर्दर्शितेत्याह—उपलम्भादिति ।
उपलम्भनमुपलम्भ* । तस्माद्दुपलब्धेः वर्णाश्रमधर्मसमाचारात् द्वाभ्यामुपलम्भ-
समाचाराभ्या व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा स्वातिरिक्तं वस्तु अस्तीति
वादिना उपलम्भसमाचारविषयकदृढाग्रहवता,

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् ।

“यत्र किञ्चिन् जायते” इत्यादिप्रमाणतोऽजातौ सिद्धाया सकुटुम्बानामस्माक
का वा गतिः ? इति सदा निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्राद्जातेस्त्रसता भीरुणा स्वात्म-

नाशं मन्यमानाना मन्दविवेकिना ब्रह्ममात्रपदारोहाय बुद्धैर्निष्प्रतियोगिकाद्वै-
तवादिभिः व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा जातिर्भवत्विति जातिः
दर्शिता । न हि परमार्थतो व्यावहारिकं प्रातिभासिकं वा किञ्चिद्वस्तु अस्तीत्य-
भिप्रायः । “ उपायः सोऽवताराय ” इत्युक्तत्वात् ॥ ४२ ॥

अजातिभीरूणा परमार्थतः च्युति

अजातेस्त्रसतां तेषां उपलम्भाद्वियन्ति ये ।

जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्यो भविष्यति ॥ ४३ ॥

अजातिभीरूणा परमार्थतः च्युति प्रकटयति—अजातेरिति ।
उपलम्भात् समाचारात् तस्मिद्धिप्रमाणाच्च सर्वस्य जातिरस्त्येव । यद्यजातिः
तदा न वयं स्थास्याम इत्यजातेस्त्रसता तेषां का गतिः ? इत्यत आह—
वियन्तीति । अजातित्रासात् स्वातिरिक्तमात्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन
प्रातिभासिकत्वेन वा ज्ञायत इति ये मन्यन्ते ते त्वजातितो निष्प्रतियोगिक-
ब्रह्ममात्रात् वियन्ति च्यवन्ते स्वातिरिक्तमेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । जातिदोषा-
क्रान्तविवेकाना अजातिज्ञाने जातेऽपि न हि तज्जातिदोषं प्रसतीत्यत आह—
जातीति । निष्प्रतियोगिकाजातिब्रह्ममात्रप्रबोधप्राक्कालीनजातिदोषाः तत्प्रबोध-
समकालमेव स्वातिरिक्तोपलम्भनसमाचारप्रभवजातिदोषा न सेत्स्यन्ति न
हि स्थातुं पारयन्ति । अजातिब्रह्ममात्रावगतेरुपलभादिनिष्पन्नजात्यपह्वाव-
गतिपूर्वकत्वात् । “ अजाति ब्रह्म ” इत्युक्तिरपि दोषः स्यादित्यत आह—
अल्प इति । तादृशोक्तिरपि दोष एव । अजातिचितो निरुक्तत्वात् । तथा-
विधाल्पदोषोऽपि सन्मार्गावलबिना अजातिब्रह्मप्रापकं भविष्यति । परमार्थतः
तदभावादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

उपलम्भादिना स्वातिरिक्तस्यास्तित्वम्

उपलम्भात्समाचारात्स्मात्तथाहस्ती यथोच्यते ।

उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तुं तथोच्यते ॥ ४४ ॥

उपलम्भादिप्रमाणतोऽस्त्येव स्वातिरिक्तजातिरित्यत आह—उपलम्भा-
दिति । उपलभ्यते हि मायाहस्तीत्युपलम्भात् तद्वन्धनारोहणादिस्समाचारः
तस्मात् । ताभ्या मायाहस्ती यथोच्यते तन्मायामात्रमित्यर्थः । तथोपलम्भ-
समाचाराभ्या जातं वस्तु अस्तीत्युच्यते । यत उपलंभसमाचारयोर्व्यभिचारित्वं
अतो वस्त्वाभासजातिरपि शशविषाणवत् असद्रूपेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

परमार्थसद्रस्तुस्वरूपम्

जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।

अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥ ४५ ॥

असद्बुद्धयो यदाश्रित्य वर्तन्ते तदास्पदं सद्रस्तु कीदृशम् ? इत्यत
आह—जात्येति । यत् परतत्त्व अजाति सत् स्वाज्ञदृष्ट्या देवदत्तादिर्जायत
इति जातिवदवभासत इति जात्याभासम् । तथा यदचलमपि सत् देवदत्तादिः
चलतीति चलवदवभासनात् चलाभासम् । वस्तु द्रव्य तद्वदवभासत इति
वस्त्वाभासम् । परमार्थत तद्वस्त्वजमचल अवस्तुत्वं तद्याथात्म्यमिति
यत्प्रबोधतो ज्ञायते तद्विज्ञानम् । जात्याद्यपह्ववृत्तिरपि यत्रोपशाम्यति तच्छा-
न्तम् । अत एव निष्प्रतियोगिकाद्वैतत्वेन निरास्पद तदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

चित्तं न जायत इति ज्ञानफलम्

एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः ।

एवमेव विज्ञानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥

न किञ्चिज्जायत इति ज्ञानफलमाह—एवमिति । एवं “यत्र किञ्चिन्न
जायते ” इत्युक्तरीत्या स्वातिरिक्तकल्पकचित्तं न जायते । तथैव ब्रह्मविद्धिः
धर्मा आत्मानो अजाः स्मृताः । धर्मा इति बहुवचनं विश्वविश्वादित्रिपञ्चदश
चैतन्यव्यवहारनिमित्तम् । वस्तुतस्तुर्यतुर्यस्य निष्प्रतियोगिकाद्वयत्वात् । एवमेव

जात्याद्यपह्ववसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति विज्ञानन्तो व्याविद्ध-
स्वातिरिक्तभ्रमा ब्रह्मविद्वरीयासो न पुनर्विपर्यये स्वातिरिक्तभ्रमे पतन्ति ।
“ तमेवं विद्वास इहैव अमृता भवन्ति ” इति श्रुतेः ॥ ४६ ॥

अचलविज्ञानस्य स्पन्दनाभावः

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ।

ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥ ४७ ॥

कथं पुनरमृता भवन्तीत्युक्तं ग्राह्यग्राहकभेददर्शनात् ? इत्यत आह—
ऋज्विति । अलातस्पन्दनसमुद्भूतऋजुवक्राद्याभासवत् तथा ग्रहणग्राहकाभास-
स्यापि विज्ञानस्पन्दितत्वम् । न ह्यचलविज्ञानस्य स्पन्दनमुपपद्यते अजाचल-
मित्युक्तत्वात् ॥ ४७ ॥

स्पन्दनाभासे निराभासत्वम्

अस्पन्दमानमलातमनाभासमजं यथा ।

अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४८ ॥

स्पन्दनाभासे निराभासत्व स्वतः सिद्धमित्याह—अस्पन्दमानमिति ।
यथा स्पन्दनवर्जितालातं ऋज्वाद्याभासरहितमनाभासं सदजं भवति तथा
मायास्पन्दनविरलविज्ञानमनाभास सदजं भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अलातवद्विज्ञानमात्रे जात्यादिषुद्विर्मृषैव

अलाते स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्नालातं प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥ ५० ॥

विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निःस्पन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते ॥ ५१ ॥

न निर्गतास्ते विज्ञानाद्द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥ ५२ ॥

अन्यालातभवा ऋज्वाद्याभासा अस्मिन्नलाते स्पन्दनास्पन्दनाभ्या प्रविश्य निर्गच्छन्तीत्यत आह—अलात इति । अन्यालातभुवो ऋज्वाद्याभासा न ह्यलातस्पन्दनास्पन्दनाभ्या प्रवेशनिर्गमकलना भजन्ति ॥ ४९ ॥ एवं विज्ञानेऽपीत्याह—नेति । यथा ऋज्वाद्याभासा पिशाचवत् न ह्यलातं प्रविश्य निर्गता भवन्ति आभासाना अद्रव्यत्वात् । द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वं तदभावो द्रव्यत्वाभावः । तद्योगतः तद्युक्तेरवस्तुत्वादित्यर्थः । वस्तुनो हि प्रवेशनिर्गमौ स्याता न ह्यवस्तुनः । तथैव विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासाः स्युः । आभासस्याविशेषतः तुल्यत्वात् ॥ ५० ॥ कथं तुल्यत्वम् ? इत्यत आह—विज्ञान इति । अलातविषये यदुक्तं तत्सर्वं विज्ञानेऽपि समम् । विज्ञानस्याचलत्वं तु विशेषः ॥ ५१ ॥ अचलविज्ञाने जात्याद्याभासाः किं कुर्वन्ति ? इत्यत आह—कार्येति । जातिविज्ञानयोः कार्यकारणताया अभावात् । यत एवमतोऽचिन्त्याः सदैव ते यथैवालातमात्रे कालत्रयेऽपि ऋज्वाद्याभासाभावेऽपि तत्र ऋज्वादिबुद्धिः दृष्टा तथैव विज्ञानमात्रे जात्याद्याभासाभावेऽपि जात्यादिबुद्धिः शशविषाणवत् निष्प्रतियोगिकाभावरूपेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

आत्मनः कार्यकारणवैकल्यम्

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।

द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वापि न धर्मजम् ।

एवं हेतुफलाजार्तिं प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ५४ ॥

आत्मनो द्रव्यत्वान्यत्वापह्नवसिद्धत्वात् न कस्यचित् कार्यं कारणं वा आत्मा भवतीत्याह —द्रव्यमिति । निष्प्रतियोगिकाजेऽपि आत्मतत्त्वे कार्यकारणभावो यैः परिकल्प्यते तद्दृष्ट्या द्रव्यं द्रव्यस्य अन्यदन्यस्य हेतुः कारणं स्यात् । न हि कस्यचित् द्रव्यं कारणं दृष्टं केनचिदपीत्यर्थः । न हि धर्माणामात्मना द्रव्यत्वमन्यभावो वा कदाप्युपपद्यते । यत् एवमतो न कस्यचित् कार्यं कारणं वा आत्मा भवितुमर्हतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ इतश्चात्मनः कार्यकारणवैरल्यमाचष्टे—एवमिति । “ विज्ञानमानन्द ब्रह्म ”, “ सत्य ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ”, इत्येवमादिश्रुतिसहस्रनिष्पन्नविज्ञानस्वरूपमेव चित्तमिति स्थितम् । सदा चिन्मात्ररूपेणोतत्त्वात् बाह्यान्तर्धर्माः न हि चित्तजाः । नापि तथाविधधर्मजं चित्तं बाह्यादिधर्माणां तावत् प्रज्ञानस्वरूपावभाममात्रत्वात् । एव न हेतोः फलं जायते न कदापि फलाद्धेतुरिति हेतुफलयोगजाति ब्रह्मविदः प्रशंसन्ति निश्चयेन प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

हेतुफलावेशयो बन्धमोक्षत्वम्

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥

हेतुफलाभिनिवेशानभिनिवेशाभ्यां बन्धमोक्षौ स्यातामित्याह - यावदित्यादि । हेतुरूपधर्माधर्मयोः अहं कर्ता कालान्तरे देशान्तरे लोकान्तरे वा जातिमेव्यपुगाकृतधर्माधर्मफल भोक्ष्य इति यावद्धेतुफलयोरावेशः अभिनिवेशः स्यात् तावद्धर्माधर्मतत्फलात्मकहेतुफलयोरुद्भवः अविच्छेदप्रवृत्तिः स्यात् । यथा प्रहावेशो मन्त्रौषधादिना निवृत्तः तथा निष्प्रतियोगिकाजातिब्रह्ममात्रदर्शनसमकाल हेतुफलावेशक्षयोऽपह्नवो भवति । तस्मिन् क्षीणे हेतुफलयोरुद्भवो नास्ति ॥५५॥

हेतुफलयोः ससारायत्तता

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥ ५६ ॥

हेतुफलोद्भवे को दोषः ? इत्यत आह—यावदिति । यावदजातिसम्यग्दर्शनेन हेतुफलावेशो न निवृत्तः तावत् संसार आयतो दीर्घो भवति । हेतुफलावेशे सम्यग्ज्ञानेन क्षीणे कारणवैरल्यात् संसारं न प्रपद्यते ॥ ५६ ॥

सर्वस्याप्यविद्यया जायमानत्वम्

संवृत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।

सद्भावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥ ५७ ॥

इदानीं उत्पन्नो नष्ट इति व्यवहृतिः सर्वस्याजत्वे कथम् ? इत्यत आह—संवृत्येति । सवरणं संवृतिः अविद्या । तथा तद्दृशा सर्वं जायते । कालत्रयेऽप्यविद्यमानाविद्याकार्यत्वात्तत्कार्यं शाश्वतं नास्त्येव । एवं उत्पत्तिविनाशलक्षणः संसारोऽयमविद्यावृत्तदृष्टीना सत्यं भवति । “ब्रह्ममात्रमसन्न हि”, “सन्मात्रमसदन्यत्” इति श्रुत्यनुरोधेन परमार्थसद्भावेन तु सर्वमजमेव । “सर्ववर्जितचिन्मात्र” इति श्रुत्यनुरोधेन जातिसामान्यापह्नवज्ञानेन तेन कस्यचिदपि जातिवदुच्छेदोऽपि नास्ति वै नास्त्येव । न हि शशविषाणतुल्यजातेरुच्छेदः संभवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

मायाया अविद्यमानत्वम्

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।

जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥ ५८ ॥

आत्मनः सकाशाद्दर्मा जायन्त इति केचित् । तत्राह—धर्मा इति । मायाया ये धर्मा जायन्ते मायाकार्यत्वान्न हि ते तत्त्वतो जायन्ते । तेषां जन्म कीदृशम् ? इत्यत आह—तेषामिति । तज्जन्म मायोपमं प्रत्येतव्यमित्यर्थः । किं तन्माया अस्ति ? इत्यत आह—सा चेति । या मा सा च माया कालत्रयेऽपि शशविषाणवत् न विद्यते ॥ ५८ ॥

परमार्थतो धर्माणा जन्मनाशाभाव

यथा मायामयाद्धीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः ।

नासौ नित्यो न चोच्छेदी तद्द्रुमेषु योजना ॥ ५९ ॥

कथं तेषा जन्म मायोपमम् ? इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा मायामयात् नानाविधबीजात् तन्मयोऽङ्कुरो जायते । नासौ नित्यो न चोच्छेदी विनाशी वा भवितुमर्हति । तस्य कालत्रयेऽप्यलब्धात्मकमायाकार्यत्वेन कारणतुल्यत्वात् । तथा जन्मनाशादिधर्मेष्वात्मसु योजना युक्तिः युज्यते । न हि धर्माणा परमार्थतो जन्म नाशो वा सभवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

आत्ममात्रे नित्यानित्यविवेकाभावः ।

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ।

यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥ ६० ॥

आत्मा तावत् शाश्वतोऽशाश्वतो वापि वार्तापि न सहत इत्याह—नेति । न हि निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रधर्मेषु स्वरूपेष्वजेष्वात्मसु सर्वोपाध्यपह्वव-सिद्धात्ममात्रे अयं शाश्वतोऽशाश्वतो वेल्यभिधानं प्रवर्तते । अर्थसकेतपरा वर्णा अकारादिक्षकारान्ता अपि यत्र न प्रवर्तन्ते तत्र आत्ममात्रे इदं नित्यम-नित्यमित्यादिविवेको न ह्युच्यते “यतो वाचो निवर्तन्ते” इति श्रुतेः ॥ ६० ॥

आत्मनो वागायपह्ववसिद्धत्वम्

यथा स्वप्ने द्रुयाभासं चित्तं चलति मायया ।

तथा जाग्रद्द्रुयाभासं चित्तं चलति मायया ॥ ६१ ॥

अद्वयं च द्रुयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्रुयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ६२ ॥

कथं पुनरात्मनोऽवाङ्मनसगोचरत्वम् ? इत्यत्र स्वाज्ञदृष्टिविकल्पित-
मनस्तत्स्पन्दनास्पन्दननिमित्तेयं वागादिगोचरागोचरता । परमार्थतो वागाद्य-
पह्वसिद्धोऽयमात्मेति उक्तार्थाविव श्लोकावनुवदति—यथेति ॥ ६१—६२ ॥

स्वप्नजाग्रद्भावानां कल्पितत्वम्

स्वप्नदृक् प्रचरन् स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति यान् सदा ॥

स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते ॥ ६४ ॥

चरञ्जागरिते तद्दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति यान् सदा ॥६५॥

जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥ ६६ ॥

स्वप्नजाग्रद्विलसितभावजातं स्वप्नादिदृक्चित्तकल्पितं, न तच्चित्तातिरिक्तम् ।
चित्तस्य मायामात्रत्वेन तत्कल्पितमपि तथेत्याह—स्वप्नदृक्चेति । यथा
स्वप्नदृक्चित्तकल्पितजगज्जीवजातं तच्चित्तमात्रं तथा जाग्रच्चित्तेक्षणीयजीवजातमपि
तच्चित्ताव्यतिरिक्तम् । उक्तार्थमन्यत् ॥ ६३—६६ ॥

जीवचित्तयो परस्परसापेक्षत्वाभावः ।

उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति चोच्यते ।

लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ॥ ६७ ॥

जीवचित्ते परस्परसापेक्षरूपे अन्योन्यदृश्यत्वात् । वस्तुतस्तदुभयं
नास्तीत्याह—उभे इति । जीवापेक्षं चित्तं चित्तापेक्षं जीवजातमिति ते उभे

जीवचित्ते अन्योन्यदृश्ये । प्रमाणदृष्टीना तावत् तत्र चित्तं चित्तेक्षणीय-
जगज्जीवजातं वा किं तदस्तीत्युच्यते । न हि जाग्रदादौ परमार्थदृष्ट्या
स्थिरचरात्मकं जगद्विद्यते तत्सिद्धिप्रमाणवैरल्यात् ।

इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं नो स्थितं जगत् ।

चित्तं प्रपञ्चमित्याहुः नास्ति नास्त्येव सर्वदा ॥

इति श्रुतेः । तस्माच्चित्तं तदीक्षणीयं जगच्चैतदुभयमपि अनया लक्ष्यते इति
लक्षणा प्रमाणम् । तच्छून्यं स्वसिद्धिप्रमाणगन्धविरलमिति तन्मतेन तच्चित्तेनैव
गृह्यते । न हि स्वातिरिक्तं प्रत्याख्याय स्वातिरिक्तमतिरुदेति । किन्तु स्वमात्रमिति
मतिः युक्त्यर्थः ॥ ६७ ॥

जीवानां चित्तविकल्पनामात्रत्वम्

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६८ ॥

यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६९ ॥

यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ७० ॥

कथं पुनः चित्तजीवयोः लक्षणाशून्यत्वं जायते म्रियते इति प्रतीतेः ?
इत्यत्र स्वप्नमायानिमित्तवत् तन्मृषेत्याह—यथेत्यादिना । स्वप्नविकल्पितजीवः
स्वप्नमयः । मायाविना कृतो मायामयः । मन्त्रौषधादिभवो निर्मितकः ।
स्वप्नमायानिमित्तकाण्डजादयो जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते तथैवाविद्यमाना
एव मनुष्यादिलक्षणा जीवाः चित्तविकल्पनामात्रा इत्यर्थः ॥ ६८—७० ॥

जीवस्याजत्वप्रकटनम्

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ७१ ॥

कथं जीवानां कल्पनामात्रत्वम् ? इत्यत्र जीवस्याजत्वं प्रकटयितुं अद्वैतप्रकरणान्तभूषणश्लोकमुदाहरति—नेति । जातिसत्त्वासत्त्वे तु स्वाज्ञस्वज्ञ-
दृष्टिनिष्ठे । परमार्थदृष्टेः तत्प्रसक्तिरेव नास्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

चित्तस्यासङ्गत्वम्

चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्रव्यम् ।

चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ७२ ॥

योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।

परतन्त्राभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७३ ॥

कथं “यत्र किञ्चिन्न जायते” इत्युक्तं ग्राह्यग्राहककलनासत्त्वात् ? इत्यत्राह—
चित्तेति । ग्राह्यग्राहकवत् इदं द्वयं चित्तस्पन्दितमेव परमार्थतः तत्सर्वमात्मैव
“इदं सर्वं यदयमात्मा” इति श्रुतेः । प्रबोधतः चित्तं निर्विषयं चेत्
तेनेदं चित्तमसङ्गं परिकीर्तितं “असङ्गो न हि सज्जते” इति श्रुतेः ॥ ७२ ॥
कथं पुनश्चित्तस्य निर्विषयत्वेनासङ्गत्वं शास्त्रादिसङ्गदर्शनात् ? इत्यत आह—
योऽस्तीति । परमार्थास्त्युपायत्वेन कल्पिता च सा संवृतिश्चेति तथा कल्पित-
संवृत्या संवरणेन योऽस्ति शास्त्रादिव्यवहारः परमार्थतः असौ नास्त्येव ।

उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ।

इति खिलश्रुतेरुक्तत्वात् । यः पुनः पदार्थः परतन्त्राभिसंवृत्या परशास्त्रव्यवहृत्या
स्यात्, परमार्थतो निरूप्यमाणे सोऽपि नास्त्येव । यद्यस्तीति भ्रान्तिः तदा
तत्रासङ्गं चित्तं भवतीति सम्यगुक्तम् ॥ ७३ ॥

अज इति कल्पनाया असत्यत्वम्

अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः ।

परतन्त्राभिनिष्पन्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥ ७४ ॥

शास्त्रादीना कल्पितसंवृत्या असत्त्वेऽपि सत्यत्वेनाज इति कल्पना स्यादित्यत आह—अज इति । निष्प्रतियोगिकाजब्रह्ममात्रपदारोहाय “अजो नित्यः शाश्वतः”, “सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः”, “सन्मात्रमसदन्यत्”, “ब्रह्ममात्रमसन्नहि” इत्यादिश्रुतिपटलकल्पितसंवृत्या केवलचिन्मात्रे अज इत्यभिधारोपिता । तथा वस्तुनि स्वमात्रमिति ज्ञाते परमार्थतो नाप्यज इत्यभिधा प्रसरेत् । “बोधार्थमेव हि मुधैव तदोमितीदम्” इति श्रुतेः । निष्प्रतियोगिकाद्वैततन्त्रापेक्षया असल्लौकिकाद्यष्टदृष्ट्यालम्बनपरतन्त्राभिनिष्पत्या परशास्त्राभिनिवेशरूपसंवृत्या पुरा योऽजत्वेन प्रसिद्धः स एव जायते । तस्मात् अज इत्यभिधाकल्पनापि वस्तुमात्रं न स्पृशतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

असल्लौकिकादेरभिनिवेशस्थानाभावः

अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।

द्रयाभासं स बुद्धैव निर्निमित्तो न जायते ॥ ७५ ॥

असल्लौकिकादिर्यत्राभिनिविष्टः तदेव नास्तीत्याह—अभूतेति । वस्तुमात्र-दृष्ट्या कालत्रयेऽपि यत् स्वाविद्यापदतत्कार्यजातमभूतमसिद्धं तत्रासल्लौकिकादीना आत्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वा सुतर्गमभिनिवेशमात्रं विद्यते । अस्ति तद्दृष्ट्या तत्र वस्तुमात्रे अभूतं अविद्यापदतत्कार्यम् । तत्राभिनिवेशनमित्येतद्द्वयमपि शशविषाणवत् वन्ध्यापुत्रवत् गगनारविन्दवच्च काल-त्रयेऽपि न विद्यते । यस्मात् अभूताभिनिवेशो जातिहेतुः तस्मादेतदद्वयमाभास-मात्रमिति बुध्वा तज्ज्ञानसमकाल जातिनिमित्तद्वयापह्वात् निर्निमित्तो न जायते । स्वयमजमात्रतयावशिष्यत इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

हेत्वभावे फलाभावः

यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान् ।

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ? ॥ ७६ ॥

अधममध्यमोत्तमहेत्वभावात्तत्कार्यत्वेन चित्तं न जायत इत्याह— यदेति । निष्कामबुद्ध्यानुष्ठीयमाना धर्मा उत्तमाः चित्तशुद्धिसात्वोक्त्यादिमुक्तिहेतुत्वात् । केवलधर्माधर्मव्यामिश्ररूपा मध्यमा मानुपत्वात्सिद्धेहेतुत्वात् । अशास्त्रीयानुष्ठा-
नलक्षणा अधमाः तिर्यगादिप्राप्तिहेतुत्वात् । स्वातिगिक्तप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणा हि धर्माः । तान् उत्तमाधममध्यमान् अविद्यापरिकल्पितान् जन्मादिहेतून् ब्रह्म-
व्यतिगिक्तं न किञ्चिदस्तीति ब्रह्मव्यतिगिक्तहेतुत्रयापह्नवमिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्म-
मात्रानुवादिश्रुत्यर्थज्ञानसमकालं यदा न लभते न हि पश्यति तदा उत्तममध्यमा-
धमात्मकदेवमनुष्यतिर्यगादिफलरूपेण चित्तं न जायते । न कदाप्युत्पद्यते,
बीजाभावेऽङ्कुरसस्यादिवत् । न ह्यसति हेतौ फलमुत्पद्यते ॥ ७६ ॥

चित्तस्याजातिकथनम्

अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाद्वया ।

अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥ ७७ ॥

“हेत्वभावे फलं कुतः” इत्यत्र चित्तस्याजातिकथा । सा कीदृशी ? इत्यत्रोच्यते अनिमित्तस्येति । ब्रह्ममात्रप्रबोधसमकालं अपह्नवगतधर्माधर्मनिमित्तत्वेनानिमित्तस्य चित्तमात्रनामित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिरज्ञानः सा समा-
वस्थास्वपि समा निष्प्रतियोगिकाद्वया च । एवमजातस्यैव सर्वस्य ब्रह्ममात्र-
ज्ञानात् प्रागपि यतस्तत्सर्वं चित्तदृश्यमतः चित्तदृश्यस्य मायामा-
स्वान् । स्वातिगिक्तयोः ब्रह्ममायातत्कार्ययोः निष्प्रतियोगिकभावाभावरूपत्वनाज्ञानः
समेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

समभावाना जातिज्ञानफलम्

बुद्धानिमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन् ।

वीतशोकं तदाकाममभयं पदमश्नुते ॥ ७८ ॥

एवं समभावाना जातिज्ञानफलं प्रकटयति— बुद्धेति । जातिनिमित्तत्वातिरिक्तवैरल्यात् अनिमित्ततां सत्यां सद्रूपामजाति निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया बुद्ध्वा देवमनुष्यतिर्थगादियोनिप्रापकधर्माधर्मात्मकहेतुं पृथक् पृथगनाप्नुवन् सन् संत्यक्तत्वातिरिक्तेषणो विद्वान् शोचनीयकाक्षणीयधीवृत्त्यपहवसिद्ध वीतशोकं अकामं अभयं पदं स्वावशेषधिया तदानीं अश्नुते । ब्रह्मात्रतयावतिष्ठन् इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

वस्त्वभावज्ञानेन निस्सङ्गनिवृत्तिः

अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते ।

वस्त्वभावं स बुध्वैव निस्सङ्गं विनिवर्तते ॥ ७९ ॥

कथमसौ ब्रह्मात्रतयावशिष्यते जायत इति प्रतीतेः ? इत्यत्राह— अभूतेति । अविद्यमानत्वेनाविद्यापदं अभूतम् । तदात्मसत्यव्यवहारप्रतिभामरूपेण वा अस्तीत्यभिनिवेशाद्धि तत्सद्द्रश्याव्यष्टयविद्यापदशरीरादौ स्वात्मधिया चित्तं प्रवर्तते । यदा श्रुत्याचार्यप्रसादतो भूतवस्त्वविद्यापदात्मकवस्त्वभावं बुध्वा तदा भूताभिनिवेशात् निस्सङ्गं निरपेक्षं सत् चित्तं निवर्तते ॥ ७९ ॥

निवृत्तत्वातिरिक्ताना स्थितिः

निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।

विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम् ॥ ८० ॥

एवं निवृत्तस्वातिरिक्ताना स्थितिः कीदृशी ? इति तत्राह—निवृत्तस्येति । स्वातिरिक्तान्निवृत्तस्य पुनर्विषयान्तर परिकल्प्य तत्राप्यप्रवृत्तस्य चित्तस्य चलनविरलात् निश्चला स्थितिः ब्रह्ममात्रावस्थानरूपा या हि चिन्मात्ररूपा, सैव बुद्धानां परमाद्वैतिना विषयो भवतीति यत् तत् निष्प्रतियोगिकसाम्यं अजमद्वयं च ॥ ८० ॥

बुद्धाना विषयः

अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम् ।

सकृद्विभातो ह्येष धर्मो धातुस्वभावतः ॥ ८१ ॥

कीदृशो हि बुद्धाना विषयः ? तत्राह—अजमिति । अजं स्वरूपतः अनिद्रमस्वप्नं तुर्यस्वापादिपञ्चदशावस्थापहवसिद्धत्वात् । प्रज्ञानमात्रतया भातत्वात् प्रभातं ज्योतिर्मात्रस्वरूपत्वात् । तत्स्वरूपो हि परमात्मा सदाद्यावृत्तित्रयापहवसिद्धत्वात् सकृद्विभातः । धातुस्वभावतो वस्तुस्वभावतः एष ब्रह्ममात्रात्मको धर्मः सदावशिष्यते ॥ ८१ ॥

सर्वैर्ब्रह्मणोऽगृह्यमाणत्वम्

सुखमात्रियते नित्यं दुःखं वित्रियते सदा ।

यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥ ८२ ॥

सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति सर्ववेदान्तैः प्रतिपादितमपि सर्वैः किं न गृह्यते ? इत्यत आह—सुखमिति । अभूताभिनिवेशात्मकद्वयोपलब्धिनिमित्तेन यस्य कस्यचिद्गर्मस्य ग्रहेण मिथ्याभिनिवेशेन स्वात्मसुखमात्रियते लीलयाच्छाद्यते । अनायासेन सदानात्मरूपं विप्रियते विजृम्भते वस्तुयाथात्म्यज्ञानवैरल्यात् । यो हि वस्तुयाथात्म्यज्ञानगोचरोऽसौ भगवानात्मा समस्त्वेदान्तैर्गाचार्यैश्च बहुधा प्रतिपादितोऽपि श्रुत्यर्थयाथात्म्यानभिज्ञः न हि ज्ञातुं शक्यः “आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा ” इति श्रुतेः ॥ ८२ ॥

विविधग्रहणामात्मावरणत्वम्

अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।

चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येव बालिशः ॥ ८३ ॥

“अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके” इति श्रुत्यनुरोधेनास्ति नास्तीति सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमविषयाः पण्डितानां ग्रहा अप्यात्मावरणा एव । किं वक्तव्यं मूढजनश्लाघनीयदिगबरग्रहस्य ? इत्याह—अस्तीति । कश्चिद्वादी आत्मास्तीति प्रतिपद्यते । अपरो वैनाशिको नास्तीति । अर्धवैनाशिकस्तु अस्ति नास्तीति सदसद्वादीत्यर्थः । अत्यन्तशून्यवादी दिग्वासा नास्ति नास्तीति । तत्रास्ति-भावश्चलो घटादिः तस्य नित्यविलक्षणत्वात् । नास्तिभावः स्थिरः सदा निर्विशेषत्वात् । सदसद्भावोभयात्मकः तयोरेकत्रावस्थानासंभवात् । नास्ति नास्तीत्यत्यन्ताभावः । प्रकारचतुष्टयैः चलस्थिरोभयाभावैः अयं वादिप्रूगो बालिशः विवेकगन्धविरलो भूत्वा भगवन्तमात्मानं आवृणोत्येव । यदि वा पण्डितः सोऽपि परमार्थाजार्तिं न जानाति चेत्तदा बालिश एवेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

परमार्थपण्डितलक्षणम्

कोट्यश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदावृतः ।

भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥ ८४ ॥

बालिशपण्डितौ कीदृशौ ? इत्यत्र आवृतानावृतात्मदर्शिनौ बालिशपण्डिता-वित्याह—कोट्य इति । उक्ता ह्येता शास्त्रनिर्णयान्ताः प्रावादुकाः अस्ति नास्तीत्याद्याः कोट्यश्चतस्रः । यासां कोटीनां ग्रहैः उपलब्धिनिश्चयैः तद्दृष्ट्या भगवानावृतः । आवृतात्मदर्शिनो हि बालिशाः । प्रावादुकानां अस्ति नास्ती-त्यादिकोटीभिः भगवानस्पृष्टो वेदान्तेष्वौपनिषदः पुरुषः स्वमात्रतया दृष्टः स मुनिः सर्वदृक् पण्डितः । स्वातिरिक्तसर्वमस्ति नास्तीति विभ्रमापह्ववद्रष्टृत्वात् ।

पण्डा परशिवज्ञानमस्ति यम्य स पण्डितः ।

इति स्मृतेः ॥ ८४ ॥

पण्डितेन काक्षणीयकथनम्

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्वां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।

अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ? ॥ ८५ ॥

पण्डितस्य काक्षणीयं किम् ? इत्यत आह—प्राप्येति । एवं सर्वज्ञताञ्चितं स्वावशेषतया प्राप्य “ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । ”,

किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।

इत्यादिश्रुतिसिद्धं यत् पदं अनापन्नादिमध्यान्तं उत्पत्तिस्थितिलयकलना-पहवसिद्धं नित्यत्पिरूपं तद्ब्राह्मण्यं पदमपि स्वावशेषतया प्राप्य अतः परं किं वास्तीत्ययमीहते ईहाविषयापहवबोधतः कृतकृत्यत्वात् ।

नैव तस्य कृतेनार्थो न श्रुतिस्मृतिविभ्रमैः ।

निर्मन्दर इवामोधिः स तिष्ठति यथास्थितः ॥

इति श्रुतेः ॥ ८५ ॥

विदुषा शमप्राप्तिः

विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते ।

दमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं विद्वान् शमं व्रजेत् ॥ ८६ ॥

स्वातिरिक्तनिरीहस्वमात्र भजतीत्याह—विप्राणामिति । विरूपविलय प्रपन्नबाह्यान्तःकलनानां विप्राणां ब्रह्मविद्वर्याणामेष विनयो विनीतत्वम् । ब्रह्ममात्रतयावस्थानं हि विनयः । स्वातिरिक्तकलनाशमोप्येष एव प्राकृतः स्वभावसिद्धत्वात् । प्रकृत्या स्वभावतो दान्तत्वात् दमोप्येष एव । य एवं यथोक्तस्वभावं स्वातिरिक्तकलनाशान्तं ब्रह्म विद्वान् सोऽयं शमं उपशान्ति-लक्षणां ब्रह्ममात्रावस्थितिं व्रजेत् ब्रह्ममात्रतयावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिस्थितिः

सवस्तु सोपलम्भं च द्वयं लौकिकमिष्यते ।

अवस्तु सोपलम्भं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥ ८७ ॥

स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिस्थितिः प्रपञ्चयति—सवस्त्विति । यथा जागरणपरिदृशमानकलनाजात वस्तुत्वेनोपलब्धिविषयवत् भाति तथा असल्लौकिकादिषड्दृष्टोसंप्रति वस्तुना सह वर्तते इति स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातं सवस्तु । सत्यत्वे भातत्वात् तथोपलम्भं तेन सह वर्तते इति सोपलम्भं च । यत्र स्वातिरिवस्तुत्वेनोपलब्धिविषयतां अर्हति तदेतद्भय तत्तन्मताचार्यमतिविकल्पितं द्वस्वातिरिक्तं सत्यत्वेन यत्र लोक्यते तल्लौकिकं लोकादनपेतत्वात् इष्यते यथा स्वामिकप्रपञ्चोऽवस्त्वपि उपलब्धिविषयो भवति तथाऽसल्लौकिकादिषदृष्टयतिरिक्तदृष्टिद्वयस्य स्वातिरिक्तमवस्त्वपि व्यवहारमात्रोपयोगिव्यावहारिकत्वे प्रतीतिकालमात्रस्थाधिप्रातिभासिकत्वेन चोपलब्धिविषयो भवति । अवससोपलम्भं च सत्यत्वेन बाह्यान्तर्विषयविगलत्वं शुद्धत्वम् । तदपि व्यावहारिवप्रातिभासिकदृष्टिभ्यां लोक्यते इति लौकिकमिष्यते ॥ ८७ ॥

परमार्थदृष्टिस्वरूपम्

अवस्त्वनुपलम्भं च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।

ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

पारमार्थिकदृष्टिः कीदृशी? इत्यत आह—अवस्त्विति । परमार्थदृष्टेयथा स्वापे ग्राह्यग्राहककलनावैरल्यात् तत्प्रपञ्चजातस्यावस्तुत्वेनानुपलब्धिविषयत्वं तथा स्वातिरिक्त शशविषाणवदवस्तुत्वेन प्रतीयभावात् अनुपलम्भं = यत्र दृष्टं तत्पारमार्थिकदर्शनम् । “ब्रह्ममात्रमसन्न हि” इति श्रुत्यनुरोधे स्वातिरिक्तासल्लौकिकापह्नवसिद्धत्वात् लोकोत्तरमिति,

इदं प्रपञ्चं यत्किञ्चित् यद्यज्जगति वीक्ष्यते ।

दृश्यरूपं च दृग्रूपं सर्वं शशविषाणवत् ॥

ऋश्रुतिषु स्मृतं प्रकटितमित्यर्थः । किं च,

अधमं विश्वसत्त्व हि मध्यमं व्यावहारिकम् ।

प्रातिभासिकमुत्कृष्टं विश्वासत्त्वं ततोऽधिकम् ॥

परमाक्षरोक्तेः । एव लौकिकशुद्धलौकिकलोकोत्तरभेदेन यत् ज्ञायते तत्
शास्त्रजन्यमित्यर्थः । स्वातिरिक्तमस्ति तत्र तदारोपाधिकरणं ज्ञेयं स्वातिरिक्तं
ते तदपवादाधिकरणं च ज्ञेयम् । तद्व्यतिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः । स्वातिरिक्तमस्ति
ति विभ्रमापहवसिद्धब्रह्ममात्रं विज्ञेयम् । तत्र जाग्रज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदश-
॥पहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकतुर्यतुर्यरूपेण ज्ञेयत्वात् । इदमित्थमित्येतत्सर्वं
बुद्धतत्त्वैः ब्रह्मविद्वरीयोभिः प्रकीर्तितं प्रकाशितमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

एतज्ज्ञानफलम्

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवत्येव महाधियः ॥ ८९ ॥

एवं ज्ञानफलमाह—ज्ञान इति । महत् ब्रह्म तन्मात्रधीर्यस्य तस्य
धियः ब्रह्मविद्वरीयसः लौकिकादिविषये ज्ञाने चादौ सवस्तुसोपलम्भात्मक-
मकाशुद्धलौकिकं तावत् अत्यन्तहेयत्वेन ज्ञेयम् । तदशुद्धलौकिकाभावेन
वस्तुसोपलम्भात्मकशुद्धलौकिकं ज्ञेयम् । पश्चादशुद्धशुद्धलौकिकतत्कार्या-
सिद्धं लोकोत्तरमित्येवं त्रिविधे च ज्ञेये क्रमेण ज्ञाते तज्ज्ञानसमकालं
तेरिक्तमस्ति नास्तीति विभ्रमापहवज्ञः परमात्मा सर्वज्ञः तद्भावः सर्वज्ञता ।
मेव सर्वत्र भवत्येवेत्यत्र संशयो न कार्य इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

हेयज्ञेयाप्यवाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयमुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥ ९० ॥

अशुद्धशुद्धलौकिकयोरपि ज्ञेयत्वेन सत्त्व म्यादित्यत आह—हेयेति । अशुद्धशुद्धलौकिकतत्कार्याणि हेयानि । शशविषाणवदवस्तुतया स्मर्तुमप्यक्षमाणीत्यर्थः । तदपह्ववसिद्धं यद्वस्तु तत् स्वमात्रतया ज्ञेयं सत्तामात्रत्वात् । तदाप्त्युपायत्वेन पाण्डित्यबाल्यमौनानि व्याविद्धसर्वेषणावन्मुनिनाप्यानि । “ ब्रह्ममात्रमसन्न हि ” इत्यादिश्रुत्यर्थश्रवणमनननिदिध्यासनं विना ब्रह्ममात्रस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । तदाप्त्युपायत्वेन साधनत्रयमाप्तव्यमित्यर्थः ।

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।

“ शान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः ”, “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ”, “ तत्त्वमसि ”, “ अहं ब्रह्मास्मि ”, “ पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत् ” इत्यादीनि वाक्यानि तानि हेयज्ञेयाप्यवाक्यानि त्यक्तस्वातिरिक्तेषणेन भिक्षुणा अग्रयाणतः प्रथमतः यथोक्तज्ञेयाप्त्युपायत्वेन ज्ञेयानीत्यर्थः । तेषां हेयाप्यवाक्याना उपायभूतानामन्यत्र यदेतत्कलनापह्ववसिद्धं निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रमेव स्वावशेषतया विज्ञेयम् । यथोक्तज्ञेयप्रबोधसमकालमपह्नोतव्यहेयाप्यवाक्येषु त्रिष्वपि उपलम्भनं उपलम्भो वाचारंभणतया हेयादित्रयमस्ति नास्तीति कल्पनामात्रपर्यवसानतया च ब्रह्मविद्धिः स्मृतः । त्रयाणां शशविषाणवदवस्तुत्वात् ॥ ९० ॥

सर्वधर्माणा नानात्वाभावः

प्रकृत्याकाशवज्ज्ञेयाः सर्वधर्मा अनादयः ।

विद्यते न हि नानात्वं तेषां कचन किञ्चन ॥ ९१ ॥

विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तात्मना विद्यमानत्वात् भवदभिमतज्ञेयस्य निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रता कुतः ? इत्यत आह—प्रकृत्येति । यथा मृद्विकल्पित-घटशरावादिसत्त्वासत्त्वाभ्या तदाकाशेयत्ता ज्ञदृष्ट्या तत्तदुपाध्यवच्छिन्नाकाशं तद्याथात्म्यज्ञदृष्ट्या आकाशमात्रप्रकृति तथा प्रकृत्या स्वाज्ञादिदृष्टिविकल्पित-विश्वविश्वाद्यः सर्वधर्माः । एवरूपेण व्यष्टिसमष्ट्यात्मकस्वाविद्यापदतत्कार्यसत्त्वा-सत्त्वाभ्या अजातत्वात् अनाद्यः अजा इत्यर्थः । तेषा ब्रह्ममात्रप्रकृतित्वात् । सर्वधर्मा इति बहुवचनतो नानात्वं विनैकत्वं कुतः ? इत्यत आह—न हीति । तेषां विश्वविश्वादीना क्वचन क्वचिदपि किंचनाल्पमपि नानात्वं न हि विद्यते । स्वाज्ञदृष्ट्या व्यक्तीना विद्यमानत्वात् । तद्भ्रान्त्यनुरोधेन बहुवचनमुक्तम् । तद्भ्रान्तिमात्रापगमे तेषा ब्रह्ममात्रत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

सर्वधर्मपरिज्ञानफलम्

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वधर्माः सुनिश्चिताः ।

यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥

एवं सर्वधर्मपरिज्ञानफलमाह—आदीति । यथा प्रकाशप्रकृतिकः सविता तथा विश्वविश्वाद्यः सर्वधर्मा आत्मानः स्वप्रकृत्या आदावेव बुद्धाः पूर्णबोधस्वरूपा इति सुनिश्चिताः पण्डितैः नित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । यथा सविता प्रदीपादिप्रकाशान्तरमनपेक्ष्य स्वार्थं परार्थं वा प्रकाशयति तथा एवं नैवमिति यस्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रकारेण सर्वदा आत्मार्थं परार्थं वा बोधनिश्चयनिरपेक्षतया क्षान्तिः स्वातिरिक्तनिरपेक्षता भवति सोऽयमेवं धर्म-जातं विद्वान् निष्प्रतियोगिकामृतत्वाय ब्रह्ममात्रभावाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

शान्तेः कर्तव्यताभावः

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥ ९३ ॥

बोधकर्तव्यताभावेऽपि शान्तिकर्तव्यता स्यादित्यत आह—आदीति । सर्वे विश्वविश्वाद्यो धर्माः प्रकृत्यैव साधनान्तरनैरपेक्षेण आदावेव शान्ताः स्वोद्वेजनीयस्वातिरिक्तवैरल्यात् । वस्तुतो विश्वविश्वादिरूपेण अनुत्पन्ना अजाश्च । प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः नित्यमुक्तस्वभावा इत्यर्थः । वैषम्यभेददृष्टिवैरल्यात् स्वाज्ञदृष्ट्या स्वातिरिक्तसर्वप्रसक्तौ सर्वसमाः सर्वाभिन्ना इव भान्ति । वस्तुतोऽवस्तुतो वाप्येते निष्प्रतियोगिकाजं साम्यं स्वातिरिक्तजातिवैषम्या-पहवसिद्धनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावेन विशारदं ब्रह्मैव यतो भवन्ति अतः शान्तिः मोक्षो वा नास्ति कर्तव्यः । न हि निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रस्य कृत किञ्चिदपि अर्थवत्तामर्हति वस्तुस्वभावस्याकृतत्वात् ॥ ९३ ॥

कृपणलक्षणम्

वैशारद्यं तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।

भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥ ९४ ॥

उक्तार्थवैपरीत्येनात्मानं ये पश्यन्ति ते कृपणा इत्याह—वैशारद्यन्त्विति । अजं साम्यं ब्रह्म स्वमात्रमिति ये जानन्ति ते ह्यकृपणाः । तद्विपरीता असल्लौकिकादिषड्दृष्टयः । तेषां भेदे विचरता असल्लौकिकादीनां यत् ब्रह्ममात्रतयावस्थानलक्षणं वैशारद्यं तत्तु नास्ति वै कदापि नास्त्येवेत्यर्थः । यस्मात् एते स्वातिरिक्तास्तित्वप्रसक्तभेदेन निम्नाः सासारिका अधोगति प्रविष्टाः । स्वातिरिक्तैकदेश आत्मेति केचन । तद्विलक्षणो जीव इत्यपरे । स्वातिरिक्तजगज्जीवेश्वरादिकं सत्यमित्यन्ये । तत्सर्वं व्यावहारिकं प्रातिभासिक वेति केचन विचक्षणाः । इत्येव वदनं येषां ते पृथग्वादा असल्लौकिकादयः । तस्मात् ते कृपणाः क्षुद्राः स्मृताः । अतः तेषां कार्पण्यं युक्तमित्यर्थः ॥ ९४ ॥

कृपणैः परमार्थतत्त्वस्यागम्यमानत्वम्

अजे साम्ये तु ये केचिद्भविष्यन्ति सुनिश्चिताः ।

ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥ ९५ ॥

य एवं कृपणाः तैः परमार्थतत्त्वं अनधिगम्यमेव । तद्विपरीताकृपणैस्तु
गम्यमित्याह—अज इति । निष्प्रतियोगिकाजे साम्ये ब्रह्ममात्रे ये केचिदिह
स्त्रयादयोऽपि सर्वापहवसिद्ध ब्रह्म स्वमात्रमिति निश्चिता भविष्यन्ति चेत्
त एव हि लोके निरतिशयब्रह्ममात्रज्ञानिनो महाज्ञानाः कृतकृत्या भवन्तीत्यर्थः ।

प्राप्य ज्ञानदशामेता पशुम्लेच्छादयोऽपि ये ।

सदेहा वाप्यदेहा वा ते मुक्ता नात्र संशयः ॥

इति श्रुतेः । तादृशैर्विदित परमार्थतत्त्वं पामरलोकोऽयं न गाहते न हि
साक्षात्करोतीत्यर्थः ।

सर्वभूतात्मभूतस्य समैकात्म्यं प्रपश्यतः ।

देवाप्यमार्गे मुह्यन्ति ह्यपदस्य पदैषिणः ॥

इति स्मरणात् ॥ ९५ ॥

ज्ञानस्यासङ्गत्वम्

अजेष्वजमसंक्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते ।

यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ९६ ॥

तेषा महाज्ञानत्व कुतः ? इत्यत आह—अजेष्विति । यथा मार्ताण्ड
औष्ण्यप्रकाशकत्व स्वभावसिद्धं तथा अनुत्पन्नधर्मात्मस्वजेषु अजमचल च
ज्ञानमिष्यते यत तस्मात् ज्ञान न हि स्वातिरिक्तकलनासंक्रान्तम् । अत एव
स्वातिरिक्तार्थान्तरे तादृशाजज्ञानं न क्रमते । तेन कारणेनाकाशवदसंगं तत्
प्रकीर्तितम् ॥ ९६ ॥

आवरणच्युतेरभावः

अणुमात्रेऽपि वैधर्म्यं जायमाने विपश्चितः ।

असङ्गतापि नास्त्येव किमुतावरणच्युतिः ? ॥ ९७ ॥

स्वातिरिक्तसगतः स्वमात्रावरणच्युतिः नास्तीत्याह—अण्विति । निष्प्रति-
योगिकब्रह्ममात्र हि प्रकृतिः धर्मः । तद्विपरीतो विधर्मः । तद्भावो वैधर्म्यं
स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातम् । तस्मिन् वैधर्म्ये तदेकदेशात्मत्वसत्यत्वव्या-
वहारिकत्वप्रातिभासिकत्वादिरूपेण वा तदस्तीत्यणुमात्रेऽपि जायमाने सति अथ
तत्र विपश्चितो मेधाविनोऽप्यसंगतापि नास्त्येव । तस्य स्वमात्रावरणरूपस्वा-
तिरिक्तच्युतिः स्यान्नवेति किं वक्तव्यम् ? कदाप्यावरणच्युतिः नास्तीत्यर्थः ॥९७॥

धर्मस्वरूपम्

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।

आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥ ९८ ॥

यतो धर्माः स्वातिरिक्तसंगमात्रेणावृता अतः स्वातिरिक्तमस्तीत्यभ्युपगन्त-
व्यमित्यत्र स्वातिरिक्तापह्नवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति ज्ञानसमकाल धर्माणामावरणमस्ति
नास्तीति विभ्रमो वा कथं सेद्धं पारयति ? इत्याह—अलब्धेति । स्वातिरिक्तावरण-
प्रासब्रह्ममात्रज्ञानसमकाल अलब्धं आवरणं कालत्रयेऽपि येषां ते अलब्धावरणाः
सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः स्वभावतः परिशुद्धा इत्यर्थः । तेषां नित्यशुद्धबुद्ध-
मुक्तस्वभावत्वात् आदावेव बुद्धाः तथा मुक्ताः । तथा चेत् ते कथं बुध्यन्ते ?
इति तत्राह—नायका इति । यत एते बोधशक्तिमत्स्वभावा अतस्ते
निष्प्रतियोगिकं ब्रह्म स्वमात्रमिति बोद्धुं ज्ञातुं नायकाः ईश्वराः समर्था इत्यर्थः ।
यथा नित्यनिवृत्तगतयः पर्वतास्तिष्ठन्तीति तथा नित्यप्रकाशरूप आदित्यः प्रकाश-
यतीत्युच्यते । तथा नित्यबोधस्वरूपा अपि धर्मा बुध्यन्त इत्युच्यन्ते ॥ ९८ ॥

अद्वैतप्रशसा

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तायिनः ।

सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥ ९९ ॥

कालविशेषेण तज्ज्ञानं धर्मान्तरे क्रमत इत्यत आह—क्रमत इति । यथा सूर्यस्वाभाविकप्रकाशः सूर्यातिरिक्तघटादौ न क्रमते तथा स्वमात्र-प्रबोधस्तायोऽस्य सहजतयास्तीति तायी बुद्धः तस्य बुद्धस्य तायिनो यत् पारमार्थिकज्ञानं स्वातिरिक्तधर्मेषु स्वाज्ञविकल्पितस्वाविद्यापदतत्कार्येषु आत्म-सत्यव्यवहारप्रतिभासरूपेण कदाचिदपि न हि क्रमते । तथा सर्वे धर्मा आत्मानः क्वचिदपि स्वातिरिक्तार्थान्तरे नक्रमन्तो ब्रह्ममात्रप्रकृतिका भवन्ति । “ज्ञानेनाकाशकल्पेन” इत्यादि यदादावुपन्यस्तं तदिदानीमुपसहृतं आकाश-कल्पज्ञानं कुत्रापि न क्रमत इति । किं तत् ज्ञान त्रिपुट्यात्मकं ? नेत्याह— नैतदिति । बुद्धेन परमार्थदर्शना भाषितज्ञान नैतत् त्रिपुट्यात्मकम् । किन्तु त्रिपुट्यपहवसिद्धज्ञप्तिमात्रं ज्ञानमिति भाषितं प्रकाशित आख्यातमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

परमार्थतत्त्वबोधो नमस्कारश्च

दुर्दर्शमितिगम्भीरं अजं साम्यं विशारदम् ।

बुद्धा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम् ॥ १०० ॥

शास्त्रप्रतिपाद्यं वस्तु स्वमात्रमित्युपसहरति—दुर्दर्शमिति । अस्ति नास्ती-त्यादिचतुष्कोटिकलनापहवसिद्धत्वात् स्वातिरिक्तास्तित्वदृष्टिभिः दुर्दर्शम् । तेषां स्वमात्रावृतदृष्टित्वेन तत् दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । अत एव निस्तरगसमुद्रवत् अतिगम्भीरं,

ततस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।

अनाख्यमनभिव्यक्तं सत् किञ्चिदवशिष्यते ॥

इति श्रुतेः । कारणान्तरेण स्वयं न जायते स्वस्मादपि किञ्चित् कार्यान्तरं न जायत इत्यजम् । स्वातिरिक्तजाग्रजाप्रदादिपञ्चदशावस्थातद्व्यष्ट्यभिमानिनिश्चिन्ना-दितत्समष्ट्यभिमानिविराड्विराडादितदुभयैक्याभिमान्योत्रौत्रादिचतुष्पञ्चदशकलनावै-षम्यापहवसिद्ध साम्यम् । निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया अवस्थातुं विशारदं समर्थम् ।

इत्थंरूपेण पद्यत इति पदम् । तत् किं दुर्दर्शमित्यादिनानाविशेषणवैशिष्ट्यात्
 नानात्मकं? तत्राह—अनानात्वमिति । यद्वोधसमकालं जाग्रज्जाग्रदादिनानात्वस्य
 अपहव गतत्वात् अनानारूप पदं श्रुत्याचार्यप्रसादतो बुद्ध्वा तद्भाव-
 भावितधिया सम्यगवगम्य तादृक्पदं स्वमात्रमिति यथाबलं यावत्काल वयं
 नमस्कुर्मः निःप्रतियोगिकैक्यानुसन्धानं कुर्मः “नमस्त्वैक्यं प्रवदेत्” इति
 श्रुतेः । दुर्दर्शमित्यादिनानाविशेषणस्य ब्रह्मातिरिक्तनानापहवोपायत्वेन अनानात्व
 सिद्धमिति प्रकरणार्थः ॥ १०० ॥

सर्वापहवसंसिद्धपरमाद्वैतैवैभवम् ।
 येनादौ ख्यापितं तस्मै देशिकाय नमस्सताम् ॥
 माण्डूक्योपनिषद्गूढतात्पर्यं कारिकाशतैः ।
 येन प्रकाशितं गौडपादाचार्याय ते नमः ॥

इत्यलातशान्तिप्रकरणं सपूर्णम्

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
 लिखितं स्याद्विवरणं माण्डूक्यस्य स्फुटं लघु ॥
 सर्ववेदान्तसारिष्ठमाण्डूक्यविवृतेरिह ।
 ग्रन्थत्रिचत्वारिंशद्विषदशताधिसहस्रकम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यश्रोत्रशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे षट्सख्यापूरक
 माण्डूक्योपनिषद्विवरणं सपूर्णम्

तैत्तिरीयोपनिषत्

शं नो मित्रः—इति शान्तिः

शीक्षावह्नी

प्रथमोऽनुवाकः

मङ्गलाचारः शान्तिपाठः

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वयमा । शं न
इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते
वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ।
ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु ।
अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

कोशाना पञ्चक यत्र याल्यपह्वमञ्जसा ।

सत्यज्ञानानन्तसुख तदह कलयेऽक्षरम् ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदान्तर्गततैत्तिरीयशाखाया अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवाजि-
मेधान्तं कर्मजात सम्यक् प्रकाशितम् । समस्तकर्मश्रियभूतेश्वरोपासनानि चाभि-
हितानि । तत्र सकामस्य प्रातिस्विकेन कर्म ज्ञान वा कर्मसमुच्चितज्ञान वा

किञ्चित् विकलं कर्म फलोपधायकं न भवतीति भिया यथावदनुष्ठितं सत् पुनरावृत्त्यर्हधूमादिमार्गप्रापकं भवति । निष्कामस्य मुमुक्षोस्तु धूमादिमार्ग-विपरीतार्चिरादिना ब्रह्मलोकाप्तिः सालोक्यादिचतुर्विधमुक्तिर्वा चित्तशुद्धिप्राप्य-सन्यासपूर्वकब्रह्मजिज्ञासा वा उदेति । तथाविधजिज्ञासो जिज्ञास्यब्रह्मप्रतिपत्तये तैत्तिरीयोपनिषदारभ्यते । यदि निरतिशयसुखप्रतिपत्त्यर्थोऽय उपनिषदारंभः तस्य कर्मणैव संपादयितुं सुशकत्वात् । तथाहि—काम्यप्रतिषिद्धकर्माननुष्ठाय प्रत्यवायग्रासनित्यादिकर्मानुष्ठानुः मोक्षसमवात् । यद्वा—स्वर्गादिसुखसामान्यस्य कर्मनिमित्तत्वात् मोक्षस्यापि सुखरूपत्वाविशेषात् कर्मैव मोक्षहेतुरिति चेन्न ; मोक्षस्यानारभ्यत्वेन नित्यत्वात् । न हि नित्यं किञ्चिदारभ्यते । स्वातिरिक्त-कलनापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रावस्थानं हि मोक्षः । तदवगतेः कर्मजाततद्वेतुकामतद्वेतु-स्वाविद्यापह्नवपूर्वकत्वात् । उपनिषदो ब्रह्मविद्यास्वरूपत्वेन ब्रह्ममात्रावृत्तिभेदन-पटुत्वात् तदर्थं उपनिषदारंभो युज्यते । किं च स्वाज्ञानप्रभवस्वातिरिक्तस्य स्वज्ञानमन्तरा क्षयासमवात् । “ ब्रह्मविदामोति पर ”, “ अभयं प्रतिष्ठा विन्दते ”, “ एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ”, “ तमेव विद्वानमृत इह भवति ” इत्यादि-श्रुतेः । क्वचिदवान्तररूपेण क्वचिदाख्यायिकारूपेण च प्रवृत्तिर्विद्यास्तुत्यर्था । वक्ष्यमाणसच्चिदानन्दमात्रब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुतैत्तिरीयोपनिषदः सुखप्रतिपत्त्यर्थं अल्प-प्रन्थतो विवरणमारभ्यते । उपनिषच्छब्देन ब्रह्मविद्या उच्यते । तच्छरणाना जन्मादिविशरणात् तद्वेतुस्वाविद्यावसादनात् निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रगमकत्वाच्च तादर्थ्येन ग्रन्थस्याप्युपनिषत्त्वं युज्यते । ब्रह्मविद्यार्थिना तद्विद्याप्रतिबन्धकतापत्र-यापनौदनाय आदौ शान्तिः उच्यते—शमिति । अहःप्राणयोरभिमानिदेवतात्मको मित्रः । नः अस्माकं शं सुखं भवतु तनोतु । तथा राज्यपानाभिमानिदेवतात्मको वरुणो नः अस्माकं शं भवतु । चक्षुष्यर्यमा बले इन्द्रः वाचि बुद्धौ च बृहस्पतिः पादाभिमान्युरुक्रमो विष्णुश्च एवमाध्यात्मिकदेवताः शं नो भवत्विति सर्वत्रानु-षज्यते । मित्रादिदेवतासु सुखकृत्सु सतीषु विद्याश्रवणधारणादिप्रतिबन्धो न भवेदिति तत्सुखकृत्त्वं शं नो भवत्विति प्रार्थ्यते । किं च—विद्योपसर्ग-शान्त्यर्थं विविदिषुणा ब्रह्मवायुनमस्कारः कार्यं इत्याह— नम इति । ब्रह्मणे

तुराननाय नमोऽस्तु । हे वायो ! ते तुभ्यं नमोऽस्तु प्रह्वीभाव करोमीत्यर्थः ।
 द्वा—सूत्रविराड्भेदेन ब्रह्मणे वायो ! इति वायुरेव अभिधीयते । यतः स्वान्तर्वाह्ये
 त्रवैराजभावतः त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि, अतः त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म
 दिष्यामि । यथा शास्त्रकर्तव्यार्थं ऋतं त्वा वदिष्यामि वागादिकरणग्राह्यार्थं
 त्यमपि त्वा वदिष्यामि, तथा वाय्वाख्यं ब्रह्म सर्वात्मकत्वेन मया स्तुत
 त् विद्यासयोजनेन विद्यार्थिन मां अवतु । तदेव वक्तृत्वसयोजनेन वक्तार
 गार्थं अवतु । “अवतु मा अवतु वक्तारं” इति पुनर्वचनमादरार्थम् ।
 चाप्राप्त्यन्तरायकाध्यात्मिकादितापत्रयनिरसनार्थं शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति
 र्वचनम् ।

इति प्रथमोऽनुवाकः

द्वितीयोऽनुवाकः

वर्णस्वरादिशिक्षणम्

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा बलम् ।

साम संतानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ।

उपनिषदोऽर्थज्ञानप्रधानत्वेन पाठप्रयत्नोपरमः स्यादित्याशक्यं तन्मा भूदिति
 शिक्षाध्याय आरभ्यते—शीक्षामिति । यया वर्णाद्युच्चारणं शिक्षयते सेयं शिक्षा ।
 सैव शीक्षा । यद्वा—दैर्घ्यं छान्दसम् । ता शीक्षां विस्पष्ट आ समन्तात्
 व्याख्यास्यामः । ख्याडित्यादिष्टस्य चक्षिडः व्याड्पूर्वस्य व्यक्तवाक्कायकर्मणः
 र्तद्रूपमिति । तत्र अकारादिः वर्णः । उदात्तादिः स्वरः । ह्रस्वाद्या मात्रा ।
 प्रयत्नविशेषो बलम् । मध्यमवृत्त्या वर्णाद्युच्चारणं साम सन्ततिः सन्तानः सहितेत्यर्थः ।

यस्मिन्नध्याये अर्थाः शिक्षितव्याः सोऽय शीक्षाध्यायः उक्तः उदितः । इतिशब्दः
उपसंहारार्थः ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः

तृतीयोऽनुवाकः

अधिलोकादिस्वरूप तज्ज्ञानफल च

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः सः हिताया
उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधि-
ज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासः हिता इत्याचक्षते ।
अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः
संधिः ॥ १ ॥ वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् । अथाधिज्यौतिषम् ।
अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः संधिः । वैद्युतः
संधानम् । इत्यधिज्यौतिषम् । अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वं-
रूपम् ॥ २ ॥ अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या संधिः । प्रवचनः
संधानम् । इत्यधिविद्यम् । अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् ।
पितोत्तररूपम् । प्रजा संधिः । प्रजननः संधानम् । इत्यधि-
प्रजम् ॥ ३ ॥ अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा
हनुरुत्तररूपम् । वाक् संधिः । जिह्वा संधानम् । इत्यध्यात्मम् ।
इतीमा महासः हिताः । य एवमेता महासः हिता व्याख्याता वेद ।
संधीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ॥४॥

अधुना सहितोपनिषदाम्नायते—सह नाविति । तत्र सहितोपनिषत्परि-
 ज्ञाननिमित्तं यद्यशः प्राप्यते तत् नौ आचार्यशिष्ययोः सहैवास्तु । तन्निमित्तत्वेन
 यत् ब्रह्मवर्चसं तेजः सहैवास्तु इति शिष्यवचनमाशीः । नाचार्यस्य, कृतार्थत्वात् ।
 यतोऽर्थज्ञान विना ग्रन्थभाविता बुद्धिः न शक्यत इति तदर्थं ग्रन्थसन्निकृष्टामेव
 संहितोपनिषदं तद्विषयदर्शनं व्याख्यास्यामः । तेष्विति पञ्चस्विति पञ्चसु
 ज्ञानविषयाधिकरणेषु आश्रयेष्वित्यर्थः । तानि कानि? इत्यत आह—अधि-
 लोकमिति । यद्दर्शन लोकेष्वधि तदधिलोकम् । तथा अधिज्योतिरधिज्यौतिषम् ।
 अधिविद्यमधिप्रजमध्यात्ममिति लोकादिमहावस्तुविषयत्वात् । ता एताः
 पञ्चविषया उपनिषदो महत्यश्च तास्सहिताश्चेति वेदविदो महासंहिता इत्याचक्षते
 कथयन्तीत्यर्थः । तत्राद्यमधिलोकस्वरूपमाह—अथेति । यथोक्तोपन्यस्ताना उप-
 निषदा अथशब्दा दर्शनक्रमविषयाः । संहितायाः पूर्ववर्णरूपं पृथिवी । पूर्ववर्णे
 पृथिवीदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । तथा उत्तरवर्णे द्युदृष्टिः कार्या । पूर्वोत्तरवर्णयोः
 आकाशोऽन्तरिक्षलोकः सन्धिः सन्धीयतेऽस्मिन् वर्णद्वयमिति सन्धिः मध्य-
 मित्यर्थः । अनेन सन्धीयत इति । वायुस्सन्धानमिति अधिलोकदर्शनमुक्तम् ।
 अथाधिज्योतिरादिदर्शनमुच्यते—अथेत्यादि । अधिलोकमित्यादौ योऽर्थोऽभिहित
 तथाधिज्यौतिषमित्यादिषु सोऽर्थः समान इति ज्ञेयः । सहितापूगज्ञानफलमाह—
 इतीति । इतिशब्दः उक्तोपपदप्रदर्शनार्थः । यः कश्चिदेताः महासंहिताः “पृथिवी
 पूर्वरूप” इत्यादिना व्याख्याता वेद “यथावदुपास्ते”, “इति प्राचीन-
 योग्योपास्त्व” इति वक्ष्यमाणानुरोधेन वेदनस्य ज्ञानार्थत्वेऽपि अत्र वेदेत्युपासन
 स्यात् । शास्त्रोक्तविषयालम्बनासकीर्णतुल्यप्रत्ययसततिरुपासनमित्युच्यते । यस्तु
 देशिकमुपचरति स उपास्त इत्युच्यते स तु तत्फलमाप्नोति । अतोऽत्रापि य
 एवं वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिः स्वर्गान्तफल प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १-४ ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः

चतुर्थोऽनुवाकः

मेधाश्रीकाम जपहोमं

यश्छन्दसासृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संवभूव ।
 स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतम्य देव धारणो भूयामम् । शरीरं
 मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् ।
 ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती
 वितन्वाना ॥ १ ॥ कुर्वाणाचीरमात्मनः । वासासि मम गावश्च ।
 अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह
 स्वाहा । आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । विमायन्तु ब्रह्मचारिणः
 स्वाहा । प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः
 स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥ यशो जनेऽसानि
 स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि
 स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन् सहस्रशाखे ।
 निभगाहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथापः प्रवता यन्ति । यथा मासा
 अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा ।
 प्रतिवेशोऽसि प्रमा भाहि प्रमा पद्यस्व ॥ ३ ॥

“स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु”, “ततो मे श्रियमावह” इति मेधा-
 श्रीकामयोः तत्प्राप्तिसाधनजपहोमावुच्येते—यश्छन्दसासृषभोऽसि । यः छन्दसां
 वेदानां प्राधान्यात् ऋषभ इव ऋषभः । तद्यथा “शंकुना सर्वाणि पर्णानि
 संतृण्णान्येवमेवोङ्क्रेण सर्वा वाक् सतृण्णा”, “ओंकार एवेद सर्व”

इति श्रुत्यनुरोधेन सर्ववाग्वाप्तेः अयमोकारो विश्वरूपः । अत एवोकारस्य ऋषभत्व उपपद्यते । ओकारस्य ऋषभादिशब्दैः स्तुतिः न्याय्येत्यर्थः । छन्दास्यमृतम् । तस्मात् छन्दोभ्यः ह्यमृतात् अधि सबभूव “प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या सप्रास्रवत् तामभ्यतपत् तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सप्रास्रवन्त भूर्भुवःस्वरिति । तान्यभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यः ओकारः सप्रास्रवत्” इतिश्रुत्यनुरोधेन विश्वसिसृक्षोः प्रजापतेः तपस्तप्यतः सर्वलोकसर्वदेवसर्वव्याहृतिभ्यः सागिष्टत्वेन ओकारः प्रादुर्बभूव [किन्तु] नोत्पन्नः । तस्य नित्यत्वात् । न हि नित्य किञ्चित् उत्पद्यते ।

ओकारस्य तु नित्यत्वात् नाञ्जसोत्पत्तिरिष्यते ।

इति वार्तिकोक्तेः । सोऽय ओकार इन्द्रः परमेश्वरः मा मा आत्मविषयकमेधया प्रज्ञया स्पृणोतु बलयत्त्विति ब्रह्मविषयकप्रज्ञाबल हि प्रार्थ्यते । हे देव ! अमृतत्वहेतुभूतब्रह्मज्ञानस्य धारणो धारयिता भूयासम् । कि च शरीर मे विचर्षणं वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनविचक्षण योग्यं भूयात् । जिह्वा मे मधुमत्तमा मधुरभाषिणीत्यर्थः । कर्णाभ्या भूरि वेदान्तजातं विश्रुवं श्रोता भूयासम् । असेरिव ब्रह्मणः परमात्मनः कोशोऽसि । तव ब्रह्मोपलब्धिहेतुत्वात् । स त्व सामान्यलौकिकमेधया पिहितः सम्यगाच्छादितः वैदिकमेधा दत्वा स्वावृति उद्घाटयेत्यर्थः । श्रुतं शास्त्रजन्यज्ञानं मे गोपाय रक्ष । यावज्जीवं सकृत् श्रुतमपि तदविस्मरणपूर्वक धारणायोग्यं मा कुर्विति भावः । मेधाकामस्य जपार्थोऽय मन्त्र उक्तः । अधुना श्रीकामस्थ होमार्थो मन्त्र उच्यते— आवहन्तीति । हे देव ! त्वद्वत्तया मेधया विशिष्टस्य मम श्रियमावहेत्यन्वयः । किविशिष्टम् ? इत्यत आह—आवहन्तीति । आवहन्ती आनयन्ती वितन्वाना विस्तारयन्ती । तनोतेः कर्मार्थत्वात् । अचीरं अचिरं क्षिप्र कुर्वाणा । किम् ? इत्यत आह—वासांसीति । वस्त्राणि गावश्च सर्वदा निरवधिकान्नपाने च कुर्वाणा श्रीः । ता लोमशां अजाविकादियुक्ता अन्यैश्च पशुभिरपि युक्ता श्रियं आवह । अमेधसः श्रीरनेर्थाकारिण्यपि मेधावतो मम चित्तशुद्धिहेतुकर्मनिर्वर्तनानुकूला स्यात् । “ वित्त मे स्यात् अथ कर्म कुर्वीय ”

इति श्रुतेः । मन्त्रान्तश्रूयमाणस्वाहाकारो होमार्थः । अयं संपत्सारस्वतज्ञानसार्व-
भौम इति मम सर्वत्र यशःप्रसारणार्थं दिगन्तरेभ्यो विद्यार्थिनो मामायान्त्विति
प्रार्थयति—आमायन्त्विति । मामिति व्यवहितेन सम्बन्धः । आ समन्तात्
ब्रह्मचारिणो मामायन्तु । यशस्विजने बहु यशस्वि असानि भवानि ।
वस्यसो महद्भिः श्लाघनीयसाधुवर्त्मनि वसीयसः वसुमन्तमाद्वा तदतिशयेन
श्रेयान् प्रशस्यतमोऽहमसानि । किं च हे भगवन् ! ओकारब्रह्मणः कोशभूत
तं त्वा त्वामनन्यभावेन प्रविशानि त्वदात्मैव भवामीत्यर्थः । हे भगवन् !
स त्वमपि मा मा प्रविश आवयोरैक्यमेवास्त्वित्यर्थः । तस्मिन् सहस्रशाखे
बहुसहस्रशाखास्थानीयाकाराद्यवयवविशिष्टे “अकार अयुतावयवान्वितः उकारः
सहस्रावयवान्वितो मकारश्शतावयवोपेत अर्धमात्रोऽनन्तावयवाकारः” इति
श्रुतेः, एतादृशे त्वयि मत्कृतपुण्यपापजातं निमृजे शोधयामीत्यर्थः ।
आपो यथा निम्नवता प्रवता देशे नयन्ति । यथा मासा अहानि
यस्मिन् जीर्यन्ते सोऽहर्जरः संवत्सरः । तं यन्ति । हे धातः ! ओङ्कार
एवं सर्वदिग्भ्यो मां ब्रह्मचारिण आयन्तु आगच्छन्तु । प्रतिवेशः
श्रमापनयनासन्नगृह्रूपोऽसि । त्वदुपासकाना यतः सर्वदुःखापनयनस्थान असि
अतो मा प्रति स्वात्मान प्रभाहि प्रकाशय । मा प्रपद्यस्व यथा स्पर्शबोधिरस-
विद्वल्लोहजातमिव दुर्वर्णता विसृज्य सुवर्णघनवत् त्वदात्मानं कुर्वित्यर्थः ।
मेधाविशिष्टश्रीकामोऽस्मिन् प्रकरणेऽधिक्रियते धनार्थम् । धन हि कर्मार्थम् ।
कर्म च श्रेयःपरिपन्थिदुरितक्षयार्थम् । तत्क्षयाद्धि ज्ञान प्रकाशत इत्यत्र—

ज्ञानमुत्पद्यते पुसा क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥

ज्ञात स्मृतेः ॥ १-३ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः

पञ्चमोऽनुवाकः

स्वाराज्यफलक्रीपासनम्

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्त्रो व्याहृतयः । तासामुह
स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्य प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रह्म ।
स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः । भूरिति वा अय लोक ।
भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः ॥ १ ॥ मह इत्यादित्यः ।
आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव
इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमा । चन्द्रमसा
वाव सर्वाणि ज्योतींषि महीयन्तं । भूरिति वा ऋचः । भुव
इति सामानि । सुवरिति यजूंषि ॥ २ ॥ मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा
वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः ।
सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते ।
ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद ।
स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥ ३ ॥

संहिताविषयमुपासनमुक्तम् । मेधाश्रीकामयोः जपहोमार्थौ मन्त्रावप्य-
भिहितौ । अधुना स्वाराज्यफलकं व्याहृत्यात्मन उपासनमुच्यते—भूर्भुवस्सुव-
रिति । भूर्भुवस्सुवरिति इत्युक्तोपप्रदर्शनार्थः । वा इति तिस्र इति
प्रदर्शिताना परामर्शार्थः । इतिवैशब्दाभ्या एता व्याहृतयः स्मर्यन्ते । तासा
मह इति व्याहृतिः चतुर्थी । तामेता माहाचमसस्यापत्यं माहाचमस्यो नाम
प्रवेदयते मुनिः । उ ह स्म इति निपातौ वृत्ताभुस्मारणार्थौ । माहाचमस्यस्य
ऋषित्वेन ऋषिस्मरणमपि उपासनाङ्गं इत्यवगम्यते । तेन दृष्टा व्याहृतिः का ?

इत्यत आह—मह इति । यत् महत्त्वेनाभिमत तदेव ब्रह्म । किं तत् ?
 यस्सर्वत्राप्येति स आत्मा । अर्धमात्रायमानमह इत्यनेन व्याहृत्यात्मना
 आदित्यचन्द्रब्रह्मान्नभूतेन यतो व्याप्यन्तेऽतोऽङ्गान्यवयवानि । अन्या देवता
 इति देवताग्रहण सर्वभूतभौतिकोपलक्षणार्थम् । लोकदेववेदप्राणादीना व्याहृत्यव-
 यवत्वं कुतः ? इत्यत आह—भूरिति । अयं लोकः अग्निः ऋग्वेदः ।
 प्राण इति प्रथमा व्याहृतिः । एवमुत्तरा अपि एकैकाः चतुर्धा भवन्ति ।
 मह इति ब्रह्म । शब्दाधिकारेऽन्यस्यासम्भवात् । ब्रह्मशब्देन ह्योकारो
 विज्ञेयः । उक्तार्थमन्यत् । ता वा एता भूर्भुवः सुवः मह इति चतस्र
 एकैकाश्चतुर्धा चतस्रश्चतस्रः सत्यः चतुर्धा भवन्तीत्यर्थः । ता यथोक्ता व्याहृतीः
 यो वेद स ब्रह्म ओकाराख्यं ब्रह्म वेदं विजानाति । अस्मै विजानते सर्वे देवा
 यथा ब्रह्मणे तथा वलि हरन्ति कुर्वन्ति इत्यर्थः । “ तद्ब्रह्म ”, “ स आत्मेति ”
 ब्रह्मण्यात्मत्वेन ज्ञाते कथं पुनरविज्ञातवत् यो वेद स वेद ब्रह्म इत्युक्तिरिति
 चेन्न, तद्विशेषस्याज्ञातत्वात् । व्याहृत्यात्मा ब्रह्मेति ज्ञातेऽपि हृदयान्तर्मनोमय-
 त्वादि शान्तिसमृद्धमित्यन्तविशेषधर्मपूगस्याज्ञातत्वात्तद्विवक्षया शास्त्रं पाणिप्लवतो
 ज्ञातमर्थं विशेषेण दर्शयति— स वेद ब्रह्मेति ॥ १-३ ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः

पष्ठोऽनुवाकः

सर्वात्मभावप्रतिपत्तिमार्गकथनम्

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनो-
 मयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन
 इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य
 शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतिष्ठति । भुव इति वायौ ॥ १ ॥

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् ।
 आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः ।
 एतत्ततो भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मन
 आनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्व ॥२॥

वक्ष्यमाणधर्मपूगाविशिष्टं ब्रह्म यो वेद स वेद ब्रह्मेत्यभिप्रायः । उक्तवक्ष्य-
 माणानुवाकयोः एकमुपासन विज्ञेयम् । अत एव स्वाराज्यप्राप्तौ “ सर्वेऽस्मै
 देवा बलिमावहन्ति ” इत्युक्तम् । पूर्वानुवाकोक्तव्याहृत्यात्मन एव मनोमयत्वादि-
 धर्मवैशिष्ट्येन करतलविन्यस्तामलकवत् सर्वात्मभावप्रतिपत्तिमार्गो वक्तव्य इति
 उत्तरानुवाक आरभ्यते—स य इति । हृदयस्य मध्ये लोहित मासपिण्डं
 तस्मिन् यद्दहर पुण्डरीकम् । “ कुमुदमिवानेकधा विकसित ” इति श्रुत्यनुरोधेन
 पुण्डरीकाकारोऽय मासपिण्डः अनेकनाडीजटिल ऊर्ध्वनालोऽधोमुखो हृदय-
 मित्युच्यते । य एषोऽन्तर्हृदये तदवच्छेदेन करकाकाशवदाकाशो वर्तते ।
 तस्मिन् हृदयावच्छिन्नाकाशे पुरिशयनात् भूरादिलोकपूरणाद्वा सोऽयं पुरुषः ।
 मनुतेऽनेनेति मनः अन्तःकरण तन्मयः । तत्रोपलभ्यत्वात् तदभिमानाद्वा
 तन्मयः । तल्लिङ्गो वा “ लिङ्ग मनो यस्य ” इति श्रुतेः । अमृतः अमरणधर्मा ।
 हिरण्मयः ज्योतिर्मयः “ हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ” इति श्रुतेः । तस्यैवविधस्य
 पुरुषस्य प्रतिपत्तिमार्ग उच्यते । मूलाधारत्रिकोणाग्रमारभ्य ब्रह्मरन्धान्तगामिनी
 सुप्त्रेति काचन नाडी योगशास्त्रप्रसिद्धास्ति । सा च तालुकयोर्मध्ये गता ।
 यश्चैष तालुकयोरन्तरे मासखण्डः स्तन इवावलम्बते, तदन्तरेण मध्यपथा
 यत्र च केशानामन्तोऽवसान विवर्तते । या शीर्षकपाले व्यपोह्य निर्गता
 सेन्द्रयोनिः इन्द्रस्य ब्रह्मणः प्राप्तियोनिः मार्गः स्वरूपप्रतिपत्तिद्वारभूतेत्यर्थः ।
 विद्वानेव तन्नाडीवदनं केवलकुम्भकेन निष्पन्नप्राणापानाभ्यैक्यसन्तप्तकुण्डलिन्या
 विभिद्य ततो ब्रह्मविष्णुरुद्रप्रन्थ्यन्वितषडाधारचक्र विभिद्य मोक्षद्वारात् सहस्रार-
 चक्र प्रविश्य तत्रापि व्याहृत्यवयवात्मानं ध्यात्वा तत्प्रसादतः तदपि विभिद्य
 तदधिष्ठाता महद्ब्रह्मणोऽङ्गत्वेन भूरिति व्याहृतिरूपो योऽग्निः तस्मिन्नग्नौ

प्रतितिष्ठति अग्न्यात्मना इमं लोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तथा द्वितीयतृतीयादि-
 व्याहृत्यात्मसु वाय्वादित्यब्रह्मसु क्रमात् प्रतितिष्ठति । तेषु आत्मभाव गत्वा
 सविशेषब्रह्मभावापत्तिलक्षणं स्वाराज्यं स्वराड्भाव आप्नोति । अङ्गभूता
 देवा यथा अङ्गिब्रह्मणे बलिमावहन्ति तथा अङ्गिभावमापन्नाय विदुषे बलि
 आवहन्तीत्यर्थः । तथा मनसस्पति ईशितार ईश्वर चाप्नोति । किं च
 समस्तप्राणिवाक्चक्षुःश्रोत्रज्ञानविज्ञानादीनामपि पतिर्भवति । सर्वात्मकत्वेन
 तत्तत्प्राणिकरणग्रामस्वव्यापारप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । ततोऽप्यधिकव्यापकतामाह—
 आकाशशरीरं ब्रह्मेति । निरवयवाकाशवत् सूक्ष्म शरीरं स्वरूपमस्येश्वरस्ये-
 त्याकाशशरीरं च तत् सर्वत्रोपबृहणात् ब्रह्म चेति । तथोक्तं स्वाज्ञदृष्ट्या सत्य-
 वत् भातमूर्तामूर्तविशिष्टविश्वं आत्मा उपाधिः यस्य तदिदं सत्यात्मम् । प्राणारामं
 सूत्रात्मनः प्राणेषु क्रीडमानत्वात् । यन्मन आनन्दभूतं तन्मन आनन्दम् ।
 वस्तुतः स्वातिरिक्तशान्त्या समृद्धं सपन्नम् । अत एव अमृतं अमरणधर्मि । एव
 मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टं ब्रह्म हे प्राचीनयोग्य ! उपास्स्वेति आचार्योक्तिः ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः

सप्तमोऽनुवाकः

ब्रह्मणः पाक्तस्वरूपेणोपासनविधिः

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः । अग्निर्वायुरादित्य-
 श्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा ।
 इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः ।
 चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् । चर्म मांसं स्नावास्थिमज्जा ।
 एतदधिविधाय ऋषिरज्ञोचत् । पाङ्क्तं वा इदं सर्वम् । पाङ्क्तेनैव
 पाङ्क्तं स्पृणोतीति ॥

यदेतद्ब्रह्माह्यात्मकं ब्रह्म उपास्यत्वेनाभिहितं तस्यैव पृथिव्यादिपाङ्क्तस्वरूपेण उपासनविधित्सया अनुवाकान्तरमारभ्यते—पृथिवीति । तत्र लोकपाङ्क्तमाह—पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः इति । देवतापाङ्क्तमाह—अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणीति । भूतपाङ्क्तमाह—आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मेति । आत्मेति विराट् भूताधिकारात् । अधिभूतमिति ग्रहणमधिलोकाधिदेवतापाङ्क्तयोरुपलक्षणार्थम् । अथ अनन्तर अध्यात्मपाङ्क्तत्रयमुच्यते । तत्र प्राणादिवायुपाङ्क्त प्राणो व्यानोऽपान उदानस्समान इति । अथ चक्षुरादीन्द्रियपाङ्क्तं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् इति । अथ चर्मादिधातुपाङ्क्तं चर्म मांसं स्नावास्थिमज्जेति । एतावद्भि खलु सर्वमध्यात्म बाह्य च । एतदेवमधिविधाय परिकल्प्य स्वच्छन्दं ऋषति चरतीति ऋषिः वेदः । तद्दर्शनसंपन्नो वा कश्चिदृषिरवोचत् । किं तत् ? इत्याह—पाङ्क्तं वा इदं सर्वमिति । पञ्चसंख्यायोगात् पङ्क्तिश्छन्दः । पाङ्क्तश्च यज्ञः । “पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञः” इति श्रुतेः । एव पञ्चसंख्यासामान्यात् पाङ्क्तेनैवाध्यात्मिकेन पाङ्क्तं बाह्य स्पृणोति तदान्ततया उपलभत इत्यर्थः । इदं परिदृश्यमानं सर्वं पाङ्क्तमिति यो वेद स हि प्राजापत्यं पदं अश्नुत इत्यर्थः ॥

इति सप्तमोऽनुवाक

अष्टमोऽनुवाकः

ओङ्कारोपासनम्

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् । ओमित्येतदनुकृतिर्हस्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओं शोमिति शस्त्राणि शंसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं

प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति ।

ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्तवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥

यत् पुरा व्याहृत्यात्मन उपासनमुक्त तस्यैव पाङ्क्तस्वरूपेण उपासन-
मभिहित च । अथेदानीं सर्वोपासनाङ्गभूतोङ्कारोपासनमुच्यते—ओमिति ।
ओमिति इति शब्दः तदर्थपरिच्छेदार्थः । ओमित्येतच्छब्दात्मक ब्रह्मेति
मनसा धारयेत् । यतः ओमितीदं सर्वं शब्दप्रपञ्चस्य ओकारेणैव व्यासत्वात् ।
“ ओकारेण सर्वा वाक् सतृण्णा ” इति श्रुतेः । अभिधेयस्याभिधानतन्त्र-
त्वेनाभिधानात्मक ओकारशब्दमात्रोऽपि परापरब्रह्मदृष्टयोपास्यमानस्सन् परा-
परब्रह्माश्रितसाधन भवति । परापरब्रह्मणोः स ह्योकार एवालम्बनं प्रतीकमपि
भवति विष्णुप्रतीकसाल्प्रामवत् । “ एतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ” इति श्रुतेः ।
उत्तरग्रन्थस्तु ओकारस्तुत्यर्थः । तस्योकारस्यैवात्रोपास्यत्वात् । ओमित्येतदेव
अनुकृतिः अनुकरणम् । एतदेवमनुकरोत्यन्यः । अत ओकारोऽनुकृतिः
“ अनुज्ञानुकृतिस्तारः ” इति व्यावहारिकप्रणवोक्तेः । ह स्म वा इति
प्रसिद्धार्थद्योतकाः । ओकारस्यानुकृतित्वं प्रसिद्ध हि । ओ श्रावयेति प्रैष-
पूर्वकमाश्रावयन्ति प्रतिश्रावयन्ति । तथा सामगायकाः ओमिति सामानि
गायन्ति । तथा शास्त्रशंसितारः ओं शोमिति शास्त्राणि शंसन्ति । तथा
ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्म प्रसौति अनु-
जानाति । जुहोमीत्योमिति अग्निहोत्रमनुजानाति ओमित्येवानुज्ञा प्रयच्छ-
तीत्यर्थः । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन् प्रतिवचन करिष्यन् अध्येष्यमाण
ओमित्येवाह । अध्यापितुमोमिति प्रपद्यते । ब्रह्म वेदमाप्तवानि प्रहीष्यामीति
ब्रह्मोपाप्नोति । यस्मादोकारपूर्वं प्रवृत्तकर्मणा फलवत्त्वं तस्मात् ओकार
ब्रह्मेत्युपासीतेत्यर्थः ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः

नवमोऽनुवाकः

अपरविद्योपासनम्

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने
च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च ।
प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपोनित्यं पौरुशिष्टिः ।
स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥

विज्ञानादेव स्वाराज्यसिद्धे. कि कर्मणा ? इत्याशक्य चित्तशुद्धयभावे
ज्ञानानुदयात् तदर्थं कर्मोपन्यास इत्याह—ऋतमित्यादिना । ऋतं सत्यं च
व्याख्यातम् । स्वाध्यायोऽध्ययनम् । प्रवचनमध्यापनं ब्रह्मयज्ञो वा । तपः
कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । बाह्यकरणोपशमो दमः । अन्तःकरणोपशमः शमः ।
अग्नय. आघातव्याः । अग्निहोत्रं च यावज्जीव होतव्यम् । अतिथयः पूजनीयाः ।
लौकिकं वैदिकं च मानुषं यथाशास्त्रमनुष्ठेयम् । प्रजा चोत्पाद्या । प्रजनश्च
प्रजननं ऋतौ भार्यागमनम् । पौत्रोत्पत्ति. प्रजातिः । एव सर्वकर्मभिः
युक्तस्यापि यत्नतोऽनुष्ठेये स्वाध्यायप्रवचने इत्येवमर्थं सर्वकर्मभिः स्वाध्याय-
प्रवचनग्रहणं समानं, तन्निर्वर्त्यकर्मणा स्वाध्यायाधीनत्वात् । स्वाध्यायतदर्थानुष्ठान-
जनितचित्तशुद्धिप्राप्यज्ञानायत्तं परं श्रेयं इति । एतत्सर्वाविस्मरणार्थं प्रवचन
धर्मवृद्धयर्थं च । अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरं कर्तव्यैः । सत्यमेवानुष्ठातव्यमिति
सत्यमेव वचो यस्य सोऽयं सत्यवचाः योगतो रथीतरगोत्रो राथीतरः

आचार्यो मन्यते । तप एव सदा कर्तव्यमिति तपोनित्यः नामतः पुरुशिष्टस्यापत्य पौरुशिष्टिः आचार्यो मन्यते । स्वाध्यायप्रवचने एवानुष्ठेये इति नाको नामतो मुद्गलस्यापत्य मौद्गल्यः आचार्यो मन्यते । उक्ते अपि स्वाध्यायप्रवचने पुनर्ग्रहणमादरार्थमवगम्यते । यतः स्वाध्यायप्रवचने सर्वमूलभूते अतः तद्धि तपस्तद्धि तपः । तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । “ य य क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्ट भवति ” इति श्रुतेः ।

इति नवमोऽनुवाकः

दशमोऽनुवाकः

परविद्योपासनम्

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठ गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणं सर्वर्षसम् । सुमेधा अमृतोऽक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥

अपरविद्याविषयं ऋतु चेत्याद्युक्त्वा परविद्याविषय उच्यते—अहमिति । स्वाध्यायतदर्थानुष्ठानविशुद्धसत्त्वस्य परविद्योत्पद्यते । एतत्प्रकरणस्य विद्यार्थत्वात् । तथा च वक्ष्यति “ यो वेद निहितं गुहाया परमे व्योमन् ” “ ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठा ”, “ सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म ” इत्यादि । स्वाज्ञानविजृम्भितस्वाविद्यापदतत्कार्यवृक्षस्य स्वज्ञानमात्रोच्छेद्यस्य तदारोपापवादाधिकरणतया अहमहं अस्मत्प्रत्ययभावाभावाप्रकाशकपरचिद्धातुर्मूलासूक्ष्माशासगान्तर्याम्यात्मनारेरिवा प्रेरयिता स्या “ यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यमयत्येष

त आत्मा ” इति श्रुते । कीर्तिः ख्यातिः संवित् मम गिरेः पृष्ठमिवोच्छ्रिता । निर्विशेषब्रह्मविज्ञानस्य सर्वोच्छ्रितनिर्विशेषब्रह्मगमकत्वात् सर्वोच्छ्रितत्वमुपपद्यते । सर्वाधिकरणत्वेनोर्ध्वपवित्राधिष्ठेयसम्बन्धवैरल्यात् पवित्रं यन्मम स्वरूप स्यात् सोऽहमूर्ध्वपवित्रः । वाजमन्नं तद्वति वाजिनि सवितरि यथामृतमात्मतत्त्वं विशुद्धं, तथा स्वमृतं शोभनामृतं विशुद्धतत्त्वमस्मि भवामि “ स यश्चाय पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ” इति श्रुतेः । तथा प्रत्यगभिन्नं द्रविणं सर्वर्चसं दीप्तिमत् आत्मतत्त्वं अस्मीत्यनुवर्तते । सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्व-सर्वकारणत्वसर्वप्रकाशकत्वसर्वप्रासत्वादिमुमेधा सम्यज्ज्ञानलक्षणा यस्य सोऽहं सुमेधाः । अत एवाहममृतः अमरणधर्मा अक्षितः अक्षीणः । अमृतेन स्वभावे-नोक्षितः अन्वित इति वा अमृतोक्षितः । एवं “ अहं वृक्षस्य रेरिवा ” इत्यादि त्रिशंकुर्नाम ब्रह्मभावमापन्नो मुनिः तस्य वेदनं ब्रह्मज्ञानं तदनुभववचनं वेदानुवचनम् । आत्मनः कृतकृत्यताख्यापनार्थं वामदेवादिवत् त्रिशकुना दृष्ट आम्नायः स्वात्मविद्याप्रकाशकः । “ अहं वृक्षस्य ” इत्यादिषड्वाक्यजपो विद्यो-त्पत्त्यर्थः । “ ऋत च ” इत्यादिकर्मोपन्यासानन्तरं त्रिशकुवेदानुवचनपाठात् निष्कामबुद्ध्यनुष्ठितश्रौतस्मार्तसत्कर्मतो विशुद्धचित्तस्य मुमुक्षोः ब्रह्मविद्या प्रादुर्भ-वेदित्यवगम्यते । ब्रह्मविद्योत्पत्तेः प्राक् श्रौतस्मार्तानि कर्माणि कर्तव्यान्येव । निष्कामकर्मणा चित्तशुद्धिहेतुत्वात् । विशुद्धचित्तस्य हि विज्ञानमुत्पद्यते । तथा च श्रुतिस्मृती भवतः—

तपसा प्राप्यते सत्त्व सत्त्वात् संप्राप्यते मनः ।
मनसा प्राप्यते त्वात्मा ह्यात्मापत्त्या निवर्तते ॥ इति,
तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते ।

इति दशमोऽनुवाकः

तैत्तिरीयोपनिषत्

एकादशोऽनुवाकः

ज्ञानोत्पत्त्यर्थनियमानुशासनम्

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्म
चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रिय धनमाहृत्य प्रजा-
तन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रम-
दितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् ।
स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥ देवपितृकार्याभ्यां
न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव ।
अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि ।
नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपा-
स्यानि ॥ २ ॥ नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणा ।
तेषां त्वयासने न प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया-
देयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा
देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा
स्यात् ॥ ३ ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ता ।
अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र
वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता
आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा
तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् ।
एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥

उदिते ब्रह्मविज्ञाने न हि किञ्चित् कर्तव्यमस्ति । विद्योत्पत्त्यन्तराय-
परिहाराय “ऋतं च” इत्यादीनि पूर्वमुपदिष्टानि । इह तु ज्ञानोत्पत्ति-
हेतुत्वेन कर्तव्यनियमजातं आचार्योऽनुशास्तीत्याह—वेदमित्यादिना । आचार्यो-
ऽन्तेवासिनं वेदमनूच्य अध्याप्य तद्ग्रहणादनु पश्चात् अनुशास्ति तदर्थं
प्राह्यामासेत्यर्थः । कथमनुशास्ति ? इत्याह—सत्यामित्यादि । यथाप्रमाणावगतं
सत्यं वक्तव्यम् । तथा धर्म चरस्व धर्मानुष्ठान यथावदाचरेत्यर्थः । स्वाध्यायात्
अध्ययनात् मा ते प्रमादो भवतु । तद्विस्मृतिः ते मास्तिवत्यर्थः । आचार्याय
प्रियं धनमाहृत्य दत्त्वा आचार्येणानुज्ञातः स्वकुलानुरूपा अभिमतकन्या
उद्वाह्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । यदि प्रतिबन्धवशात् पुत्रो न
जायते तदा पुत्रकाम्यादिकर्मणा तद्दुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्यः । प्रजाप्रजनन-
प्रजातित्रयनिर्देशात् । किं च—सत्यादिति । सत्यात् न कदापि प्रमदितव्यम् ।
अनृत प्रमादशब्दार्थः । विस्मृत्याप्यनृत न वक्तव्यमित्यर्थः । तथा धर्मान्
प्रमदितव्यम् । तत्र धर्मानुष्ठान प्रमादः । यावत् प्रबोधो जायते तावत्
धर्मोऽनुष्ठानव्य एवेत्यर्थः । कुशलात् आत्मरक्षणकर्मण न प्रमदितव्यम् ।
भूतिः विभूतिः तस्यै भूत्यर्थात् कर्मणो न प्रमदितव्यम् । स्वाध्याय-
प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं नियमेन स्वाध्यायप्रवचने कर्तव्ये इत्यर्थः । तथा
दैवे पित्र्ये कर्मणि न प्रमदितव्यम् । किं च—मात्रादयो देवा यस्य स त्वं
मात्रादिदेवो भव । एते देवतावदुपास्या इत्यर्थः । किं च—शिष्टाचारानुगृहीतत्वेन
अनवद्यानि उदारानि कर्माणि यानि विद्यन्ते तान्येव त्वया सेवितव्यानि ।
तदितराणि कर्माणि त्वया नो कर्तव्यानि । शिष्टकृतान्यपि सावद्यानि न
कार्याणीत्याह—यानीति । श्रुतिस्मृत्यविरोधेन यान्यस्माकमाचार्याणां सुचरितानि
तान्येव त्वयोपास्यानि । नो इतराणि । आचार्याणां कृतार्थत्वेन सावद्य-
कर्माचरणे प्रत्यवायाभावात् । तवाकृतार्थत्वात् तथा त्वया न कर्तव्यानीत्यर्थः ।
किं च—आचार्यत्वादिधर्मैः ये के चाविशेषिता अस्मत्तः श्रेयांसः प्रशस्यतमाः ।
ते च ब्राह्मणाः न क्षत्रियादयः । तेषामासनादिना प्रशसितव्यम् । तेषां
श्रमाः त्वया अपनेतव्या इत्यर्थः । यद्वा—तेषां आसने सगतिनिमित्ते समुदिते

न हि त्वया प्रश्वसितव्यं तन्निकटे प्रश्वासोऽपि न कर्तव्यः । तदुक्तसाग-
 ग्राहिणा त्वया तूष्णी भवितव्यम् । किं च यस्मै कस्मैचित् यत्किञ्चित् यदि
 दातुमिच्छसि तत् अद्भ्यैव देयम् । अश्रद्धया कदाप्यदेयम् । श्रिया सपदर्थया
 देयम् । मत्तुल्या मदवरा अपि दास्यन्तीति ह्रिया लज्जया वा देयम् ।
 पारलौकिकभिया वा देयम् । संवित् मित्रादिकार्यम् । तथा वा देयम् ।
 एवमादिकर्मानुष्ठाने संशीतिश्चेत् किं कर्तव्यम् ? इत्यत आह—अथेति । अथैव
 वर्तमानस्य श्रौते स्मार्ते वा कर्मणि वृत्ते आचरणे यदि कदाचित् विचिकित्सा
 संशयः स्यात् तदा ये तत्र तद्देशे तत्काले वा ब्राह्मणाः—कर्मादौ युक्ता
 इति व्यवहितेन संबन्धः—सम्मर्शिनो विचारक्षमाः कर्मणि वृत्ते वाचागलक्षणे
 युक्ताः अभियुक्ताः । आयुक्ताः अपरप्रयुक्ताः । अलक्ष्णाः अक्रूरमतयः ।
 धर्मकामाः अदृष्टार्थिनः । अकामहता इत्येतत्ते यथा तस्मिन् कर्मणि वृत्ते
 वा वर्तेरन् तथा त्वमपि तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु येन केन-
 चिद्दोषेणाभ्याख्याता अभ्युक्ताः तेषु यथोक्तं समुपनयेत् । ये तत्रेत्यादिः
 उक्तार्थः । “सत्यं वद” इत्यादि “तथा तेषु वर्तेथाः” इत्यन्तं मुमुक्षुभिर्ग-
 प्रमादेनोपासितव्यमित्युपसंहरति—एष इति । एष आदेशो विधिः । पित्रादीनां
 पुत्रादिभ्यः एष एवोपदेशः । एतस्य वेदग्रहस्यार्थत्वात् । एषा वेदोपनिषत् ।
 एनदेवानुशासनं ईश्वरवचनं आदेशवाच्यस्य विधेरुक्तत्वात् । सर्वप्रमाणानां
 अनुशासनं एतत् । यत् एवं अतः सर्वमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यं
 उपास्यमेव चैतत् । पुनर्वचनमादरार्थं साधनप्रश्नसमात्यर्थं वा ॥ १-४ ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः

द्वादशोऽनुवाकः

विघ्ननिरासाय शान्तिपाठः

श नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्थमा । शं न इन्द्रो
बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो ।
त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋत-
मवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् ।
आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अतीतविद्याप्राप्तिविघ्नोपशमनार्था शान्तिरुक्ता । इदानीं वक्ष्यमाणपरविद्या-
त्यन्तरायोपशमनार्थं शान्तिरुच्यते—शं नो मित्र इति । अवादिष उक्तवान् ।
उक्तार्थमन्यत् ।

इति शीक्षावलय्या द्वादशोऽनुवाकः

इति शीक्षावली

ब्रह्मानन्दवल्ली

प्रथमोऽनुवाकः

शिष्यप्रार्थनम्

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ।

वक्ष्यमाणविद्याप्रतिपाद्यं ब्रह्म यावत् विद्याधिगमः तावदावयोः क्षेमकृत अस्त्विति शिष्यः प्रार्थयति—सह नाविति । वक्ष्यमाणविद्याप्रतिपाद्यं ब्रह्म नौ शिष्याचार्यौ सहैवावतु । सह नौ विद्याफलं भुनक्तु भोजयतु । सह विद्यानिमित्तं वीर्यं सामर्थ्यं करवावहै निर्वर्तयावहै इत्यर्थः । तेजस्वि नौ आवयोः अधीतं स्वधीतमस्तु । ब्रह्मयाथात्म्यज्ञानयोग्यमस्तु आवयोरधीत तेजस्वि वास्तु । आवयोः स्वाध्यायप्रवचननिमित्तं यदि प्रमादकृतापराधात् विद्वेषो भवेत् तदा तन्मास्त्विति तच्छमनायेयमाशीः प्रार्थना । मा विद्विषावहै मैवैतरेतरविद्वेषं आपद्यावहै । एवमविघ्नेन ब्रह्मविद्याप्राप्तिराशास्यते । वक्ष्यमाण-विद्यावृत्तिशान्तिः स्यादिति । त्रिवचनमादरार्थम् ।

ब्रह्मण सृष्टिक्रमः

ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तदेषाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति । तस्माद्वा एतस्मा-दात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

नित्यादिकर्माविरुद्धसहिताविषयोपासनान्युक्तानि । ततो व्याहृतिद्वारेण सोपा-धिकात्मदर्शनतत्फलस्वाराज्यमभिहितम् । न ह्येतावता स्वातिरिक्तास्त्वध्रम-निरासः सम्भवति । इदानीं निश्शेषतः तन्निरसनार्थं “अहं वृक्षस्य रेरिवा” इत्यत्र यद्ब्रह्माविद्धसर्वोपाधिविशेषतया प्रत्यक्तत्त्वं प्रदर्शितं तदेव स्वातिरिक्ताविद्यापद-

तत्कार्यापह्ववतो निष्प्रतियोगिकतया ब्रह्ममात्रमवशिष्यते । तज्ज्ञानसमकालं विद्वान्
तन्मात्रमवशिष्यत इति च प्रकटयितु इय आनन्दवल्ली आरभ्यते—ब्रह्मविदा-
प्नोति परं इति । स्वातिरिक्तकलनापह्ववतः स्वमात्रतयोपबृंहणात् ब्रह्म ।
तत् स्वावशेषतया वेत्तीति ब्रह्मवित् विद्वान् । तद्वेदनसमकाल पर
निष्प्रतियोगिकनिर्विशेष ब्रह्म स्वमात्रमित्याप्नोति । “स यो ह वै तत् परमं
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” इति वेदनसमकालमेव ब्रह्मभावापत्तिश्रुतेः । सर्वस्य
वल्ल्यर्थस्य “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” इति वाक्यं सूत्रभूतम् । कथं पुनः सूत्रवाक्य-
सूचितं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते स्वातिरिक्तानृतजडदुःखदेशकालवस्तुपरिच्छेदात् ?
इत्याशंक्य अनृतादिकलनापह्ववसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थे
ऋगोषा मानमित्याह—तदिति । तस्मिन् सूत्रभूतब्राह्मणवाक्योक्तेऽर्थे एषा ऋक्
अभ्युक्ता तादृशं ब्रह्मास्तीत्याम्नातेत्यर्थः । तत् ब्रह्म कीदृशम् ? इत्यत आह—
सत्यमिति । नीलं महत् सुगन्धि उत्पलमित्यत्र यथा नीलादिपदत्रयं विशेषणं
उत्पलपदं विशेष्यं तथा सत्यादिपदत्रय विशेषणं ब्रह्मपदं विशेष्यमिति चेन्न ;
ब्रह्मणो निर्विशेषसामान्यत्वेन सजातीयविजातीयस्वगतभेदवैरल्यात् न हि
विशेषणविशेष्यभावः संभवति । निस्सामान्यविशेषकं “ एकमेवाद्वितीय ”
इति श्रुतेः ।

स्वविशेष्यं सजातीयमात्रात् यद्विनिवर्तकम् ।
स्वविशेष्यव्यापकं तद्विशेषणमिति श्रुतम् ॥
स्वविशेषणतो यत् सजातीयान्निवर्तितम् ।
विशेषसामान्ययुक्तं विशेष्य तन्निगद्यते ॥

इति चन्द्रकानिर्दिष्टविशेषणविशेष्याभावेऽपि,

सजातीयाद्विजातीयाद्भ्यावृत्त्यैव स्वलक्ष्यकम् ।
तत्र यत् पर्यवसितं तल्लक्षणमितीर्यते ॥
स्वलक्षणेन सर्वस्मात् विकाराद्विनिवर्तितम्* ।
सर्वदैकस्वरूपं यत् तल्लक्ष्यमिति कीर्तितम् ॥

इति चन्द्रिकोक्यनुरोधेन लक्ष्यलक्षणभावः स्यादिति चेन्न, निष्प्रतियोगिक-
ब्रह्ममात्रत्वात् । न हि ब्रह्ममात्रे निवर्तनीयप्रवर्तनीयविकारपूगोऽस्ति नास्तीति
विभ्रमोऽस्ति । येन लक्ष्यलक्षणभावः सेद्गुं पारयति । तस्मात् विशेषणविशेष्य-
लक्ष्यलक्षणादिकलनापहवसिद्ध ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतयावशिष्यत इत्यत्र
“अग्राह्यमलक्षणं अचिन्त्यमव्यपदेश्यं”, “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्”,
“ब्रह्ममात्रमसन्न हि”,

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणा सर्वापहव एव हि ।
नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्लमम् ॥
अनाख्यमनभिव्यक्तं सत् किञ्चिदवशिष्यते ।

इत्यादिश्रुतेः । वाक्यार्थस्तु स्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्तानृतप्रपञ्चे सत्यसति यत् सत्ता-
मात्रेणावशिष्यते तत् सत्यं तस्य स्वातिरिक्तानृतप्रपञ्चापहवसिद्धत्वात् । सत्ता-
मात्ररूपेण येनकेनाप्यदृष्टत्वात् । एवमभानतो जड ब्रह्मेत्यत आह—ज्ञानमिति ।
यत् अनृतापहवसिद्धसत्तामात्रेण परमार्थदृशा प्रतिभाति तत् जडापहवसिद्ध ज्ञान
उच्यते “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः । न हि यथा दिवाभीतादिदृष्टाहः-
प्रपञ्चो ध्वान्तपदं भजति तथा असल्लौकिकादिदृष्ट्यभातसन्मात्र जडभावं
भजति । तस्य निष्प्रतियोगिकाजडमात्रस्वरूपत्वात् ।

चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम् ।

इति श्रुतेः । यदि ज्ञानं ब्रह्म तदा लौकिकज्ञानवत् अन्तवत् स्यादित्यत आह—
अनन्तमिति । लौकिकज्ञानस्य देशकालवस्तुजातपरिच्छिन्नत्वात् ब्रह्मणः परि-
च्छेदत्रयतद्विषयकज्ञानापहवसिद्धत्वात् निष्प्रतियोगिकानन्तत्व सिद्धमित्यर्थः ।
अनृतजडदुःखाना देशकालवस्तूना भिन्नभिन्नत्वात् तदपहवसिद्धब्रह्मापि भिद्यत इति
चेन्न ; ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकैकरूपत्वात् । अनृतजडदुःखाना देशकालवस्तूना
च स्वातिरिक्तत्वेन निष्प्रतियोगिकाभावरूपत्वात् । तदपहवसिद्धब्रह्मणो निष्प्रति-
योगिकभावरूपत्वेन पारमार्थिकसत्यरूपत्वात् । यत् पारमार्थिकसत्यत्वेन ज्ञायते
तद्धि ज्ञानम् । यत् स्वमात्रतया ज्ञातं तत् परिच्छेदत्रयापहवसिद्धं अनन्तम् ।

एवमनृतजडदुःखापह्ववसिद्धसत्यज्ञानानन्तब्रह्मात्रतयोपबृहणात् ब्रह्मेति वाक्यार्थः । “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” इति सूत्रवाक्यगतब्रह्मशब्दार्थो वर्णितः । अथ सूत्र-
वाक्यस्थविच्छब्दार्थ उच्यते—यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्निति । “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” इति सूत्रस्थं ब्रह्म “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इति यथा
व्याख्यात तदेव सच्चिदानन्दमात्र स्वमात्रमिति यो वेद विजानाति तस्य
निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषत्वेन तदुपलब्धिः कथम् ? इत्यत आह— गुहायामिति ।
गूहतेः संवरणार्थत्वेन स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातगूहनात् गुहा बुद्धिः । तस्या
गुहाया तूलाविद्यारूपाया संवृतत्वेन विकल्पिते परमे प्रकृष्टे व्योमन् व्योमि
अव्याकृताकाशे तत्र विकल्पितव्यष्टिसमष्टयात्मकप्रपञ्चवृत्तिकदम्बभावाभावप्रकाश-
कतया तदारोपापवादाधिकारतया वस्तुतो निराधारब्रह्मात्रतया च निहितं उप-
लब्ध यो वेद इति विच्छब्दार्थो व्याख्यातः । कथं पुनः हृदयावच्छिन्नव्योमः
परमत्वम् ? व्याकृतव्योमापेक्षया अव्याकृतव्योमः सूक्ष्मत्वेन व्यापकत्वेन च
परमत्व सिद्धमित्यत्र “ एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च ” इत्यक्षर-
सन्निकर्षात् । “ यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो यो
वै सोऽन्तर्हृदय आकाशः ” इति श्रुतिप्रकटितहार्दस्य व्योमः परमत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

यत् स्वाज्ञविकल्पितगुहाया स्वज्ञादिदृष्ट्या प्रत्यक्तदभिन्नतद्भेदैक्यकलनाग्रास-
ब्रह्मात्रावगतिरुपलभ्यते । न ह्यन्यत्र तादृशप्रदेशान्तरवैरल्यात्तत्र सत्यज्ञानानन्त-
ब्रह्म स्वमात्रमिति विज्ञानतः किं फलम् ? इत्यत्र सूत्रवाक्यस्थाप्नोतीति धात्वर्थ
व्याचष्टे—स इति । यस्तु गुहाया निहितं अनृतजडदुःखापह्ववसिद्धं स्वमात्रमिति
वेद तद्वदनसमकाल सोऽयं विद्वान् ब्रह्मणा विपश्चिता ब्रह्मभूतस्वरूपेण सह
युगपत् प्रसति । न हि प्राकृतवत् । प्राकृतपशुपुत्रस्वर्गान्तकामान् पर्यायेण
प्रसति । युगपत् सर्वापह्ववं करोति । निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रावगतेः स्वातिरिक्त-
जाग्रज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनागोचरकामनापह्ववपूर्वकत्वात् विद्वान् वेदन-
समकाल ब्रह्मात्रमवशिष्यत इति । “ ब्रह्मविदाप्नोति परं ” इति सूत्रवाक्यं
पदचतुष्टयात्मक “ सत्यं ज्ञानम् ” इत्यादिवाक्यचतुष्टयेन व्याख्यातम् । एवं
विद्वान् कृतकृत्यो भवति ।

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

“ तमेव विद्वांस इहैवामृता भवन्ति ” इत्यादिश्रुतेः । इतिशब्दो मन्त्रपरि-
समाप्त्यर्थः ।

आदौ तावत् “ ब्रह्मविदामिति परं ” इति ब्राह्मणवाक्येन योऽर्थः
सूत्रितः सोऽयं मन्त्रेण संक्षेपतो व्याख्यातः । एतावता ग्रन्थेन शास्त्रार्थस्य
चरितत्वात् नातःपर वक्तव्यमवशिष्यते ब्रह्मणो निरुत्तरत्वात् ।

यतो वाचो निवर्तन्ते विकल्पकलनान्विताः ।

विकल्पसंक्षयाज्जन्तोः पद तदवशिष्यते ॥ इति श्रुतेः ।

अत्र केचन असल्लौकिकादयः प्रत्यवतिष्ठन्ते—कथं पुनः सत्यज्ञानान-
न्तात्मकं ब्रह्म स्वमात्रतया निष्प्रतियोगिकमवशिष्यते अदर्शनात् ? यत् प्रत्यक्ष-
मवगम्यते तदेव सत्यं “ चक्षुषा यत्पश्यति तदेव सत्यम् ” इति श्रुतेः ।
यदेवं न दृश्यते तदसत्यमिति सिद्धम् । तस्मात् तथाविध ब्रह्म नास्तीत्याशंकाया
यत् प्रत्यक्षादिप्रमाण पुरस्कृत्यैतेषा ब्रह्म नास्तीति विपरीतमतिर्जाता तदवष्टभ्य
तद्भ्रान्तिः परिहीयते । तथा हि—यथा दिवान्धदृष्टाहःप्रपञ्चश्चक्षुष्मता यथा
वद्दृश्यते तथा दिवान्धस्थानीयासल्लौकिकाद्यदृष्ट ब्रह्म परमार्थदृशा असल्लौ-
किकादितद्ग्रहकलनापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया दृश्यते । तस्मात्
भवदभिप्रेतप्रत्यक्षप्रमाणेनापि ब्रह्मास्ति । किं च यत् व्यष्टिशरीरत्रयमात्रमात्मत्वेन
निश्चित्य ब्रह्म नास्तीति मन्यध्वे त्वदात्मभूतशरीरत्रयं यत्कार्यमित्युक्ते विद्यदादि-
पञ्चभूतकार्यमित्येव वक्तव्यम् । त्वदुपास्यात्मकारणाकाशादिप्रपञ्चोऽदृष्टदृष्टनष्टात्म-
कतया विद्यते । तदुपलब्ध्यपेक्षया तत्कारणं ब्रह्मास्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । न हि
मृदादिकारणं विना घटादिकार्यमुत्पन्न दृष्टं लोके । तस्मात् विचित्ररचना-
शोभिप्रपञ्चोपलब्धेः तत्कारणं ब्रह्मास्त्येवेत्यनुमानेनापि सिद्धम् । “ को ह्येवान्यात्
कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति ”,
“ कारणेन विना कार्यं नोदेति ” इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकत्वेन

निरुपमत्वात् । ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकत्वेन सन्मात्रत्वे “अनेजदेकं”,
“अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि”,

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ?

“पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्”, “ब्रह्ममात्रमसन्न हि”, “सर्वविशेषं नेति
नेतीति विहाय यदवशिष्यते तदद्वयं ब्रह्म” इत्यादीशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्ता
अपि प्रमाणपदं भजन्ते । अतः ब्रह्ममात्रसिद्धिर्निरंकुशेत्ययमर्थः पुरोक्तब्राह्मण-
मन्त्रयोरर्थः सम्यक्प्रपञ्चितः । पुनस्तन्मन्त्रस्य विस्तरेणार्थो वर्णनीय इति उत्तरो
ग्रन्थ आरभ्यते—तस्माद्वा इत्यादिना । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति मन्त्रादौ
अनन्तत्वमभिहितम् । तत्राकाशोऽपि देशतोऽनन्तः । तस्य सर्वदेशपरिच्छेद-
वैरल्यात् तदेव ब्रह्मेति चेन्न, तस्य देशतः परिच्छेदाभावेऽपि तस्य कार्यत्वेन
कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नत्वात् । न तथा ब्रह्मणः कालतो वस्तुतश्च अन्त-
वत्त्वम् । स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तकार्यरूपकालादिकारणत्वात् स्वातिरिक्तवस्त्वन्तराभावाच्च
सर्वकारणं ब्रह्म । कार्यापेक्षया कारणस्य वस्तुतोऽन्तवत्त्वमिति चेन्न, कार्यमात्र-
स्यानृतत्वेनावस्तुत्वात् । न हि कारणव्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्त्वस्ति,
“वाचारम्भण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य”, “सदेव सत्य”
इत्यादिश्रुतेः । तस्मान्निरतिशयानन्त्यं ब्रह्मण एव “देशतः कालतो वस्तुतः
परिच्छेदरहितं ब्रह्म” इति श्रुतेः । न ह्यसर्वगतात् सर्वगतं किञ्चिदुत्पद्यते ।
अत एव निरतिशयसत्यत्वमानन्त्यं ब्रह्मणः सिद्धम् । ब्राह्मणवाक्यसूत्रितं ब्रह्म
तस्मादिति परामृश्यते । एतस्मादिति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति विवक्षितम् ।
तस्मादेतस्मात् आत्मशब्दवाच्यात् स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसर्वात्मकात् । वाशब्दोऽव-
धारणार्थः “ब्रह्मैवात्मेति सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैव” इति श्रुतेः । तस्मा-
देतस्मात् ब्रह्मणः अजात् स्वाज्ञदृष्ट्या कारणात्मभावमापन्नात् सर्वमूर्तद्रव्याणा
अवकाशप्रदः शब्दगुणक आकाशो रज्जुसर्पवत् संभूतः । तस्मात् चैतन्यानु-
स्यूतात् आकाशात् कारणशब्दगुणसहितस्पर्शगुणो वायुः संभूत इत्यनुवर्तते ।
चैतन्याधिष्ठितवायोः सकाशात् स्वकारणगुणाभ्यां सह रूपगुणोऽग्निः संभूतः ।
तथाऽग्नेः स्वकारणत्रिगुणसहितरसगुणवलय आपः संभूताः । चैतन्याधिष्ठिताद्ब्रह्मः

स्वकारणचतुर्गुणसहितगन्धगुणवती पृथिवी संभूता । ततः किं जातम् ? इत्यत आह—पृथिव्या इति । पृथिव्याः नानाविधा ओषधयः संभूताः । ओषधीभ्यः तत्तत्प्राणिभोज्यमन्नम् । तस्मात् रेतोरूपेण परिणतात् अन्नात् शिरःपाण्यादिमान् पुरुषः संभूतः । स कीदृशः ? इत्यत आह—स वेति । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः अन्नरसायमानरेतोविकारः । रेतसः तत्तत्पुरुषाकृतिभावितत्वात् “ सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः तेजः संभूत तद्यदा स्त्रिया सिञ्चति अथैनं जनयति तदस्य तृतीयं जन्म ” इति श्रुतेः । सर्वजातिषु जायमानानां जनकाकृतित्वे अन्नरसविकारवत्त्वे ब्रह्मवंश्यत्वे च अविशिष्टेऽपि कस्मात् प्राधान्यतः पुरुष एव गृह्यते ? इति चेत्तत्र कर्मज्ञानाधिकारित्वात् पुरुषस्यैव प्राधान्यमित्यत्र “ पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन सपन्नतमो विज्ञात वदति विज्ञात पश्यति वेद श्वस्तन वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सति एव संपन्नोऽथेतरेषा पशूनामशानायापिपासे एवाभिविज्ञान ” इति पुरुषस्यैव प्रधानतावादिश्रुतेः । तादृशपुरुषस्य व्यष्ट्यात्मकतूलाविद्यातत्कार्येषु आत्मभाविता बुद्धिः प्रत्यगात्मविषया कर्तुमशक्येति असह्यौकिकग्रहशरीरत्रयात्मकल्पनया शाखारुन्धतीन्यायेन अन्तरतमप्रत्यगवगतिद्वारा परमार्थतत्त्वेऽन्तः प्रवेशयन्नाह—तस्येति । तस्य अन्नरसमयपुरुषस्य इदं परिदृश्यमानं मस्तकमेव शिरः । पूर्वाभिमुखस्य अयं दक्षिणो बाहुः दक्षिणः पक्षः । अयं सव्यो बाहुः उत्तरः पक्षः । अयं अङ्गानां मध्यमो भागः आत्मा “ मध्यं ह्येषामङ्गानां आत्मा ” इति श्रुतेः । इदमिति नाभेरधस्तात् यदंगं पुच्छं प्रतिष्ठित्यनयैवेति प्रतिष्ठा । गोः पुच्छमिव अधोलम्बनसामान्यात् । एवमुत्तरेषां प्राणमयादीनां अशिरःपक्षपुच्छानामपि मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत् रूपकत्वसिद्धिः स्यादित्यस्मिन्नर्थे ब्राह्मणोक्ते अन्नमयप्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवतीत्याह—तदप्येष श्लोको भवतीति ।

इति प्रथमोऽनुवाकः

द्वितीयोऽनुवाकः

अन्नब्रह्मोपासनम्

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवी-श्रिताः ।
अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्तत । अन्न- हि भूतानां
ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं
ब्रह्मोपासते । अन्न- हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ।
अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यतेऽस्ति च
भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते इति । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् ।
अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध
एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव
शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश
आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

कथम् ? इत्यत आह—अन्नादिति । रसादिभावमापन्नात् अन्नात्
स्थावरजङ्गमरूपाः प्रजाः प्रजायन्ते । वैशब्दः तत्स्मरणार्थः । याः काश्च
विशिष्टाः प्रजाः पृथिवीं श्रिता आश्रिताः ताः सर्वा अन्नादेव जायन्ते ।
अथो अपि एवं जाताः प्रजाः अन्नेनैव जीवन्ति प्राणान् धारयन्तीत्यर्थः ।
मोगक्षयादथाप्येनदन्नं अपि यन्ति अन्नं प्रति लीयन्त इत्यर्थः । अन्ततो
जीवनपगिसमाप्ति त अन्नमयादीनामितरेषा भूताना अन्नमेव हि ज्येष्ठं तस्य
प्रथमजत्वात् । यत एवमतः सर्वाः प्रजाः अन्नजा अन्नजीवनाः अन्नमात्र-
पर्यवसन्नाः । यस्मादेवं तस्मात् सर्वप्राणिदाहप्रशमनमन्न औषधमुच्यते ।
अन्नब्रह्मविदः फलमाचष्टे—सर्वमिति । येऽन्नं ब्रह्मेत्युपासते ते सर्वान्न-
भावमाप्नुवन्ति । यस्मात् जन्मस्थितिभङ्गहेतुरन्नं तस्मादन्नं ब्रह्मैवास्मि ।
कथं पुनः सर्वान्नप्राप्तिः ? अन्नात्मोपासनात् । अन्नस्य भूतेभ्यः पूर्वनिष्पन्नत्वात्

अन्नमेव भूतानां ज्येष्ठं हि यस्मात् तस्मात् सर्वौषधमुच्यते । तस्मात् अन्नात्मोपासकस्य सर्वान्नप्राप्त्युपपत्तिः । अन्नात् भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते इति पुनर्वचनं उपसंहारार्थम् । इदानीं अन्नपदं व्युत्पादयति—अद्यते इति । यस्मात् भूतैरद्यते भूतान्यत्ति चेति तस्मात् अन्नं तदुच्यत इति । इतिशब्दः प्रथमकोशपरिसमाप्त्यर्थः ।

अन्नमयाद्यानन्दमयान्तकोशान्तेभ्य आत्मभ्यः तद्वावाभावप्रकाशकप्रत्य-
ग्रूपेणान्तरतमं ब्रह्म अनेककञ्चुकविशिष्टकोद्रववितुषीकरणतः तण्डुलनिष्पत्तिवत्
निदर्शयति—तस्मादिति । तस्मात् एतस्मात् यथोक्तात् पिण्डभूतान्नरसमयात्
अन्योऽन्तर आत्मा अन्नकोशविलक्षणत्वात् पिण्डवत् मिथ्यात्वेन परि-
कल्पितः । प्राणमयः प्राणवायुविकारः अन्नमयात् अन्तर इत्यर्थः । तेन प्राणमयेन
एषोऽन्नरसमय आत्मा वायुना पूरितभस्त्रिकेव पूर्णः । स वा एष प्राणमय आत्मा
शिरःपक्षपुच्छादिभिः पुरुषविध एव । किं स्वतः ? तत्राह—अन्विति । प्रसिद्धं
तावदन्नमयस्य पुरुषविधत्वम् । तदनुसृत्यायं प्राणमयो मूषानिषिक्तप्रतिमावत्
पुरुषविधतामर्हति न स्वत इत्यर्थः । एवं पूर्वपूर्वस्य पुरुषविधतामनुसृत्य उत्तरोत्तर-
कोशात्मना पुरुषविधत्वम् । तथा पूर्वपूर्वस्तूत्तरोत्तरेण पूर्णः । प्रकृते प्राणमयस्य
पुरुषविधतामाह—तस्येति । तस्य प्राणमयस्य प्राण एव शिरः ।
मुखनासिकानिस्सरणो वृत्तिविशेषः शिर इति परिकल्प्यते । श्रुतिवचनादेव
पक्षादिकल्पनापि युज्यते । सर्वशरीरालयव्यानवृत्तिः दक्षिणः पक्षः । गुदाल-
यापानवृत्तिः उत्तरः पक्षः । आकाशशब्देन नाभ्याकाशस्थसमानवायुरुच्यते । स
एवात्मा समानस्य मध्यस्थत्वात् आत्मत्वम् । “ मध्यं ह्येषामगानामात्मा ” इति
श्रुतिप्रसिद्धेः । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा आध्यात्मिकप्राणस्थितिहेतुत्वात् “ सैषा पुरुष-
स्यापानमवष्टम्भ ” इति श्रुतेः । अन्यथा शरीरस्य गुरुत्वात् उदानवृत्त्या ऊर्ध्वा-
कर्षणतः पतनं स्यात् । तस्मात् प्राणमयस्य पृथिवी देवता पुच्छ प्रतिष्ठेति युज्यते ।
तस्मिन्नुक्तार्थे एष श्लोको मन्त्रो भवतीत्याह—तदप्येष श्लोको भवति इति ।

इति द्वितीयोऽनुवाकः

तृतीयोऽनुवाकः

प्राणमयमनोमयकोशविवरणम्

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये ।
 प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त
 आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासने । प्राणो हि भूतानामायुः ।
 तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः
 पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा
 मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुष-
 विधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्
 दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः
 पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

अग्न्यादयो देवा अध्यात्माधिकारात् देवा इन्द्रियाणि । तथा ये मनुष्याः
 पशवश्च ते प्राणं प्राणनशक्तिमन्तं मुख्यप्राणं वा अन्तर्यामिणं अनु अनुसृत्य
 तदात्मभूतास्सन्तः प्राणन्ति प्राणनक्रियया क्रियावन्तो भवन्ति । न हि
 परिच्छिन्नान्नमयेनात्मवन्तः प्राणिनो भवन्ति । किन्तु तदन्तर्गतप्राणमये-
 नान्नमयव्यापिनात्मवन्तो मनुष्यादयः । एवं मनोमयादिभिः पूर्वपूर्वं व्यापिभिः
 उत्तरोत्तरतः सूक्ष्मैः स्वाविद्याकार्याकाशादिभूतारब्धैः अन्नमयान्तैः सर्वे प्राणिन
 आत्मवन्तो भवन्ति । यथा अनेककञ्चुकान्वितः कोद्रवः सम्यगवघाततः
 तण्डुलावशिष्टो भवति तथा कञ्चुकस्थानीयपञ्चकोशापवादतदधिकरणहेयाशा-
 पह्वतो ब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्यर्थादुक्तं भवति । “प्राण देवा अनु प्राणन्ति”
 इत्युक्तं, तत् कथम्? इत्यत आह—प्राणो हीति । हि यस्मात् भूतानां

प्राणिना प्राण एवायुः जीवन “यावद्भयस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः” इत्यादिश्रुतेः । तस्मात् सर्वेषा आयुरेव सर्वायुषमुच्यते । प्रसिद्धं हि लोके प्राणस्य सर्वायुषत्वम् । प्राणापगमतो मरणप्रसिद्धे । अतोऽन्नमयात्मानमपोह्य तदन्तर प्राणमयात्मान अहमस्मीति य उपासते प्राणस्य सर्वप्राण्यायुःस्वरूपत्वेन तदुपासनया अस्मिन् लोके ते सर्वमेव आयुर्यन्ति । न हि प्राक् प्राप्तादायुषः अपमृत्युना म्रियन्ते “शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः” इति श्रुतेः । तत् कथं प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात् सर्वायुषमुच्यते इति पुनर्वचनम् ? यो यद्गुणक ब्रह्मोपास्ते स तद्गुणभाक् भवतीति हेत्वर्थम् । पूर्वस्यान्नमयस्य शरीरे भवः शारीरः आत्मा इत्येव प्राणमयकोशो व्याख्यातः । अथ मनोमय-कोशं विवृणोति—तस्मादिति । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा इत्यर्थो व्याख्यातः । सङ्कल्पादिवृत्तिमत् अन्तःकरण मनः । तन्मयो मनोमयः । यथा अन्नमयान्तरात्मा प्राणमयः तथा प्राणमयान्तरात्मा मनोमयः । सङ्कल्पादिवृत्तिप्राचुर्यात् तस्य मनोमयस्य यजुरेव शिरः । यजुश्शब्देनानियताक्षरपदावसानो मन्त्रविशेषः । मनसो हि स्थानप्रयत्ननादस्वर-वर्णपदवाक्यविषयसङ्कल्पात्मिका वृत्तिः श्रोत्रादिकरणद्वारा यजुस्सकेतविशिष्टा सती यजुरित्यभिधीयते । यजुषस्तावत् यागादौ सन्निपत्योपकारकत्वात् । स्वाहाकारवषट्कारादिना यजुषा हीह हविर्दीयते । अतः प्राधान्यात् शिरस्त्वं युक्तम् । एव ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । एवमृक्सामयोरपि मानसवृत्तित्वेनावर्तनीयत्वात् मानसो जप उपपद्यते । नो चेदविषयत्वात् घटादिवत् मन्त्रो नावर्तयितुं शक्यते । एवं चेत् मानसो जपो नोपपद्यते । कर्मसु तावत् बहुल मन्त्रावृत्तिश्चोद्यते । अक्षरविषयस्मृत्या मन्त्रावृत्तिः भवेत् इत्यत्र गौण्या वृत्त्या । एवमपि मुख्यार्थस्यासभवात् “त्रिः प्रथमामन्वाह । त्रिरुत्तमाम्” इति ऋगावृत्तिः श्रूयते । तस्मात् मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छिन्नात्म-विज्ञानं मन्त्र इत्युच्यते । एवं चेत् वेदाना नित्यत्वमुपपद्यते । “सर्वे वेदा यत्रैक भवन्ति स मानसीन आत्मा” इति श्रुतेः । कृत्स्नवेदस्य नित्यात्मना एकत्वमुपपद्यते “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् । यस्मिन् देवा अधि विश्वे

निषेदुः” इति मन्त्रवर्णात् । कृत्स्नवेदप्रकाशितोऽर्थ एवात्रादेशः । स ह्यात्मा आत्मनो वेदार्थत्वात् ।

वेदार्थं परमाद्वैत नेतरत् सुरपुङ्गवा ।

इति स्मृतेः । अथर्वणा अङ्गिरसा दृष्टा मन्त्रा. शान्तिकपौष्टिकवश्याकर्षणादयः षट्कर्मप्रधाना अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥

इति तृतीयोऽनुवाक.

चतुर्थोऽनुवाकः

विज्ञानमयकोशविवरणम्

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कदाचनेति । तस्यैप एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्ण । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वय पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

पूर्ववत् मनोमयात्मप्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवतीत्याह—यत इति । यतो ब्रह्मणः सकाशात् मनसा सह वाचो निवर्तन्ते तदप्राप्येत्यर्थः । यत् ब्रह्मण आनन्दं ब्रह्मानन्दं स्वमात्रमिति विद्वान् न बिभेति कदाचन भयहेतुः स्वातिरिक्तवरल्यादित्येवमज्ञानविकल्पितं यन्मनः तन्मयो मनोमयः ।

एष एव पूर्वस्य प्राणमयस्य शरीरे भवः शारीरः आत्मा । तस्माद्वा एतस्मात् इत्यादि पूर्ववत् । मनोमयकोशो व्याख्यातः । अथ विज्ञानमयकोशं विवृणोति—वेदात्मा मनोमयः । वेदार्थविषया निश्चयात्मिका अध्यवसायलक्षणा बुद्धिर्ज्ञानम् । प्रमाणभूतनिश्चयविज्ञाननिर्वर्तित आत्मा विज्ञानमयः । मनोमयादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः । तेनैष इत्यादिरुक्तार्थः । प्रमाणविज्ञानपूर्वक हि यज्ञादिस्तूयते । वक्ष्यति हि श्लोकेन यज्ञादिहेतुत्व “विज्ञान यज्ञं तनुते” इति । कर्तव्यविषयनिश्चयविज्ञानवतो हि श्रद्धोत्पद्यते । तस्याः प्राथम्यात् शिरस्त्वम् । पुरा व्याख्याते ऋतसत्ये दक्षिणोत्तरपक्षौ भवतः । योगो युक्तिः समाधान आत्मैवात्मा आत्मवतो हि युक्तियुक्तस्य श्रद्धादीनि प्रतिपत्तिक्षमाणि भवन्ति । तस्मात् विज्ञानमयस्य योग एवात्मा । “महद्यक्षं प्रथमज वेद” इति श्रुत्यनुरोधेन महत् महत्तत्वं पुच्छं प्रतिष्ठा । महतो बुद्ध्यादिकारणत्वात् । तयप्येष श्लोको भवति इति पूर्ववत् ।

इति चतुर्थोऽनुवाकः

पञ्चमोऽनुवाकः

आनन्दमयकोशविवरणम्

विज्ञान यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान्समश्नुत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ।

तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्ष । प्रमोद उत्तर पक्षः ।

आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

कोऽयं श्लोकः ? इत्यत आह—विज्ञानमिति । विज्ञानं विज्ञानवान् यज्ञं श्रद्धादिपूर्वकं तनुते तनोति । अतो विज्ञानकर्तृत्वं तनोतेः कर्त्रर्थक-प्रत्ययान्तत्वात् । यज्ञाङ्गकर्माणि तनुतेऽपि चेति । यस्मात् विज्ञानकर्तृत्वं सर्वं तस्मात् विज्ञानमय आत्मा स्वगतोपाधिवैरल्यात् ब्रह्मेति युक्तम् । किं च विज्ञानं प्रथमज सर्वे इन्द्रादयो देवाः सर्वप्रवृत्तीनां विज्ञानपूर्वकत्वेन तदेव ब्रह्म ज्येष्ठ हिरण्यगर्भमित्युपासते । विज्ञानमयस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वात् तदुपासनमुचितमित्यर्थः । तस्मात् विज्ञानोपासनात् ज्ञानवैराग्यैश्वर्यवन्तो भवन्ति । विज्ञानं ब्रह्मेति वेद चेत् यदि तस्मात् विज्ञानमयात् अन्नमयादिकोशत्रये त्वात्मभावतो न प्रमाद्यति । अन्नमयादिष्वात्मभावं हित्वा विज्ञानमये ब्रह्मणि आत्मभावनया युक्तश्चेत् तदा शरीराभिमाननिमित्ता हि सर्वे पाप्मानः । शरीर एव हित्वा विज्ञानमयप्रभवान् सर्वान् कामान् विज्ञानमयेनैव आत्मना समश्नुते । स्वपूर्वस्य तस्य मनोमयस्य शरीरं भवः एष एव विज्ञानमयः शारीर आत्मेति विज्ञानमयकोशो व्याख्यातः । अथ आनन्दमयकोश विवृणोति—तस्मादित्यादिना । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः इत्यत्र मयङ्ङिकारार्थे । तस्य कार्यात्मप्रतीतेः कोशानां भौतिकत्वाविशेषात् । तस्मादानन्दमयोऽपि कार्यात्मत्वेन प्रत्येतव्यः । “एत-मन्नमयमात्मानमुपसक्रामति एतमानन्दमयमात्मानमुपसक्रामति” इति वक्ष्यमाणानुरोधेन संक्रमणस्य तुल्यत्वात् । कार्यादिसामान्यस्यानादित्वेन सक्रमणकर्मत्वेन च आनन्दमयः श्रूयते । न हि मुख्यात्मनः संक्रमणं सेद्बु पारयति असभवात् । न हि स्वेनैव स्वसक्रमणमुपपद्यते, कर्मकर्तृभेदवैरल्यात् शिरआदिकल्पनानुपपत्तेश्च । न ह्याकाशादिसर्वकारणे वस्तुतः कार्यकारण-कलनापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रे शिरआद्यवयवकल्पना न्याय्या “अद्भृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने”, “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय”, “अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घ”,

“निरवयव निराकार”, “नेति नेति” इत्यादिविशेषापह्ववश्रुतेः । “तदप्येष श्लोको भवति” इति मन्त्रोदाहरणानुपपत्तेश्च । प्रियशिरस्त्वाद्यवयवविशिष्ट आनन्दमयात्मनि नास्ति ब्रह्मेत्याशङ्का नोपपद्यते । “असन्नेव स भवति” इत्यादि तस्य प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानत्वात् । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे “ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठा” इति प्रतिष्ठात्वेन पृथग्ग्रहणं अनुपपन्नम् । तस्मात् कार्यमध्यपतित एवानन्दमयः पर ब्रह्म न हि भवितुमर्हति । विद्याकर्मणोः फल ह्यानन्दः । तद्विकार आनन्दमयः । तस्य यज्ञादिहेतोः स च विज्ञानमयादन्तरः विद्याकर्मफलभूतः । प्रियादिप्रयुक्ते हि विद्याकर्मणी । तस्मात् प्रियादिफलभूतात्मसन्निकर्षात् विज्ञानमयात् अस्याभ्यन्तरत्वमुपपद्यते । प्रियादिवासनानिवृत्तो ह्यानन्दमय एव विज्ञानमयत्वमवलम्ब्य इष्टपुत्रादिदर्शनं स्वप्ने उपलभ्यत इति यत् तद्वि प्रियम् । प्राधान्यात् तदेव शिर इव शिरः । प्रियलाभनिमित्तहर्ष एव मोदः । अस्य दक्षिणः पक्ष । स एव प्रकृष्टश्चेत् प्रमोदः उत्तरः पक्षः । आनन्दशब्देन सुखसामान्यात्मा उच्यते । प्रियादिसुखावयवानामात्मन्यनुस्यूतत्वात् आनन्दात्मा ब्रह्मैव । तद्वि स्वदेहदारपुत्रधनक्षेत्राहममाभिमतितमसावृत सद्द्वैषयिकसुख भवति तदुपाधेरनवस्थितत्वात् । तदवच्छिन्नसुखस्य क्षणिकत्वात् । तद्यदावरण निष्कामकर्मानुष्ठानजनितचित्तशुद्धिसहकृतसाधनचतुष्टयसंपत्त्यासादितपारमहस्यधर्मपूगावदनुष्ठितवेदान्तश्रवणादिजनितसम्यग्ज्ञानासिना विशीर्ण भवति तदा ब्रह्मसुखरसो निरावृततया उपलभ्यते । विद्वान् तदुपलब्धिसमकालं तन्मयो भवतीत्यत्र वक्ष्यति । “रसो वै सः । रस ह्येवाय लब्ध्वानन्दी भवति” इति, “एष ह्येवानन्दयाति, एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” इति श्रुत्यन्तरात् । एव च तत्तद्विषयगतकामक्षयापेक्षया शतगुणोत्कर्षतः परमानन्दोऽवशिष्यते । सोऽयमानन्दः पर ब्रह्मैव । यत् प्रकृत “सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म” इति मन्त्रादौ यत्प्रतिपत्त्यर्थं सोपानक्रमेणान्नमयादिपञ्चकोशा उपन्यस्ताः यत्तेभ्योऽन्तरतमं येनान्नमयादय आत्मवन्तो भवन्ति यत् वस्तुतः एतत्सर्वकलनापह्ववसिद्धं तदेव ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा । यदज्ञानतो व्यष्टिसमष्ट्यात्मकान्नमयाद्यानन्दमयकोशान्ताविद्यापदतत्कार्यजात विजृ-

भितं यज्ज्ञानसमकाल एतदपह्वतामर्हति ततो निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रोप-
बृहणात् ब्रह्म ।

ब्रह्मरूपतया ब्रह्म केवलं प्रतिभासते ।

इति श्रुतेः । निष्प्रतियोगिकविपुलाच्छप्रकाशमात्र पुच्छमुच्यते । एवरूपा
या चित् स्वातिरिक्तपञ्चकोशतत्कार्यभ्रमे सत्यसति स्वमात्रतया प्रतितिष्ठति
मा चित् प्रतिष्ठा । “अभयं प्रतिष्ठा विन्दते ”,

प्रतिष्ठा सर्वभूताना प्रज्ञानघनलक्षणः ।

इति श्रुतेः,

तदिदं ब्रह्मपुच्छाख्यं सत्यज्ञानाद्रयात्मकम् ।

इति स्मृतेश्च ।

इति पञ्चमोऽनुवाकः

षष्ठोऽनुवाकः

ब्रह्मणो जगत्प्रसिस्तदनुप्रवेशश्च

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति
चेद्वेद । सन्तमेन ततो विदुरिति । तस्यैष एव शारीर आत्मा ।
यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्च
न गच्छती ३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुता
३ उ । सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत ।
स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा ।

तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं
चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च ।
सत्यं चानृतं च । सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते ।
तदप्येष श्लोको भवति ॥

एतादृश पुच्छप्रतिष्ठारूपं ब्रह्म अस्तीत्यस्मिन्नर्थेऽप्येष श्लोको मन्त्रो भवति—
असन्नेवेति । “ सन्मात्रमसदन्यत् ” इति श्रुत्यनुरोधेन स्वातिरिक्तसर्वापह्ववसिद्ध
सन्मात्र ब्रह्म असत् अविद्यमानमिति वेद चेत् यद्यदविद्यमान ब्रह्म यो वेद
विजानाति तदा सोऽयमविद्वान् असन्नेव अविद्यमानात्मैव भवति स्वयमपि
अभावपदं भजतीत्यर्थः । तद्विपर्ययेणासदपह्ववसिद्ध सन्मात्र ब्रह्म स्वावशेषधिया
अस्तीति वेद चेत् तदा ब्रह्मविद्वरीयास एवंविदमेनं सर्वापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रतया
सन्तं वर्तमान विदुः । ततः तस्मात् एवं अस्तित्ववेदनात् सोऽय ब्रह्मविद्विगिष्ठो
ब्रह्मविद्विज्ञेयो भवतीत्यर्थः । यद्वा—यो ब्रह्म नास्तीति मन्यते स हि ब्रह्मप्रा-
प्त्युपायभूतनित्यादिकर्मतजसत्त्वशुद्धितन्निष्पन्नसाधनचतुष्टयतद्रूषणपारमहंस्यधर्मादि-
सत्सेवनीयमार्गस्यापि नास्तित्वं प्रतिपद्यते । तत्प्राप्त्युपायानां तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वात् ।
अतः सोऽय लोके नास्तिकोऽसाधुरुच्यते । तद्वैपरीत्येन योऽस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद
तदा तत्प्रतिपत्तिहेतुवर्णाश्रमधर्मादिकमप्यस्तित्वेन प्रतिपद्यते । ततः तस्मात् साधवः
सन्तमेनं विदुः । तस्मादस्तीत्येव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमिति वाक्यार्थः । यः पूर्वस्य
विज्ञानमयस्य शरीरे भवः शारीरः । य एष आनन्दमयः तस्य स्वाज्ञदृष्ट्यनुभूति-
प्रमाणान्तदृष्ट्या स नास्तीति शंका न युज्यते । ब्रह्मणः तत्सर्वापह्ववसिद्धत्वात् ।
स्वाज्ञानां तन्नास्तित्वं प्रत्याशका युक्ता । यस्मात् एवं तस्मात् । अथाऽनन्तर
श्रोतुः शिष्यस्य अनुप्रश्नाः आचार्योक्तिमनूय प्रश्नाः अनुप्रश्नाः सामान्याः ।
सामान्यं हि सर्वकोशापह्ववसिद्धं ब्रह्म विदुषोऽविदुषश्चापि समानम् । तस्मात्
विदुष इवाविदुषोऽपि ब्रह्मप्राप्तिः शक्यते—उतेति । उत कश्चनाप्यविद्वान्
विद्वानिव परमात्मान इतः पञ्चकोशास्तित्वाभिमानात् प्रेत्य प्रावृत्य गच्छति
प्राप्नोति । किं वा न गच्छति ? इति द्वितीयः प्रश्नो ज्ञातव्यः, अनुप्रश्ना इति

बहुवचनात् । विद्वासं प्रत्यन्यौ प्रश्नौ स्यातामिति द्योयत इत्याह—आहो इति । सर्वसामान्यमपि ब्रह्म यथाविद्वान् न गच्छति तथा विद्वानपि कश्चित् स्वातिरिक्तास्तितान्भ्रान्त्यपहवसिद्धं अमुं लोकं ब्रह्ममात्रं इतः प्रेत्य समश्नुते, इत्येवं स्थिते अयादेशे यलोपे च कृते अकारस्य प्लुतिः समश्नुता ३ उ इति । विद्वानप्यमुं लोकं न समश्नुते इत्यपरः प्रश्नः । यद्वा—द्वैवेव प्रश्नौ विद्वद्विद्वद्विषयौ । बहुवचनन्तु प्रश्नान्तरापेक्षया । “ असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद ” इति श्रवणादस्ति नास्तीति प्रथमोऽनुप्रश्नः ब्रह्मणस्त्वपक्षपातित्वात् । अविद्वान् गच्छति नवेति द्वितीयोऽनुप्रश्नः । आहोस्वित् ब्रह्मणः समत्वेन अविद्वानिव विद्वानपि न गच्छति । किं वा विद्वान् समश्नुते ? इति तृतीयोऽनुप्रश्नः । एतेषां प्रश्नानां प्रतिवचनार्थं उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—सोऽकामयतेति । ननु “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इत्यत्र सत्यत्वं कथम् ? इत्याशक्यं ब्रह्मणः सर्वकारणत्वेन विद्यमानत्वात् सत्यत्वं निरंकुशम् । वक्ष्यति च “ तत्सत्यमित्याचक्षते ” इति । एतदर्थानुरोधेनोत्तरत्र वाक्यानि दृश्यन्ते “ यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ” इत्यादीनि । तिष्ठन्त्वेतादृशवाक्यानि । लोके तावद्यदस्ति तत् घटादिवद्विशेषतो गृह्यते । यन्नास्ति शशविषाणवत् तन्नोपलभ्यते । तस्मात् ब्रह्मणोऽपि विशेषतोऽग्रहणात् ब्रह्म नास्तीति चेन्न ; ब्रह्मणस्तावदाकाशादिकारणत्वात् नास्ति ब्रह्मेति न हि शक्यं वक्तुम् । ब्रह्मकार्यत्वेन वियदादिप्रपञ्चो दृश्यते यथा घटाङ्कुरादिकं मृद्धीजादिकार्यम् । यस्मात् यज्जायते तत्कारणमस्तीत्यगीकार्यम् । तस्मात् परिदृश्यमानाकाशादिकारणं ब्रह्मास्त्येव । न ह्यसज्जातं किञ्चिदपि सत्त्वेनोपलभ्यते । तस्मादस्ति ब्रह्म । यदि हि मृद्धीजादिवत् कारणं स्यात् तदाचेतनं ब्रह्मेति चेन्न ; कामयितृत्वश्रवणात् । न ह्यचेतनं कामयितृ भवति । स्वाज्ञविकल्पितमूलाविद्याबीजाशासंगब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन कामयितृत्वोपपत्तेः । ब्रह्मणः कामयितृत्वे अस्मदादितुल्यता स्यात् इति चेन्न ; तस्य निरंकुशस्वतन्त्रत्वात् । न हि कामास्तं वशीकृत्य प्रवर्तयितुं पारयन्ति तत्कामान् स्वात्मभूतत्वेन सत्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वात् । न हि तैः ब्रह्म प्रवर्त्यते । किन्तु स्वाज्ञविकल्पितकामजातप्रवृत्तिनिमित्तत्वमपि प्राणिकमपेक्षम् । तस्मात् नानास्त-

कामं ब्रह्म । यथान्येषा अनात्मावृतदृष्टित्वेन स्वातिरिक्तकार्यकारणधर्माधर्म-
निमित्तसाधनान्तरापेक्षा भवेयुः, न तथा ब्रह्मणो निमित्ताद्यपेक्षत्व प्राण्य-
दृष्टानुरोधेन कामयितृत्व स्यादित्याह—स इति । “ सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ”
इति श्रुत्यनुरोधेन निष्प्रतियोगिकाजरूपेणात्मा विजृभते । स्वाज्ञदृष्ट्या यस्मात्
अजात् आत्मनः गगनारविन्दवत् अव्यक्तादिस्थावरान्तं जगदाविर्भूतं सोऽयमात्मा
बहु स्यां बहुप्रकारेण प्रजायेय उत्पद्येय इत्यकामयत । “ एको देवो
बहुधा निविष्टः ” इति श्रुतेः । पुत्राद्युत्पत्तिवत् बहुभवन अर्थान्तरमिति चेन्न ;
उत्पत्स्यमानस्वातिरिक्तपदार्थस्य स्वाभिन्नत्वात् नार्थान्तर—

स्वयमेव जगद्भूत्वा प्राविशजीवरूपतः ।

इति श्रुतेः । कथं पुनः ब्रह्मणो बहुभवनम् ? अनभिव्यक्तनामरूपप्रपञ्चस्य
नामरूपामिव्यक्ततया व्याकरण बहुभवनमुच्यते । न ह्यन्यथा निरंशस्य बहुत्वा-
पत्तिः परिच्छिन्नत्वं वा उपपद्यते । यथा व्योम्नः परिच्छिन्नत्व बहुत्वं वोपाधिकृत
तथा ब्रह्मण इत्यर्थः । न ह्यात्मातिरेकेण नात्मभूत वस्तु क्षणमपि स्थातु
पारयति वस्तुतः आत्ममात्रत्वात् ।

आत्ममात्रमिदं सर्वं आत्मनोऽन्यन्न किञ्चन ।

इति श्रुतेः । नामरूपप्रपञ्चे ब्रह्मात्मके । न तद्ब्रह्म तदात्मकम् । वस्तुतो नामरूपे
न स्तः । स्वाज्ञविकल्पितनामरूपाभ्या ज्ञात्रादित्रिपुटीरूपेण एतत्सर्वं व्यवहारार्हं
भवति । तथा व्यावहारिकदृष्ट्या सोऽयमात्मा विज्ञानरूप तपोऽतप्यत “ यस्य
ज्ञानमयं तपः ” इति श्रुतेः । सृज्यमानविश्वविषयकालोचनं कृतवानित्यर्थः । सोऽय-
मीश्वरः एवं तपस्तर्त्वा प्राणिकर्मानुरोधेन स्रष्टव्यविश्वालोचनं कृत्वा अथ यदिदं
क्वच यत्किञ्चेदमवशिष्टं जगत् सृष्ट्वा पुनः स्वसृष्टं जगदनुप्राविशत् । कथमे-
तद्ब्रह्म स्वसृष्टजगति वदने हस्तवत् बिले पिपीलिकावच्च प्राविशत् ? यदि तदा
मूर्तत्व स्यादिति चेन्न ; अनुप्रवेशवाक्यस्यान्यार्थत्वात् । “ ब्रह्मविदामोति पर ”
इति सूत्रस्थविच्छब्दार्थो “ यो वेद निहितं गुहाया ” इति मन्त्रेण वर्णितः ।
तद्वृत्त्यर्थत्वादानुप्रवेशवाक्यस्य तद्विज्ञानमेवात्र प्रकृत तदधिगमार्थम् । अन्न-

शब्देन स्वाविद्यापदस्थूलाश उक्तः । मयशब्देन तदवच्छिन्नात्मा विराडभिहितः । एतद्विशिष्टं अन्नमयकोश इत्युच्यते । कर्मेन्द्रियपञ्चकेन प्राणादिपञ्चक मनो-मयकोशः । बुद्धिश्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं च विज्ञानमयकोशः । एतत् कोशत्रयं स्वाविद्यापदसूक्ष्माश उच्यते । तदवच्छिन्नात्मा सूत्रात्मेत्यभिहितः । स्वाविद्या-पदबीजाशायमानकारणशरीरमानन्दमयकोशः । तदवच्छिन्नात्मा बीजात्मोच्यते । स्वाविद्यापदतुर्याशो अर्धमात्रात्मकः । तत्राप्यसंगात्मा व्यष्टिसमष्टिसाक्षीत्युच्यते । “ स आनन्द आत्मा ” इति श्रुत्या प्रदर्शित इत्यर्थः । “ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ” इति वाक्येन स्वाविद्यापदस्थूलादिचतुरंशाढ्यपञ्चमकोशतदवच्छिन्नचैतन्यानुगत-हेयाशापहवसिद्धं ब्रह्ममात्रं निष्प्रतियोगिकमवशिष्यत इति यत् तदेव विज्ञानमय-गुहाया अधिगन्तव्य नान्यत्रेति प्रवेशः कल्प्यते निर्विशेषत्वात् । विशेष-संबन्धेऽपि गुहाया निर्विशेषतया उपलभ्यते । यथा चन्द्रार्कविशेषसंबन्धा-द्राहाद्यधिगमः तथा अन्तःकरणसंबन्धवैरल्येन तद्वृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाश-कतया प्रत्यक्तद्वृत्तिसहस्रापवादतस्तदधिकरणं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म तद्वृत्तितत्कार्या-पहवसिद्धं ब्रह्ममात्रं च तदुपलब्धिहेतौ गुहाया निहितमिति मन्त्रे यत् प्रकृतं तद्वृत्तिस्थानीये त्विह पुनः “ तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् ” इत्युक्तम् । तत्र यदुपलब्धं तदेव ब्रह्म स्वाज्ञदृष्ट्याकाशादिकार्यं सृष्ट्वा तद्गुहाया अन्तःप्रविष्टमिव द्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञातृत्वादिनैवमुपलभ्यते । तदेव हि तत्प्रवेशः । तस्मादस्ति तत्कारण ब्रह्मेत्यर्थः । एवं कार्यं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य किं वा तदभवत् ? इत्यत्राह—सञ्चेति । सच्च मूर्तं ल्यच्च अमूर्तं अभवत् । पञ्चीकृतापञ्चीकृतभूततत्कार्यमभवदित्यर्थः । इदं तदिति यत् निरूपणक्षमं तन्निरुक्तम् । तद्विपरीतमनिरुक्तम् । निरुक्तानिरुक्ते मूर्तामूर्तधर्मौ । तथा निलयनं नीडं आश्रयः । तद्विपरीतमनिलयनम् । ते अपि मूर्तामूर्तधर्मौ भवतः । विज्ञानं चेतनं जंगमम् । अविज्ञानं अचेतनं स्थावरम् । सत्यं व्यवहारार्हं आपेक्षिकमृगतृष्णिकाद्यपेक्षया उदकादेः सत्यत्वात् । मृगतृष्णि-कादितुल्यं अनृतम् । पुनरेतत्सर्वं तद्गतहेयाशापहवतः परमार्थसत्यमभवत् । पारमार्थिकसत्यस्यात्र “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इति प्रकृतत्वात् । स्वाज्ञदृष्टि-प्रसक्तं यदिदं किञ्च सच्च ल्यच्चेत्यादि स्वातिरिक्तविकारजातं ब्रह्मैवाभवत् । यत्

एवं अतः तद्ब्रह्म ब्रह्मविदः सत्यमित्याचक्षते । पुरा ब्रह्मास्ति नास्तीत्यनुप्रश्नः कृतः । तत्प्रतिवचनमुक्तं सोऽकामयतेत्यादिना । सत्यादिलक्षणं जगत् सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य दर्शनश्रवणादिलिङ्गैः अविद्योपाधितो ब्रह्मभवत् । तदेतदकारण-मप्याकाशादिकारणतया कार्यरूपपरमे व्योम्नि हृदयाकाशे तत्रत्यान्तःकरणवृत्त्यव-भासकतया प्रत्यगादिरूपेणास्त्येवेति विजानीयात् इत्युक्तम् ।

इति षष्ठोऽनुवाकः

सप्तमोऽनुवाकः

ब्रह्मयाथात्म्यज्ञानम्

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मान् स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसश्च ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदर-मन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तच्चेव भयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥

तदेतस्मिन् ब्राह्मणोक्तेऽर्थे अन्नमयादिष्विव एष श्लोको मन्त्रो भवति— असदिति । अव्याकृतनामरूपोपाध्यसद्ब्रह्मोच्यते । उपाधेरव्याकृतत्वेन अदृश्यत्वात् असत्त्वम् । न हि तदवच्छिन्नं ब्रह्म असद्भवितुमर्हति । न ह्यसतः

सजन्मास्ति । इदमिति नामरूपविशेषवत् जगदग्रे असच्छब्दवाच्य ब्रह्मे-
वासीत् । ततो असतो ब्रह्मणः सकाशात् प्रविभक्तनामरूपविशेषजातं
सदजायत । किं तत् पितुरिव पुत्रं ? तत्राह—तदिति । तत् असच्छब्दवाच्यं
ब्रह्म सर्वरूपेण स्वयमात्मानमेवाकुरुत कृतवदित्यर्थः । यस्मादेव तस्मात्
तद्ब्रह्म सुकृतमुच्यते । इति शब्दस्त्वारोपितकर्तृत्वद्योतकः । यस्माद्वै सर्व-
कारणपुण्यरूपेण कार्यजातं सुकृतं तस्मादस्ति तत्सुकृतकृतं ब्रह्म । इतश्च
अस्ति तद्ब्रह्म रसत्वप्रसिद्धेः । यद्वै तत् ब्रह्मैव सुकृतं भवति । रसो वै
सः लोकप्रसिद्धमधुराम्लादिरसवत् नियतृप्तिरूपसच्चिदानन्दरसमात्रो हि सः
अस्ति भाति प्रियात्मकसच्चिदानन्दरसातिरेकेण नामरूपप्रपञ्चवैरल्यात् । लोके
विद्वान् सच्चिदानन्दरसं ब्रह्म स्वमात्रमिति लब्ध्वा आनन्दोऽपि सुखी भवति ।
तस्मादस्ति विद्वत्पटलानुभूतानन्दरसात्मकं ब्रह्म । इतश्च लोकव्यापृतिहेतु
ब्रह्मास्तीत्याह—को हीति । वैषयिकानन्दबहिष्कृतानिरीहानिरेषणब्राह्मणाः
स्वस्वहृदयगुहावच्छिन्नपरमे व्योम्नि निहित उपलब्धं यं आनन्दात्मानं स्वाव-
शेषधिया पश्यन्तः सन्तः आनन्दिनो भवन्ति । यद्येव स एष आनन्दो
न स्यात् न भवेत् तदा लोके को ह्येवान्यात् अपानचेष्टा कुर्यात् । कः
प्राण्यात् प्राणचेष्टा कुर्यात् । यदर्थाः कार्यकारणप्राणनादिचेष्टाः तत्प्राणेन्द्रियादि-
चेष्टानिमित्तत्वेन परमानन्दरूपं ब्रह्म आत्मत्वेन विद्यते लोकं स्वस्वदृष्टयनुरोधेन
एष ह्येवानन्दयाति आनन्दयति सुखयतीत्येतत् । एवमात्मानन्दरूपोऽपि
स्वाज्ञानावृतचेतसा परिच्छिन्नत्वेन विभाव्यते । परमार्थदृशा स्वेन रूपेणेत्यर्थः ।
विदुषामभयहेतुत्वेनाविदुषा भयहेतुत्वेन च ब्रह्मास्ति । कथं पुनः ब्रह्मणो
भयाभयहेतुत्वम् ? इत्यत आह—यदेति । यदा हि यस्मिन् काले एष
साधको ब्रह्मविद्वरीयान् एतस्मिन् स्थूलादिचतुरशाख्यस्वाविद्यापदतत्कार्यजाता-
पहवसिद्धब्रह्ममात्रे स्वाविद्यापदस्थूलाशप्रविभक्तजाप्रजाप्रदादिजाप्रचतुरीयान्ततद्व्य-
ष्ट्यभिमानिविश्वविश्वादिविश्वतुर्यान्ततत्समष्ट्यभिमानिविराड्विराडादिविराट्चतुरीयान्त-
तदुभयैक्याभिमान्योत्रोत्राद्योत्रविकल्पान्तभेदानां व्यक्तत्वेन दृश्यत्वात् । तदपहव-
सिद्धं अदृश्यं स्वाविद्यापदसूक्ष्माशप्रविभक्तस्वप्रजाप्रदादिषोडशभेदानां प्रविभक्त-

दृष्ट्या आत्मरूपत्वात् । “स्वय विह्वय स्वय निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति” इत्यत्र अय पुरुषः स्वय ज्योतिर्भवतीति—

स्वप्रदक्विचत्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

इति श्रुतेः गौडपादाचार्योक्तेश्च । आत्मनो भावः आत्म्यम् । तद्गतहेयाशा पह्ववसिद्धमनात्म्यम् । स्वाविद्यापदबीजाशप्रविभक्तस्वापजाग्रदादिषोडशभेदाना सविशेषत्वेन निर्वक्तुं शक्यत्वात् निरुक्तमित्युक्तम् । तद्गतहेयाशापह्ववसिद्धमनिरुक्तं “यतो वाचो निर्वर्तन्ते”, “तद्वक्तुं केन शक्यते” इति श्रुतेः । स्वाविद्यापद-तुर्याशप्रविभक्ततुर्यजाग्रदादिद्वादशभेदाना जाग्रज्जाग्रदाद्यष्टाचत्वारिंशन्निलयनत्वेना-श्रयत्वेन विद्यमानत्वात् निलयनमुच्यते । तत्रत्यहेयाशापह्ववसिद्धमनिलयनम् । तस्मिन् अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने एतस्मिन् स्वाविद्यापदस्थूलसूक्ष्म-बीजार्धमात्राशापह्ववसिद्धे ब्रह्ममात्रे अभयं यथा भवति तथा स्वावशेषधिया प्रतिष्ठतितीति प्रतिष्ठा । ता प्रतिष्ठा स्वमात्रतया स्थिति विन्दते लभते । अथ तदा तद्वेदनसमकाल भयहेतुस्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यापह्ववसिद्ध निप्रति-योगिकाभयं स्वमात्रमिति गतो भवति विद्वान् ब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्यत्र “स यो ह वै तत् परम ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति वेदनसमकालब्रह्मभावापत्ति-श्रुतेः । यदा हि यस्मिन् काले एष साधकः एतस्मिन् ब्रह्ममात्रे तदतिरिक्त-स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं आत्मत्वेन सत्यत्वेन व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन वास्तीत्युदरमल्पमपि स्वातिरिक्तास्तित्वं अन्तरं कुरुते करोति जानातीत्येतत् । अथ एव वेदनोत्तरक्षणं तस्याविदुषः असह्यौकिकादिदृष्टित्रयसिद्धान्तलक्षणं भयं भवति । इदं जगत् अन्यत्, अहमन्यः, ईश्वरोप्यन्य इत्येवं विदुषो मन्वानस्य मननं कुर्वतः यत् स्वातिरिक्तापह्ववसिद्धं ब्रह्म परमाभयत्वेन ब्रह्मविद्वरीयासो मन्यन्ते तत्तु ब्रह्ममात्रमेव भयं भवति । एवं ब्रह्मयाथात्म्यं यो न पश्यति सोऽयं विद्वानप्यविद्वानेवेत्यर्थः ।

इति सप्तमोऽनुवाकः

अष्टमोऽनुवाकः

आनन्दस्य मीमासा तत्फलञ्च

भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मा-
दग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषानन्दस्य मीमासा
भवति । युवा स्यात्साधुयुवाध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः ।
तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष
आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वा-
णामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्य-
गन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य
चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः
पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजान-
जानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमा-
जानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः ।
ये कर्मणा देवानपि यन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य
चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्या-
नन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः ।
स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाका-

महतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये ।
 स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मान-
 मुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमय-
 मात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एत-
 मानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति ॥

तस्य स्वातिरिक्तास्तिताभ्रमारूढत्वेन स्वातिरिक्तप्रपञ्चजात भयवत्
 दृश्यते । तस्मात् तद्दृष्ट्या सर्वत्र भयदर्शनात् नून भयकारणं ब्रह्मास्तीत्यव-
 गम्यत इत्येतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवतीत्याह— भीषेति । वात्
 सूर्याग्नीन्द्रमृत्युप्रभृतयः स्वावरलोकदृष्ट्या स्वतन्त्रा ईश्वरा अपि भयहेतोः
 अस्मादीश्वरात् सर्वप्रशास्तुः भीषा भयेन बह्वायाससाध्यपवनादिकार्येष्व-
 प्रमत्ता नियमेन प्रवर्तन्ते । न हि प्रशास्तर्यसति तेषां नियमेन प्रवृत्तिरुपपद्यते ।
 तस्मात्तेषामस्ति भयकारणं प्रशास्तु ब्रह्म । यतस्ते दण्डोद्यतकरराजभृत्या इव
 यद्ब्रथादनवरतं प्रवर्तन्ते तदेतत् भयकारणं परमानन्दरूपं ब्रह्म अस्तीत्युक्तम् ।
 तत्स्वरूपं किम् ? इत्याशंक्य अकामहतश्रोत्रियप्रत्यक्षतया तदियत्ता विशदयति—
 सैषेति । किमयमानन्दो लौकिकानन्दवत् विषयविषयिसम्बन्धजनितः आहोस्वित्
 स्वाभाविक इति ? सैषानन्दस्य मीमासा भवति । तत्र लौकिकानन्दस्य बाह्य-
 साधनसपत्तिनिमित्तत्वेन निष्प्रतियोगिकनिरतिशयस्वभावब्रह्मानन्दावगत्युपायार्थं स
 एष बाह्यानन्दो निर्दिश्यते । न हि लौकिकानन्दोऽपि ब्रह्मानन्दातिरिक्तोऽस्ति ।
 ब्रह्मानन्दे क्षुद्धानन्दानामन्तर्भावात् । “ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-
 मुपजीवन्ति ” इति श्रुतेः । सोऽयमानन्दः आवृत्तित्रयापह्ववसिद्धोऽपि स्वाज्ञदृष्ट्या
 समावृत इव भाव्यमानः तत्तत्प्राणिकर्मवशात् यथाविज्ञान विषयादिसाधन-
 सबन्धवशाच्च विभाव्यमानः चलोऽव्यवस्थित इव च लक्ष्यते । नित्या-
 दिसत्कर्मानुष्ठानजनितचित्तशुद्धिप्राप्यसाधनचतुष्टयसंपन्नकृतश्रवणादिसाधननिष्पन्न -

ज्ञानासिना स्वानन्दावृत्तिर्यावद्यावत् विशीर्णा भवेत् तावत्तावदेव सार्वभौमादि-
चतुर्मुखान्तोत्तरोत्तरभूमिषु शतगुणोत्तरोत्तरेण अकामहतविद्वच्छ्रोत्रियपटलप्रत्य-
क्षतया विभाव्यते । यदा “ ब्रह्ममात्रमसन्न हि ” इति श्रुत्यर्थानुभवसंजातसर्वा-
सदपह्ववसिद्धब्रह्ममात्रज्ञान जायते तदा तज्ज्ञानसमकाल विषयविषयिसम्बन्ध-
प्रभवेयं परमानन्दावृत्तिरपह्ववपदं भजति । ततः स्वाभाविकानन्दः परमात्मा
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया अवशिष्यत इत्येतमर्थं प्रकाशयिष्यन्नाह—युवेति ।
युवा प्रथमवया । युवाप्यसाधु साधुरप्ययुवा चेत् प्रमादचिन्तनाय भवतीति
साधुश्चासौ युवा चेति साधुयुवा । अध्यायको अधीतसाङ्गोपाङ्गवेदार्थत्वात् ।
आशिष्ठो युक्तायुक्तकार्यकरणाकरणे आशुकृत्तमत्वात् । दृष्टिष्ठो दृढमात्रत्वात् ।
बलिष्ठो बलोत्साहशक्तिमत्त्वात् । इत्यादिसाधनसप्त यस्यास्ति तस्येयं सप्तद्वी-
पवती पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णा सर्वा पृथिवी वित्तस्य दृष्टादृष्टेहामुत्रार्थ-
साधनवित्तेन पूर्णा स्ववशे स्याद्यदि तदाय राजा सार्वभौम इत्युच्यते ।
तस्य य आनन्दः । स एको मानुष आनन्दः । स्वेतरमनुष्यदुर्लभत्वात् ।
ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । सार्व-
भौमानन्दापेक्षया शतगुणोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दो भवतीत्यर्थः । ये
हि मनुष्याः सन्तः कर्मविद्यावैशिष्ट्यात् गन्धर्वत्व प्राप्ताः ते ह्यन्तर्धानादि-
विचित्रशक्तिसपन्ना मनुष्यगन्धर्वा इत्यर्थः । तेषां सार्वभौमापेक्षया मनुष्यगन्धर्वाणां
चित्तप्रसादः सुखाभिव्यक्तिश्च शतगुणोत्तराधिक भवेदित्यर्थः । एव पूर्वपूर्वभूमि-
कापेक्षया उत्तरोत्तरभूमिकाया शतगुणोत्तरचित्तप्रसाद आनन्दोत्कर्षश्चोपपद्यते ।
प्रथमपर्यायाकामहतग्रहणं मानुषविषयकामभोगानभिभूतश्रोत्रियस्य मानुषानन्दात्
शतगुणाधिकमनुष्यगन्धर्वतुल्यचित्तप्रसादानन्दाभिव्यक्तिः स्यादित्येवमर्थम् । साधु-
युवाध्यायक इति श्रोत्रियत्वाव्रजिनत्वे गृह्येते । सर्वत्र विषयोत्कर्षापकर्षतः
अकामहृत्त्वं विशेष्यते । अत एवाकामहतग्रहणं परमानन्दाप्तिसाधनद्योतनार्थम् ।
व्याख्यातमन्यत् । जातित एव देवगन्धर्वाः । पितृणां विशेषण चिरलोकलोका
इति । यावत् कर्मफलक्षयावधि स्थायित्वात् आजान इति देवोपभोगलोकः ।
तस्मिन् जाता आजानजा देवाः स्मार्तकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जातत्वात् ।

ये केवलाग्निहोत्रादिकर्मणा वैदिकेन देवानपियन्ति त्रयस्त्रिंशत्कोटिसख्याका देवाः श्रौतस्मार्तकर्मजहविर्भागत्वात् । इन्द्रस्तु तेषां स्वामी । तदाचार्यो हि बृहस्पतिः । प्रजापतिर्विराट् । स्वाविद्याण्डकायत्वात् । यत्र आनन्दभेदाः सर्वधर्माः तन्निमित्तज्ञान अकामहतत्वं च पर्यवस्यन्ति । स हि हिरण्यगर्भो ब्रह्मा । तन्निष्ठानन्दविशेषः श्रोत्रियेणाब्रजिनेनाकामहतेन प्रत्यक्षमुपलभ्यते । अधीतवेदवेदान्तार्थः श्रोत्रियः । निर्लेपधिया पापपुण्यविरलोऽब्रजिनः स्वातिरिक्तकामनागहितो ह्यकामहतः । एतानि त्रीणि साधनानि यत्र श्रोत्रियत्वाब्रजिनत्वे नियते तत्राकामहतत्वं तूत्कृष्यते । अत एवाकामहतत्वं उत्कृष्टसाधनमित्यवगम्यते । तदुत्कर्षोपलभ्यमानश्रोत्रियप्रत्यक्षो योऽयं ब्रह्मण आनन्दः सोऽयं परमानन्दस्य मात्रा एकदेश इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः “ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ” इति । सार्वभौमादिचतुर्मुखान्तगतानन्दानां परमानन्दसागरकणमात्रत्वात् । सोऽयं परमानन्दो हि स्वाभाविकः निष्प्रतियोगिकाद्वैतरूपत्वात् । सार्वभौमाद्यानन्दतारतम्यपर्यवसानचतुर्मुखानन्दोऽपि परमानन्दत्वाशक्तिः भूमानन्दावतरणोपायार्थेत्यर्थः । मीमासाफलमुपसंहरति—स य इति । स यश्चायं पुरुष इत्यत्र यो हृदयगुहाया अव्याकृताकाशे तत्रत्यलिङ्गशरीरवृत्तिकदम्बभावभावप्रकाशकत्वेन तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन च कोशपञ्चकं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्ट इव भातः पुरुषे स य इति निर्दिश्यते । कोऽसावयं पुरुषे प्रत्यक्त्वेन स्थितः ? यश्चासावादित्ये ब्रह्मादीनि सुखार्हाणि भूतानि यस्य आनन्दलवकदेशत आनन्दिनो भवन्ति । यस्तु पारमार्थिकाकामहतब्रह्मविद्वरिष्ठैः स्वमात्रमित्यवगतः स “ यश्चासावादित्ये ” इति निर्दिश्यते । पुरुषादित्यगतनीचोत्कृष्टकलनापह्नवसिद्धो यः स एकः निष्प्रतियोगिकाद्वितीयत्वात् सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैव । अत्र ह्येव न विचिकित्स्यं “ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नभयं प्रतिष्ठा विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति ” इति श्रुतेः । आकाशादिकार्यरसलाभप्राणनाभयप्रतिष्ठातिदर्शनोपपत्तिभः अस्तित्वास्तीत्यनुप्रश्नो व्याख्यातः । विद्वद्विदुषोः ब्रह्मप्राप्त्यप्राप्तिविषयानुप्रश्नोऽपि विद्वान् समश्नुते नाविद्वानिति अपाकृतो भवति । तृतीयप्रश्ननिराकरणाय इदमुच्यते—स य इति । स यः कश्चिदेवं “ ब्रह्मविदाप्नोति परं ” इति सूत्रस्थ “ सत्यं

ज्ञानमनन्त ब्रह्म” इत्यादिमन्त्रप्रकटित पुनस्तद्वृत्तिस्थानीयपञ्चकोशविवेकान्ते
 “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति वाक्यप्रकटितं च ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति
 वेत्तीत्येवंवित् । एवशब्दस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । वेदनसमकाल अयं
 ब्रह्ममात्रतया अवशिष्यत इत्यत्र न हि संशयोऽस्ति । तथापि स्वाज्ञदृष्ट्या
 प्रसक्ता इमे अन्नमयादयः पञ्च कोशाः । स्वज्ञदृष्टिमनुसृत्य तत्प्रविलापनं
 करोति—एतमिति । कोशपञ्चकत्वेन लोक्यत इति लोकः पञ्चकोशः ।
 यस्मादयं अदृष्टदृष्टनद्यात्मकः तस्मात् अस्मात् लोकात् प्रेत्य व्यावृत्य तत्र
 पुरानुभूतस्वात्माभिमान त्यक्त्वा यथाव्याख्यातमेतं अन्नमयमात्मानमुपसंक्रा-
 मति । स्थूलप्रपञ्चजात सर्व वैराजरूपेण पश्यतीत्यर्थः । तथा प्राणमयं मनोमयं
 विज्ञानमयं आनन्दमयं च उपसंक्रामति सर्व सूत्रात्माविशेषं पश्यति । तथा
 अन्नाद्यानन्दमयान्तकोशपञ्चकमुपसंक्रामति बीजेश्वरावशेषं पश्यति । तद्गत-
 हेयाशप्रविलापनाधिकरण प्रत्यगभिन्न ब्रह्मैव पश्यति । स्वातिरिक्तान्नमयादिकोशा-
 पहवतः परमाभयप्रतिष्ठो भवतीत्यत्र “यदा ह्येवैष एतस्मिन्नमयं प्रतिष्ठा
 विन्दते” इत्युक्तम् । सक्रमणकर्ता परस्मात् भिद्यते इति चेन्न ; पर एव स्यात् न
 हि परस्मात् सक्रमणकर्ता भिद्यते । तद्विज्ञानेन परमात्मभावस्य विवक्षितत्वात् ।
 “ब्रह्मविदामोति परम्” इत्यादि । न ह्यन्यस्यान्यज्ञानादन्यभावापत्तिरिष्यते । यदि
 पर एव संक्रमणकर्ता तदा कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिरिति चेन्न, सक्रमणस्य
 विज्ञानमात्रत्वात् सक्रमणश्रुतेर्विज्ञानार्थत्वात् । स्वाज्ञदृष्ट्यनुरोधेनाकाशाद्यन्नम-
 यान्तं कार्यं सृष्ट्वा हृदयगुहासबन्धतः अन्नमयाद्यनात्मस्वात्मधीभ्रान्तिनिरसन-
 पूर्वकं ब्रह्ममात्रपर्यवसायिज्ञानं संक्रमणमित्युपचर्यते । न ह्यन्यथा जल्लकावदात्मनः
 सक्रमण उपपद्यते । तस्मात् सच्चिदानन्दमात्रब्रह्मप्रतिपत्युपायत्वेनाकाशाद्यन्नम-
 यान्तसृष्टिप्रवेशबहुभवनरसाभयानन्दतारतम्यसक्रमणादिः विकल्प्यते । परमार्थतो
 न हि निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रे यथोक्तविकल्पजालमस्ति नास्तीति विभ्रमोऽपि
 सेद्गु पारयति ।

इत्यष्टमोऽनुवाकः

नवमोऽनुवाकः

उक्तार्थसक्षेपः

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चनेति । एत२ ह वाव न तपति
किमह२ साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं
विद्वानेते आत्मान२ स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मान२ स्पृणुते ।
य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥

अतः एवक्रमेण सर्वविकल्पापह्वसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमित्युप-
संक्रम्य विदित्वा तद्वेदनसमकालं विद्वान् तन्मात्रतया अवशिष्यत इत्यत्रास्मिन्नर्थे
सर्वस्यानन्दवह्ल्यर्थस्य सक्षेपतः प्रकाशकोऽयमेव श्लोको मन्त्रो भवतीत्याह—
यत इति । वाचोऽभिधानानि सविशेषवस्त्वाश्रयाण्यपि प्रयोक्तृभिः निर्विशेषब्रह्म-
मात्रेऽपि तथाथात्म्यप्रकाशनाय प्रयुक्तानि । मनश्शब्देनान्तःकरणं विज्ञानमुच्यते ।
तदतीन्द्रियेऽपि प्रवर्तत इति तदियत्ताप्रकाशनाय तदपि प्रयुक्तम् । तेन मनसा
सह प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना वाचो निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमप्राप्य अप्रकाश्य
यतो यस्मात् ब्रह्ममात्रात् निवर्तन्ते वाङ्मनसयोः सर्वप्रकाशनसमर्थत्वेऽपि
तत्स्वेतरापह्वसिद्धमिति भिया तदस्पृश्य यथायथं स्वाज्ञजात प्रति पलायन्त
इत्यर्थः । तमेतं व्याविद्धेष्णात्रयश्रोत्रिया ब्रजिनाकामहतमुन्यात्मभूतं विषय-
विषयितत्कलनापह्वसिद्धं स्वाभाविकं ब्रह्मण आनन्दं ब्रह्ममात्रानन्दं स्वाव-
शेषधिया विद्वान् भयनिमित्तस्वातिरिक्तापह्वात् कुतश्चनापि न विभेति ।
कथं पुनः विद्वान् कुतश्चन न विभेति भयहेतुसाध्वसाध्वकरणकरणयोः
प्रसक्तत्वात् ? इत्यत आह—एतमिति । यथोक्तमेवंविदं एतं साध्वसाध्वकरण-
करणप्रत्युक्तपारलौकिकभीतिनिमित्तः सन्तापः न तपति नोद्वेजयति । ह वा
वेतिशब्दतः तथा स्वाज्ञवत् सन्तापप्रसक्तिरेव नास्तीति द्योत्यते । स्वाज्ञस्तु

किमहं साधु कर्म नाकरवं न कृतवानस्मि ? किमहं पापमकरवं कृतवानस्मि ? इति नानाविधनरकपतनसमये सन्तप्यते । न तथा ब्रह्ममात्रवित् । तस्मात् साध्वकरणपापकरणे एतं न तपतः “नैन कृताकृते तपतः” इति श्रुतेः । ब्रह्ममात्रावगतेः कृत्याकृत्यतत्फलापह्ववपूर्वकत्वात् । यतो विद्वान् साध्वसाधुनी एते तापहेतू इत्यात्मानं स्पृणुते प्रीणयति । ब्रह्मातिरिक्तसाध्वसाधुवैरल्यात् ब्रह्मभावेनोभे पश्यतीत्यर्थः । यस्मादेष विद्वान् उभे ह्येवैष एते पुण्यपापे स्वात्मरूपेणैवात्मानं स्पृणुते । य एवं निष्प्रतियोगिकाद्वैतानन्दब्रह्म स्वमात्रमिति वेद तद्वेदनसमकालं साध्वसाधुतत्फलापह्ववसिद्धब्रह्ममात्रतया अवशिष्यते । अस्या बह्व्या ब्रह्मविद्यासर्वस्वस्य निषण्णत्वेन बन्धमोक्षमुमुक्षूणा ब्रह्ममात्रपदगमकत्वात् आनन्दवल्ल्युपनिषदित्युच्यते । इतिशब्द आनन्दवल्लीपरिसमाप्त्यर्थः । आनन्दवल्ल्युच्यते “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” इत्यादौ ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितः । ततस्तदर्थस्तु “ सत्य ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इत्यादिमन्त्रेण संक्षेपतः प्रपञ्चितः । सोऽपि “ तस्माद्वा एतस्मात् ” इत्यादितद्वृत्तिस्थानीयेन ब्रह्ममात्रास्तुपायत्वेन आकाशाद्यन्नमयान्तसृष्टितदनुप्रवेशादिरुक्तः । एवमुपायत उपेयज्ञानं जायते । तज्ज्ञानसमकालं विद्वान् तन्मात्रमवशिष्यत इत्यानन्दवल्ली उपरगम । समाप्ता च ब्रह्मविद्या । नातःपरं वेदितव्यं विद्यते । “ एतावदेवाहं एतत् परं ब्रह्म वेद नातःपरमस्ति ” इति, “ नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ” इति च श्रुतेः ।

इति नवमोऽनुवाकः

इति ब्रह्मानन्दवल्ली

भृगुवह्नी

प्रथमोऽनुवाकः

ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणम्

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो
ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो
वाचमिति । त२ होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।
येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व ।
तद्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

आनन्दवह्न्या तु तपआदिसाधनपुरस्सर अन्नादिविषयोपासनानि नोक्तानीति तदर्थमियं भृगुवह्नी प्रारभ्यते । प्रियपुत्राय पित्रोक्त्याख्यायिका तु विद्यास्तुत्यर्था । पुत्रः ससाधनब्रह्मविद्या मे ब्रूहीति पितरमुपससादेत्याह—भृगुरिति । भृगुर्वै वरुणस्यापत्यं वारुणिः प्रसिद्धयनुस्मारको वैशब्दः । ब्रह्मजिज्ञासया वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो हे भगवन् ! ब्रह्म इत्युपगतवान् । एवं विधिवदुपसन्नाय पिता उवाचेत्याह—तस्मा इति । उपसन्नाय पुत्राय एतत् वचनं अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति प्रोवाच । व्यष्टिसमष्टयात्मकस्थूलशरीरं अन्नं तदभ्यन्तरत्वेन अत्तारं प्राणं ब्रह्मोपलब्धौ चक्षुरादीन्युपलब्धिसाधनानि उक्त्वा तं भृगुं प्रति ब्रह्मणः तटस्थलक्षणमप्युवाच । तत् किम् ? इत्यत आह—यत इति । यतश्चिद्वातोः स्वाज्ञदृष्ट्या रज्जुसर्पवत् सर्वाणि ब्रह्मादिस्तम्बान्तभूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति यावदायुषं वर्धन्त इत्यर्थः । प्रारब्धभोगक्षयतो यत् ब्रह्म प्रयन्ति गच्छन्ति अभिसंविशन्ति तादात्म्यं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । एवं उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु भूतानि यदात्मता न जहति तदेतद्ब्रह्मेत्यन्नादिद्वारेण विजिज्ञासस्व

यथावत् प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः । “ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्रिय ” इति ब्रह्मोपलब्धिप्रदर्शनश्रुतेः । ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं ब्रह्मोपलब्धिद्वारं च श्रुत्वा किं कृतवान् ? इत्यत आह—स इति । स भृगुः ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वेन तपोऽतप्यत ब्रह्मलक्षणविचार कृतवान् । उपदिष्टे वस्तुनि साधनाकाक्षा कुतः ? इति चेन्न ; सावशेषोक्तेः । जिज्ञासवे निरवशेषतया उपदेष्टव्यमिति चेन्न , तस्य तादृशाधिकारवैरल्येन साधनाकाक्षत्वात् । लोके तपसस्साधकतमत्वप्रसिद्धेः । पित्रानुपदिष्टमपि भृगुः ब्रह्मावगतिसाधनत्वेन तपः प्रतिपन्नवान् । किं तत्तपः बाह्यान्तःकरणप्रामसमाधानं ? ब्रह्मावगतेः तद्द्वारकत्वात् “ तपसा प्राप्यते सत्त्वं ” इत्यादि,

मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।

स ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥

इति श्रुतेः स्मृतेश्च ।

इति प्रथमोऽनुवाकः

द्वितीयोऽनुवाकः

अन्नब्रह्मविज्ञानम्

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्धयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तर्होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

स च तपः तस्वा “ यतो वा ” इति पित्रा उक्तलक्षणं अन्नं ब्रह्म इति विज्ञातवान् । तद्धि यथोक्तलक्षणोपेत अन्नम् । तस्मादेव भूतोत्पत्तिस्थितिलय-दर्शनात् अन्नस्य ब्रह्मत्व युक्तमित्यर्थः । तेनैवायं कृतार्थता गतः किम् ? इत्यत आह—तदिति । उक्तलक्षणोपपत्तिभ्या अन्नं तत् ब्रह्मेति विज्ञाय अन्नस्योत्पत्तिदर्शनात् नेद ब्रह्म भवितुमर्हतीति सन्दिहानस्सन् पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति यावत् ब्रह्मलक्षणं निरतिशयं न भवति यावत् ते तद्विषयकजिज्ञासा निवर्तते तावत् तप एव ते परा गतिरिति तं होवाच पिता । तपसैव ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ब्रह्मावगतिसाधन-त्वात् तपस इत्यर्थः । स तपोऽतप्यत इत्याद्युक्तार्थमन्यत् ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः

तृतीयचतुर्थपञ्चमानुवाकाः

प्राणादिब्रह्मविज्ञानम्

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्धचेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽत-प्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।

त० होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽत-
प्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ब्रह्मेव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभि-
सविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि
भगवो ब्रह्मेति । त० होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो
ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

ततः किम् ? इत्यत आह—स इत्यादि । एव पित्रा आदिष्टो भृगुः
अन्नरूपवैराजादप्यन्तर प्राणं मनो विज्ञानं च सूत्रात्मभूत ब्रह्मेति प्रतिपद्य
तत्रापि सन्दिहानस्सन् सर्वोत्तमसाधनेन तपसा यत्सकाशादाकाशायन्नमयान्तं
उत्पत्तिस्थितिभङ्ग अगमत् यत् सर्वान्तरतमं करणोपाध्यसङ्ग ईश्वरचैतन्यं यत्
वस्तुतः कार्यजातनिरूपितकारणतापहवसिद्ध परमानन्दमात्र ब्रह्म स्वावशेषतया
व्यजानात् विज्ञातवान् तद्वेदनसमकालं तन्मात्रतामियादित्यर्थः । “ तमेव
विद्वानमृत इह भवति ” इति श्रुतेः । तस्मात् ब्रह्ममात्रावगतये तप एव परम
साधनमिति प्रकरणार्थः ॥

इति तृतीयचतुर्थपञ्चमानुवाकाः

षष्ठोऽनुवाकः

भार्गवीब्राह्मणीविद्यावर्गतिफलम्

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ब्रह्मेव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्य-

भिसंविशन्तीति । मैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन्
प्रतिष्ठिता । य एवं वेद प्रतिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्
भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

अधुना श्रुतिराख्यायिकामुपसंहृत्य स्वेन वचसा आख्यायिकानिर्वृत्तमर्थ
व्याचष्टे—सैषेति । यैषा भृगुणा विदिता सैषा भार्गवी । वरुणेन प्रोक्ता
वारुणी विद्या । परमे व्योमन् व्योम्नि परमाकाशे निष्प्रतियोगिकाद्वैते
प्रतिष्ठिता परिसमाप्ता पर्यवसन्ना तन्मात्रतयेत्यर्थः । य एवं भृगुवत् तपसैव
साधनेन स्वाभाविकानन्दं ब्रह्म वेद सोऽय विद्वान् तद्वेदनसमकालं परमानन्दे
स्वमात्रतया प्रतिष्ठति ब्रह्मैव भवतीत्यत्र “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति
श्रुतेः । यस्त्वानन्दं ब्रह्म कारणत्वेन जानाति तस्य मुख्यफल सालोक्यादिकम् ।
आन्तरालिकफलं इदमेव स्यात् । अन्नशब्देन मानुषैश्वर्यमुच्यते । तद्वान्
अन्नवान् महदैश्वर्यसंपन्न इत्यर्थः । तथाविधमन्नमत्तीत्यन्नादः सर्वभोगभुग्भव-
तीत्यर्थः । पुत्रादिप्रजया गवादिपशुभिः शमदमज्ञानादिनिमित्तब्रह्मवर्चसेन
दिगन्तविश्रान्तकीर्त्या च महान् भवति ।

इति षष्ठोऽनुवाकः

सप्तमोऽनुवाकः

ब्रह्मविज्ञानद्वारकात्प्रशसा

अन्नं न निन्द्यात् । तद्ब्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीर-
मन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः ।
तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रति-

तिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्म-
वर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

यद्द्वारतो ब्रह्म विज्ञातं तत् कदापि न निन्द्यादित्याह—अन्नमिति ।
यस्मात् द्वारभूतेन अन्नेन ब्रह्म ज्ञात तस्मात् गुरुमिव अन्नं न निन्द्यात् ।
तद्धि ब्रह्मविदो व्रतमित्युपदिश्यते । अन्नस्तुत्यर्थो हि व्रतोपदेशः । अन्नस्य
ब्रह्मोपलब्ध्युपायत्वेन स्तुतिभाक्त्व युज्यते । प्राणस्य शरीरान्तःपातित्वात् ।
प्राणो वा अन्नं यत् यस्यान्तः प्रतिष्ठितं तत् तस्य अन्नं भवतीति । शरीरे
च प्राणः प्रतिष्ठितः । अतः प्राणोऽन्नं शरीरमन्नादम् । तथा शरीरमप्यन्नं
प्राणोऽन्नादः । तत् कथं प्राणे शरीर प्रतिष्ठितम् ? शरीरप्रतिष्ठितेः प्राण-
निमित्तत्वात् । ततोऽन्नान्नादलक्षणमुभयमपि अन्नमेव । येनान्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठिता-
वन्नान्नादौ तस्मात् प्राणः शरीर चोभयमन्नमन्नाद च । स य एतदन्नमन्ने
प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति इत्युक्तार्थमन्यत् ।

इति सप्तमोऽनुवाकः

अष्टमनवमानुवाकौ

अन्नस्य कदापि परिहरणाभावः-

अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतम् । आपो वा अन्नम् ।
ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रति-
ष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद
प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्म-
वर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्ब्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् ।
 आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी
 प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं
 वेद प्रतिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया
 पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

एवप्रभावदन्न कदापि न परिहरेदित्याह—अन्नमिति । अन्नं न
 परिचक्षीत न परिहरेत् । तद्ब्रतमित्युक्तार्थम् । “ प्राणो वा अन्नम् ” इत्यादिवत्
 आपो वा अन्नं ज्योतिरन्नादमित्यादि योजनीयम् । गुणित्वेनोपासकस्य
 अन्नबहुकरणं ब्रतम् ।

इति अष्टमनवमानुवाकौ

दशमोऽनुवाकः

ब्रह्मोपासनाप्रकारभेदः

न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्ब्रतम् । तस्माद्यथा कया
 च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते ।
 एतद्वै सुखतोऽन्नं राद्धम् । सुखतोऽस्मां अन्नं राध्यते । एतद्वै
 मध्यतोऽन्नं राद्धम् । मध्यतोऽस्मां अन्नं राध्यते । एतद्वै
 अन्ततोऽन्नं राद्धम् । अन्ततोऽस्मां अन्नं राध्यते । य एवं
 वेद । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति
 हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति शानुषीः

समाज्ञा । अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति ।
यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द
इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान् भवति ।
तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान्
भवति । तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्वह्नेत्युपा-
सीत । ब्रह्मवान् भवति । तद्वह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं म्रियन्ते
द्विषन्तः सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः । स यश्चायं पुरुषे ।
यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य ।
एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य ।
एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य ।
एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनु-
संचरन् । एतत्साम गायन्नास्ते । हा ३ वु हा ३ वु हा ३ वु ।
अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादो ३ ऽहमन्नादो ३ ऽहमन्नादः ।
अह५ श्लोककृदह५ श्लोककृदह५ श्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा
ऋता ३ स्य । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना ३ भायि । यो मा ददाति
स इदेव मा ३ वा । अहमन्नमन्नमदन्तमा ३ धि । अहं विश्वं
भुवनमभ्यभवा ३ म् । सुवर्णज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥

पृथिव्याकाशोपासकस्य वसतिनिमित्तमिदमुच्यते—न कश्चनेति । वसतौ
वसतिनिमित्तं समागतं ब्राह्मणं तद्वसने च तस्याशनं दातव्यमिति भिया
न हि कश्चन प्रत्याचक्षीत प्रत्याख्यानं न कुर्यात् । तदनिराकरणपूर्वकं अशनं
दातव्यमिति यत्तद्वृतम् । यस्मादागतेभ्योऽतिथिभ्योऽन्नं दातव्यं तस्मात्

यया कया च विधया येन केनोपायेन बह्वन्नं प्राप्नुयात् । यो यत्कालेऽर्थिने अन्नं ददाति तत्कालमनतिक्रम्य तं प्रति तं भजतीत्याह—अराधीति । अस्मा अर्थिने कदाराधि प्रयच्छत्यन्नं तदा तं भजतीत्यन्नमित्याचक्षते अन्नदान-माहात्म्यविदः । तत् किम् ? इत्यत आह—एतदिति । एतद्वै अन्नं मुखतो मुख्यया वृत्त्या प्रथमवयसि पूजापुरस्सर अभ्यागताय राद्धं सिद्धं प्रयच्छतीति वाक्यशेषः । तत्फलं किम् ? इत्यत आह—मुखत इति । मुखतः मुख्यया वृत्त्या पूर्ववयसि अस्मा अन्नदाय अन्नं राध्यते यथा दत्त तथोपतिष्ठत इत्यर्थः । एव मध्यतो मध्यमोपचारेण मध्यमे वयसि तथान्ते वयसि जघन्योपचारेण अस्मै राध्यते । य एवमन्नस्य माहात्म्यं वेद तस्य यथादत्तं फलं भवतीत्यर्थः । इदानीं ब्रह्मोपासनाप्रकारभेदमाह—क्षेम इत्यादिना । उपात्तकार्यसंरक्षणं क्षेमः । तद्दूषेण वाचि प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । अनुपात्तागमनं योगः । उपात्तरक्षणं क्षेमः । प्राणापानयोः सतोः योगक्षेमौ भवतः । तथापि न प्राणापाननिमित्तौ । किं तर्हि ब्रह्मनिमित्तौ ? तस्मात् योगक्षेमात्मना ब्रह्म प्राणापानयोः प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । एवमुत्तरत्र योजनीयम् । हस्तयोः कर्मात्मना ब्रह्म प्रतिष्ठितं इत्युपास्यम् । गत्यात्मना पादयोरुपास्यम् । विमुक्तिरिति पायावुपास्यम् । एता मनुष्येषु भवाः मानुषीः समाज्ञाः । समाज्ञाया आध्यात्मिकत्वात् ज्ञानपूर्वकं उपासनानि कर्तव्यानीत्यर्थः ।

ज्ञानपूर्वमुपास्तिर्या सा समाज्ञेति गीयते ।

इति स्मृतेः । आध्यात्मिकसमाज्ञानन्तरं दैवी समाज्ञा उच्यते—अथेति । अथ देवेषु भवा दैव्यः समाज्ञा दैवीः । वृष्टेः अन्नद्वारेण तृप्तिहेतुत्वात् । ब्रह्मैव तृप्त्यात्मना वृष्टौ व्यवस्थितमित्युपास्यम् । तथान्येषु तेन तेनात्मना ब्रह्मैवोपास्यमिति ज्ञेयमित्यर्थः । विद्युति बलरूपेण पशुपु यशोरूपेण नक्षत्रेषु ज्योतीरूपेण उपस्थे प्रजातिः पुत्रः पुत्रादेः पितृऋणमोचकत्वेनामृतत्व-प्राप्तिहेतुत्वात् । अमृतं सुखाभासो ह्यानन्दः । विषयविषयिसम्बन्धनिष्पन्न-त्वादाभासत्वम् । एतत्सर्वस्यौपस्थनिमित्तत्वात् । ब्रह्मैव प्रजापत्यात्मनोपस्थे प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । सर्वस्याप्याकाशाधारकत्वात् । सर्वमाकाशे प्रतिष्ठित

मित्युपास्यम् । यतस्सर्वमाकाशे प्रतिष्ठितमत आकाशं ब्रह्मैव । तदाकाशं प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठागुणोपासनात् प्रतिष्ठावान् भवति । एवं सर्वत्र योजनीयम् । सर्वत्र ब्रह्मैवोपास्यत्वात् तद्वान् भवति “तं यथा यथोपासते तथैव भवति” इति श्रुतेः । तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति । उपास्यस्य महद्गुणविशिष्टत्वात् । तन्मन इत्युपासीत । मानवान् भवति । मनसो मननसमर्थत्वात् तद्वान् भवतीत्यर्थः । नमनगुणवत् ब्रह्मोपासीत । अस्मै काम्यन्त इति कामाः नम्यन्ते प्रह्वीभवन्ति । तद्ब्रह्म सर्वपरिवृढमित्युपासीत । तथाविधब्रह्मवान् भवति । तत् ब्रह्मणः परिमरः । विद्युद्बृष्टिचन्द्रादियाग्रयः पञ्च देवता यत्र परिम्रियन्तेऽस्मिन्निति स परिमरः इत्युपासीत । स एवायं वायुगकाशो नान्य इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरः । तमाकाशं वाय्वात्मानं ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । एवविदमेनं प्रति द्विषन्तः शत्रवः सपत्नाश्च परिम्रियन्ते प्राणान् जहति । किञ्च— ये चास्याप्रिया अद्विषन्तोऽपि भ्रातृव्याः परिम्रियन्ते । “प्राणो वा अन्नम्” इत्यारभ्य कार्यस्थैवान्नाद्दत्त्वमुक्तम् । सर्वस्यानात्मविषयत्वात् । आत्मनि भ्रान्त्या उपपद्यते । आत्मापि परमात्मनः कार्यमिति चेन्न ; परमात्मन एव गुहाप्रवेशश्रुतेः आत्मा पर एवेत्यर्थः । प्रविष्टस्य भावान्तरापत्तिरिति चेन्न ; प्रवेशस्यान्यार्थत्वात् । “अनेन जीवेन” इति धर्मान्तरेणानुप्रवेश इति चेन्न ; तद्वावापत्तिश्रुतेः “तत् सत्यं”, “स आत्मा” इति सामानाधिकरण्यात् । आत्मनः सासारित्वमिति चेन्न ; आत्मनः प्रत्यक्त्वेन उपलब्धिरूपत्वात् । सासारिकधर्मविशिष्ट आत्मा उपलभ्यते इति चेन्न ; धर्मधर्मिणोरैकत्वेन कर्मत्वानापत्तेः । त्रासादिदर्शनात् दुःखिताद्यनुमीयत इति चेन्न ; बुद्धिधर्मत्वात् । कपिलकणादादिशास्त्रविरोध इति चेन्न ; तेषां वेदमूल-वैरल्येन भ्रान्तत्वात् । श्रुत्युपपत्तिभ्या आत्मन एकत्वस्य सिद्धत्वात् कथमेकत्वं ब्रवीषि ? इत्यत आह—स य इति । इत्यादिरुक्तार्थः । सर्वमन्नमयादिक्रमेण नानन्दमयान्तमुपसकम्यास्ते विद्वानित्याह—अस्मादिति । “ब्रह्मविदामोति परम्” इति ब्राह्मणवाक्यमादौ “सत्यं ज्ञानमनन्तेम्” इति संक्षेपतो व्याख्याय तदवगत्युपायत्वेन पुनरपि “तस्माद्वा” इत्यादि शिष्टानन्दवल्क्या यथावद्व्या-

ख्यातम् । मन्त्रे तावत् ब्राह्मणोक्तमाप्नोतीत्यर्थः । “ सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति ” इति व्याख्यातः । तत्पुनः “ अभय प्रतिष्ठा विन्दते । अथ सोऽभय गतो भवति ” इत्यादिविस्तरेणोक्तः । तत्र के ते सर्वकामाः ? कथं वा विद्वान् सह ब्रह्मणा अश्नुते ? इत्यत्र इदमारभ्यते । मृगुवह्य्या आनन्दवह्यीशेषभूतत्वात् ब्रह्मविद्यासाधनत्वेन तपो दर्शयित्वा प्राणाद्याकाशान्त-कार्यस्य अन्नान्नादत्वेन विनियोगश्च प्रकटितः । निष्कामसकामभेदेन सात्योक्त्या-द्यैहिकान्तफलकब्रह्मोपासनान्यभिहितानि । सर्वकामानामनेकसाधनसाध्यत्वेन ब्रह्म-मात्रविदेक. सन् युगपत् सर्वकामान् कथं समश्नुते ? इत्यत्र सर्वकामाना स्वातिरिक्तत्वेन युगपत् अपहोतुं शक्यत्वात् स्वमात्रावगतेः स्वातिरिक्तापह्व-पूर्वकत्वाच्च । यद्वा—यद्यद्य सर्वाङ्गोपापवादाधिकरणब्रह्मवित् तदा तस्य सर्वात्म-भावोपपत्तेः सर्वस्योत्कर्षापकर्षात्मकत्वेन त्रिदृषः सर्वमात्रापत्तो तथात्व-स्यादिति चेन्न ; सर्वभूतानुस्यूतात्मनः एकत्वेन सर्वोपाधिगतोत्कर्षापकर्षात्म-कान्नमयाद्यानन्दमयान्तान् क्रमेण सक्रम्य मिथ्यात्वेनापह्वत्वेन वा ज्ञान्वा तज्ज्ञानसमकाल सत्यज्ञानानन्द ब्रह्म स्वमात्रमिन्द्रियापन्नस्सन् स्वाज्ञदृष्ट्या प्रसक्तान् इमान् लोकान् संचरन् कामजात स्वातिरिक्तव्रिया अर्त्ताति कामाप्ती तत्तद्दृष्टयनुरोधेन कामरूपी वा अनुसञ्चरन् ब्रह्ममात्रमभ्य विषयग्रामापह्व-सिद्धत्वेन निष्प्रतियोगिकसमत्वात् इत्येतत् साम गायन् स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्त-लोकानुग्रहार्थं ब्रह्ममात्रसिद्धान्तं स्वकृतार्थता च गायन्नास्ते तिष्ठन्तीत्यर्थः । कथम् ? इत्यत आह—हेति । हा ३ उ अहो इत्यस्मिन्नर्थे । अयन्तविस्मय-ख्यापनार्थम् । किमसौ विस्मयः ? इत्यत आह --अहमिति । पुग स्वाज्ञदृशया कस्यचिदहमन्नम् । कस्यचिदहमन्नादः । किञ्च—ईशभावेन अहमेव चेतनावान् सन् अन्नान्नादसंघातम्य श्लोककृत् कर्ता । त्रिरुक्तिः विस्मयत्वव्यापनार्था । किञ्च—हिरण्यगर्भात्मना स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तस्यर्तस्य जगतः प्रथमजा हिरण्यगर्भो-ऽस्मि । किञ्च—सर्वापवादाधिकरणब्रह्मरूपेण देवादिभ्योऽमृतस्य अमृतत्वमभ्य नाभिः मध्यम् । सर्वप्राणिना अमृतत्वमहमित्यर्थः । सर्वास्पदत्वात् । किञ्च विराडात्मनान्नभावमापद्येदमाह—य इति । यः कश्चित् मां अन्न अर्थिभ्यो

ददाति सोऽन्नवान् भवति । आ ३ वाः । अथवा पुनरन्योऽर्थिभ्यो मा
 अदत्त्वा स्वयमेवात्ति त अह अन्नमेव सन्नद्धि । एवं तर्हि सर्वात्मभावात्
 विभेमि । अतस्संसार एवास्तु । यतो मुक्तोऽप्यहं अन्नस्याद्यः स्यामित्यत्र
 सर्वकामाशनस्य सव्यवहारविषयत्वात् । व्यावहारिकधिया अन्नान्नादलक्षणविराड्-
 ब्रह्मभावमापन्नस्य न हि स्वातिरिक्तवस्त्वन्तरमस्ति । यत एवमतः सर्वात्म-
 भावान्मा भैषीः । तथा चेत् किमहमन्नमन्नाद् इति अन्नान्नादलक्षणसंव्यवहारस्य
 व्यवहारमात्रत्वात् न हि तत्परमार्थवस्तुता भजति । तस्य ब्रह्मसत्तातिरिक्त-
 पृथक्सत्तावैरल्यात् । अहमन्नमन्नाद् इत्युक्तेः ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थत्वात् । न हि तत्र
 भयादिदोषगन्धोऽप्यस्ति, भयादेः स्वाविद्यानिमित्तत्वेन कारणतुल्यत्वात् ।
 स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तस्वातिरेकेण किञ्चिदस्तीति विश्वसनीयविश्वं तथाभूतेरात्मसत्य-
 व्यवहारप्रतिभासरूपेण संभजनीय भुवनं अभ्यभवामहं अभिभवामि ब्रह्म-
 मात्रधियापहव करोमीत्यर्थः । यतो दुर्वर्णतया अनुभूतस्वातिरिक्तमपहवता गत
 अतोऽह सुवरादित्यः स्वाज्ञदृष्ट्या प्रकाशस्वरूप इव भातः । तथा परमार्थदृष्ट्या
 निष्प्रतियोगिकपूर्णज्योतीः ज्योतिः, स्वावृत्तियापहवसिद्धत्वेन सकृद्भानस्वरूप-
 त्वात् । योऽय भृगुवत् शान्त्यादिगुणसपन्नो भूत्वा वल्लीद्वयविहितपरमात्मविद्या
 उपनिषदं यथावत् वेद सोऽपि तद्वेदनसमकाल ब्रह्ममात्रतया अवशिष्यत इति
 सिद्धम् ॥

इति भृगुवल्ल्या दशमोऽनुवाकः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
 तैत्तिरीयविवरणं लिखितं स्यात् स्फुट लघु ॥
 तैत्तिरीयविवरणग्रन्थसंख्या निगद्यते ।
 चतुष्पञ्चाशदधिकसहस्रं पर्यकीर्त्यते ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे सप्तसख्यापूरक
 तैत्तिरीयोपनिषद्विवरण संपूर्णम्

ऐतरेयोपनिषत्

वाङ्मे मनसि—इति शान्तिः

प्रथमोऽध्यायः

ब्रह्मप्रापकमार्गकथनम्

एष पन्था एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यम् । तस्मान्न प्रमाद्येत्तन्ना-
तीयात् । न ह्यत्यायन् पूर्वे येऽत्यायस्ते परा बभूवुः । तदुक्तमृषिणा
प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे । बृहद्ध
तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आविवेश । प्रजा ह तिस्रो
अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजास्तिस्रो अत्यायमायंस्तानी-
मानि वयांसि वङ्गावगधाश्चेरपादाः । न्यन्या अर्कमभितो विविश्र
इति ता इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निम् । बृहद्ध
तस्थौ भुवनेष्वन्तरित्यद् उ एव बृहद्भुवनेष्वन्तरसावादित्यः । पवमानो
हरित आविवेशेति वायुसेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः ॥ १ ॥

¹ आदितोऽध्यायत्रयमत्राधिकतया व्याख्यातमिति विशेषः ।

कर्मज्ञानमयी दृष्टिः यत्प्रज्ञाने समाप्यते ।

तत् प्रज्ञानं पर ब्रह्म स्वमात्रं न स्वतः पृथक् ॥

इह खलु ऋग्वेदप्रविभक्तबह्वृचशाखाया दर्शपूर्णमासाद्यश्वमेधान्त कर्म तदाश्रयभूतमुख्यप्राणोपासनं चाभिहितम् । तत्र सकामस्य यथावदनुष्ठितं कर्म ज्ञान वा कर्मसमुच्चितज्ञानं वा चन्द्रलोकप्रापकं भवति । निष्कामस्य अर्चिरादिना ब्रह्मलोकातिः चित्तशुद्धिप्राप्यब्रह्मजिज्ञासा वोदेति । तादृशजिज्ञासोः जिज्ञास्यवस्तुप्रतिपत्तये ऐतरेयोपनिषदारभ्यते । उपनिष्वस्य सदेः क्विबन्तस्य विशरणगत्यवसादनार्थस्य रूपं उपनिषदिति, ब्रह्मविद्योच्यते । स्वनिष्ठाना ससारबीज अवसादयति परमात्मान निगमयति अवबोधयति गर्भजन्मादीश्व शातयतीत्यात्मविद्या उपनिषत् । प्राणादिविद्यानामपि तदुपकारकत्वेनोपनिषत्त्व युज्यते । वक्ष्यमाणात्मविद्योपयोगित्वेनैष पन्था इति ब्राह्मणोपनिषदः सुख-प्रतिबोधार्थं अल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते—एष पन्था इति । तस्मात् “स एतेन प्रज्ञेनात्मना अस्माल्लोकादुत्क्राम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानात्वा-मृतस्समभवत्” इत्युपसहरिष्यति । तस्मादमृतत्वप्रापक आत्मज्ञानलक्षणोऽय-मेष पन्था नान्यः “नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” इति श्रुतेः । यज्ज्ञानाधिकारजनकसत्त्वशुद्धिप्रद एतदेव कर्म ईश्वरार्पणधिया अनुष्ठिताग्नि-होत्रादिकर्म । यमनियमादीना सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वात् । एतदपि ज्ञानसाधकः पन्थाः क्रमेणामृतत्वहेतुत्वात् । एतज्ज्ञान कर्म वा ब्रह्म साक्षात् परपरया वा ब्रह्मप्रापकत्वात् ।

तद्व्यग्रय सर्वधर्माणा प्राप्यते ह्यमृतं यतः ।

इति स्मृतेः । एतदेव सत्यं परपरया सदात्मप्रापकत्वात् । यस्मात् एतदतिरिक्तसाधनाना बन्धहेतुत्वं तस्मात् आत्मज्ञानतत्साधनान्न प्रमाद्येत् । तदकरण हि प्रमादः । तन्न कुर्यादित्यर्थः । कर्मपथः प्रमादतः किं स्यात् ? इत्यत आह—तदिति । तं पन्थानं नातीयात् नातिक्रामेत् । यतः पूर्वे

ह्यतिक्रान्ता ब्राह्मणा न जातु त मार्ग अत्यायन् नातिक्रमन्त इत्यर्थः । अस्मात्
 पथो ये अत्यायन् ते परावभूवुः कर्मज्ञानमार्गात् भ्रष्टा भवेयुः इत्यर्थः ।
 यत एवं अतो ज्ञानकर्मानुष्ठान अप्रमादेन कार्यमित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तमर्थजातं
 ऋषिणा मन्त्रेणाप्युक्तमित्याह—प्रजा इति । वयआदितिस्त्रः प्रजाः
 कर्मज्ञानमार्गात् अत्यायं अतिगमनमीयुः कर्मज्ञानायोग्यता गता इत्यर्थः ।
 वयआदिभ्यो याः पुनरन्या मनुष्यादिप्रजाः ता एवाभितः कर्मणा ज्ञानेन
 च अर्कमग्नि विविश्रे आश्रिता इत्यर्थः । येषु भवन्ति भूतानीति भुवनानि
 लोकाः तेष्वन्तर्मध्ये बृहत् महान् सर्वलोकप्रकाशकृत् सविता तस्थौ
 स्थितवान् इत्यर्थः । त च काश्चित् प्रजा अभिनिविविश्रे इत्यनुषज्यते ।
 पवमानो वायुः हरितो दिश आविवेश । त च काश्चिदभिविविश्रे । काः
 पुनरत्यायमीयुः ? इति । मन्त्रोक्तार्थं ब्राह्मणमनुवदति—प्रजा हेति । प्रजा ह तिस्रो
 अत्यायमीयुः इति । या वै ता इमास्तिस्त्रो अत्यायमायन् ता वक्ष्याम इत्याह—
 तानीति । विधातोर्गत्यर्थत्वात् तानीमानि वयांसि पक्षिविशेषाः । पुनर्यान्यपि
 गतिमन्ति भूतानि वयश्शब्देन कर्मज्ञानायोग्यानीत्युच्यन्ते । खेचरभूचर-
 खभूचरत्रयाणामेको राशिः । वङ्गा इत्यत्र वनगा वनस्पतयो महास्थावराणि ।
 अवगधा अवगाधाः क्षुद्रस्थावराः । व्रीह्यादय ओषधयः । अवतेः पालनार्थ-
 त्वात् । अन्यस्य जङ्गमावनहेतुत्वाच्च । चशब्दः समुच्चयार्थः । एव
 स्थावराश्चैको राशिः । इरपादा इत्युरःपादाः । इकारस्योकारमापाद्य विसर्जनीयोप-
 सर्जनं कृत्वोरःपादा इति सर्पादयो गृह्यन्ते । एवमेतास्तिस्त्रः प्रजाः
 अत्यायमीयुः कर्मज्ञानमार्गात् भ्रष्टा भवन्तीत्यर्थः । यतः पापकर्मणः एतादृश
 जन्म अतः पापकर्माप्रवृत्तिपूर्वकं श्रेयोमार्गात् न प्रमाद्येदिति वैराग्यहेतोरिदं
 वचनं न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे इति । ता इमाः प्रजाः अर्कमभितो
 निविष्टाः कर्मज्ञानपरा इति व्याख्यात कर्मणः सर्वसाधारणत्वेनार्कगत्वात् ।
 सन्निहितत्वात् अर्कशब्देन कर्म ज्ञेयम् । सवितुर्महत्त्वं प्रसिद्धम् । अभिव्या-
 ख्यात अन्यत् । पवमानो हरित आविवेश इति वायुरेव पवमानो दिशो
 हरित आविष्टः व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥

महदुक्थस्य ज्ञानसमुच्चितकर्मत्वम्

उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवीतो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च । तस्याग्निरर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । अन्तरिक्षमेवोक्थमन्तरिक्षं वा अनुपतन्त्यन्तरिक्षमनु धावयन्ति तस्य वायुरर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । असावेव द्यौरुक्थममुतः प्रदानाद्धीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च तस्यासावादित्योऽर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । इत्यधिदैवतमथाध्यात्मम् । पुरुष एवोक्थमयमेव महान् प्रजापतिरहमुक्थमस्मीति विद्यात् । तस्य मुखमेवोक्थं यथा पृथिवी तथा । तस्य वागर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । नासिके एवोक्थं यथान्तरिक्षं तथा । तस्य प्राणोऽर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । तदेतद्ब्रह्मस्य विष्टपं यदेतन्नासिकायै विनतमिव । ललाटमेवोक्थं यथा द्यौस्तथा तस्य चक्षुरर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । समानमशीतयोऽध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेवान्नेन हीमानि सर्वाणि भूतानि समनन्ती ३ अन्नेनेमं लोकं जनयत्यन्नेनामु तस्मात्समानमशीतयोऽध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेव । तदिदमन्नमन्नादमियमेव पृथिवीतो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च । यद्ब्र किञ्चेदं ^१प्रेता ३ इ तदसौ सर्वमत्ति यदु किञ्चातः प्रैती ३ तदियं सर्वमत्ति सेयमित्याद्यात्स्वी । अत्ता हाद्यो भवति । न तस्येशे यन्नाद्याद्यद्वैनं नाद्युः ॥ २ ॥

^१ “ प्रेता ” इति पाठः आनन्दाश्रममुद्रितपुस्तके दृश्यते ।

कर्मज्ञानानधिकृताधिकृतत्वेन स्थावरजङ्गमस्थितिरुक्ता । तदधिगन्तव्य-
कर्मज्ञान कीदृशम् ? इत्याशङ्कयातीतप्रन्थे महाव्रताख्य यत् कर्माधिगत यत्र बृहती-
सहस्रलक्षण महदुक्थ शस्यते तदेतत् ज्ञानसमुच्चित्त कर्मत्याह—उक्थमिति ।
अनिर्धारितार्थयाथात्म्यं उक्थमुक्थमितीद पद ऋग्वेदपारगाः प्रजा वदन्ति ।
उक्थशब्दस्यार्थवैरल्येन शब्दमात्रत्वेऽपि उक्थमिति केवलयाजकैरवगम्यते ।
वैशब्दो याजकप्रसिद्धिद्योतकः । किं पुनस्तदुक्थम् ? इत्यत आह—इदमिति ।
इदमेव तावत् इयमेव पृथिवी । उक्थशब्दः शस्त्रे प्रसिद्धः सन् पृथिव्या युज्यते ।
तत्र किं सामान्यम् ? इत्यत आह—इत् इति । यतो ऋच ऋक्स्थेन
पृथिव्यास्सामान्यमितोऽस्या हि परममेवेद स्थावरजङ्गम चोत्तिष्ठति उत्पद्यते ।
यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदमुकारथकारयोगतः पृथिव्या उक्थस्य च सामान्यमस्ति ।
किञ्च तस्य पृथिव्युक्थस्यास्याग्निरर्कस्तथोक्थसम्बन्धिन्यपि महाप्रलये अग्निरेवाकौ
भवति भस्मीकरणसामर्थ्यात् । किञ्च अन्नमशीनयस्तिस्त्रः त्रिचाशीतयः स्तुता
उक्थे तथाप्यत्राप्यन्नमेवाशीतयः । तत् कथं ? यस्मात् प्राणिजात हीदमन्ने-
नाश्नुते व्याप्नोति । अन्नवानिह लोके हि प्रमविष्णु भवति । अशीतयोऽन्नमिन्द्र-
स्याशीतीनामन्तव वक्ष्यति “सहान्नमित्यभिव्याहृत्य बृहतीसहस्र शशंस” इति ।
तथान्तरिक्षमेवोक्थम् । तत्र को हेतुः ? इत्यत आह—अन्तरिक्षमिति ।
अन्तरिक्षमेवानुपतन्ति । अन्तरिक्षोद्देशेन गच्छन्ति । तथा अन्तरिक्षमेव
अनुधावयन्ति । तदुभयं उत्थानपूर्वकमिति उक्थशब्दलाभहेतुरन्तरिक्षमित्यर्थः ।
तस्य वायुरर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते इत्युक्तार्थमेतत् । असावेव
द्यौरुक्थममुतः अमुष्या दिव. प्रदानात् वृष्ट्यादिलक्षणात् । यस्मादिदं
स्थावर जङ्गमं च सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च तस्मात् द्यौरुक्थशब्दवाच्या ।
तस्यासावादित्योऽर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते इति पूर्ववत् । एव-
मधिदैवतं देवताविषयदर्शनमुक्तम् । अधानन्तरं अध्यात्मदर्शनमुच्यते—अथेति ।
यः शिरःपाण्यादिमत्त्वेन प्रसिद्धः सोऽयं पुरुषः एवोक्थम् । कथं पुरुष-
स्योक्थत्वं ? तत्राह—अयमेव महानिति । तस्य प्रजापतित्वात् महत्त्वम् ।
तथा च वक्ष्यति “अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य” इत्यादि । यस्मादय

महान् प्रजापतिः कर्मज्ञानसाधनत्वेन जगदुत्पादको भवति तस्मादात्मानमेव पुरुषोऽहमुक्थमस्मीति विद्यात् । पुरुषावयवेष्वपि उक्थदृष्टिमनुक्रामति । तस्य मुखमेवोक्थमिति । यथा उक्थशब्दः पृथिव्यादौ स्थूले प्रयुक्तः तथा तदभ्यन्तर-
तमे पुरुषे तदवयवे च प्रयुज्यते । “ इयमेव पृथिवी ” इत्युपक्रम्य “ तदेतदुक्थं प्राण एव ” इति निर्धारणश्रुतेः पुरुषादेरुक्थत्वे अर्काशीतिसम्बन्धः कथम् ? इत्यत आह—तस्येति । तस्य पुरुषस्य वागर्कोऽन्नमशीतय इत्याद्यवयवानां उक्थत्वविशेषणाभिधानं बाह्यार्थसामान्यसंपादनार्थम् । तथा चाध्यात्मिकपुरुषो-
क्थस्य त्रैलोक्यात्मनः प्रजापते मुखमुक्थमित्युक्तं तस्याग्निरर्को मुखेनोक्थ-
संबन्धात् । अन्नमशीतय इत्यादि व्याख्यातम् । यदेतदन्तरिक्षावसाने स्वर्गलोको वै ब्रह्मः तस्य ब्रह्मस्य विष्टपं स्थानं यद्दिहाध्यात्ममेतत् नासिकायै नासिकाया अवसाने भ्रुवोरधस्ताच्च विनतं विशेषेण नतमिव । इवशब्दोऽनर्थकः । ललाटमेवोक्थमिति सामान्यात् उक्थभेदानुरोधेन अर्कभेददर्शनात् । अशी-
तिष्वपि तथा इत्यत आह—समानमशीतय इत्यादि वक्ष्यति । किं पुनः तत्समानम् ? अन्नमेवाध्यात्मं चाधिदैवतं च समानतया प्राणाविष्टानि भूतानि सम चेष्टन्ते प्राणन कुर्वन्तीत्यर्थः । यथा द्यौः प्रकाशात्मिका तथा तस्य चक्षुरर्कोऽन्नमशीतयो अन्नेन हीद सर्वमश्नुते व्याप्नोति । अन्नेन हीमानि सर्वाणि भूतानि पार्थिवत्वेन समनन्ति समानता यन्ति । अन्नेनेमं लोकं जयति । अन्नेनामुं पश्वादिभिः धनवान् यागदानादिभिश्च सुकृती सन् जयति व्याप्नोति । लोके तावदन्नवत उभयलोकव्याप्तिः प्रसिद्धेत्यर्थः । तस्मात् समानमशीतयोऽध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेव बाह्याध्यात्मलक्षणं जगत् । तत्र स्थावरमन्नम् । जङ्गमं तदत्तीत्यन्नादम् । अस्य जगतोऽन्नान्नादत्वम् । तत् कथम् ? इत्यत आह—इयमिति । इयमेव तावत् पृथिवी अन्नम् । इतोऽस्याः पृथिव्याः इदं स्थावरं जङ्गमं च सर्वमुत्तिष्ठत्युत्पद्यते सर्वस्य पार्थिवत्वा-
विशेषात् । यदिदं किञ्च कर्तृसाधनविशेषरूपं यत्किंचेदम् । तत् किं स्यात् ? इत्यत आह—यदिति । यद्द किञ्चेदं सकर्तृकं चरुपुरोडाशादेः कर्तृनिष्पन्नत्वात् । पञ्चमो लकारः प्रेक्षेत्यस्य अघादेशे यलोपे च इदं रूपं

प्रेतीत्यर्थे प्रेत्तेति । यत्किञ्चिदितोऽमुतः त प्रैति गच्छतीत्यर्थः । तत् सर्वमसौ द्यौरित्यात्मसात्करोति । यद्दु किञ्चातोऽमुष्मात् द्युलोकात् प्रेत्यागच्छति क्षीणलोको यजमान. तदियं तत्सर्वं पृथिव्यन्ति । तथान्तरिक्षं यथा पृथिव्यन्तरिक्षयोरुपकार्योपकारकत्व तथा प्राणिनामन्योन्योपकार्योपकारकत्व तदिदं जगदन्नमन्नाद् चेति । यत् प्रस्तुतं तदिदानीं उपसंहरति—सेयमिति । इयं पृथिवी अद्या च अत्वी चेति । तथासावपि द्यौरद्या अत्वी च । एवमद्यात्वीत्वेन द्यावापृथिवीग्रहणं सर्वेषामुपलक्षणार्थम् । य एवमद्यात्तृरूपप्रजापतिरुक्थमहमस्मीति वेद तस्येदं फलमाह—अत्तेति । सर्वस्यान्नजातस्य अत्ताद्यश्च भवति । प्रजापतेरुभयात्मकत्वेन प्रजापतिरेव भवतीत्यर्थः । यथा सर्वो हि लोकः परस्परं अत्ता चाद्यश्च भवति तथायं विद्वानपीत्यत आह—नेति । न हि तस्य विदुषः स्वामी कश्चित् भवति विदुषः सर्वात्तृत्वात् । वाशब्दः चार्थे । एवंविदमेतं परे नाद्युः । तस्मात् विद्वान् स्वात्मभूतस्याद्यस्य अत्ता सर्वात्मको भवति । यस्तु अविद्वान् परेषा अद्यो भवति । न च सर्वस्यात्तेत्येवं विदुषोऽविदुषश्च विशेष उक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

हिरण्मयपुरुषलक्षणम्

अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवा देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य रेत ओषधय ओषधीनां रेतोऽन्नमन्नस्य रेतो रेतो रेतसो रेतः प्रजाः प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसो रेतो वाग्वाचो रेतः कर्म तदिदं कर्म कृतमयं पुरुषो ब्रह्मणो लोकः । स इरामयो यद्धीरामयस्तस्माद्धिरण्मयः । हिरण्मयो यो ह वा अमुष्मिन् लोके संभवति हिरण्मयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दृश्ये य एवं वेद ॥ ३ ॥

अन्नान्नादलक्षणं जगत् प्रजापतिरित्युक्तम् । तस्य न हि वृष्ट्यात्मकत्वं अवधारितम् । तदर्थमिदमुच्यते—अथेति । अथ अन्नान्नादस्वरूपकथनानन्तरं

यतो रेतःकार्यात्मसृष्टि विना न हि संव्यवहारः सिध्यति अतः कर्मज्ञानाधि-
कृतस्य प्रजापते रेतसः सृष्टिरुच्यते । इत्थभूतप्रजापतेः रेतःकार्यं वागा-
द्यभिमानिनोऽग्न्यादयो देवाः संभूताः । देवाना रेतो वृष्टिः वर्षम् । वृष्टेः
कार्यं व्रीह्याद्योषधयः । ओषधीना रेतः प्रसिद्धं अन्नम् । पुरुषमुक्तान्नस्य रेतः
नृबीज रेतः कार्यम् । स्त्रीयोनिनिषिक्तरेतसो रेतः प्रजाः इत्यनेन क्रमेण प्रजाना
सृष्टत्वात् प्रजापतित्वं पुरुषस्येत्यर्थः । केन साधनेन अन्नमयी प्रजा सृजति ?
इत्यत्र प्रजापतित्वमापन्नप्रजाना रेतःकार्यं हृदयम् । सर्वज्ञानाधारेयं बुद्धिः ।
तद्दृढयस्य रेतो मनो ज्ञानम् । मनसो रेतः चोदनालक्षणा वाक् । वाचो रेतः
कर्म । “वाचा चोदित कर्म क्रियते” इति “मनोवाक्प्रसूतं पाङ्क्तं कर्म” इति
च श्रुतेः, “विज्ञानं यज्ञं तनुते” इति मन्त्रवर्णाच्च । तदिदं हृदयाधार
शरीरं मनोवाक्प्रसूतकर्मणा कृतम् । तेनेदं विनाशि चल्म । तथापि ह्ययं
पुरुषः शिर पाण्यादिमान् प्रज्ञानलक्षणप्राणाख्यब्रह्मणः लोक्यते लोक्यतीति वा
लोकः । स चायमिरामयोऽन्नमयो यस्माद्धीरामयोऽन्नमयस्तस्माद्धिरण्मयः ।
हिरण्यज्योतिरमृत सोमस्य देवानामन्नामृतभूतत्वात् । यतस्तन्मयमन्न अतो
बाह्यपिण्डोऽयं हिरण्मयः कर्मकृतो ब्रह्मणो लोकः । “यत्किञ्चिद्वेतसोऽसृजत
तद्दु सोमः”, “एतावद्वा इदमन्न” इति च श्रुतेः । एवविदः फल्माह—
हिरण्मय इति । हिरण्मयो ह वै सोमात्मा एवामुष्मिन् स्वर्गे लोके संभवति
सोमवदुपास्यो भवतीत्यर्थः । एवं यो वेद उपास्ते स हि सर्वेभ्यो भूतेभ्यो
हिरण्मयत्वेन ददृशे सोमवत् प्रियदर्शनो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

हिरण्मयपुरुषस्य ब्रह्मेन्द्रप्राणादिवाच्यत्वम्

तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत
ब्रह्मेमं पुरुषं तस्मात्प्रपदे तस्मात्प्रपदे इत्याचक्षते शफाः खुरा
इत्यन्येषां पशूनाम् । तदूर्ध्वमुदसर्पत्ता ऊरू अभवताम् । उरु
गृणीहीत्यब्रवीत्तदुदरमभवत् । उर्वेव मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुरोऽभवत् ।

उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपामते हृदय ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्माहैव ता
 ३ इ । ऊर्ध्वं त्वेवोदमर्षत्तच्छिरोऽश्रयत यच्छिरोऽश्रयत तच्छिरो-
 ऽभवत्तच्छिरस शिरस्त्वम । ता वा एताः शीर्षजिह्वयः श्रिताश्चक्षु
 श्रोत्रं मनो वाक्प्राणः । श्रयन्तेऽस्मिज्जिह्वयो य एवमेतच्छिरसः
 शिरस्त्वं वेद । ता अहिमन्ताहमुक्थमस्म्युक्थमस्मीति ता
 अब्रुवन् हन्तास्माच्छरीरादुत्क्रामाम तद्यस्मिन्न उत्क्रान्त इदं शरीरं
 पत्स्यति तदुक्थं भविष्यतीति । वागुत्क्रामद्वदन्नश्नन् पिवन्नास्तेव
 चक्षुरुत्क्रामदपश्यन्नश्नन् पिवन्नास्तेव श्रोत्रमुत्क्रामदशृण्वन्नश्नन्
 पिवन्नास्तेव मन उत्क्रामन्मीलित इवाश्नन् पिवन्नास्तेव प्राण
 उदक्रामत्तत्प्राण उत्क्रान्तेऽपद्यत ।

तदशीर्यताशारीती ३ तच्छरीरमभवत्तच्छरीरम्य शरीरन्त्वम ।
 शीर्यते ह वा अस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यः पराम्य द्विषन् पाप्मा
 भ्रातृव्यो भवति य एव वेद । ता अहिमन्तैवाहमुक्थमस्म्यहमुक्थ
 मस्मीति ता अब्रुवन् हन्तेदं पुनः शरीरं प्राविशाम तद्यस्मिन्न
 प्रपन्न इदं शरीरमुत्थास्यति तदुक्थं भविष्यतीति । वाक् प्राविशद-
 शयदेव चक्षुः प्राविशदशयदेव श्रोत्रं प्राविशदशयदेव मनः प्राविश-
 दशयदेव प्राणः प्राविशत्तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठदुक्थमभवत् । तदेत-
 दुक्थां ३ प्राण एव । प्राण उक्थमित्येव विद्यात् । तं देवा अब्रुवन्
 त्वमुक्थमसि त्वमिदं सर्वमसि तव वय स्मस्त्वमस्माकममीति ।
 तदप्येतद्विषणोक्तं त्वमस्माकं तव स्ममीति ॥ ४ ॥

प्राजापत्येरेतःसृष्टितो हिरण्मयः पुरुष उक्तः । तस्य ब्रह्मेन्द्रप्राणादिशब्द-
वाच्यता स्फोरयितुमिदमारभ्यते—तमिति । यो हि ब्रह्मणो लोक इति प्रकृतोऽन्न-
मयः तं प्रपदाभ्या चारभूताभ्या प्रापद्यत । किं? तत्राह—ब्रह्मेति ।
प्राणाख्यब्रह्मणो बृहत्त्वात् इदं शिरःपाण्यादिमन्तं पुरुषं यस्मात् प्रपदाभ्या
पादाभ्या मस्तकपर्यन्तं प्रापद्यत, तस्मात् पदाभ्यां प्रपद इति सवृत्ते । तस्मादेव
च लौकिकाः प्रपदे इत्याचक्षते । मनुष्यातिरिक्तपशूनां चतुष्पदामश्वप्रभृतीनां
शफा. खुरा इत्याचक्षते इत्यनुषज्यते । तत् ब्रह्म प्राणाख्यं प्रपदाभ्या
प्रपन्नं सत् ऊर्ध्वमुदसर्पत् विषमिवोद्गतवत् । यस्मात् ऊर्ध्वमुदसर्पत् ता
ऊरुशब्दवाच्यावभवताम् । तत् ब्रह्मोरुदेशं प्राप्य ऊरुं विस्तीर्णं गृणीहि
प्रसनं विपुलच्छिद्रं कुर्वित्यब्रवीत् । इति ब्रह्मवचनात् तत् शरीरमध्यमुदर
अभवत् । पुनस्तदुदरादूर्ध्वं उर्वेव विस्तीर्णतरमेव कुरु म इत्यब्रवीत् । तत
एवोरो हृदयप्रदेशोऽभवत् । तस्य वैश्वानरब्रह्मणाधिष्ठितत्वात् तद्ब्रह्मेति
ब्रह्मदृष्ट्या शर्कराक्षस्यापत्यानि शर्कराक्ष्या ऋषय उपासते । उदरादूर्ध्व-
प्रदेशं हृदयम् । तस्य ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वेन तदेव ब्रह्मेति अरुणस्यापत्यानि
आरुणय. उपासत इत्यनुषज्यते । ब्रह्मा हैवेत्यत्र ब्रह्मण्येवेति इडादेशे
एतद्रूपं द्रष्टव्यम् । ब्रह्मा हैव ब्रह्मण्येव ता इतः हृदयप्रदेशात् पुनरप्यूर्ध्वं
त्वेवोदसर्पत् । तदेतद्ब्रह्मोर्ध्वमुद्गम्य तच्छिरोऽश्रयत । तच्छिरसि हि
चक्षुरादिकरणानि तत्तद्गोळके निक्षिप्य दर्शनादिव्यापारं कुर्वत् सत्तत्रास्ते ।
यस्मात् ब्रह्म तच्छिरोऽश्रयत ब्रह्माश्रयणात्तच्छिरोऽभवत् । एव लोके तावत्
शिरसः शिरस्त्वं प्रसिद्धम् । तत्रत्यवृत्तयः काः? इत्यत आह—ता इति ।
ता वा एता वृत्तयः शीर्षन् शिरसि श्रिताः । श्रिय. चक्षुः श्रोत्रं मनो
वाक् प्राणः श्रयन्ते । प्राणानां श्रीहेतुत्वेन श्रयणात् श्रीत्वम् । यश्शिरसः
शिरस्त्वं वेदास्मिन् विदुषि श्रिय. श्रयन्ते । श्रिय एकत्वेऽपि पश्वादिसाधन-
भेदेन बहुवचनं युक्तम् । यद्वा—चक्षुरादिवृत्तयो वा श्रीशब्देनोच्यन्ते ।
अस्मिन् पक्षे विषयग्रहणदक्षादक्षेन्द्रियत्वं विद्वद्दिविदुषोर्विशेषः । शरीराश्रय-
प्राणानां सर्कार्णत्वेन तत्प्रविष्टब्रह्मनिर्धारणार्थमिदमुच्यते—ता इति । ताः

प्रकृताः चक्षुराद्याः अहिसन्त स्पर्धा कृतवत्य इत्यर्थः । किं निमित्तम् ? इत्यत आह—अहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति । अहमहं श्रेयानित्यर्थः । उक्थशब्दार्थो ब्रह्म । अत इदं विचार्यम् । तत्र चक्षुरादिश्रियः श्रेष्ठताया निष्पत्तिमपश्यत्यः वाङ्मात्रेणाहमुक्थमस्मीति प्राणमन्तरेणान्योन्यमन्यन्त । तत्कथं ? हन्त वय-
मस्मात् शरीरात् क्रमेणोत्क्रामाम । नोऽस्माक मध्ये यस्मिन्नन्यतम उत्क्रान्ते इदं शरीर पत्स्यति पतिष्यति तदिह श्रेष्ठत्वेनोक्थं भविष्यतीत्येव-
मुक्त्वा तत्र वाक् प्रथममुदक्रामत् । ततो वाच्युत्क्रान्ताया अवदन् वचन-
व्यापारमकुर्वन्नश्नन् पिबन्नास्तैव । देहो यदि हि वागपेत पतेत् तदा वाक् उक्थता भजेत् । न हि तदस्ति । वचनव्यापारमन्तरेण यथावत् देहस्य स्थितेः । समानमन्यत् । क्रमेण चक्षुरादिरुदक्रामत् । निमीलित इवात्र यथा अन्धश्चक्षुर्निमीलनोन्मीलनमात्र कुर्वन् विषयविषयिविवेकमकुर्वन् आस्ते तथे-
त्यर्थः । स्वातिरिक्तकरणप्राप्तोत्क्रमणानन्तर प्राण उदक्रामत् । तदिदं शरीरं अपद्यत पतति । न हि केवल पतितमेव । किन्तु तच्छरीरं अशीर्यत । विमुक्तसन्धिवन्धभावमगमत् । यस्मात् चेतनाशाली प्राणापगतः अचेतन भवतीत्यर्थः तस्मात् तच्छरीरमभवत् । यत् प्राणापगमे विगणभावमापद्यते तस्मात् शरीरस्य शरीरत्वम् । प्राणयोगतः पुनः चेतनवत् भवतीति प्राणमाहात्म्यं यो वेद अस्य तस्य विदुषः प्राणशरीराविवेकत्वेन केवल शरीराभिमानलक्षणः पाप्मा पारलौकिकसंपदसहमानतो द्विषन् भ्रातृव्यः अत्यन्तानर्थयोजनात् न केवल शीर्यत एव किन्त्वस्याभिमुखतः पराभवति । पुनस्ता वागादयः अहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति अहिसन्तः स्पर्धामकुवत्यः सत्यः ता अब्रुवन् । पुनः शरीरं प्रविशामेति । नः अस्माक मध्ये यस्मिन् प्रपन्ने प्रविष्टे तदिदं शरीरं चेतनवदुत्थास्यति तदुक्थं भविष्यतीति । एव वदता करणाना मध्ये वाक् प्राविशत् । तत्प्रवेशेऽपीदं शरीरं नोत्थितम् । सुषुप्तवत् अशयदेव पतितमेवास्ते । तथा चक्षुःश्रोत्रमनासि प्रविष्टानि । तथापि पूर्ववत् अशयदेव शरीरम् । ततः प्राणः प्राविशत् । तच्छरीरं प्रति प्राणे प्रपन्ने प्रविष्टे सुप्तोत्थितवत् तच्छरीरमुदतिष्ठत् । यतः प्राणः

शरीरोत्थानहेतुः अतः तत्प्राणाख्य ब्रह्म उक्थमभवत् । “ उक्थमुक्थ वै प्रजा वदन्ति ” इत्यत्र उक्थशब्दार्थः कः ? इति विचार्यमाणे प्राण एवोक्थशब्दार्थ इति निर्धारित इत्यर्थः । यस्मादेव तस्मात् प्राणोऽहमुक्थमस्मीत्येव विद्यात् इति पूर्ववत् । वागादयो देवाः त उक्थत्वेन प्रस्तुत प्राण “ प्राणो वा अहमस्म्यृषे प्राणस्त्वं प्राणस्सर्वाणि भूतानि ” इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन स्तुवन्तीत्याह— तमिति । उक्थत्वेन निर्धारितयाथात्म्यं तं प्राणं पराजिताः सन्तो वागादिदेवाः सार्वभौम प्रति तद्विषयवर्तिराजानः कर प्रयच्छन्त इव अब्रुवन् । त्वमुक्थमसि त्वमिदं सर्वमसि । किञ्च—यथा स्वामिनो भृत्याः तथा वयं स्मः भृत्या भवामः । तव रूपादिबल्युपहारकत्वात् । त्वं अस्माकं भृत्याना प्रभुरूपस्वाम्यसि । यत् ब्राह्मणेनोक्त तदृषिणा मन्त्रेणाप्युक्तं प्रकाशितम् । त्वमेव ह्यस्माकं स्थितिव्यापारकृत् । तव वय प्रेष्याः स्मः । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्य वागादिस्तुति.

त देवाः प्राणयन्त स प्रणीत. प्रातायत प्रातायीतीं ३
तत्प्रातरभवत्समागादितीं ३ तत्सायमभवदहरेव प्राणो रात्रिरपानः ।
वाग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चन्द्रमा मनो दिशः श्रोत्रं स एष प्रहितां
संयोगोऽध्यात्ममिमा देवता अद् उ आविरधिदैवतमित्येतत्तदुक्तं
भवति । एतद्धस्म वै तद्विद्वानाह हिरण्यदन्वैदो न तस्येशे यं
मह्यं न दद्युरिति प्रहितां वा अहमध्यात्म संयोगं निविष्ट वेदैतद्ध
तत् । अनीशानानि ह वा अस्मै भूतानि बलि हरन्ति य एवं
वेद । तत्सत्यं सत् इति प्राणः ति इत्यन्नं ग्रं इत्यसावादित्यस्तदेतत्त्रि-
वृत्तिवृदिव वै चक्षुः शुक्लं कृष्ण कनीनिकेति । स यदि ह वा

अपि मृषा वदति सत्यं हैवाम्योदित भवति य एवमेतत्सत्यस्य
सत्यत्वं वेद ॥ ९ ॥

पुनस्त वागादयः स्तुन्वन्तीत्याह— तमिति । तं प्राणमेवानुसृत्य वागादयो
देवाः प्राणयन्त माहात्म्य गतवन्तो वयमित्यर्थः । स हि प्राणो वागादिभिः
प्रभुत्वे प्रणीतः प्रार्थितः सन् स हि स्वाभीव मृत्यान् देवान् पालयन्
प्रातायत प्रातःकालः अभवत् । वागादिलोकचेष्टामुपसहृत्य स्वापस्थान
प्रति समागादिति यत् तत् सायंकाल अभवत् । अहोरात्रयोः प्राणापान-
वृत्तिनिमित्तत्वेन अहरेव प्राणो रात्रिरपानः । प्राणापानवृत्तिभ्या अहोरात्रादि-
कालात्मकः देवतात्मा च भवतीत्याह— वागिति । प्राणस्य या वाक्
सोऽग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चन्द्रमा मनो दिशः श्रोत्र यदेतद्वागादीनामभिमान-
सस्थान प्रहिता प्रगताना वागादीना संयोगः । स एष संयोग आत्मनो
भोगार्थमधिकृत्य भवतीत्यध्यात्ममिमा वागाद्यभिमानिन्यो देवता अद उ
आविः प्रकाशरूप यदग्न्यादि तदधिदैवतमित्येतत् तदुक्तं भवतीति
वक्ष्यमाणऋषिवाक्येन सबन्धः । कोऽसावृषिः ? इत्यत्र श्रुतिरेव देवता-
संयोगलक्षणमहमुक्तमस्मीति । वैशब्दो वृत्तानुस्मारकः । हिरण्य ददातीति
हिरण्यदन् नाम्ना वा विदस्यापत्य वैद ऋषिस्सन् विद्वानाह । किमिति ?
न तस्येति । कश्चिदपि तस्य पदार्थजातस्य प्राणमृते भोक्तु नेशे न समयो
भवति । प्राणात्मभूताय मह्यं पदार्थजात केचिन्न दद्युस्ते स्थावरभावमीयुः ।
यद्वा— सर्वावस्थाय मह्यं पदार्थजात के वा न दद्युः ? सर्वेऽपि दद्युरित्यर्थः ।
सर्वतः सर्वैरुपनीयमानभोगजातस्य अहमेव भोक्ता स्वामी । सर्वे मम बलिहारकाः ।
अत्र हेतुः प्रहितां वागादीना मयि निविष्टं संयोगमध्यात्ममित्यहं वेद जानामि ।
यत एतद्ध यथोक्तप्राणदर्शनं योऽन्योऽपि वेद तस्यैतत्फलम् । अस्मा एवविदे
प्राणात्मभूताय अनीशानान्यस्वतन्त्राणि भूतानि सर्वाणि बलिमुपहारं हरन्ति
दिशन्तीत्यर्थः । यत् पुरोक्तं अध्यात्ममधिदैवतं च तदेतत्सर्वमेकेन सत्य-
शब्देनोच्यते— सत्यमिति । यदेकया वाचा अभिव्याहियते तद्धि खलु

सत्यमिति विज्ञातु युक्त अनेकधा व्याहरणस्यासत्यत्वात् । किं पुनस्तदेकशब्द-
वाच्यं ? तत्राह—सदिति । यत् पारमार्थिकं तदेव सत् “सन्मात्रमसदन्यत्”
इति श्रुतेः । प्राणगतहेयाशापाये प्राणस्य सन्मात्रत्वात् । स्वाज्ञजातमत्तीत्यन्नं—

अद्यत्तेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्न तदुच्यते ।

इति श्रुतेः । यं इत्यसावादित्यः सर्वात्मा । तत्र सच्छब्दयंशब्दवाच्य-
प्राणादित्यौ सत्पदवाच्यौ । मध्यस्थतकार इकारस्तु अनृतशब्दवाच्यः । तस्य
उभयतः सत्येन छन्नत्वात् तदपि सत्यमेवेत्यत्र “तदेतत् त्र्यक्षरं सत्य”
इति, “सत् इत्येकमक्षरं ति इत्येकमक्षरं य इत्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्य
मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतस्मत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति” इति श्रुतेः ।
यस्मात् तदेव सर्वं जगत् सत्यं त्रिवृदेव । नातोऽतिरिक्तं तदेतत् त्रिवृत्त्व
चक्षुषीह प्रत्यक्षं दृश्यते । बाह्यान्तरन्तरालं सर्वमादित्यात्मकं सर्वं त्रिवृत्
त्रिवृदिव । इवैवैवाद्यौ अवधारणस्मरणार्थौ । तत् कथं चक्षुषि त्रिवृत्त्व ? तत्राह—
शुक्लं कृष्णं कनीनिकेति । चक्षुर्मध्ये यत्तेज तच्छुक्लं प्राणस्वरूपम् । तत्परितो
यत् कृष्णं तदनृताभिधानान्तरूपम् । तत्परितो या कनीनिका रोहितशुक्ल-
मिश्रद्युतिः सेवान्यभिन्नादित्यरूपेति त्रिवृत्त्वम् । तदेतत् सत्यस्य सत्यत्वं यो
वेद सोऽयं विद्वान् प्रमादेन यदि कदाचित् अनृतं वदत्यपि तस्य ह वै
विदुषः तदनृतं सत्यमेवोदिनं भवति । अनृतदोषो नैनं हिनस्तीत्यर्थः ।
“नैनं विद्वान्मनृतं हिनस्ति” इति श्रुतेः । वागादिसमर्पितत्रलिभुक् प्राण
एव सत्यैकशब्दवाच्यो भवतीत्युपसंहृतं भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणस्य विभूत्यन्तराभिधानम्

तस्य वाक्कन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तन्त्या
नामभिर्दामभिः सर्वं सितं सर्वं हीदं नामनीं ३ सर्वं वाचाभिवदति ।
वहन्ति ह वा एनं तन्तिसंबद्धा य एवं षेदं । तस्योष्णिग्लोमानि
त्वग्गायत्री त्रिष्टुम्भांसमनुष्टुप्स्त्रावान्यस्थि जगती पङ्क्तिर्मज्जा प्राणो

बृहती स छन्दोभिश्छन्नो यच्छन्दोभिश्छन्नस्तस्माच्छन्दांसीत्या-
 चक्षते । छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मणो यस्यां
 कस्यांचिद्दिशि कामयते य एवमेतच्छन्दासां छन्दस्त्वं वेद । तदुक्त-
 मृषिणा । अपश्यं गोपामित्येष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायति ।
 अनिपद्यमानमिति न ह्येष कदाचन संविशति । आ च परा च
 पथिभिश्चरन्तमित्या च ह्येष परा च पथिभिश्चरति । स सध्रीचीः
 स विषूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च वस्त इमा एव
 दिशः । आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तरित्येष ह्यन्तर्भुवनेष्ववरीवर्ति ।
 अप्रक्षितं वसु विभर्षि हस्तयोरषालहं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।
 आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः ।
 अथो आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिरिति । सर्वं हीदं प्राणेनावृतम् ।
 सोऽयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धस्तद्यथायमाकाशः प्राणेन
 बृहत्या विष्टब्ध एवं सर्वाणि भूतान्या पिपीलिकाभ्यः प्राणेन बृहत्या
 विष्टब्धानीत्येवं विद्यात् ॥ ६ ॥

पुनः प्राणस्य विभूयन्तराभिधित्सया इदमारभ्यते—तस्येति । तस्य
 प्राणस्य वाक्करणं तन्तिरिव तन्तिर्यथा वत्सान् बध्नाति तन्तुभिः तथा
 वाक्तन्तिः । तत्संभूतानि हि नामानि अभिधानानि । दामानीव दामानि तैः
 नामभिः सर्वं जगदभिधेयभूत अभिधानप्रकाश्यं दामभिः बद्धवत्समिव तदिदं
 जगदस्य प्राणस्य वाचा तन्त्या दामस्थानीयनामभिः सर्वमशेषं सित
 बद्धम् । यस्माद्दामस्थानीयनाम्नि सर्वं बद्ध अभिधेयस्य अभिधानप्रकाश्यमान-
 त्वात्, तस्मात् नामभिः दामभिः सर्वं सितमिति युक्तमुक्तम् । लोके सर्वं
 वाचाभिवदतीति प्रसिद्धम् । ते अभिधानाभिधेयलक्षणनामरूपे प्राणस्य

ममात्मभूतेन हि मत्तोऽतिरिच्यते । एवं यो वेद तमेनं एवंविद वाक्तन्ति-
सम्बन्धा वहन्ति । राजान प्रति बलिकरप्राणिन इव स्वार्थं प्रापयन्तीत्यर्थः ।
यथा बाह्यनामरूपाभ्यामावृतस्सन् प्राणश्छन्न एवं प्राणस्थानीयबृहत्यपि इतरैः
छन्दोभिः छन्ना । तस्याः प्राणवत् व्यापकत्वात् सैव बृहती । अस्मिन् क्रतौ तस्या
शस्यमानाया सर्वाणि छन्दासि बृहत्यङ्गत्वेनोपात्तानि भवन्ति । यथा मुख्य-
प्राणेन नामरूपात्मकं जगद्ध्याप्त तथा बृहत्येत्याह—तस्येति । तस्य
बृहत्यात्मनः प्राणस्य पुरुषस्य लोमानीवोष्णिग्लोमानि उष्णिक् सप्ताक्षरा ।
अष्टाक्षरा गायत्री त्वक् त्वचो लोमामन्तरत्वात् । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् मांसं
तस्य त्वचोऽभ्यन्तरत्वात् । अनुष्टुप् द्वात्रिंशदक्षरा स्त्रावानि तस्य मासाभ्यन्तर-
त्वात् । द्वादशाक्षरा जगती अस्थि तस्य स्त्रावाभ्यन्तरत्वात् । दशाक्षरा
पङ्क्तिर्मञ्जा तस्या अस्थ्यन्तरत्वात् । सर्वाभ्यन्तरत्वात् बृहती प्राणः
तस्याः प्राणत्वेन स्तुतत्वात् । सा हि षट्त्रिंशदक्षरा हि बृहती । षट्छन्दास्या-
प्नोति । शरीरगतधातूना छन्दस्त्वेन सस्तावे प्राणसस्तवस्य विवक्षितत्वात् ।
सोऽयं प्राणो ब्रह्मसूत्रात्मनो ब्रह्मत्वप्रसिद्धेः । तस्येतरधा तु भूतछन्दोभिः
छन्नत्वात् । यद्येवमयं प्राणः छन्दोभिः छन्नः तस्मात् शिष्टाः छन्दा-
सीत्याचक्षते । यतो धात्वायमानोष्णिगादिछन्दासि छादयन्ति गोपायन्त्य-
तश्छादनाच्छन्दसा छन्दस्त्वं यो वेद तमेनमेवंविद छन्दांसि छादयन्ति
पापात् कर्मणो रक्षन्ति । यस्यां कस्याचिद्दिशि पाप कर्म कर्तुं कामयते वर्म-
स्थानानि योद्धेव छन्दास्येनं रक्षन्तीति विद्याफलमेतदुक्तम् । प्राणाख्य वस्तु
ऋषिणा मन्त्रेणाप्युक्तं प्रकाशितम् । प्राणात्मदर्शनेऽवस्थितो दीर्घतपा नाम
ऋषिरेव मन्त्रं ददर्श । स कीदृशः ? इत्यत आह—अपश्यमिति । गोपां
गोपायितार प्राणमपश्यं अदर्शम् । कथं भूतम् ? इत्यत्र वागादिकरणग्रामोपरमो
हि स्वापः । तत्र नीचैर्वागादिभिः अनिपद्यमानं अनस्तमितस्वभाव “ य
एष सुप्तेषु जागर्ति ” इति श्रुतेः । सर्वप्राण्युपकाराय स्वसदनहृद्देशादर्वाक्
भूतनाडीसुषिरपथिभिः आ च आचरन्त स्वांलयोर्ध्वगैः तिर्यग्भूतैश्च नाडी-
सुषिरपथिभिः मार्गैश्च परा च परा चरन्तं अनेकधा गच्छन्तम् । एवंभूतो

यः प्राणः सर्वा दिशोऽन्तर्यामिरूपेण ध्रियमाणस्सन्नश्चतीति स सध्रीचीः सध्रीचीः तथा ध्रियमाणः सन् सर्वा दिशो विष्वङ्ङश्चतीति स विषूचीः भुवनेष्वन्तर्मध्ये मणिषु सूत्रमिव वसानस्सन् आसमन्तात् वरीवर्ति । सूत्रात्मना सदा वर्तत इत्येवंमहिमा यस्तमह अपश्य इति दीर्घतपसा दृष्टोऽय मन्त्रः । यद्वा—पूर्वादिदिशः सध्रीच्यः आग्नेयादिदिशो विषूच्यश्च ताः सध्रीचीर्विषूचीश्च दिशः प्रत्यधिदेवतात्मना वसानो वस्ते शिष्ट समानम् । अन्येनापि मन्त्रेण तमेत प्राणं स्तौति—अप्रक्षितमिति । गोपामित्यादिपद ब्राह्मण व्याचष्टे— एष वै प्राणो गोपा इति । प्राणस्य गोप्तृत्व प्रसिद्धमित्यर्थः । अनिपद्यमानमिति स्वापादौ वागादिकरणप्रायेण विलयमनिपद्यमान अवस्थात्रयेप्येकरूपेण तिष्ठन्तमित्यर्थः । पादादिमस्तकान्तगतनाडीसुषिरपथिभिः आ च परा च मार्गैश्चरन्त ससध्रीचीस्सविषूचीः दिश अधिदेवतात्मना वसानः भुवनेष्वन्तगवरीवर्ति अन्तर्यामिरूपेण सदा वर्तत इत्यर्थः । हे इन्द्र प्राण! प्राणापानायमान-दक्षिणोत्तरहस्तयोः अप्रक्षितं अप्रक्षीणं सर्वप्राणिजीवनलक्षणकर्मफलात्मकं वसु धनं विभर्षि धारयसि । किञ्च स्वेतरैरषाल्हमप्रसह्य सहो बल तवैवास्ति । तेनेदं जगद्धारयितु उत्सहस इत्यर्थः । किञ्च स्वात्मनस्तन्निव तनौ श्रुतो श्रवणज्ञान दधे धारयसि ज्ञानस्य त्वदाश्रयत्वात् । “प्राणबन्धन हि सोम्य मनः” इति श्रुतेः । किञ्च अवतासः अवता अवटा नृत्तरगनटा इवावृतासः आवृताः । न कर्तृभिरित्यत्र नकारो न निषेधार्थः । किन्तु नकारस्योपरि उपचारादुपमार्थः । यथा अवटे बिले निधि निक्षिप्य कर्तृभिः पाषाणादिना तत् बिलमाच्छाद्यते तथा ते तनूषु निधिस्थानीयाः क्रतवः सङ्कल्पाज्ञानानि च स्वाज्ञानवृत्तिभिरावृताः तिष्ठन्ति । क्रतवो यज्ञविशेषा वा “अय वै यज्ञो योऽयं पवते” इति श्रुतेः । किञ्च भूरयोऽनेके बहवो ज्ञानभेदाः त्वय्येव वर्तन्ते । अतस्त्वं सर्वज्ञोऽसीत्यर्थः । ब्राह्मणमावृतास इत्येकपदमेव व्याचष्टे । यथा सोऽयमाकाशः बृहत्या बृहतीछन्दोरूपेण प्राणेन विष्टब्धो व्याप्तः तथा ज्ञानकर्मफलात्मकमिदं जगत् प्राणेनावृतं व्याप्तम् । एव जीवाविष्टसर्वाणि भूतान्यापिपीलिकाभ्यः पिपीलिकादिभिः सह बृहत्या प्राणेन मया विष्टब्धा-

नीत्येवं विद्यात् । प्रकृतो विधिस्सर्वत्रानूद्यते । “अहमुक्थमस्मि” इत्येव विद्यादिति ॥ ६ ॥

ज्ञानकर्मभ्या पुरुषस्य सर्वसृष्टि

अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य । वाचा सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चास्यामोषधयो जायन्तेऽग्निरेनाः स्वदयतीदमाहरतेदमाहरते-त्येवमेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्च । यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्च य एवमेतां वाचो विभूर्ति वेद । प्राणेन सृष्ट्वावन्तरिक्षं च वायुश्चान्तरिक्षं वा अनु चरन्त्यन्तरिक्षमनु शृण्वन्ति वायुरस्मै पुण्यं गन्धमावहत्येवमेतौ प्राणं पितरं परिचरतोऽन्तरिक्षं च वायुश्च यावदन्वन्तरिक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यन्तेऽन्तरिक्षस्य च वायोश्च य एवमेतां प्राणस्य विभूर्ति वेद ॥

चक्षुषा सृष्टौ द्यौश्चादित्यश्च द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छत्यादित्योऽस्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्येवमेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चादित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चादित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो विभूर्ति वेद ॥

श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायतीं ३ दिग्भ्यो विश्रृणोति चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान् विचिनोति पुण्याय

कर्मण एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरन्ति दिशश्च चन्द्रमाश्च यावदनु दिशो यावदनु चन्द्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते दिशां च चन्द्रमसश्च य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूति वेद । मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चापो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे वरुणोऽस्य प्रजा धर्मेण दाध्वारैवमेते मनः पितरं परिचरन्त्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यतेऽेषां च वरुणस्य च य एवमेतां मनसो विभूतिं वेद ॥ ७ ॥

“आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीत्” इत्यतः प्राक् प्राणविषयमेव हि दर्शनम् । तत्रानेकगुणफलसम्बन्धो मन्दानामनेकदर्शनभ्रान्तिकारणम् । यत्र वागगन्यादीना संयोगोऽध्यात्मसम्बन्धो निविष्ट उक्तः । तत्कारणभ्रान्ति निराकरणाय सर्व प्राणविभूतिरेवेति आम्नायते इत्याह— अथेति । अथ प्राणस्य बृहतीछन्दःस्वरूपकथनानन्तरं यतस्सर्व मुख्यप्राणायत्तं अतोऽस्य ज्ञानकर्माधिकृतस्य पुरुषस्य प्रजापतेः विभूतयो विस्तराः अग्न्यादयो देवताः तेषां ज्ञानकर्मभ्यां सृष्टत्वात् । कारणे हि कार्यं भवति । तस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्म संस्कारतः कारणभूतया वाचा पृथिवी चामिश्च सृष्टौ । स्वपित्रर्थं नाम्ना किं कृतम् ? इत्यत्र अस्या पृथिव्याओषधयो जायन्ते । ता एना ओषधयः भक्ष्यभोज्यादिरूपेणाग्निः पक्वं कुर्वन् स्वदयति स्वादुयुक्ताः कर्गेर्ताव्यर्थः । तत्पितृभावमापन्नवाक् तु स्वादुत्तगमिदमाह्रतेदमाह्रतेत्याहृदय समक्ष्य तृप्ति मेति । एवं ओषधिपक्त्वृत्क्रिययंतौ पृथिव्यग्नी वाचं स्वपितरं परिचरन्तः सेवां कुर्वते इत्यर्थः । मदीयवाग्विभूतिविस्तररूपौ पृथिव्यग्नी इत्येवं एता वाचो विभूति यो वेद तद्विधाफलमुच्यते । यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निश्च सद्रूपेण वर्तते तावानस्य विदुषो लोको भवति । तावदस्यात्मा तद्भोगतृप्तिमेव

वर्तते । नास्य तावल्लोको जीर्यते । न हि क्षीयते । कियन्तं कालम् ? यावदेतयोः पृथिव्यग्नयोः स्वरूप जीर्यते तावदित्यर्थः । अन्तरिक्षं च वायुश्च प्राणेन सृष्टौ तौ पितुर्हित किं कुर्वति ? इत्यत्र अन्तरिक्षं लक्षयित्वा खलु पितरश्चरन्ति । तथान्तरिक्षमालक्ष्य शृण्वन्ति । न हि मूर्तद्रव्येण निरुद्धास्सन्तः । सर्वतश्चरन्ति शृण्वन्ति वा । अस्मै स्वपित्रे वायुः पुण्यं गन्धमावहति । अपुण्यमपि गन्धमावहतीति चेन्न ; गन्धसामान्यस्य पुण्य-रूपत्वात् । प्राणस्यामूर्तत्वेन पुण्यं पुण्यसम्बन्धवैरलत्याच्च । एवं अन्तरिक्षवायू प्राणं पितरं प्रत्युपकुर्वति । उक्तार्थमन्यत् । द्यौश्चादित्यश्च चक्षुषा सृष्टौ तौ स्वपित्रे द्यौर्हं वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छति । आदित्योऽस्य चक्षुषो रूपोपलब्धये ज्योतिरेव प्रकाशः तमुपकारं करोति । अन्यदुक्तार्थम् । दिशश्च चन्द्रमाश्च श्रोत्रेण सृष्टाः दिग्भ्यः समुत्थितभोगाः स्वपितरं आयान्ति । तदुक्तशब्दान् शृणोति । चन्द्रमा अस्मै पुण्याय कर्मणे पूर्वपक्षापरपक्षान् विचिनोति स्वकलावृद्धिक्षयतो विभागं करोतीत्यर्थः । दिशश्च चन्द्रमाश्चैव श्रोत्रं पितरं परिचरन्तीत्याद्युक्तार्थम् । आपश्च वरुणश्च मनसा सृष्टाः । आपो हास्मै पित्रे पुण्यकर्मश्रद्धा सन्नमन्ते । वरुणोऽस्य प्रजा धर्मेण दाधार अस्य प्रजा नीरोगा धर्मयुक्ता करोति । एवमापश्च वरुणश्च पुण्यश्रद्धोत्पादनप्रजारक्षणाभ्यां पितरमुपकुर्वन्तीत्यादि समानमन्यत् ॥ ७ ॥

सर्वसृष्टेर्मूलनिर्धारणम्

आपा ३ इत्याप इति तदिदमाप एवेदं वै मूलमदस्तूलमयं पितैते पुत्रा यत्र ह क्व च पुत्रस्य तत्पितुर्यत्र वा पितुस्तद्वा पुत्रस्येत्येतत्तदुक्तं भवति । एतद्धस्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेय अहं मां देवेभ्यो वेद ओ मद्देवान्वेदेतः प्रदाना ह्येत इतः संभूता इति । स एष गिरिश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणस्तं ब्रह्मगिरिरित्या-चक्षते । गिरिति ह वै द्विषन्तं पाप्मानं भ्रातृव्यं परास्य द्विषन्

पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद । स एषोऽप्सु स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूतिश्च । तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्त-
स्माद्भाप्येतर्हि सुतो भूर्भूरित्येव प्रथमिति । अभूतिरित्यसुरास्ते ह
पराबभूवुः । भवत्यात्मना परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य
एवं वेद । स एष मृत्युश्चैवामृतं च । तदुक्तमृषिणा । अपाङ्क
प्राडेति स्वधया गृहीत इत्यपानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराङ्कभवति ।
अमर्त्यो मर्त्येना सयोनिरित्येतेन हीदं सर्वं सयोनि मर्त्यानि
हीमानि शरीराणी ३ अमृतैषा देवता । ता शश्वन्ता विषृचीना
वियन्ता न्यन्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यमिति निचिन्वन्ति
हैवेमानि शरीराणी ३ अमृतैषा देवता । अमृतो ह वा अमृष्मिन्
लोके संभवत्यमृतः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दृशे य एवं वेद य एवं
वेद ॥ < ॥

एव ज्ञानकर्मभ्या पुरुषस्य सर्वसृष्टित्वमभिहितम् । किमुपादाय सर्वं
सृजति ? इत्यत्र तन्मूलनिर्दिधारयिष्या इदमाम्नायत इत्याह—आपा इति । “आपो
वा इदमासन् सखिलमेव । स प्रजापतिकेकः पुष्करपर्णे समभवत् । तस्यान्तर्मेनमि
कामस्समपद्यत इदं सृजेयमिति” इति श्रुत्यनुरोधेनादावन्तेचाञ्चाहृत्याजगत
अपामेव कारणत्वम् । स्रष्टुकामोऽयं प्रजापतिः सृष्ट्युपादानत्वेन या अवापत् ता
एवाप आप इति प्रस्तूयन्ते तदोपादानान्तरासभवात् । तदिदं जगत
आप एव । अबतिरिक्तेतराणि भूतानि यद्यपि विद्यन्ते तथापि अदभूयस्त्वेनाप
एवेह जगदादित्वेन निश्चीयन्ते । इतरभूतानि कनीयासि । आप एव भूयस्यः ।
लोके तावत् कनीयसामपेक्ष्य आरम्भकत्वं भूयसः प्रमिद्धम् । तस्मादाप एव
जगतो मूलं उपादानकारणं इत्यर्थः । अदस्तत्पृथिव्यग्निवाय्वादिलक्षणं तूलमयं

कर्मज्ञानाधिकृतोऽन्नमयः पुरुषः पिता । एते पृथिव्यादयः पुत्राः । विभूतिखण्डे तथा व्याख्यातत्वात् । यत्र ह क च पुत्रस्य यद्वस्तु स्वात्मभूत तथा पितुरपि भवति । पुत्रस्य पितुरात्मभूतत्वात् “ आत्मा वै पुत्र नामासि ” इति श्रुतेः । लोके यत् पितुः स्वं तत् पुत्रस्येति प्रसिद्धम् । तथेहापि यत् पुरुषस्य स्व तत् पृथिव्यग्न्यादीनामध्यात्माधिदैवात्मकपितापुत्रयोरेकत्वं यावदनु-पृथिवीत्यादिना व्याख्यातम् । एतदुक्तं भवति—देवेभ्यो देवैस्सहैकत्वेनात्मानं मामहं वेदेति । नामतो महिदास ऐतरस्यापत्यं ऐतरेयः एतद् स्म वै पितृपुत्रयोरेकत्वं यत्तद्विद्वानाह । किं वेद ? इत्यत आह—ओ मदिति । आ उ मत् ओ मत् मतो मया सहैकत्वेन देवान्वेद । इतोऽस्मादध्यात्मं कर्तृप्रयुक्तचरुपुरोडाशादिकमेषां देवानां ते प्रदानास्तस्मादेते हि देवाः पित्रा जातकर्मादितः पुत्रा इव सम्भूताः । तस्मात् “ मूलमदस्तूलम् ” इति मम च देवानां चैकत्वं यदुक्तं तद्युक्तमेवेत्यर्थः । एवमितो यद्देवानां सोमाज्यापः-पश्वादि संप्रदीयते तस्मादब्बाहुल्यादप्वमग्निहोत्रादिकर्म तत्साधनत्वेन जगतो मूलमित्यवधृतम् । अतो जगत्कारणमाप एवेत्युक्तम् । यत्पुरुषस्य प्रजापतित्व-निरूपणप्रसङ्गतः अप्साधनं कर्म पुरुषनिर्वर्त्यमित्युक्तमेतत्सर्वं प्राणस्यैव गुणविस्तारः । लोके यद्यत्कार्यं कारणं वास्ति तत्तत्सर्वं प्राण एव । प्राणातिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् । यस्मादेवं तस्मात् सोऽयं प्राणो ब्रह्मोक्थ-मेव । तस्य बृहत्यात्मकत्वात् । तदुपलब्धिकारणं किम् ? इत्यत आह—स इति । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राण इतीन्द्रियसमुदाय एष गिरिरिव गिरिः । यथा गिरिरुदकरत्नादीनुद्गिरति तथा चक्षुरादीन्द्रियगिरिरपि परापर-ब्रह्मोद्गिरणात् गिरिरित्याचक्षते शिष्टाः । चक्षुरादिव्यापारप्रसक्तबाह्यदृष्टिलोको ब्रह्म न लभते । यस्त्विन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य तज्जपात्मानमात्मनो द्विषन्तं भ्रातृव्यं गिरिति विनाशयति सोऽयं ब्रह्म वेद । अनुरूपमेवास्य विद्याफलम् । अस्मिन् प्रकरणे प्राणस्योपास्यत्वात् तत्स्तुतिरियमारभ्यते—स एष इति । स एषोऽप्सु तिष्ठन्प्राणिना जीवनरूपो भवति स एष प्राणः प्रस्तुतः । यस्तु स्वानामत्वानां भूयभूतिहेतुर्भवति स एष प्राणो भूतिश्चाभूतिश्च भवति ।

प्राणवतो हि भूतिरुपपद्यते नाप्राणवतः । तं भूतिरिति देवा उपासाचक्रिरे । भूतिगुणोपासनात् ते देवा भूतिवद्भान्ति । यस्माद्भूतिगुणवानसौ प्राणस्तस्माद्भाप्येतर्हि एतस्मिन्नपि काले सुप्तः पुरुषो भूर्भूरित्येव शब्दानुकरणं कुर्वन् भूतिगुणत्वमात्मनो दर्शयन्निव प्रश्नसिति । प्राणोत्क्रमणे अभूर्भूतिहेतुत्वाद्भूतिर्लोकैः प्रसिद्धा । अतोऽभूतिरित्यसुरा उपासाञ्चक्रिरे । तेन हि ते परावभूवुः । तस्माद्भूतिगुणवान प्राणः । उपास्थो हि भूतिगुण एवाह प्राणोऽस्मीति यो वेद उपास्ते तस्यैतद्विद्याफलम् । एतद्भूतिगुणवत्प्राणो भवति । तस्य द्विपन् पाप्मा भ्रातृव्योऽसुरवत् परा भवति । किञ्च स्वात्क्रमणानुक्रमणाभ्या स एष प्राणो मृत्युश्चैवामृतं च । तदुक्तमृषिणा अपानवृत्त्या मूत्रपुरीषाद्यपनयनं कुर्वन् अपाडेत्यधो गच्छति । तथा प्राङ् प्राणवृत्त्या प्राणित्यवति । एवं प्राणापानवृत्तिभ्या लोकस्य जीवनं कुर्वन्नास्ते अर्गिर्गिन्यर्थः । तस्य स्थितिः किन्निबन्धना ? इत्यत आह—स्वधयेति । अस्मच्छरीरे स्वधया अन्नेन गृहीतो बन्धः । कोऽसौ ? दास्ना वत्सवत्प्राणः । तभ्यान्नपानप्राहकमपानशब्दवाच्य स्थितिकारणं भवतीत्येतदर्थं ब्राह्मणमाह अपानेनति । अपानेन तद्गृहीतान्नादिना प्राणो न पराङ् भवति । अर्गिर यक्त्वा न हि गच्छतीत्यर्थः । अमरणधर्मत्वाद्यममर्त्यः प्राणो मर्त्येन अर्गिर्गणावृतः । प्राणशरीरयोः स्थाननिबन्धनो योनिरन्नम् । तेन सह यस्मादिदं अर्गिरजातं सर्वं सयोनिरिति । तत्र मर्त्यानि हीमानि शरीराणि । अमृतैषा प्राणदेवतेति । तास्तौ शरीरप्राणौ शश्वन्ताशश्वन्तो नियसहभृतप्राणेन शरीरस्य शश्वदिव मातृत्वात् । विपूचीनाविपूचीनो परिणामे विरुद्धं भजन्तौ । वियन्तावियन्तौ विश्लेषवन्तौ । तत्र शरीरमधो याति । तस्य मर्त्यत्वात् । प्राणस्यामृतत्वात् स ह्यूर्ध्वं याति । नन्वन्यं देहं चिक्युरुपचितवन्तः वर्धितवन्तः न निचिक्युः न वर्धितवन्तः देवाः । अन्नयोगायां गाम्यामित्यर्थः । प्राणन्तु शरीरेभ्योऽन्नं निचिन्वन्तीत्युक्तार्थम् । ब्राह्मणमाह—हैवेति । हैवेमानि शरीराणि मर्त्यानि । तद्विपरीतप्राणस्य नित्यचैतन्यत्वाद्मृतैवैषा प्राणदेवता । इत्थंभूता प्राणदेवतास्मीति यो वेद तद्विद्याफलं

विद्वानितो मर्त्यलोकात्प्रेत्यामुष्मिन् हिरण्यगर्भलोकेऽमृतो भवति । मुख्यप्राण एवासौ भवति । तथाय सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे सर्वभूतात्मत्वेन दृश्यत इत्यर्थः । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

प्राणसम्पत्त्या सर्वसम्पन्नत्वम्

एष इमं लोकमभ्यार्चत् पुरुषरूपेण य एष तपति प्राणो वाव तदभ्यार्चत् प्राणो ह्येष य एष तपति शतं वर्षाण्यभ्यार्चत् तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनः तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । स इदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किञ्च तस्मान्माध्यमास्तस्मान्माध्यमा इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । प्राणो वै गृत्सोऽपानो मदस्स यत्प्राणो गृत्सोऽपानो मदस्तस्माद्गृत्समदस्तस्माद्गृत्समद इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । तस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किञ्च तद्यदस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किञ्च तस्माद्विश्वामित्रः तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । तं देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वाम इति तं यदेवा अब्रुवन्नयं वै नः

सर्वेषां वाम इति तस्माद्द्वामदेवस्तस्माद्द्वामदेव इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । य इदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किञ्च तस्मादत्रयस्तस्मादत्रय इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् ॥ १ ॥

यः सर्वात्मकः प्राणः सोऽहमुक्थमस्मीति विद्यादिति कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः प्रजापतिरवधृतः । अत्र च महावताख्यक्रतौ तु बृहतीसहस्रं प्रतिपिपादयिषितम् । तस्मिंश्च क्रतौ संपद्यमाने वत्सरसहस्रान्तं कर्म संपादितं भवति । न हि सहस्रायुषोऽभावे तत्कर्म कर्तुं शक्यम् । न चाल्पायुषस्तस्मिन्क्रतावधिकारोऽस्ति । कथं पुनर्बृहतीसहस्रनिष्पत्त्या सहस्रसवत्सर्गनिर्वर्त्य कर्म संपन्नं भवति ? इति चेन्न ; बृहतीसहस्रस्य पुरुषायुस्सम्मिन्तत्वात् । तथा च वक्ष्यति—“ षट्त्रिंशत्तमक्षराणां शतानि भवन्ति । तावन्ति पुरुषायुषोऽह्ना सहस्राणि भवन्ति ” इति । प्राणस्य बृहतीस्वरूपत्वात् बृहतीसहस्रे सपन्ने प्राणसम्पत्तिर्भवति । कर्माङ्गभूतोऽयमहोरात्रादिः कालः “ अहरेव प्राणो रात्रिर्गपान. ” इत्युक्तत्वात् । कर्तृमन्त्रक्रियाफलानां प्राणव्यतिरेकेणाभावात् । प्राणसम्पत्त्या सर्वं सम्पन्नं भवतीत्यादिप्रकटनाय द्वितीयाध्याय आरभ्यते—एष इत्यादिना । यः प्रकृतस्स एष प्राण इमं शिरःपाण्यादिलक्षणं पुरुषमभ्यार्च्यदमितः प्रविष्ट इत्यर्थः । उक्तं चैतत् “ तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ” इति । केन रूपेण ? इत्यत आह—पुरुषरूपेणेति । कोऽसौ ? तत्र य एषोऽसावादित्यस्तपति । प्राणादित्ययोरेकत्वात् । प्राणो वाव प्राण एव तदभ्यार्च्यत । यस्मात्प्राणो हि सविता य एष तपति तस्मात्प्राणकर्तृक एव प्रवेशः । एवं चैत् “ प्राणो वा अहमस्म्यृषे तद्योऽहम् ” इत्यादिवक्ष्यमाणमुपपन्नं भवेत् । तस्मिन् पिण्डं शतं वर्षाण्यभ्यार्चन् । तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति । आयुष इत्यत्र आयूंषीत्यर्थः । यस्माच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चन्तस्माच्छतर्चिनः ऋष्यनुक्रमणे प्रथममण्डलदृश ऋषयः शतर्चिन इति प्रसिद्धाः । तान् मण्डलदृश ऋषीन् शतर्चिन इत्याचक्षते । एवमेव प्राणं सन्तं न ह्यप्राणस्य मन्त्रदर्शनमुपपद्यते ।

स एष प्राण ऋषिशरीरः सन् शतं वर्षाण्यभ्यार्चत् । शतर्चिशब्दवाच्यो हि मुनिपूगः प्रथममण्डलसंस्थमन्त्रानेवं ददर्श । उत्तरत्राप्येवमेव योज्यम् । तस्माद्ब्रह्मैव सर्वमन्त्राणामृषिः । स हि प्राण इदं सर्वं मध्यतो दधे स्वात्ममध्ये धृतवान् । यदिदं किञ्च यस्मादेवं धृतवान् तस्मान्माध्यमा ऋषयः । द्वितीयमण्डलदृग्गृभिभूतप्राणस्य माध्यमा इति नित्यबहुवचनम् । त एव शब्दो दाधारेतिवत् । केचित्तु मध्यममण्डलद्रष्टारो माध्यमा इत्युच्यन्ते । तेषा बहुत्वात् । विशेषपक्षस्तु प्रथमोक्त एव । इतरपक्षे तु क्षुद्रसूक्तमहासूक्ताना पावमान्यत्वं सामान्यम् । समानमन्यत् । प्राणो वै गृत्सः स्वापकाले वागादीना गिरणात् । रेतोविसर्गादिः मदहेतुत्वादपानो मदः स यत्प्राण इत्यादि पूर्ववत् । तस्य प्राणस्येदं भोज्यजातं सर्वं मित्रं स्वस्थितिहेतुत्वात् । स्वभोज्यविश्वमित्रः सन् विश्वामित्र उच्यते प्राणः । तमेतमेव सन्त देवा वागादयः तेन पराजिताः पूजयन्तः सन्तोऽब्रुवन् । अयं नः सर्वेषामस्माक वामो देवानामिति । यस्माद्वननीयस्तस्माद्द्वामदेवः प्राण उच्यते । स हि प्राणो यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदं प्राणिजात सर्वं स्वात्मप्रतीपञ्च पाप्मनोऽनर्थ-रूपादत्रायत पालितवान् । तस्मादत्रय. प्राण उच्यते ॥ १ ॥

प्राणस्य सर्वात्मकत्वम्

एष उ एव बिभ्रद्वाजः प्रजा वै वाजः ता एष बिभर्ति यत् बिभर्ति तस्माद्भ्रद्वाजः तस्माद्भ्रद्वाज इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । तं देवा अब्रुवन् अयं वै नः सर्वेषां वसिष्ठ इति तं यदेवा अब्रुवन् अयं वै नः सर्वेषां वसिष्ठ इति तस्माद्वसिष्ठः तस्माद्वसिष्ठ इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् । स इदं सर्वं अभिप्रागाद्य-दिदं किञ्च स यदिदं सर्वमभिप्रागाद्यदिदं किञ्च तस्मात्प्रगाधास्त-

स्मात्प्रगाथा इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् । स इदं सर्वं अभ्यपवयत
यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वमभ्यपवयत यदिदं किञ्च तस्मात्पाव-
मान्यस्तस्मात्पावमान्य इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् । सोऽब्रवीद-
हमिदं सर्वमसानि यच्च क्षुद्रं यच्च महदिति ते क्षुद्रसूक्ताश्चाभवन्
महासूक्ताश्च तस्मात्क्षुद्रसूक्तास्तस्मात् क्षुद्रसूक्ता इत्याचक्षत एतमेव
सन्तम् । सूक्तं बतावोचतेति तत्सूक्तमभवत् तस्मात्सूक्तं सूक्तमित्या-
चक्षत एतमेव सन्तम् । एष वा ऋगेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत
स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत तस्मादृक् तस्मादृगित्याचक्षते एत-
मेव सन्तम् । एष वा अर्धर्च एष ह्येभ्यः सर्वेभ्योऽर्धेभ्योऽर्चत स यदे-
तत् सर्वेभ्योऽर्धेभ्योऽर्चत तस्मादर्धर्चस्तस्मादर्धर्च इत्याचक्षत एतमेव
सन्तम् । एष वै पदमेष हीमानि सर्वाणि भूतानि पादि स यदिमानि
सर्वाणि भूतानि पादि तस्मात्पदं तस्मात्पदमित्याचक्षते एतमेव सन्तम् ।
एष वा अक्षरमेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमति-
क्षरन्ति स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमतिक्षरन्ति
तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षत एतमेव सन्तम् । ता वा एताः
सर्वा ऋचः सर्वे देवाः सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण
ऋच इत्येव विद्यात् ॥ २ ॥

किञ्च एष उ एव प्राणो विभ्रद्वाजः प्रजा वै वाजः अन्नभूतत्वात् ।
स्वात्मप्रवेशनेन ता एष विभ्रति । प्रजाभूतवाजस्य भ्रणात्प्राणो भ्रद्वाजः ।
पूर्ववत्तं देवा अब्रुवन् । अयं प्राणो नः सर्वेषा वसिष्ठो वसुतमो वसुमत्तमो

वा । यस्माद्द्वसिष्ठ इत्ययं देवैरुक्तः तस्माद्द्वसिष्ठः प्राणः । सोऽय प्राणः
स्वाभिप्रवेशेनेदं सर्वमभिप्रागात्प्रकर्षेण गतवान् यस्मात्तस्मात्प्रगाधाः प्राणः ।
सोऽयं प्राण इदं सर्वं अभ्याभिमुख्येन पवयत सर्वस्य पावनात्पावमान्यः
प्राणः । तदभेदेन ऋषिनिर्देशप्रकरणात् स हि प्राणः सर्वप्राणिशरीरेषु
आत्मानं पश्यन् इदमब्रवीत् । किम् ? इत्यत्र प्राणोऽहमिदं सर्वमसानि
भवानीति । किञ्च तदिदं यच्च क्षुद्रं क्रिमिकीटादि यच्च महन्मनुष्यादि
तस्मात्स प्राणः क्षुद्रसूक्ताश्चाभवन्महासूक्ताश्च । तत्र तत्र तन्नाम्ना ऋषिरप्या-
चक्षते । यस्मादेवं तस्मात्सर्वमन्त्राणां प्राण एव द्रष्टा । न केवलमृषय एव
प्राणः किन्तु मन्त्राश्च सूक्तादिरूपाः । कथं तत् ? इत्यत्र शोभनमुक्तं सूक्तम् ।
वतेत्यनुक्तम्पा कुर्वन् वागादिस्तुतिमवोचत उक्तवन्तो यूयमित्युक्तवान् । तस्मा-
त्तसूक्तमभवत् । प्राणः मन्त्राद्याकारेण परिणत इत्यर्थः । तस्मान्मन्त्रपटल सूक्त-
मित्याचक्षते एतमेव प्राणं सन्तम् । सूक्तावयवभूता ऋगप्येष प्राणः । एष
हि सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्थायार्चत गतवान् । तस्मादर्चनादृगेष प्राणो मन्त्रोप्येष
एवार्धर्चः । यस्मात्सर्वेभ्योऽर्धेभ्यः स्थानेभ्योऽर्चतेत्युक्तार्थमेतत् । अर्धेभ्यो-
ऽर्चनादर्थर्चः । प्राणमेव सन्तमर्धर्च इत्याचक्षते । पदपादयोस्तुल्यत्वात्समानं
निर्वचनम् । एष वै पदं पादः । पदं च प्राण एव । यस्मादेव हीमानि
आत्मभावेन पादि अगच्छत् तस्मात्पदं प्राणः । प्राणमेव सन्तं
पदमाचक्षते । एष वै प्राणोऽक्षरं वर्णो वा । यस्मादेव सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्थाय
फलसाधनरूपेण क्षरति भूतानि न चैनं प्राणमतीत्य क्षरन्ति भूतानि ।
तावत्प्राणमतीत्य न प्रयच्छन्तीत्यर्थः । “प्राणः प्राणाय ददाति” इति श्रुतेः ।
तस्मादक्षरवर्णस्वरूपेण सन्तमक्षरमित्याचक्षते । ता वा एताः सूक्तादिरूपाः
सर्वा ऋच उक्ताः सर्वे वेदाः । सर्वे ध्वन्यात्मका घोषाः । न हि घोषवन्तो
वर्णाः सर्वशब्दराशेः प्राणत्वेन विवक्षितत्वात् । एकैव व्याहृतिः व्याहरण-
स्यैकत्वात् । एकेन प्राणपदेन सर्वमभिहितं भवतीत्यभिप्रायः । यस्मादेवं
तस्मात् प्राण ऋच एव विद्याद्विजानीयात् । उक्तानुक्तोपलक्षणार्थमृग्रहणम् ।
यत् एवमतस्सर्वं प्राण इत्येव विद्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

बृहतीसहस्रसम्पत्त्या पुरुषनिर्वर्त्यकर्मसम्पत्तिः

विश्वामित्रं ह्येतदहः शंसिष्यन्तमिन्द्र उपनिषसाद् स
 हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं
 धामोपेयाय । तमिन्द्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा
 ऋषे तृतीयं शंसेति सहान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस
 तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय । तमिन्द्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे
 धामोपागाः स वा ऋषे तृतीयं शंसेति स हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य
 बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय । तमिन्द्र उवाच
 ऋषे प्रियं वै मे धामोपागा वरं ते ददामीति स होवाच त्वामेव
 विजानीयामिति तमिन्द्र उवाच प्राणो वा अहमस्म्यृषे प्राणस्त्वं
 प्राणः सर्वाणि भूतानि प्राणो ह्येष य एष तपति स एतेन रूपेण
 सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि तस्य मेऽन्नं मित्रं दक्षिणं तद्वैश्वामित्रमेष
 तपन्नेवास्मीति होवाच ॥ ३ ॥

यद्यपि प्राणत्वेन सर्वा ऋचो वेदितव्याः तथापि प्राणस्य बृहत्यात्म-
 कत्वात्तद्बृहतीसहस्रे संपन्ने यत्पुरुषायुस्सम्मिमतत्वेन पुरुषनिर्वर्त्य कर्मजात
 सपन्न भवतीत्येतत्प्रदर्शनार्थमिदमारभ्यते— विश्वामित्रं हीति । कस्यचिद्यजमानस्य
 महाव्रताख्ये क्रतौ बृहतीसहस्रं शसिष्यामीत्युपक्रामन्तं विश्वामित्रमृषिमिन्द्रः
 समीपमुपनिषसाद् प्रसुत्सितो भोजयितुः समीपमिवोपनिविष्टवान् । स च
 विश्वामित्रो होता इयं त्रिचाशीतिरिन्द्रस्यान्नमिति मनसाभिव्याहृत्य सङ्कल्प्य
 बृहतीसहस्रैकदेशप्रथमत्रिचाशीति शशंस शंसितवान् । तेनान्नाभिध्यानयुक्त-
 त्रिचाशीतिशंसनेनेन्द्रस्य प्रियं धाम प्रियं स्थानं उपेयाय विश्वामित्र उप-
 गतवान् । अन्नदस्य भोक्तुः प्रीतिभाजनत्वात् । स हेन्द्रो विश्वामित्रं

प्रति प्रीतः सन् उवाच । किमिति ? हे ऋषे ! ममेष्टं धामोपागा उपगतवानसि । स त्व हे ऋषे ! द्वितीयं त्रिचाशितिलक्षण ममात्रं शंसेति स हान्नमित्याद्युक्तार्थमेतत् । इन्द्रनियोगमन्तरेणापि बृहतीसहस्रसपादनाय त्रिचाशीतयः शस्यन्त इति चेत्तथापि द्वितीयं तृतीयं शसेति नियोगरूपं वचनमन्नामिधानकर्तव्यतास्तुतिपरम् । यथा लोके भुञ्जाने इष्टव्यञ्जनप्राप्तौ द्वितीयं तृतीयं प्रयच्छेत्युक्तिस्तथा इन्द्रतुष्टिकरास्त्रिचाशीतय इति स्तूयन्ते । एवं त्रिवारदर्शनेन तुष्टेन्द्रस्तं विश्वामित्रं प्रत्युवाच । किमिति ? ते तुभ्यं वरं ददामीति । स होवाच—यथावत्त्वामेवेन्द्र विजानीयाम् । त्वद्विज्ञानमेव मे वर देहीत्यर्थः । तं प्रतीन्द्रः प्रत्युवाच । प्राणो वा अहमस्म्यृषे प्राणस्त्वं न केवलं त्वमेव प्राणः । किन्तु सर्वाणि भूतानि प्राण एव । एतदुक्तं भवति । तद्यथा—“ अयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धः ” इत्यादि । किञ्च य एष तपति सविता सोऽय प्राण एव । सोऽहमिन्द्रः प्राणादित्यरूपेण प्राच्यादिसर्वा दिशो विष्टोऽस्मि । “ पवमानो हरित आविवेश ” इति पुरस्तादेवोक्तम् । तथा चाथर्वणे—“ अथादित्य उदयन् यत्प्राचीं दिश प्रविशति ” इत्यादि । तस्य मे सर्वात्मनः प्राणस्येन्द्रस्यान्नं मित्रं सोमात्मकं स्थितिकारणत्वात् । “ जगदन्नमथातो रेतसः ” इत्यादिना तद्व्याख्यातम् । वर्धयितृत्वेन दक्षिणं विश्वामित्रेणर्षिणा त्रिचाशीतिरूपं दृष्टमिति वैश्वामित्रमिति । तथा चोक्तं—“ तस्येद विश्व मित्रमासीत् ” इत्यादि । य एष तपन्नृदेति सोऽहमश्यादीत्यात्मा प्राण एवास्मीति तद्याथात्म्य विजानीहि इत्युवाच उक्तवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राणव्यञ्जनसम्पत्प्रदर्शनम्

तद्वा इदं बृहतीसहस्र संपन्नं तस्य यानि व्यञ्जनानि तच्छरीरं यो घोषः स आत्मा य ऊष्माणः स प्राणः । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान् वसिष्ठो वसिष्ठो बभूव तत एतन्नामधेयं लेभे । एतद्दु हैवेन्द्रो विश्वामित्राय प्रोवाचैतदिहैवेन्द्रो भरद्वाजाय प्रोवाच तस्मात्स तेन

बन्धुना यज्ञेषु हूयते । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशत्सहस्राणां सहस्राणि भवन्ति तावन्ति शतसंवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवन्ति व्यञ्जनैरेव रात्री-
 राप्नुवन्ति स्वरैरहानि । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य सम्पन्नस्य परस्तात्प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्ममयो अमृतमयः सम्भूय देवता अप्येति य एवं वेद । तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् । तदुक्तमृषिणा—सूर्य आत्मा जगतस्त-
 स्थुषश्चेति । एतद्दु हैवोपेक्षेतोपेक्षेत ॥ ४ ॥

“एष इमं लोकमभ्यार्चत्” इत्यादिनेन्द्रस्यादित्याद्यात्मकत्वमुक्तम् । “प्राणो वा अहम्” इत्यादिना किमर्थं पुनरुच्यते ? सकामनिष्कामयोः फलभेदस्य वक्तव्यत्वात् । अत्र तु निष्कामेन कृतं यथावत् श्रौत कर्म ज्ञानोत्पत्तिकारणमिति इन्द्रसकाशाद्विश्वामित्रेण ज्ञानवरो लब्धः । न हि पुनर्वचनदोषः सेद्दु पारयति । यथा त्रिचाशीतिष्वन्नदर्शनमुक्तं तथा प्राणस्य बृहतीसहस्रविषये प्राणव्यञ्जन-
 सम्पत्प्रदर्शनार्थमिदमारभ्यते—तद्वा इति । महाव्रतब्राह्मणे तद्बृहतीसहस्रम् । यथासंपादितमर्थं वैशब्दः स्मारयति । तदिदं बृहतीसहस्रं वक्ष्यमाणकल्पनाभिः संपादयितव्यमिति बुद्धौ सन्निहितमाह—तस्येति । तस्य बृहतीसहस्रस्य शस्त्रविहिताक्षराणां स्वव्यञ्जकत्वाद्यानि व्यञ्जनानि तानि बृहतीसहस्रात्मनः इन्द्रस्य । यथा शरीरे रूपजात्यादयो व्यज्यन्ते तथैव कादिषु स्वरा व्यज्यन्ते । तस्मात्तानि शरीरावयवत्वेन प्रविभज्यन्ते । तस्मात्तान्यवयवत्वेन विभज्यन्ते । अङ्गादिषु व्यज्यमानो यो घोषः स ह्यात्मा मध्यमत्वसामान्यात् । शषसादिषु व्यज्यमाना य ऊष्माणः इन्द्रस्य प्राणरूपत्वात् स प्राणः । तदेतद्बृहतीसहस्र-
 दर्शनमित्येवं विद्वान् स वसिष्ठऋषिर्बभूव । ह स्म वै इति दर्शनस्य स्तुत्यर्थः । वसिष्ठत्वगुणयोगात् तत एतन्नामधेयं लेभे लब्धवान् । लोके वसिष्ठो वसिष्ठ

इति प्रथितत्वात् । एतदेव च दर्शन उ हैवेन्द्रो विश्वामित्राय भरद्वाजाय च प्रोवाचेति यत्तद्विद्यास्तुत्यर्थम् । यस्मादिन्द्रविश्वामित्रयोः विद्यासप्रदानग्रहण-निमित्तः संबन्ध आसीत्तस्मात्स इन्द्रस्तेन बन्धुना यज्ञेषु सुब्रह्मण्याया हूयते कौशिकब्राह्मण इति । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नम् । तस्य वा एतस्य बृहती-सहस्रस्य संपन्नस्य यथोक्तविज्ञोषणविशिष्टस्य षट्त्रिंशत्सहस्राक्षराणि गण्यमानानि भवन्ति । षट्त्रिंशदक्षरा हि बृहती । सा हि तावत् सहस्रगुणिताक्षरशः षट्त्रिंशत्सहस्रैवेति प्रसिद्धा । तावन्त्यक्षरतुल्यान्येव पुरुषस्य शतसंवत्सरस्याह्ना सहस्राणि भवन्ति “शतायु पुरुषः” इति श्रुतेः । तत्राक्षराणि स्वरव्यञ्जन-भेदेन द्विधा विभज्यन्ते । पुरुषायुषोऽहोरात्रसंख्यासामान्यात् । तस्य व्यञ्जनैरेव रात्रीराप्नुवन्ति । व्यञ्जनानां रात्रीणां च संख्यासामान्यात् । स्वरैरहानि व्यक्तत्वसामान्यात् । तत्रैव सति बृहतीसहस्रसपत्या षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्रयश्चिता भवन्ति । सहस्रसख्यायां सर्वसख्यान्तर्भावात् । सर्वजगतः प्राण इव बृहत्या सर्वं सपन्नं भवति । साक्षात्सर्वं प्राण इत्युक्तं वक्ष्यमाणं च । तद्वा इदमित्यादि पूर्ववत् । तस्यैतस्य बृहतीसहस्रस्यैवं संपन्नस्य नित्यात्मभूतया प्रज्ञया युक्त इति प्रज्ञामयः प्राण इत्यर्थः । तथा कौषीतकीनामुपनिषद्यान्नातम्—“प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा यो वै प्राण सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः” इति । तथा अग्न्यादि-देवतामयः सर्वात्मकत्वात् । वेदमयो ब्रह्ममयः । अमृतमयः पारमार्थिकरूपेणामृतत्वात् । अमृतैवैषा देवतेत्येते चत्वार आत्मानः प्रज्ञानमय इत्याद्युक्ताः । यस्त्वेवमुक्तं वक्ष्यमाणं बृहतीसहस्रं वेद सोऽयं विद्वानेताश्चतुर प्रज्ञादि-मयानिहैवात्मत्वेनोपगम्य शरीरपातानन्तरं स्वान्मत्वेन सर्वदेवता अप्येति । “देवो भूत्वा देवानप्येति” इति श्रुतेः । तद्दर्शनमुपसहरति—य इति । योऽहं देहे प्रज्ञा प्राणोऽध्यात्म सोऽसावादित्यमण्डलाभिमानी नान्यः । यश्चासावादित्ये स एवाहं नान्यः । पुरुषादीत्यागतहेयाशापायसिद्धचैतन्य-स्यैकत्वात् । “स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः” इत्यादिश्रुतेः । विशेषाशयागेऽपि “एष इमं लोकमभ्याचरेत्” इत्याद्युक्तानुरोधेनैतत्सर्वं प्राणादित्यात्मकमेव । तद्दर्शनमृषिणा मन्त्रेणाप्युक्तम् । सर्वासा हि देवताना

सारभूतः सविता सूर्यः । सर्वात्मकत्वात् जगतः सूर्य एवात्मा । तस्मिन्दृष्टे सर्वा देवता दृष्टा भवन्ति । तेन हि सर्वं पश्यति लोकः सर्वलोकचक्षुरनु-
ग्राहकत्वात् । यदि नोदीयात्सूर्यः तदा जगदान्ध्य भजेत् । तस्माल्लोकचक्षुः ।
रसरश्मिप्रज्ञाप्राणानां स्वीकरणात्सूर्यः । स ह्यात्मा सर्वप्राणिनां तन्मथुषो जङ्गमस्य
स्थावरस्य चेति । मन्त्रप्रकाशितप्राणादित्यात्मैकत्वं बृहतीसहस्रात्मरूपं यथा मति
आदित्यमात्मभावेनोपेत्योपेक्षेतोपेक्षेत । स्वातिरिक्तवस्त्वदर्शनपूर्वकं निवानस्मिन्त-
दीपवत्तैलधारावच्चाविच्छिन्नप्राणमोचनं दर्शनं कुर्यादित्यर्थः । द्विर्वचनमुक्तवक्ष्य-
माणबृहतीसहस्रसपटुपसहारदर्शनार्थम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

उभयस्य पञ्चविधगुणविशेषमबन्धः

यो ह वा आत्मानं पञ्चविधमुक्त्वं वेदं यस्माद्दिदं सर्व-
मुत्तिष्ठति स संप्रतिवित् पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींपीत्येष वा
आत्मोक्त्वं पञ्चविधमेतस्माद्धीदं सर्वमुत्तिष्ठत्येतमेवाप्येत्ययं ह वे
समानानां भवति य एवं वेद । तस्मिन् योऽन्नं चान्नादं च वेदा-
हास्मिन्नन्नादो जायते भवत्यस्यान्नमापश्च पृथिवी चान्नमेतन्मयानि
ह्यन्नानि भवन्ति ज्योतिश्च वायुश्चान्नादमेताभ्यां हीदं सर्वमन्नमत्त्याव-

पनमाकाशः । आकाशे हीदं सर्वं समोप्यत आवपनं ह वै समानानां भवति य एवं वेद । तस्मिन् योऽन्नं चान्नादं च वेदाहास्मिन्नन्नादो जायते भवत्यस्यान्नमोषधिवनस्पतयोऽन्नं प्राणभृतोऽन्नादमोषधिवनस्पतीन् हि प्राणभृतोऽदन्ति । तेषां य उभयतोदन्ताः पुरुषस्यानुविधां विहितास्तेऽन्नादा अन्नमितरे पशवस्तस्मात् इतरान् पशून् अधीव हि चरन्त्यधीव ह्यन्नेनान्नादो भवति । अधीव हि समानानां जायते य एवं वेद ॥ १ ॥

उक्थस्य पाञ्चविध्यगुणविशेषसंबन्धार्थमिदमारभ्यते— यो ह वा इति । यो ह वै काश्चिदात्मानं पञ्चप्रकारमहमुक्थमस्मीति वेद विद्यादिति सर्वत्र विधिरनुवर्तते । पाञ्चविध्यगुणविशेषसंबन्धमात्रमिह वेदेत्युच्यते । यो वेद स संप्रतिवित् सम्यग्दर्शीत्यर्थः । सम्यग्दर्शनस्य पुरुषार्थसाधनहेतुत्वादित्यागोपाङ्गनं प्रसिद्धम् । प्रलोभनार्थमेतत् । संप्रतिविदित्युक्त यस्मात्पञ्चविधादुक्थात्सर्वमिदं स्थावरजङ्गम चोत्तिष्ठति तदुक्थं यो वेद स संप्रतिविदिति प्रलोभ्याभिमुखीकृत्याह— पृथिवीति । पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीषीत्येष भूताना संघातो वै प्राणिनामात्मा प्रत्यगात्मभूतत्वात् । आत्मा चोक्थं च तदित्यात्मोक्थं पञ्चविधमुक्थत्वहेतुप्रदर्शनार्थमेतस्माद्धीदं सर्वमुत्तिष्ठति । न केवलमुत्पत्तिं किन्तु विलयकाले भूतसंघातमेवाप्येत्यपि गच्छति । एवं सर्वप्राणिभूतजातस्यैव पञ्चविधो भूतसंघात उत्पत्तिप्रलयवद्वायनमिति यो वेद सोऽयनं ह वै समानाना तुल्यजातीयाना भवतीति पूर्ववत्पञ्चविधेऽप्युक्थे तस्मिन् योऽन्नं चान्नादं च वेद तस्यैतत्फलम् । अस्मिन्नुक्थेऽन्नादो जायते दीप्ताग्निर्जायते । आमयावी न भवतीत्यर्थः । फलेन प्रलोभयन्नाह— भवतीति । अस्यान्नमिच्छातो भवति । आपश्च पृथिवी चवन्नं अप्पृथिवीसंयोगतो ब्रीहियवादीन्यन्नानि भवन्तीति प्रसिद्धे । ज्योतिश्च वायुश्चान्नादं वायुसंयोगस्य

ज्योतिषो दीपकत्वात् । हिशब्दोऽवधारणार्थः । एताभ्या वायुज्योतिभ्यामिव सर्वप्राणिजातमन्नमन्ति । तत्रापृथिव्योरन्नत्वेन वायुज्योतिषोरन्नत्वेन च विनियोग उक्तः । अस्मिन्नाधीयते सर्वमित्यावपनमाकाशः । आकाशस्य सर्वाधारत्वे “आकाशे वै सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः” इत्यादिश्रुते । अवकाशप्रदात्ताकाशस्यावपनगुणविज्ञानफलं य एवं वेद स ह्यावपनं समाश्रयो वै समानाना भवति । भूतविषयेऽन्नान्नादत्वमुक्तं, भौतिकेऽपि तद्गुच्यते । अस्मिन् प्राणिजाते योऽन्नं चान्नादं च वेदेत्युक्तार्थम् । ओषध्यादिस्यावरमन्नचक्षुरादिप्राणव्यक्ति विभर्तीति प्राणभृज्जङ्गममन्नाद एतदोषधिवनस्पतीनां हि प्राणभृतोऽदन्ति । कृष्यादिनोत्पाद्य तेषामन्नादानां मध्ये येऽश्वाद्य उभयतोदन्ताः पुरुषस्यानुविधामनुप्रकारता विहिताः पुरुषानुवर्तित्वेनेत्यर्थः । तेऽन्नादा अन्नमितरे आरण्यादयः पशवः । यस्मात्पुरुषानुवर्तित्वेनान्नादत्व तस्मान्न इतरान् पशून्धीव चरन्ति । अधीवोपर्येव । इवशब्दो अवधारणायः । हि यन्मादन्नेनान्नादो भवति । अधीव हि समानाना जायते य एव वेदेति पूर्ववत् ॥ १ ॥

पुरुषस्य ज्ञानादेव कर्तव्यत्वम्

तस्य य आत्मानमाविस्तरा वेदाश्नुते । हाविर्भृय य ओषधिवनस्पतयो यच्च किञ्च प्राणभृत स आत्मानमाविस्तरां वेदोषधिवनस्पतिषु हि रसो दृश्यते चित्त प्राणभृत्सु । प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तरामात्मा तेषु हि रसोऽपि दृश्यते न चित्तमितरेषु । पुरुषेष्वेवाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञानं वदति विज्ञातं पश्यति वेदं श्वस्तनं वेदं लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीध्मन्त्येवं संपन्नः । अथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकौ न एतावन्तो भवन्ति यथाप्रज्ञं हि संभवाः ॥ २ ॥

स्थावरजङ्गमयोः पुरुषावसानमात्रत्वमुक्तम् । पुरुषस्य कर्मज्ञानाधिकारित्वात् तदितरेषा तत्रानधिकारात् पुरुषस्य ज्ञानादेव तत्कर्तव्यताप्राप्तावपि फलेन प्रलोभयन्नाह—तस्येत्यादिना । अयमेव महान् प्रजापतिः अहमुक्थमस्मीति ज्ञानकर्मकर्तव्यताविधिर्नेतरपशून्प्रति । नापि देवर्षीन्प्रति । किन्तु तस्यान्नातृ-समुदायस्य मध्ये य आत्मानमाविः प्रकाशादपि प्रकाशतर आविस्तरामा-विस्तरमात्मानं वेद सोऽयं महान् बहुतरमावृत्याश्नुते व्याप्नोति । यस्तु जगत्स्रष्टा सोऽव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन् पञ्चभूतान्युत्पाद्यान्नातृत्वविभागार्थं स्थावरजङ्ग-मलक्षण भौतिक चोत्पाद्य स्वात्मप्रकाशनाय तत्राविर्भूय “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव” इति श्रुतेः । तत्रौषधिवनस्पतयो यच्च किञ्च प्राणभृत् तत्रात्माविर्भूत इति यो वेद स आत्मान आविस्तरा वेद । ओषध्यादिषु दर्शनाद्यभावा-दात्मनः आविस्तरता नेतीति चेन्न; ओषध्यादिषु रसदर्शनात् । दृश्यते ह्यौषधिवनस्पतिषु रस । यत्र रसस्तत्र चित्तमनुमीयते । यत्र यावन्मात्र चित्त तत्र तावदाविस्तरामात्मा । तस्मादौषधिवनस्पतिषु आत्मन आविस्तरत्व सिद्धम् । प्राणभृत्स्वधिकाविस्तरत्वे रसत्व हेतुः । न चित्तमितरेषु स्थावरेषु । तस्मात्प्राणभृत्स्वेवाविस्तरामात्मा । स हि पुरुषो यस्मात् प्रज्ञानेन संपन्नतमो भवति । प्रकृष्टज्ञानसपन्नत्वात् यत्पूर्वमिदमहमज्ञासिषमिति तदेव वदति । तथैव विज्ञातं पश्यति न केवलमतीतस्मरणमेव । श्वो म इद भविष्यतीति भविष्यदपि वेद श्रस्तनम् । किञ्च दर्शनादर्शनविषयौ लोकालोकौ च वेद जानाति । किञ्च मर्त्येन विनाशिना कर्मज्ञानसाधनेनामृत नित्य प्राप्तु-मिच्छति । इत्थभूतप्रज्ञानातिशयेन संपन्नः । पुरुषस्य पशुत्वेऽपि ज्ञानसम्पत्ति विशेषः । अथेतरेषा पुरुषादन्यपशूनासशनापिपासे एव हि विज्ञान भवति । तेषामुत्पत्तितो विशेषज्ञानवैरल्यात् । यस्मादेव तस्मात्ते पुरुषवद्विज्ञातं न वदन्ति । तथा न हि विज्ञातं पश्यन्ति । श्व एवं भविष्यतीति श्रस्तनं न विदन्ति । नापि लोकालोकज्ञानवन्तो भवन्ति । यथाप्रज्ञं तदनुरूपमेव हीतरपशूना सम्भवाः । पुरुषस्य प्रज्ञानातिशयवत्त्वेन सर्वफलार्थित्वात् स हि कर्मज्ञानाधिकारीति युक्तम् ॥ २ ॥

पुरुषस्य सर्वकर्मफलप्राप्त्युपायः

स एष पुरुषः समुद्रः सर्वं लोकमति यद्ध किञ्चाश्नुतेत्येनं
मन्यते यद्यन्तरिक्षलोकमश्नुतेत्येनं मन्यते यद्यमुं लोकमश्नुवीतेत्ये-
वैनं मन्यते । स एष पुरुषः पञ्चविधस्तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिर्यानि
खानि स आकाशोऽथ यल्लोहितं श्लेष्मा रेतः ता आपो यच्छरीरं
सा पृथिवी यः प्राणः स वायुः । स एष वायुः पञ्चविधः
प्राणोऽपानो व्यान उदानस्समानः ता एता देवताः प्राणापानयोरेव
निविष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति प्राणस्य ह्यन्वपायमेता अपियन्ति ।
स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः स एष यज्ञः पञ्चविधो-
ऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमस्स एष यज्ञानां
संपन्नतमो यत् सोम एतस्मिन् हेताः पञ्चविधा अधिगम्यन्ते ।
यत्प्राक्सवनेभ्यः सैका विधा त्रीणि सवनानि यदूर्ध्वं सा
पञ्चमी ॥ ३ ॥

“सुकृतं बत” इति, “पुरुषो वाव सुकृतम्” इति वक्ष्यमाणश्रुत्यनुरोधेन
तस्य ज्ञानकर्मानुष्ठानसमर्थत्वात् । स ह्युपायेन सर्वकर्मफलमाप्नोतीत्येतत्प्रदर्शनार्थ-
मिदमुच्यते—स एष इति । सोऽयमेष पुरुषः समुद्र इवापारानन्तकाम-
त्वात्समुद्रः समुद्र इव हि कामः । नैव हि कामस्यान्तोऽस्ति न समुद्रस्येति ।
“कामं समुद्रमाविश” इति मन्त्रलिङ्गात् । तमेतमर्थं दर्शयति—सर्वमिति ।
कामयितव्यसर्वं लोकमतिक्रम्य वर्तते । यत्किञ्च ह क्षेत्रं धन राज्याद्यश्नुते
व्याप्नोति ततोऽप्ययमतिशेते । यद्यन्यमपि प्रार्थयते तस्मात्स्वीकृतकामादप्यधिक-
तरमेवैनं लोको मन्यते । यदि पृथिवीलोकं व्याप्यान्तरिक्षलोकमश्नुते
केनचिदुपायेन व्याप्नोति ततोऽप्येवैनं मन्यते । अपरिसमाप्तत्वादिच्छायाः ।

तथा तृतीयमपि यद्यमुं लोकमश्नुवीत तदुचितसाधनेन प्राप्नुयात्ततोऽप्यधिकतरं प्राप्नुं योग्य इत्येवैनं मन्यते । लोके एवमेव यावत्कामा अपरिसमाप्ता भूतभौतिकविषयास्तावदिच्छा अपरिसमाप्तैव । तेनासौ समुद्रः पुरुषः । कानि पुनस्तानि भूतानि येषु सर्वे कामाः परिसमाप्ति गताः ? यानि कामयन् तदुचितोपायतस्तान्यात्मभावमापादयति तानीमानि पञ्चभूतानि उक्थञ्छब्देन प्रस्तुतानि । एवमन्नाद्यादपरिणतभूतविकारोऽय पुरुषः पञ्चविधो भवति । कथम् ? इत्यत आह—तस्येति । तस्य पुरुषस्य देहे यदुष्णं तज्ज्योतिरग्निः । यानि तद्देहे खानि सुषिराणि तान्याकाशः । अथ तद्देहे यल्लोहितं श्लेष्मा रेतस्ता आप एतेषा द्रवात्मकत्वेनाव्विकारत्वात् । तस्य यच्छरीरं सा पृथिवी । तस्य यः प्राणः स वायुः । प्राणापानव्यानोदानसमानभेदेन स एष वायुः पञ्चविधः पुरुषः सर्वज्ञानकर्मणामाश्रयभूतत्वात् । “तं प्रपदाभ्या प्रापद्यत”, “पुरुष एवोकथम्” इत्युक्तत्वात् । चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति याः सर्वज्ञानहेतुभूताः स्वस्वविषयद्योतनाद्देवताः प्राणापानयोरेव निविष्टाः । चक्षुरादिग्रहण सर्वकरणोपलक्षणार्थम् । प्राणापानवृत्तिर्हि जीवनं चक्षुरादीना तदनुवृत्तित्वात् । प्राणस्य ह्यन्वपायं अपगमनमेताश्चक्षुरादिदेवता अपियन्ति प्राणमेवापि गच्छन्तीत्यर्थः । चक्षुरादिवृत्तीनामन्वयव्यतिरेकाभ्या प्राणायत्तत्वात् । यतः प्राणो ज्ञानकर्महेतुरतः स एष यज्ञो मन्त्रोच्चारणादिव्यापृताया वाचश्चित्तस्यान्तःकरणस्य चोदनाद्यर्थालोचनव्यापृतत्वेन तस्योत्तरोत्तरक्रमः उत्तरोत्तरव्यापारो यद्यज्ञो यो यज्ञ इत्यर्थः । वाक्चित्तव्यापृते प्राणनिमित्तत्वात् । स एष यज्ञः पञ्चविधः प्राणकार्यत्वात् । तत्कथम् ? इत्यत्राग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः प्रकृतीना पञ्चत्वात्पञ्चविध एव यज्ञः । शिष्टयज्ञाना तद्विकृतित्वेन तत्रान्तर्भूतत्वात् । स एष सोमोऽग्निहोत्रादियज्ञानां संपन्नतमः । यत् यस्मात्पञ्चविधा अपि एतस्मिन् सोम एव अधिगम्यन्ते । यत्प्राक् पूर्वं प्रातस्सवनादिभ्यो दीक्षणीयादिकर्मजात सैकाविधा । त्रीणि सवनानि तिस्रो विधाः । यदूर्ध्वं सवनेभ्यः उदवसानीयान्त सा पञ्चमी पञ्चविधा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पुरुषबुद्धिप्ररोचनाय यज्ञस्तव

यो ह वै यज्ञे यज्ञं वेदाहन्यहर्देवेषु देवमध्यूलह स सप्रति-
 वित् एष वै यज्ञे यज्ञोऽहन्यहर्देवेषु देवोऽध्यूलहो यदेतन्महदुक्थम् ।
 तदेतत्पञ्चविधं त्रिवृत्पञ्चदशं सप्तदशमेकविंश पञ्चविंशमिति स्तोमतो
 गायत्रं रथन्तरं बृहद्भद्रं राजनमिति सामतो गायत्र्युष्णिक् बृहती
 त्रिष्टुप् द्विपदेति छन्दस्तः तच्छिरो दक्षिणः पक्षः उत्तरः पक्षः
 पुच्छमात्मेत्याख्यानम् । पञ्चकृत्वः प्रस्तौति पञ्चकृत्व उद्गायति
 पञ्चकृत्वः प्रतिहरति पञ्चकृत्व उपद्रवति पञ्चकृत्वो निधनमुपयन्ति
 तत्स्तोभसहस्रं भवति । एवं ह्येताः पञ्चविधा अनुशंस्यन्ते यत्प्राक्
 त्रिचाशीतिभ्यः सैका विधा तिस्रस्त्रिचाशीतयो यदूर्ध्वं सा पञ्चमी ।
 तदेतत्सहस्रं तत्सर्वं तानि दश दशेति वै सर्वमेनावती हि सङ्ख्या दश
 दशतस्तच्छतं दशशतानि तत्सहस्रं तत्सर्वं तानि त्रीणि छन्दासि
 भवन्ति त्रेधा विहित वा इदमन्नमशन पान खादः तदेतैराप्नोति ॥४॥

पुरुषबुद्धिप्ररोचनाय वक्ष्यमाणयज्ञ स्तौति—यो ह वा इति । यः
 कश्चिद् वै हस्तिपृष्ठारूढराजानमिव यज्ञे यज्ञमध्यूलह अधिरूढ वेद ।
 प्रकृतेर्व्यापकत्वेन विकृत्यारूढत्वात् । यद्वा—एष वै यज्ञे सहस्रसत्रान्तकर्मणि
 श्रेष्ठतया हस्तिपृष्ठगतराजवदध्यूलहसत्रमेव सर्वाह सपत्ने महाव्रतीयेऽहनि श्रेष्ठतया
 अहरद्वयूलहम् । तथा वागाद्यश्यादिदेवेषु श्रेष्ठतया प्राणाख्यो देवोऽध्यूलहः ।
 “प्राण उक्तमित्येव विधात्” इत्युक्तम् । तदेतदुक्थं पञ्चविध कार्यपञ्चविधस्य
 कारणानुविधायित्वात् । एव यो वेद स संप्रतिविदित्युक्तार्थम् । यो ह वै
 यज्ञेऽहनि देवेषु च यज्ञोऽहर्देवोऽध्यूलहः यदेतन्महत्प्राणाख्य ब्रह्मोक्थ सर्वस्य
 प्राणतन्त्रत्वात् । चित्तोत्तरव्यापारनिष्पन्नयज्ञाधिरूढं तदेतत्पञ्चविधम् । पाञ्च-

विध्यं कथम् ? इत्यत्र स्तोमतस्सामतश्छन्दस्तश्च पाञ्चविध्यसिद्धिरित्याह—त्रिवृदि-
त्यादि । त्रिवृत्पञ्चदशं सप्तदशमेकविंशं पञ्चविंशमिति स्तोमतः । कतिपय-
मन्त्रसमुदायस्य स्तोमाख्येत्यत्र छन्दोगदर्शने “त्रिवृच्छिरः पञ्चदशं दक्षिणः पक्षः
सप्तदशमुत्तरः पक्षः एकविंश पुच्छ पञ्चविंशमात्मा” इति स्तोमतः पाञ्चविध्य-
मुक्तम् । सामतः पाञ्चविध्यमुच्यते । गायत्रं रथन्तरं बृहद्भद्रं राजनमिति सामतः
पाञ्चविध्यम् । पूर्ववद्गायत्रादेः शिरस्त्वादिः कल्पनीयः । छन्दस्तः पाञ्चविध्य-
मुच्यते । गायत्र्युष्णिग्बृहती त्रिष्टुप् द्विपदेति छन्दस्तोऽपि पाञ्चविध्यम् । अत्रापि
पूर्ववच्छिरआदिकल्पना युज्यते । त्रिवृदादीना क्रमदर्शनार्थं तच्छिरो दक्षिणः
पक्षः उत्तरः पक्षः पुच्छमात्मेति ब्राह्मणवचनात्कृत्याख्यानमाकृतिवचनम् ।
किञ्च राजने साम्नि स्तोमसहस्रकल्पनापि पञ्चविधेत्याह—पञ्चेति । पञ्चकृत्वः
प्रभूतीति पञ्चकृत्व उद्गायति पञ्चकृत्वः प्रतिहरति पञ्चकृत्व उपद्रवति ।
उद्गात्रादित्रयाणा व्यापारभेदतः सर्वे पञ्चकृत्वो निधनमुपयन्तीति बहुवचन-
सामर्थ्यात् । तथैतत्पाञ्चविध्यं यथोक्तं स्तोमसहस्रं भवति । एवं ह्येताः
पञ्च विधाः बृहतीसहस्रे होत्राप्यनुशस्यन्ते । ऋत्विग्भिर्भयत् प्राक् त्रिचाशी-
तिभ्यः शस्यन्ते सैकाविधा । गायत्री बृहदुष्णिगिति तिस्रस्त्रिविधाः
त्रिचाशीतयः । यदूर्ध्वं शसन सा पञ्चमी विधा । एवं बृहतीसहस्रशसता
पञ्चविधा एव शस्यन्ते । स्तोमतो यदेतत्सहस्रं बृहत्युक्तं तत्सर्वं “क्रिया-
कारकफलं नामरूपकर्मात्मकं द्वैतं संख्येयत्वेन च द्विधा विभक्तं परामृष्टैः त्रिभिः
सख्यापर्वरूपैः सर्वं व्याप्यते” इति श्रुत्यनुरोधेनैकादिसंख्यायामावर्तमानाया प्रथम-
पर्वरूपं दश पर्यवस्यति । दशदशसख्यायाः पुनरावर्तमानाया दशदशतो
यद्द्वितीयं पर्वरूपं तच्छतमवशिष्यते । शतसख्यायाः पुनरावर्तमानायास्तृतीय
पर्वरूपं दश शतानि यत्प्रतिज्ञातं तत्सहस्रं भवतीत्याह—तानीति । तानि
दश दशेति वै सर्वमेतावती हि संख्या दश दशतः तच्छतं दश
शतानि तत्सहस्रमिति तत्सहस्रं तानि गायत्र्यादीनि त्रीणि छन्दासि
भवन्ति । त्रिधा विभक्तसामान्यात् । किञ्च बृहतीसहस्रात्मनेन्द्रेण त्रेधा
विहितं प्राणेनाद्यमानमन्नं अशनमोदनादि पानीयादि पानं लड्डुकादि

खादः तत्सर्वमन्नं गायत्रादित्रिचाशीतिप्रकारैरैतैराप्नोति । एव संख्याव्याप्त्या विराट्सपत्तेः ॥ ४ ॥

सर्वात्मना बृहतीसहस्रस्तुतिः

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नम् । तद्वैतदेके नानाछन्दसां सहस्रं प्रतिजानते किमन्यत्सदन्यत् ब्रूयामेति । त्रिष्टुप्सहस्रमेके जगतीसहस्रमेके अनुष्टुप्सहस्रमेके । तदुक्तमृषिणा । अनुष्टुभमनु चचूर्यमाणमिन्द्रं निचिक्युः कवयो मनीषेति वाचि वै तदैन्द्रं प्राणं न्यचाय्यन्नित्येतत्तदुक्तं भवति । स हेश्वरो यशस्वी कल्याण-कीर्तिर्भवितोः । ईश्वरो ह तु पुरायुषः प्रैतोरिति ह स्माहाकृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्वागभिहिता प्राणेन मनसेऽस्यमानो वाचा नानुभवति । बृहतीमभि संपादयेदेष वै कृत्स्न आत्मा यद्बृहती । सोऽयमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृतः तद्यथायमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृत एवमेव बृहती सर्वतश्छन्दोभिः परिवृता । मध्यं ह्येषा-मङ्गानामात्मा मध्यं छन्दसां बृहती । स हेश्वरो यशस्वी कल्याण-कीर्तिर्भवितोरीश्वरो ह तु पुरायुषः प्रैतोरिति ह स्माह कृत्स्नो ह्येष आत्मा यत् बृहती तस्माद्बृहतीमेवाभिसंपादयेत् ॥ ५ ॥

पक्षान्तरनिरसनपूर्वकं बृहतीसहस्रं स्तौति—तद्वा इति । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नमिति पूर्ववद्बृहतीमेवाभिसंपादयेदित्युत्तरत्र सबन्धार्थम् । एवं स्थिते पक्षान्तरमुपन्यस्योपन्यस्य निन्दनं बृहतीसहस्रस्तुत्यर्थम् । तद्वैति-शब्दः पक्षान्तरद्योतनार्थः । *तद्वैतदेके शाखिनः नानाछन्दसामृचा सहस्रं संपादयित्वायमिति प्रतिजानते । तत्सहस्रसंपादनार्थं छन्दोनियमेन हि मन्यन्त

इत्यर्थः । बृहतीसहस्रसंपादनेन सर्वं सपन्नमिति स्थितम् । किं तत्पक्षान्तरं ? सच्छोभनं प्रकृतादन्यत् । द्वितीयोऽन्यच्छब्दः सच्छब्देन संबध्यते । इतरच्छोभनतरमन्यत्किं ब्रूयाम ? इत्यत्र त्रिष्टुप्सहस्रमेके शाखिनः प्रतिजानते । तथा केवलं जगतीसहस्रमेके । अनुष्टुप्सहस्रमेके । एते हि चत्वारः पक्षा बृहतीसहस्रस्तुत्यर्थमुपन्यस्यापविविदिषिताः । तत्रानुष्टुप्सहस्रसंपादनं ऋषिणा मन्त्रेणाप्युक्तम् । अनुष्टुप्पक्षस्य मन्त्रब्राह्मणबद्धत्वात्तदेव दृढतरं मन्यमाना आहुः । अनुष्टुभं स्तनयित्नुलक्षणा वाच अनु चचूर्यमाणं चञ्चूर्यमाणमिन्द्रं प्राणं निचिक्युर्दृष्टवन्तः । कवयो मनीषा ज्ञानेनात्रानुष्टुभमनुचचूर्यमाणमिन्द्रं निचिक्युरित्येतावदुदाहरणम् । तेषां मन्त्रार्थस्य तिरोहितत्वेन यथाभूतार्थमाह— अनुष्टुभमिति । “ वाग्वा अनुष्टुप् ” इति श्रुत्यनुरोधेन स्तनयित्नुलक्षणया वाचि तद्वैन्द्रं प्राणं निचिक्युः न्यचाय्यन्नित्येतत्तदुक्तं भवति । अध्यात्ममपि वाचमीरयन्तं निचिक्युरिति व्याख्येयमित्यर्थः । एवविदः फलं किम् ? इत्यत्र स हि विद्वानीश्वरः यशस्वी कल्याणकीर्तियस्य सोऽयं कल्याणकीर्तिर्भवितोर्भवितुं स हेश्वरः समर्थ इत्यर्थः । किञ्च पुरा पूर्वनियतादायुषः प्रैतोः पुनरधिकायुः गन्तुमीश्वरो जितमृत्युर्भवतीत्यर्थः । इत्येवमनुष्टुप्सपद्माद्याह । तस्मादानुष्टुप्सहस्रं प्रशस्तं मन्यन्त इति यत्तन्न, अनुष्टुप्पक्षनिराकरणात् । कुतः ? इत्यत्र यस्माद्वाचमनुष्टुभं प्रति लक्ष्यमाण ऐन्द्रं प्राणं आत्मा अकृत्स्नोऽसपूर्णे भवति । वाचि प्राणस्याकृत्स्नत्वे हेतुमाह— यद्वागिति । यदकृत्स्नकेवल-वाक्सयुक्तप्राणेन मनसा चेत्यमानोऽस्यमानः प्रेर्यमाणो वदनालयः पुरुषो वाचा वक्तुं नानुभवति, तस्माद्बृहतीमेवाभिसंपादयेत् । एष वै कृत्स्न आत्मा यदेतद्येयं बृहती तदा पुनः स्वात्मस्थस्वतन्त्रप्राणेन प्रेर्यमाणया वाचा मनसा चेत्यमानो वदनक्रियामनुभवति । सेयं प्राणत्वेन संस्कृता बृहती । स हि प्राणः कृत्स्नः । तस्य कुतः कृत्स्नत्वम् ? आत्मवत्त्वात् । बृहत्याः कुत आत्मत्वम् ? इत्यत्र सोऽयं बृहतीरूपप्राणात्मा शिरःपाण्यादिमत्पिण्डे सर्वतः आपादमस्तकं परिवृतं । तद्यथायमात्मा सर्वतः शरीरं परिवृतमध्यशरीरं दृष्टान्तत्वेनोपमीयते । तथैवमेव बृहती सर्वतः स्वावयवभूतगायत्र्यादि-

छन्दोभिः परिवृता भवति । मध्यं ह्येषा बृहती यथाज्ञानामात्मा मध्यं तथा छन्दसां बृहती मध्यम् । कथं बृहत्या मध्यत्वम् ? इत्यत्र गायत्र्यादिछन्दसा चतुर्थत्वात्पूर्वाणि त्रीणि गायत्र्यादीनि तथा षड्क्यादित्रीण्युत्तराणि भवन्ति । मध्ये स्वयं तिष्ठतीति मध्यत्वमुपपद्यते । तस्माद्गायत्र्यादिछन्दसामात्मा प्राणो हि बृहतीत्युक्तम् । तस्मादाकाशमिव सर्वाणि भूतानि बृहत्या विष्टब्धानीति बृहत्याः कृत्स्नत्व यो वेद तस्यैतत्फलमुच्यते । स हेश्वरो यशस्वीत्युक्तार्थम् । महिदास ऐतरेयो ह स्माह । किम् ? इत्यत्र कृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्बृहती तस्माद्बृहतीमेवाभिसंपादयेत् इत्युपसहारवचनमेतत् ॥ ९ ॥

बृहतीसहस्रसप्तत्या सर्वसपत्ति

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती-सहस्रस्य संपन्नस्यैकादशानुष्टुभां शतानि भवन्ति पञ्चविंशतिश्चानुष्टुभ आत्तं वै भूयसा कनीय । तदुक्तमृषिणा । वाचमष्टापदी-महमित्यष्टौ हि चतुरक्षराणि भवन्ति । नवस्रक्तिमिति बृहती संपद्यमाना नवस्रक्ति । ऋतस्पृशमिति सत्यं वै वागृचा स्पृष्टा । इन्द्रात् परि तन्वं ममेति तद्यदेवैतद्बृहतीसहस्रमनुष्टुप् संपन्नं भवति तस्मात्त-दैन्द्रात्प्राणाद्बृहत्यै वाचमनुष्टुभं तन्वं सन्निर्मिमिती । स वा एष वाचः परमो विकारो यदेतन्महदुक्तं तदेतत्पंचविधं मितममितं स्वरः सत्यानृते । इत्यृग्गाथा कुंभ्या तन्मितं यजुर्निगदो वृथा वाक् तदमितं सामाथो यः कश्च गेषणः स स्वर ओमिति सत्यं नेत्यनृतम् । तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं स हेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिः भवितो पुष्पं हि फलं वाचस्सत्यं वदति । अथै-तन्मूलं वाचो यदनृतं तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्वर्तत

एतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्धर्तते
 कृतं न वदेत् दयेत त्वेनेन । पराग्वा एतद्वृत्तमक्षरं यदेतदो३-
 तद्यत्किचोमित्याहात्रैवास्मै तद्विच्यते स यत्सर्वमोङ्कारा-
 त्मानं स कामेभ्यो नालं स्यात् । अथैतत्पूर्णमभ्यात्तं
 स यत्सर्वं नेति ब्रूयात् । पापिकास्य कीर्तिः जायेत ।
 त्रैव हन्यात् । तस्मात्काल एव दद्यात् काले न दद्यात्
 कृते मिथुनीकरोति तयोर्मिथुनात्प्रजायते भूयान्भवति ।
 तां वाचं वेद यस्या एव विकारः स संप्रतिविदकारो
 वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति ।
 मडुपांशु स प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तत्तिर इव तिर
 त्शरीरमशरीरो हि प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तदाविरा-
 त्शरीरम् ॥ ६ ॥

ोसहस्रसपादनेन सर्वं संपादितं भवतीति वक्तुमिदमारभ्यते—
 । तद्वा इदमित्यादि पूर्ववत् । उत्तरसबन्धार्थं कथमनुष्टुप् सपन्ना
 त्र बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्यानुष्टुप्त्वमापद्यमानस्य एकादशशता-
 भवन्ति । पञ्चविंशतिश्चानुष्टुभोऽभ्यधिका भवति । यत्सहस्रा-
 विंशोत्तरं शतमनुष्टुभा तद्बृहतीसहस्रे सपद्यमाने बृहतीसहस्र
 । एतदुच्यते—आत्तं परिगृहीत भूयसा महता कनी-
 भवतीति वै प्रसिद्धम् । सहस्रे शतं शते दशादि नवति-
 हास्वेकादिनवान्तमान भवतीति । तदेतद्वाचः सपादनं बृहती-
 ष्टिणा मन्त्रेणापि । वाचमनुष्टुभमष्टापदीं स ह्यनुष्टुप् चतुरक्षरत्वेन
 ष्टापदी भवति । तामष्टापदीमहं ममेति व्यवहितेन संबन्धो भवति ।

पुनश्चतुरक्षरप्रक्षेपेण सा वाक् बृहती संपद्यमाना नवस्रक्तिर्भवति । स्रक्तयस्तु कोणा नव चतुरक्षराणि स्रक्तय इव वाचोऽनुष्टुभो भवन्ति । येन यदा बृहती सपद्यमाना तदा बृहत्या ऋचा स्पृष्टा वाक् सत्यं सपद्यते । यथा रसेन स्पृष्टो लोहः सुवर्णत्वमापद्यते । ऋत सत्य मूर्तामूर्ताख्य प्राणस्तदा स्पृष्टाति ता वाचमष्टापदी नवस्रक्तयृतस्पृष्टा इन्द्रात् बृहत्यात्मनः प्राणादेवोपादाय तस्यैवेन्द्रस्य तन्वं तनुं शरीरं अह परिममे निर्मितवान् । वाचमष्टापदीमित्यथो हि चतुरक्षराणि भवन्तीति व्याख्यातमेतत् । नवस्रक्तिमिति बृहती सपद्यमानेति च व्याख्यातमेव । नवस्रक्तयृतस्पृष्टामित्यस्मिन्पदे व्याख्येये कथं व्याख्यातस्य पुनर्व्याख्यानम् ? इत्यत्र बृहती संपद्यमाना नवस्रक्तिर्भवतीत्यर्थमवन्धविश्रया व्याख्येयमित्यर्थः । सत्य वै वागृचा स्पृष्टा ऋतस्पृष्टामिति तथा व्याख्यातम् । “ इन्द्रात्परि तन्व ममेति तद्यदेवैतत् बृहतीसहस्र ”, “ आत्तं वै भूयसा कनीयः ” इत्यनेनानुष्टुप संपन्ना भवतीत्युक्तम् । तत्र यदनुहतीसहस्येऽन्तर्भूत प्राणमिन्द्रे पञ्चदशोत्तर जतमनुष्टुभा तस्मात्तदैन्द्रात्प्राणाद्बृहत्यापादाय वाचमष्टापदी नवस्रक्तयृतस्पृष्टामनुष्टुभं तस्यैवेन्द्रस्य तन्वं विद्वान्शरीरं निर्मिमीते निर्मितवानित्यर्थः । योऽहकारेणाह निर्मम इत्यब्रवीत् । तथा च व्याख्यातम् । येन्द्रस्य शरीरत्वेन कल्पितानुष्टुभि वाक् तस्या वाच एव परमो विकारः प्रकृष्टः सारभूत इत्यर्थः । कोऽयं विकारः ? इत्यत्र यदेतन्महदुक्तं व्याख्यातं तदेतत्पञ्चविधम् । यः सारिष्ठो वाग्विकारस्तस्योक्तस्य पञ्चविधत्वं त्रिवृत् पञ्चदशमिन्यादि व्याख्यातम् । कथं ? मितममितं रवरम्नत्यानृते इति । मितानीना स्वरूपं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे - इतीति । तत्र मितशब्दार्थमाह इत्यृगाथा कुम्ब्या तन्मितमिति । पदवद्वा ऋक । “ अग्निर्मिते ” इत्याद्या गाथा । “ प्रातः ” इत्याद्या कुम्ब्या । तदेतन्मितमित्यर्थः । अमितशब्दार्थमाह - यजुर्निगदो वृथावाक् तदमितमिति । “ इषे त्वा ” इत्याद्यनियताक्षरावमान यजुः । “ उन्नाय सोमम् ” इत्यादि निगदः । अध्वर्योरुक्तिः ब्राह्मणजान यदभवद्रप्रत्ययित तदनियतपादाक्षरावमानममितम् । स्वरशब्दार्थमाह - सामाथो यः कश्च गेष्वा. स स्वर इति पाठान्तिक साप्तभक्तिकं वा साम । अथो अपि यः कश्चित्सामसन्धिपूर्वाभ्यां गेष्वाः स स्वरः

षड्जादेरप्यत्रान्तर्भूतत्वात् । सत्यस्वरूपमाह—ओमिति सत्यमिति । ओङ्कारस्य सर्वात्मकत्वेन सर्ववाग्ब्याप्तेरोमिति यत्तदेव सत्यम् । अनृतस्वरूपमाह—
 अनृतमिति । यन्नेतीति निषिध्यते तदनृतम् । एव मितादिपञ्चके वर्णलक्षणा
 वागन्तर्भवति । “सर्वा वाचो वदन्ति” इति श्रुतेः । एवं महाव्रते पञ्चविध-
 महदुक्त्यमेषा विकारलक्षणा वागपि सदसदात्मकार्थवशाद्द्विधा विभज्यते ।
 सत्प्राणात्मकं सत्यम् । प्राणातिरिक्तविकारजात असदनृतम् । यदुक्तं वाचो
 विकाररूपं तत्पुष्पं फलम् । तत्र यज्ञकर्म पुष्पं देवतातिः फलम् । वाङ्मय-
 वृक्षस्य पुष्पफले परिकल्प्येते । पुष्पफलयोः प्राणात्मकत्वमिति यत्तत्सत्यम् ।
 यद्वा—याज्ञं कर्म ज्ञानं च समुच्चितं पुष्पं, देवताप्ययलक्षणं फलमिति यो वेद
 तद्वेदनफलं स हेतुश्च यज्ञस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोरित्याद्युक्तार्थम् । वाचो-
 वृक्षस्य यन्नेत्यनृतं तन्मूलं किम् ? इत्यत्र तत्तत्र लोके यथा वृक्ष आविर्मूलं
 आविद्यकप्रकाशमूलः सन् शुष्यति । न केवलं शुष्यति किन्तु द्वर्तते विनश्यति
 च । एवं वाग्विकाररूपं वृक्षमात्मानमाविर्मूलं करोति यः अनृतं वदति ।
 यस्मादनृतवक्ता हीयते तस्माज्जात्वप्यनृतं न वदेत् । अनृतवदनदोषत
 आत्मानं दयेत् रक्षेत् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । एनेन अनेनानृतविरलसत्यवदनेन
 परात्परं ब्रह्म गच्छतीति । परागवा एतदनृतरिक्तं शुद्धमक्षरं किं तत् ? यदेत-
 दोमिति । ओमित्यभिधानेन परमपरं वा ब्रह्माभिधीयते । अत एव विद्वास्तुरीयोङ्का-
 रार्थब्रह्मं प्रतिपद्यते । “तुरीयोङ्काराग्रविद्योतं तुर्यतुर्यम्” इति श्रुतेः । तथैवोमिति
 सत्यमेवानुजानते । अत्रैवास्मिन्नेव काले गृहक्षेत्रादिलक्षणगर्तपूरणं सदृश्यते ।
 उदकादिना गर्तपूरणमिव स्वात्मनः पूर्णत्वेन पूरणाभावाद्यावद्वस्त्वोमित्यनुजानाति,
 स हि तावता रिच्यते । तत्रैव सति स यः कश्चिद्यदात्मनः आपूरणार्थं वस्तु सर्व-
 मोङ्कुर्यात् ओमित्यनुजानीयात् । किम् ? अतिरिक्तमात्मानं निस्स्व कुर्यादित्यर्थः ।
 तस्मादोमिति प्रतिपत्ता कामेभ्यो नालं न पर्याप्तं स्यात् । यतो लोके निस्स्वोऽज्ञो
 नालंमतिर्भवत्यत आत्मानं सर्वस्वेन रिच्येत् । अथैतत्पूर्णमभ्यात्तं कामगर्तासदा-
 त्मकमध्यात्ममात्तम् । किं तत् ? यन्नेत्यनृतं तद्वि कामगर्तात्मपूर्णतापरिपालनरूपम् ।
 बाह्यसपत्पूर्णो यः कश्चित्केनचिद्याच्यमानोऽपि स्वपूर्णतापालनाय स्वनिकटे कि-

चिन्नेति ब्रूयात् । अनृतमात्मनः प्रकटयेत् । लुब्धः खल्वसौ । अनृतं ब्रुवतोऽस्य कीर्तिः पापिका जायेत । अस्यात्मभरित्वेन पापिप्रत्वात् । सत्या संपदि नेत्यनृतवादिनं पापिका कीर्तिः सैनं तत्रैव तदानीमेव हन्यात् । आविर्मूल-मात्मानं करोति स शुष्यति स उद्धर्तते इत्युक्तं हि । न केवलं सत्येनानृतेन वा संसारस्थितिः, किन्तु सत्यानृताभ्यां संसारस्थितिमनुवर्तयन् यथाञ्चितकाले दद्यादितरकाले न दद्यात् ।

देशकालपात्रलाभे देयं वित्तं यथाविधि ।

इति स्मृतेः । तस्मात्सत्यं नेति सत्यानृते मिथुनीकरोति । सत्यानृतमिथुना-त्संसारवृक्षः प्रजायते । पुत्रपौत्रपश्वादिभिः भूयान्भवति । दिने दिने वर्धत इत्यर्थः । प्रसङ्गादेशं सत्यानृतगतो वाग्विकार उक्तः । इदानीं प्रकृतमा-लम्ब्योच्यते—यस्या इति । स वा एष वाचः परमो विकार इति यद्वेत्तन्मह-दुक्थं यो वै कश्चेता वाचं वेद यस्या वाचं एष विकार उक्तः । ससागमूल-परिज्ञानात्सोऽयं संप्रतिवित् । वाग्विकारो हि कर्म । कर्ममूलश्च संसारः । का सा वाक् ? इत्युच्यते—अकार इति । यमाहुः स्फोटमिति सर्ववर्णान्मान्य-माकाशकल्पमिति च स हि बुद्धिस्थो ह्यकारः सर्वा वाक् । या काविच्छ्रोत्र-विषयापन्ना सा पुनरेकैकरूपाकाशकल्पा सती सैव स्पर्शोष्मभिः स्थानवर्णधर्मः व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा विलक्षणोपाधिभिः आकाशवदेव भवति ।

द्वे ब्रह्मणी हि मन्तव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति परंब्रह्माप्त्युपायभूतायास्तस्या एतस्या वाचो यत्स्थानकरणवशादुपाशु भवति स हि प्राणः । अथ वाचो यदुच्चैरूपं तच्छरीरम् । यस्माद्वाचो यदुपाशु-रूपं तत्तिर इव तिरोभूतमिवान्यदपि लोके तिर इव त्वशरीरमशरीरो हि प्राणः प्रज्ञात्मा । तस्मादुच्चैर्वीषस्य शरीरत्वहेतोस्तदाविः प्रकाशरूपं वाचारूपं आविर्हि शरीरम् ॥ ६ ॥

प्राणात्मवेदनफलम्

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तद्यशस्स इन्द्रस्स भूतानामधि-
पतिस्स य एवमेतमिन्द्र भूतानामधिपति वेद विस्त्रसा हैवास्माल्लो-
कात्प्रैतीति ह स्माह महिदास ऐतरेयः प्रेत्येन्द्रो भूत्वैषु लोकेषु
राजति । तदाहुर्यदनेन रूपेणामुं लोकमभिसंभवतीं३ अथ केन
रूपेणेमं लोकमाभवतीं३ १ तद्यदेतत् स्त्रियां लोहितं भवति अग्नेस्तद्रूपं
तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेताथ यदेतत्पुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूपं
तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेत सोऽयमात्मेममात्मानममुष्मा आत्मने संप्रय-
च्छत्यसावात्मासुमात्मानमिममस्मा आत्मने संप्रयच्छति तावन्यो-
न्यमभिसंभवतोऽनेनाह रूपेणामुं लोकमभिसंभवत्यमुना रूपेणेमं
लोकमाभवति ॥ ७ ॥

उक्त्यमुक्तमित्यारभ्य प्राणस्योक्त्यत्वं वागग्निनामरूपाद्यात्मकानेकगुणवत्त्वं
पुष्पफलायमानकर्मज्ञानसमुच्चयदेवताप्यय चोपपद्यत इत्युक्तम् । पुनस्तस्यैवोप-
सहारार्थमिदमुच्यते—तद्वा इति । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नमिति
यत्फलरूप तत्सपन्नम् । यमात्मानमापन्नो विद्वान् तद्यश इत्यात्मनो नाम ।
“तस्य नाम महद्यशः” इति श्रुतेः । किञ्च स इन्द्रः परमेश्वरः समस्तभूता-
नामधिपतिस्तस्य सर्वाधारत्वेन पालयितृत्वात् । यः कश्चिदिन्द्र भूताना-
मधिपतिमहमस्मीति वेद सोऽयं विद्वान् “वाक्पतिः चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिः
विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति” इति श्रुत्यनुरोधेन विस्त्रसा निश्शङ्केनेहैवास्माल्लो-
कात्प्रैति प्राणातिरिक्तलोकाभिमानमुत्सृज्य प्राणात्मनावतिष्ठत इत्याह स्म महिदास
ऐतरेय आहेत्यर्थः । विदुषः सर्वात्मभावफले सशयो न कार्य इत्याह—
प्रेत्येति । तथा प्रेत्येन्द्रो हिरण्यगर्भो भूत्वा कर्मफलभूतेष्वेषु लोकेष्व्वात्म-

भावेनैव राजति दीप्यते । तत्तत्राहुर्ब्रह्मवादिनः । योऽयमेवभित् स
 अनेन स्वेन रूपेण प्रज्ञात्मनाभिदेवत्क्षणात्मसु लोकमभिसंभवति ।
 रूपेणात्यन्तनिकृष्टमिसं लोकमाभवति प्रतिपद्यते । तत्केन भवत् ? इति
 यन्नविद्याकामकर्मवाज तद्यदेतस्त्रियया लोहितमुद्गत भवति अ
 लोहितो ह्यग्निः । यस्मात्तस्मालोहितादमेध्वबुद्ध्या न वीभत्सेन पित्र
 तथा यदेतत्पुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूप शुक्रत्वमामान्यात् । य
 आदित्यरूप तस्माद्देतोस्तस्मात्तत्रामेध्यधिपा न वीभत्सेन । सोऽय
 श्यात्सामु त्वडसामरुधिगात्मकममुष्मे पितृभृतादित्यात्मने संप्रयच्छति
 भार्या मर्तामृतुकाले संप्रयच्छति तदासावप्यादित्यात्सा स्वमात्मरूप र
 मज्जात्मकममुमात्मानं पितृज शुक्ररूपेणोमसस्मै मातृभृतात् प्रथिय
 संप्रयच्छति । तौ द्यावापृथिव्यात्मानावधिप्रातृभ्यामश्रुतादियथा नान्य
 न्यमितरेतरमभिसंभवतो मिथुर्नाभवतः । यत्तत्पुत्र कल रूपेण
 भवति ? इत्यत्रानेन पृथिव्यग्निरूपेण मातृजेन पितृज रूपमादित्यात्मने
 मभिसंभवति अभिसयुज्यते । अमुना आदित्यात्मरूपेण पितृज
 लोकं पार्थिवमाग्नेय पिण्डमाभवति । काऽग्नाग्निन्द्र ? सत्सनात्मा स्यात्
 कर्मोद्भूतशुक्लागितमय अरीरमुपचयापचयधर्मसंज्ञानाधिपाराद्यने ताऽदेव
 पद्यते । स यदा शास्त्राचार्यादिप्रमन्द्रमशरीर प्राणान्मानसत्परम
 तदाय विद्वान् स्वेन रूपेणन्द्रो भूत्वापु त्याकेषु राजत इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

एव विदुषु सर्वत्र सत्तारः

तत्रैतं श्लोकाः—

यदक्षरं पञ्चविधं समंति युजो युक्ता अभि यन्भवहन्ति
 सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्वे एक भाः
 यदक्षरादक्षरमेति युक्तं युजो युक्ता अभि यन्भवहन्ति
 सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्वे एक भाः

यद्वाच ओमिति यच्च नेति यच्चास्याः क्रूरं यदु चोल्बणिष्णु ।
 तद्विधूय कवयो अन्वविन्दन्नामायत्ता समतृप्यञ्छृतेऽधि ॥३॥
 यस्मिन्नामा समतृप्यञ्छृतेऽधि तत्र देवाः सर्वयुजो भवन्ति ।
 तेन पाप्मानमपहत्य ब्रह्मणा स्वर्गलोकमप्येति विद्वान् ॥ ४ ॥
 नैनं वाचा स्त्रियं ब्रुवन्नैनमस्त्रीपुमान् ब्रुवन् ।
 पुमांसमब्रुवन्नेनं वदन् वदति कश्चन ॥ ५ ॥

अ. इति ब्रह्म तत्रागतमहमिति । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं
 संपन्नं तस्यैवैतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशतमक्षराणां
 सहस्राणि भवन्ति तावन्ति पुरुषायुषोऽह्नां सहस्राणि भवन्ति
 जीवाक्षरेणैव जीवा अहराम्नाति जीवाहा जीवाक्षरमिति । अन-
 काममारोऽथ देवरथस्तस्य वागुद्धिः श्रोत्रे पक्षसी चक्षुषी युक्ते मनः
 सप्रहीता तदयं प्राणोऽधितिष्ठति । तदुक्तमृषिणा—तेन यातं मनसो
 जवीयसा निमिषश्चिज्जवीयसेति जवीयसेतीति ॥ ८ ॥

विद्वानिन्द्ररूपेण सर्वत्र राजत इत्यत्रास्मिन्नर्थ एते श्लोका मन्त्रा भवन्ती-
 याह— तत्रेति । यत् न क्षरतीति प्राणाख्यमक्षरं ब्रह्म पृथिव्यादिपञ्चविधं
 भौतिकशरीरजातं च समेति । विषयैर्युज्यन्त इति युज इन्द्रियाणि रथे युक्ताश्वा
 इव यच्छरीरं संवहन्ति । सत्यस्य मूर्तामूर्तात्मनः प्राणस्य सत्यं तद्विकारा-
 स्पृष्टमपि क्षेत्रज्ञरूपेण प्राणप्रवेशमनु यत्र युज्यते । प्राणप्रवेशादात्मापि
 प्रविष्ट इव पश्यञ्छृण्वन्मन्वानो विज्ञानन्विज्ञानक्रियाव्यापाररूढो यस्मिञ्छरीरे
 लक्ष्यते तत्र शरीरसर्वच्छन्नप्राणे वागादयः तदभिमानिनोऽभ्यादयश्च सर्वे
 देवाः सहैकं भवन्ति । स्वापमूर्च्छामरणध्यानादिकालेष्वभिन्नरूपता भ्रजन्ति ।
 पुनः प्रबोधकाले त एव विस्फुलिङ्गा इव प्रविभज्यन्ते । यदक्षरं

प्राणाख्यमक्षरात्परमात्मनोऽभिन्नं सदिन्द्रिययुक्तशरीरमेति । व्याख्यातमन्यत् ।
 पुष्पफलरूपवाङ्मयवृक्षस्य यद्वाच ओमिति यच्च नेतीत्युक्तं यच्चास्या
 अकारात्मिकाया वाचः छिन्धि भिन्धीत्यादिलक्षणं कूरं यदु चोल्बणिष्णु
 अत्युल्बणमाक्रन्दितं तत्सर्वं विधूय परित्यज्य कवयः प्राणमन्वविन्दन्
 लब्धवन्तः । अकारलक्षणाया वाचि नामायत्ता नामात्मभाव गता इत्यर्थः ।
 उपलब्धवार प्रज्ञात्मानमैन्द्रमाकाशशरीरं समतृप्यन् श्रुते पक्वविज्ञान ईश्वरभावेन
 यस्मिन्नामायत्तास्समतृप्यन् श्रुतेऽपि तत्र तस्मिन्निन्दे प्रज्ञात्मनि वागा-
 दयोऽश्यादयश्च देवाः सर्वे युजो युक्ता भवन्ति तदात्मता गच्छन्तीत्यर्थः ।
 “ एतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते ” इत्यादिश्रुतेः । अधुनापि विद्वांस्तेनैव मार्गेण
 नामायत्तस्सन् पाप्मानमाविद्यकमपहत्य ब्रह्मणात्मभूतेन स्वर्गं लोकमप्येन्द्र
 हैरण्यगर्भमात्मानं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एनमात्मानं स्त्रीशरीरमवन्धिन् स्त्रीशब्देन
 वदन्नपि न वदति । तथा नपुंसकदेहसवन्धिन् न स्त्री नापि पुमान्
 नपुंसकोऽयमिति ब्रुवन्नप्येनं नपुंसकशब्देन न वदत्येव । तथा पुशरीर-
 संबन्धित्वात्पुमानयमिति वदन्न वदत्येव । न हि देहधर्मः कदापि भवत्येव ।
 केन शब्देनासौ बुध्यते ? इत्यत्र यथा अकारात्मिका वागुक्ता तथैव वाचा
 अः इत्युच्यते ब्रह्म । तदतिरिक्तस्य विसर्जनीयत्वेन निर्देशान् । अत्रा
 स्मिन्नामन्यकारात्मिकाया वाचि स्वगृहप्राप्तातिथिरिवागनमहंप्रत्ययवेद्यमहमहंशब्द
 स्याकारपूर्वकत्वे “ अहमुक्थमस्मि ” इत्युक्तत्वात् । तथा चोक्तं “ अकारो वै सर्वा
 वाक् ” इति । सर्वं च ब्रह्म । तस्मादोङ्कार एव ब्रह्मोच्यते । तत्केन-
 चिच्छब्दान्तरेण प्रस्तुतं भवतीत्यत्र तद्वा इदं बृहतीमहसं इत्याद्युक्तार्थमेतत् ।
 तद्विज्ञानफलं किम् ? इत्यत्र जीवाक्षरेणैव सर्वप्राणिजीवनहेतुत्वात् “ अशरीरः
 प्राणः प्रज्ञात्मा ”, “ यावद्ब्रह्मस्मिच्छरीरं प्राणो वसति तावदायुः ” इत्यादिश्रुतेः ।
 तस्य नामाक्षरमकाराक्षरमुक्तं हि ब्रह्मेति । तेन जीवाक्षरेणैव यस्मिन्महाव्रतीयाहनि
 सर्ववाभ्रूपेण जीवः स्तूयते । तेन कारणेन जीवाहर्महाव्रताख्यं कृत्वात्मानं
 माप्नोति । तेन जीवाह्मा कृत्वात्मना स्वात्मन्येव सर्वान् विधुयाकागक्षर
 जीवनमूर्तं सर्वप्राणिनामिन्द्रमाप्नोति । कामतः सर्वो लोको म्रियत इति काममारः ।

न काममारोऽकाममारः । अयन्तु न तथाऽनकाममारः । अर्थादय काम-
मार एव । वागगन्यादियुक्तो देवरथः । कथं तस्य रथस्य वागुद्धिः ? ऊर्ध्व
नीयते तस्मिन्भरद्वाजमित्युद्धिः । चिबुकसबन्धेन वागुद्धिः सकोचसामान्यात् ।
श्रोत्रे पक्षसी रथचक्रेऽवस्थानसामान्याच्छन्दःसबन्धाद्वा । अश्वाविव रथयुक्ते
चक्षुषी ताभ्या रथो नीयते । मार्गदर्शनहेतुत्वात् । मनः संग्रहीता सारथिः ।
तत्रायं प्राणो जीवोऽधितिष्ठति । तदेतद्देवरथकल्पनारूपमृषिणा मन्त्रेणाप्युक्तम् ।
अनेन यातं मनसो जवीयसा वेगवत्तरेण य रथं वा युवाभ्यामर्थाय ऋभवो
देववर्धकिनश्चक्रुः हे अश्विनौ ! तेन यातमित्यर्थः । किञ्चान्योऽपि मन्त्रः
निमिषश्चिज्जवीयसा रथेन यातमश्विनेति । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः

अकर्मिण आत्मयाथात्म्यावगतिः

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत् स
ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । स इमांल्लोकानसृजत अम्भो मरी-
चीर्षरमापोऽद्रोऽम्भः परंण दिवं द्यौः प्रतिष्ठान्तरिक्षं मरीचय ।
पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः । स ईक्षतेमे नु लोका
लोकपालान्नु सृजा इति । सोऽद्भ्य एव पुरुष समुद्धृत्यामूर्च्छयत् ।
तमभ्यपतत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत् यथाण्डं मुखाद्वाग्वाचो-
ऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः । प्राणाद्रायुरक्षिणी

निरभिद्येतामक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां
कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य
ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा
नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्वं निरभिद्यत
शिश्वाद्रेतो रेतस आपः ॥ १ ॥

“एष पन्थाः” इत्याद्येतावता ग्रन्थेन ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठातृणामपरब्रह्म-
विद्या सम्यग्भिहिता । नातःपरमस्तीति मेनिरे केचित् । तन्निर्गकरणाय परब्रह्म-
विद्येयमारभ्यते—आत्मा वा इति । यतोऽपरविद्याया बृहतीसहस्र प्रस्तुत्यानन्तर
“आत्मा वा” इत्यात्मज्ञानविधानादत आत्मविद्याया कर्म्येवाधिक्रियत इति चेन्न,
ब्रह्मविद्यावगतेरपरब्रह्मतज्ज्ञानतत्फलनिराकरणपूर्वकत्वात्परविद्यायामकर्म्येवाधिक्रि-
यते । “दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता” इति
प्रवृत्तिलक्षणं कर्म ज्ञान सन्यासलक्षण,

ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः ।

इति च श्रुतेः । अकर्मिणस्तावदात्मयाथात्म्यावगतय इदमाम्नायते—आत्मा
वा इदमिति । अनात्मतत्कार्यापहवसिद्धोऽयमात्मा “अज आत्मा महान् ध्रुवः”
इति श्रुतेः । वैशब्द. कालत्रयेऽपि निष्प्रतियोगिकत्वद्योतकः “आत्म-
नोऽन्यन्न किञ्चन” इति श्रुतेः । आत्मातिरेकेण जगतस्सत्वान्निष्प्रतियोगिकत्व
कुतः ? इत्याशङ्क्य परमार्थदृष्ट्यात्मा निष्प्रतियोगिक एव । तथापि स्वाङ्ग-
दृष्टिविकल्पितनामरूपकर्मत्मकमिदं जगदग्रे सृष्टेः प्राक् तत् स्थितिप्रलययोरपि
स्वङ्गदृष्ट्या आत्मैक आसीत् । एक एवाग्र आसीत् इत्युक्त्या ततो नास्तीति
द्योत्यत इत्यत्रोत्पत्तेः प्रागव्याकृतनामरूपभेदात्मभूतात्मैकत्वशब्दप्रत्ययगोचरमिद
जगत् । इदानी तु व्याकृतनामरूपभेदवदनेकप्रत्ययगोचरमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचर
चेति विशेषः । यथा फेनादिव्याकरणात्प्राक् फेनादिक सलिलैकशब्दप्रत्यय-
गोचर यदा सलिलात्पृथक्त्वेन फेनं व्याकृतं तदा फेन सलिलं चेति

व्यवह्रीयते । वस्तुतः फेनादिक जलमात्रम् । तद्वत्फेनस्थानीयजगत् सत्त्वासत्त्वा-
भ्यामात्ममात्रम् । तदतिरेकेण नान्यत्किञ्चन किञ्चिदपि मिषद्व्यापारवन्नास्त्येव ।
“मद्व्यतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते” इति श्रुतेः । तथापि स्वाज्ञविकल्पित-
मूलाविद्याबीजाशावष्टम्भतः सर्वज्ञेशो भूत्वा स ईक्षत प्राणिकर्मफलोपभोग-
स्थानभूतान् लोकान्नु सृजेयमित्येवमालोचनं कृतवान् । एवमीक्षित्वा सोऽयमात्मा
इमान् लोकानसृजत सलिलविकल्पितफेनादिवत् स्वविकल्पितनामरूपोपादान-
भूतस्सन् जगन्निर्मिमीत इत्यर्थः । यद्वा— मायाविवदात्मानमेव जगद्रूपेण निर्मिमीते ।

स्वयमेव जगद्रूत्वा प्राविशजीवरूपतः ।

इति श्रुतेः । कान् लोकानसृजत ? इत्यत आह—अम्भो मरीचीर्मरमाप इति ।
“आत्मन आकाश सभूतः” इत्यादिक्रमेणाण्डमुत्पाद्याम्भःप्रभृतीन् लोकान-
सृजत । श्रुतिरम्भःप्रभृतीनि चत्वारि पदानि स्वयमेव व्याचष्टे—अद् इति ।
तदन्तःशब्दवाच्यो लोकः । परेण दिवं सुलोकात्परस्तात् सोऽम्भःशब्दवाच्यः ।
तस्याम्भसो लोकस्य द्यौः प्रतिष्ठा आश्रयत्वात् । सुलोकादधस्ताद्यदन्तरिक्षं
तन्मरीचयः स्थानभेदाद्बहुवचनमन्तरिक्षस्य मरीचिसंबन्धाद्वा । म्रियन्तेऽस्मिन्
भूतानीति पृथिवी मरः । याः पृथिव्या अधस्ताद्विद्यन्ते ता आप उच्यन्ते ।
यद्यपि लोकाना पञ्चभूतात्मकत्व तथाप्यब्बाहुल्यादम्भो मरीचीर्मरमाप इत्यबादि-
नामभिः निर्देशः कृतः । अथ स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा
इति । मत्सृष्ट्याम्भःप्रभृतिलोकाना पालयित्रभावे तानि नश्येयुरिति तत्पालनार्थं
लोकाना पालयितृनिन्द्रादीन्नु सृजे सृजेयमितीक्षित्वा योऽद्भ्यः पञ्चभूतेभ्योऽम्भः-
प्रभृतिलोकान् सृष्टवान् । सोऽद्भ्य एवाप्रधानपञ्चभूतेभ्यः शिरःपाण्यादिमन्त
पुरुषं समुद्धृत्य कुलालो मृत्पिण्डमिवामूर्च्छयत् स्वावयवसयोजनेन पिण्डितवा
नित्यर्थः । त पिण्डमुद्दिश्याभ्यतपत् अभिधान सङ्कल्प कृतवान् । “यस्य
ज्ञानमयं तपः” इति श्रुतेः । तस्येश्वरसङ्कल्परूपतपसाभितप्तस्य मुखं
निरभिद्यत । मुखाकार सुषिरमजायत । यथा पक्षिणोऽण्डं तथा तस्मा-
न्निर्भिण्णमुखाद्वागिन्द्रिय निरवर्तत । वाचोऽग्निर्वागधिष्ठाता लोकपालः । तथा

नासिके निरभिद्येताम् । नासिकाभ्या प्राणः प्राणाद्वायुरिति । सर्वत्राधिष्ठान
करण देवता चेति त्रय क्रमेण निर्भिण्णमिति ज्ञातव्यम् । तथाक्षिणी कर्णौ
तथा त्वक् तथा हृदयं अन्तःकरणमित्यर्थः । तथा नाभिस्तस्यास्सर्वप्राण-
बन्धनस्थानत्वात् । अपानशब्देन पाण्डिन्द्रियमुच्यते । तदधिष्ठाता मृत्युः ।
तथा शिश्रं निरभिद्यत । तस्माद्वैतस्तस्मादाप इति ॥ १ ॥

अत्रान्नादशक्तिगृष्टि

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशना-
पिपासाभ्यामन्ववार्जत् । ता एनमब्रुवन्नायतनं न प्रजानीहि यस्मिन्
प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति । ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽय-
मलमिति । ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति । ताभ्यः
पुरुषमानयत्ता अब्रुवन् सुकृतं वतेति पुरुषो वाव सुकृतम् । ता
अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति । अग्निर्वाग्भूत्वा मृगं प्राविशद्वायुः
प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वा अक्षिणी प्रावि-
शद्विशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोपधिवनस्पतयो लोमानि
भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो
भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रतो भूत्वा शिश्रं प्राविशन् । तमशनापि-
पासे अब्रूतामावाभ्यामभि प्रजानीहि इति । ते अब्रवीदंतास्वेव वां
देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति । तस्माद्यम्यै कस्यै
च देवतायै हविर्दीयते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥ २ ॥

स्वसृष्टलोकपालादीनामन्नमन्नादशक्ति च सृष्टयानिन्याह- ता इति । ता
एता अग्न्यादयो देवता ईश्वरेण लोकपालत्वेन सङ्कल्प्य सृष्टाः सत्यः

अस्मिन्महति ससारार्णवे बन्धमोक्षहेतुकामादिशमादिसकुले प्रापतन् पतितवत्य इत्यर्थः । यतः अग्न्यादिदेवा अपि ससारार्णवे पतिता अतः कर्मज्ञानसमुच्चयानुष्ठान-फलभूतदेवताप्यलक्षणा या अपरविद्या व्याख्याता सापि स्वातिरिक्तसंसारोपशम-नाय न पर्याप्ता । तस्मात् “आत्मा वा इदम्” इत्यारभ्य “प्रज्ञानं ब्रह्म” इत्यन्त-श्रुत्यर्थाविष्करणसिद्धपरमात्मविद्यातत्त्वज्ञान स्वमात्रावस्थानलक्षणकैवल्योत्तये पर्या-प्तम् । “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति मन्त्रवर्णात् । स्थानकरणदेवतोत्पत्ति-बीजभूत तं पिण्डात्मान पुरुषमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत् संयोजितवा-नियर्थः । स्वकारणभूतस्याशनायादिदोषवत्त्वेन तत्कार्यभूतदेवतानामप्यशनायादि-मत्त्वात्ततस्ता अशनायापिपासाभ्या पीड्यमानाः सत्यः एव स्वस्थितिकारण-पिण्डस्रष्टारमीश्वरमब्रुवन्नुक्तवत्यः । किम् ? इत्यत आह—आयतनमिति । वय यस्मिन्नायतने प्रतिष्ठिताः सत्यः अन्नमदाम नोऽस्मभ्यं तदायतनमधिष्ठान प्रजानीहि विधत्स्व । ताभिरेवमुक्त ईश्वरस्ताभ्यो देवताभ्यो गा पूर्ववदद्भ्य एव गवाकृतिपिण्डमुद्भृत्यानयदर्शितवान् । ताः पुनर्गवाकृतिपिण्ड दृष्ट्वा न वै नोऽस्मदर्धमधिष्ठायान्नमत्तुमयं गवाकृतिपिण्डः अलमेतदधिष्ठायान्तु न पर्याप्तो न योग्य इत्यर्थः । ताभिः प्रत्याख्याते गवि ततस्तथैवाश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति । पूर्ववत्ताभिरश्वेऽपि प्रत्याख्याते पुनस्ताभ्य पुरुषमानयत्ताः स्वयोनिभूत पुरुषं दृष्ट्वा हृष्टाः सत्य सुकृत शोभनकृत इदमधिष्ठानं बतेत्यब्रुवन् । तस्मात्पुरुषो वाव स एव सुकृतं पुण्यकर्महेतुत्वात् । स्वकृतत्वात्सुकृतमिति वा । ता देवताः प्रतीश्वर एवमब्रवीत् । किमिति ? यथायतनं प्रविशतेति । यद्यम्य यथायोग्यमायतनं प्रविशतेतीश्वरेणाज्ञप्ताः सत्यः नगर्या प्रभुभृत्या इव यथायोग्यं प्रविष्टा इत्याह—अग्निरिति । वागभिमान्यग्निर्वागेव भूत्वा मुखं प्राविशदित्युक्तार्थमन्यत् । वायुर्नासिके आदित्योऽक्षिणी दिशः कर्णौ ओषधिवनस्पतयस्त्वचं चन्द्रमा हृदयं मनो मृत्युर्नाभिः आपः शिश्नं प्राविशन् । एव लब्धायतनासु देवतासु निरधिष्ठाने अशनापिपासे तमीश्वरमब्रूतामावाभ्यामधिष्ठान अभिप्रजानीहि विधत्स्वेत्यर्थः । सोऽयमीश्वर-स्ताभ्यामेवमुक्तस्सन् ते अशनापिपासे अब्रवीत् । न हि युवयोरमूर्तत्वेन

मूर्तिवच्चेतनावद्वस्त्वनाश्रित्य अन्नात्तृत्वं समवति । तस्मादग्निदिदेवताम्बेव वा युवामध्यात्माधिदेवतासु आभजामि तद्विभागेनानुगृह्णामि । हविर्गादिन्त्यक्षणां यद्देवत्यो यो भागस्तद्भागेन भागिन्यौ युवा करोमीतीश्वरः सृष्ट्यादावैवं व्यदधात् । यस्मात्तस्मादिदानीमपि यम्यै कस्य च देवतायै चरुपुरांडाशादि-
लक्षणं हविर्दीयते गृह्यते तत्र भागिन्यावेवाम्या देवतायामभजनापिपामं भवत इति ॥ २ ॥

अन्नमत्रा ली मूर्तिभोजनम्

स ईक्षतेमे तु लोकाश्च लोकपाला. चान्नमेभ्यः मजा इति । सोऽपोऽभ्यतपत् ताभ्योऽभितमाभ्यो मूर्तिर्जायत । या वै सा मूर्ति अजायतान्नं वै तत् । तदेनन्मृष्टं पगाडत्यजिघामत् तद्वा-
चाजिघृक्षत् तन्नाशकौद्वाचा ग्रहीतुम् । स यद्वैनद्वाचाग्रहैष्यद-
भिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् । तन्प्राणनाजिघृक्षत् तन्नाशकान् प्राणेन ग्रहीतुम् । स यद्वैनत्प्राणनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत् । तच्चक्षु-
पाजिघृक्षत् तन्नाशकानोच्चक्षुषा ग्रहीतुम् । स यद्वैनच्चक्षुषाग्रहैष्य-
ददृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् । तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत् तन्नाशकानोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुम् । स यद्वैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् । तच्च-
चाजिघृक्षत् तन्नाशकानोच्चचा ग्रहीतुम् । स यद्वैनच्चचाग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् । तन्मनसाजिघृक्षत् तन्नाशकानोन्मनसा ग्रहीतुम् । स यद्वैनन्मनसाग्रहैष्यत् ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् । तच्छिश्नेनाजिघृक्षत् तन्नाशकानोच्छिश्नेन ग्रहीतुम् । स यद्वैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विमृश्या हैवान्नमत्रप्स्यत् । तदपाननाजिघृक्षत् तदावयत् । संपोऽन्नस्य ग्रहो

यद्वायुरन्नमायुर्वा एष यद्वायुः । स ईक्षत कथं न्विदं महते स्यादिति
स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतं यदि
प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा
स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिशनेन
विसृष्टमथ कोऽहमिति । स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा
प्रापद्यत । सैषा विद्वतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनम् । तस्य त्रय आवसथाः
त्रयः स्वप्नाः अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति । स जातो
भूतान्यभिव्यैख्यत् किमिहान्यं वावदिष्यदिति । स एतमेव पुरुषं
ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती ३ । तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह
वै नाम तमिदन्द्र संन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव
हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ ३ ॥

मत्सृष्टलोकलोकपालानामशनायाद्यदितत्त्वेन तत्स्थितिनिमित्तमन्न सृष्ट्वा
स्वसृष्टलोकानुपवेशपूर्वकं तदार्तिं मोचयतीत्याह—स ईक्षत इति । सोऽयमीश्वर
ईक्षत । किमिति ? मया इमे लोका लोकपालाश्च सृष्टाः अशनायापिपासाभ्या
संयोजिताश्च । तेषां स्थितिरन्नमन्तरेण यतो न भवेदतः एभ्यो लोकपालेभ्योऽन्नं
सृजा इत्येवमीक्षितवानित्यर्थः । सोऽयं स्वतन्त्रेश्वर एभ्योऽन्नं सिसृक्षुः सन्
पूर्वोक्ता अपः उद्दिश्याभ्यतपत् । ताभ्योऽभितप्ताभ्यः उपादानभूताभ्यः चराचर-
लक्षण्येयं मूर्तिरजायत । या वै सा मूर्तिरजायत । तदेनदन्नमन्नार्थ्यभिमुखे
सृष्टं सन्मार्जारदृष्टिगोचरमूषिकवदयमन्नादो मम मृत्युरिति मत्वात्तारमतीत्य
परागञ्चतीति पराङ् । तद्गोचरमतीत्य अजिघासत् पालयितुमैच्छत् । तदन्नाभि-
प्राय मत्वा लोकलोकपालाश्रयः सोऽयं पिण्डस्तस्य प्रथमजत्त्वेन स्वाति-
रिक्तान्नादवैरल्पेन च तदन्नं वाचा वचनक्रिययाजिघृक्षत् ग्रहीतुमैच्छत् ।

तदन्न वाचा ग्रहीतुं नाशक्नोत् न समर्थः अभवत् । स यद्वैनदन्न वाचाग्रहैष्यत् यदि गृहीतवान् स्यात्तदा तत्कार्यलोकोऽप्यन्नमन्नमित्यभिव्याहृत्यात्रप्रस्यन्तृप्रोऽभविष्यत् । न चैतदस्ति । अतो वाचा ग्रहीतु नाशकनोदित्यन्यत्रैव योजनीयम् । तत्प्राणेन तच्चक्षुषा तच्छ्रोत्रेण तत्त्वचा तन्मनसा तच्छिञ्जेनेति तत्तत्करणव्यापारेणान्न ग्रहीतुमशक्नुवन् सन् पश्चान्मुखच्छिद्गतापानवायुना तदन्नमभिजिघृक्षत् । तदावयत्तदेवान्नं जग्राहाशितवान् । तेनासावपानोऽन्नग्राहको भवति । यद्वायुः यो वायुर्लोकोऽयमन्नायुर्वा एष यद्वायुः लोकजीवनस्यान्नमित्तत्वादिति । लोकप्रसिद्धिद्योतको वैशब्दः । पुनः सोऽयमीश्वरो लोकलोकपालस्थितिमन्ननिमित्ता विधाय पुरपौरतत्पालयितृस्थितिवत्तत्स्वामी ईक्षत् । नु इति वितर्कयन् कथं नु केन प्रकारेणेदं मद्भृते सङ्घातपुरस्वामिनं मा विना स्पन्दितुमिदं समर्थं भवेत् ? मदतिरिक्तस्य पदार्थत्वेनाचेतनत्वान्मा स्वामिन चेतनमन्तरेण-तत्सङ्घातं यदि वाचाभिव्याहृतमित्यादि व्यापृतिसमर्थं भवेत्तदा कोऽहं कस्य वा स्वामी ? यद्यहं सङ्घातमनुप्रविश्य वागाद्यभिव्याहृतादिफलं नोपलभेय तदा न कोऽपि मा जानीयात् । यद्यहं सघाते प्रविश्य तत्तत्करणप्रवृत्तिनिमित्तं स्या तदा खलु मुमुक्षुभिर्जातुं शक्यो भवेयमितीक्षित्वाथ कार्यकरणसघातान्तःप्रवेशभागौ प्रपदं मूर्धा चेति द्वावेव खलु । अनयोः कतरेण मार्गेण संघातलक्षणं पुरं प्रपद्य इतीक्षित्वा तत्र प्रपद्योः मद्भृत्यप्रवेशद्वारत्वात्तद्द्वारप्रवेशनं न हि रमणीयम् । किन्तत् ? पारिशेष्यादस्य पिण्डस्य मूर्धन्यसीमानं केशविभागावसानं विदार्य छिद्रं कृत्वा एतया द्वारेण पिण्डं प्रापद्यत् प्रविवेश । सेयं द्वारिं प्रसिद्धा । अत एव मूर्ध्नि तेलधारणतः तत्सारमन्तः प्रविशतीत्यनुभवात् । सैषा विदारितत्वाद्धिदृतिः । विदितिर्नाम प्रसिद्धा द्वाः पुरस्वामिप्रवेशहेतुत्वात् । भृत्यादिस्थानानि हि श्रोत्रादिद्वाराणि नानन्दहेतूनि । इदं परमेश्वरस्येति यत्तदेतन्नान्दनम् । नन्दनमेव नानन्दनमित्यत्र दीर्घं छान्दसम् । एतद्द्वारतो निर्गच्छतोऽमृतत्वश्रवणात् । “ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ” इति श्रुतेः । पुरं निर्माय राजप्रवेशशब्देवं समस्तलोकलोकपालान् सृष्ट्वा जीवात्मना प्रविष्टस्य तस्यात्मनो जाप्रत्स्वप्रसृष्टिभेदेन त्रय आवसथाः पुरुषनेत्रकण्ठहृदयाश्रया ह्यवस्थाः—

नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं समाविशेत् ।
सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥

इति श्रुतेः । यद्वा—पितृशरीरं मातृगर्भाशयं स्वशरीरं च त्रयं आवसथाः ।
स्थूलसूक्ष्मबीजप्रपञ्चाः त्रयः स्वप्नाः । स्थूलप्रपञ्चैः प्रबोधरूपत्वात्स्वप्नत्व-
कथं ? इति चेन्न, तदावृतदृष्टेः परमार्थप्रबोधाभावात्स्वप्नत्वं सिद्धमित्यर्थः ।
दक्षिणं चक्षुर्मुखञ्च प्रथमावसथ । मनोऽन्तरं द्वितीयः । हृदयमाकाशश्चाय-
तृतीयावसथः । इत्युक्तवसथत्रयेऽपि पर्यायेणात्मानुवर्तते । दीर्घकालं स्वाविद्या-
गाढमालिङ्ग्य प्रसुप्तस्सन्नात्मा स्वात्मानं यथावन्न प्रतिबुध्यते । सोऽयमात्मानेकशो-
जातो भूतान्यभिव्यैख्यन् बहुधा व्याकरोत् । स कदाचिदनेकजन्मार्जित-
सुकृतपरिपाकलब्धचरमजन्मनि देशिकमुखोदितवेदान्तजातश्रवणमनननिदिध्या-
सनप्रभवसम्यग्ज्ञानसमकालं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रातिरिक्तं किमिहान्यमन्यद्वाव-
दिष्यत् वक्तव्यमासीदिति निश्चित्य यः “ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आ-
सीत् ” इत्युक्तः सोऽयं स्वातिरिक्तानात्मापहवसिद्धपरमात्मा हि स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्त-
सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन यः प्रकृतः तमेव पुरिशयनात्सर्वत्र पूर्णत्वाद्वा पुरुषं ब्रह्म
बृहत्तमत्वात्तमं तततमं व्यापकतमं तकारलोपः छान्दसः तमेतमेव पुरुषं
स्वमात्रमिति प्रत्यबुद्धयतापश्यत् । कथमपश्यत् ? इत्यत्र इदं सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति अदर्शं दृष्टवानस्मि । इतिशब्दतो अहो ! मद्ब्रह्मन्तेति
घोष्यते । यस्मादात्मानमपरोक्षतयापश्यत् तस्मादिदं पश्यतीति इन्द्रो नाम
परमात्मा । लोके इन्द्रो ह वै नामेति प्रसिद्धः परमात्मा । तमेवमिदन्द्रं
सन्तं ब्रह्मविद इन्द्र इत्याचक्षते । व्यावहारिकदृष्ट्येत्यर्थः । परोक्षनामग्रहणप्रिया
हि यस्माद्देवाः । किमु सर्वदेवानामपि देवो महेश्वरः ? “ तमीश्वराणां परम
महेश्वरम् ” इति श्रुतेः । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः

पञ्चमोऽध्यायः

आत्मोत्पत्तिः कैवल्यस्वरूपं च

अपक्रामत गर्भिण्यः । पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः तेजः सभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति तद्यदा स्त्रिया सिञ्चत्यथैनं जनयति तदस्य प्रथमं जन्म । तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति । सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं विभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकाम्नदभ्य द्वितीयं जन्म । सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते । अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रति स उतः प्रयत्नं पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म । तदुक्तमृषिणा—गर्भे न सन्नन्वेपामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा । शतं मा पुर आयभीररक्षन्नधः श्येनो जवमा निरदीयमिति गर्भं एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच । स एवं विद्वानम्मच्छरीरभेदादृष्ट्व उत्कर्म्यामग्निं स्वर्गं लोके सर्वान् कामानाप्त्वामृतः समभवदमृतः समभवत् ॥

“ आत्मा वा इदम् ” इति चतुर्थाध्यायप्रकृत आत्मानानिगितानात्मापद्वयसिद्धोऽपि स्वाज्ञादिदृष्ट्या जगदुत्पत्तिस्थितिभङ्गकृदीश्वरः सर्वज्ञो भूत्वा किञ्चिदप्यनुवादायाकाशादिक्रमेणैवं लोकं सृष्ट्वा स्वात्मप्रबोधार्थं स्वाप्रविष्टप्रदशाभावेऽपि

सर्वप्राणादिमच्छरीरजात प्रविश्य स्वात्मानं ब्रह्माहमस्मीति यथाभूतं प्रत्यबुध्यत । तस्मात्सर्वशरीरिष्वेक एवात्मा न ह्यात्मान्तरमस्ति । एव यो मन्योऽप्यात्मानं ब्रह्माहमस्मीति वेदं चेत्सोऽपि ब्रह्मैव भवतीत्यत्र “ आत्मा वा इदम् ” इत्युपक्रम्य “ स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत् ” इत्युक्तम् । स्वात्मनः स्वाप्रविष्टदेशवत्त्वे कथमात्मा पिपीलिकेव सुषिरं सीमानं विदार्य प्रापद्यत् ? इति चेन्न ; प्रवेशस्यात्मैकत्वप्रबोधार्थत्वात् । न हि तस्यानन्तशक्तेरिदं चोद्यं भवितुमर्हति । बह्वत्र चोदयितव्यस्य विद्यमानत्वात् । तत्किं न जानीषे ? पश्यैतदीश्वरे चोद्यजातम् । अकरणः सनीक्षत । किञ्चनानुपादाय लोकानसृजत । सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्भृत्यामूर्च्छयत् । तस्याभिध्यानान्मुखादि निर्भिण्णम् । मुखादिभ्यश्चाग्न्यादयो लोकपालास्तेषामशनायादिसयोजनं तदायतनप्रार्थनं तदर्थं वागादिप्रदर्शनं तेषां तदायतनप्रवेशनं सृष्टस्यान्नस्य पलायनं वागादिभिः तज्जिघृक्षेत्यादिचोद्यजातम् । ईश्वरे न हि चोद्यम् । एतत्सर्वं सीमाविदारणप्रवेशवदनुपपन्नमिति चेन्न, तस्य महामायावित्त्वेन तत्कृतैतादृशचोद्यानां तत्पदाप्तिहेतुबोधार्थत्वादेतत्सर्वं युक्ततममेव । एतच्चोद्यपरिज्ञाने किं फलमिति चेन्न, सर्वभूतेष्व्वात्मैकत्ववेदनपूर्वकं सर्वभूतगतहेयाशापह्नवसिद्धात्ममात्रावबोधसमकालं कैवल्यफलसिद्धेः । तथा च श्रुतिः— “ ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति ”, “ नेति नेति ”, “ न ह्येतस्मादिति ”, “ नेत्यन्यत्परमस्ति ”, “ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम् ”, “ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः ”, “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् ” इत्यादिवेदान्तशास्त्रमात्ममात्रावगत्यर्थं प्रवृत्तम् । यावदेवं स्वात्मयाथात्म्यं न वेत्त्ययं लोकस्तावत्स्वाविद्याविजृम्भितोपाधिषु ब्रह्मादिस्तम्बान्तेषु घटीयन्त्रवत् पुनः पुनरावर्तमानः सन्नविश्रान्तं ससरति । मुहुर्मुहुः स्वात्तोपाधिपरित्यज्य पुनः पुनः प्राप्यान्नभूतः सन् पुरुषाग्नौ हुतः इत्याद्यर्थप्रदर्शनार्थं पञ्चमाध्याय आरभ्यते—अपक्रामतेति । यथास्थानं गर्भिण्यः । अयमध्यायोऽसपूर्णगर्भिणीभिः न जात्वपि श्रोतव्यः । श्रुतश्चेद्गर्भपातो भवेत् । इति वेदपाठकानां संप्रदायवचनमेतत् । पुरा योऽन्नभूतः पुरुषाग्नौ हुतः सोऽयं तस्मिन्पुरुषे ह वै अन्नरसादिक्रमेणादितः प्रथमं रेतोरूपेण गर्भो भवति । यदेतत्पुरुषे रेतः तदेतदन्नमयपिण्डस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः

तेजः सारभूतं संभूतं पग्निष्पन्नमित्यर्थः । तस्य पुरुषात्मभूतत्वात्तं रेतो-
रूपात्मानं आत्मन्येव स्वशरीरे विभर्ति । तद्रेतो यदा यस्मिन्काले
योषाग्नौ स्त्रिया भार्याया सिञ्चति, अथ तदेतद्रेत आत्मनो गर्भं जनयति ।
पितृजठरेऽस्य ससाग्निः प्रथमं जन्म प्रथमाभिव्यक्तत्वात् । तदेतद-
सावात्मासुमात्मानमित्यादिना पुरस्तादेवोक्तम् । तद्रेतो यस्या सित्तं सत्तस्थाः
स्त्रियाः रेतोरूपेण पितुः शरीरे इवात्मभूयमात्माव्यतिरिक्ततां गच्छति । यथा
स्तनादिकं स्वमङ्गं तथा गर्भं एना मातरं न हिनस्ति पिटकादिवत् ।
यथा मध्यनिष्पन्नस्तनमात्मभूय गत्वा न हिनस्ति तथैनामयं गर्भं इत्यर्थः ।
सान्तर्वह्नी अस्य भर्तुः रेतोरूपमात्मानमत्र स्वजठरे गतं बुद्ध्वा भावयति ।
गर्भविरोध्यशनवर्जनपूर्वकं तदनुकूलान्नाद्युपायतः पालयतीत्यर्थः । सा भावयित्री
वर्धयित्री स्वभर्त्रा स्वरेत संबन्धतया भावयितव्या भवति । न व्युपकारः
प्रत्युपकारमन्तरा भवति । यद्योक्तेन विधिना तं स्त्री गर्भं विभर्ति । सोऽय
पिता यत्कुमारजन्म तस्याग्रे पूर्वं जातकर्मादिना भावयति । यद्भावयत्येन
तदात्मानमेव तद्भावयति । पितुर्गर्भेव हि पुत्ररूपेण जायते । प्रत्युर्जायाया
रेतोरूपेण प्रविश्य पुत्ररूपेण निर्गतत्वात् “आत्मा ये पुत्र नामामि”
इति श्रुतेः । किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयति? इत्यत्र ण्या
लोकानां सन्तत्यै सन्तत्यभावे लोका विच्छिद्यन्त इति । तदर्थमेवं
पुत्राद्युत्पादनपूर्वकं हीमे लोकाः सन्तताः तस्मात्सन्तत्यविच्छेदः कर्तव्यः ।
तस्य ससाग्निः कुमाररूपेण मातुरुदगाद्यन्निर्गमनं तद्रेतोरूपापेक्षया द्वितीय
जन्म द्वितीयावस्थामभिव्यक्तिः । अस्य पितुः सकाशात् यो ज्ञानः सोऽयं
पुत्रात्मा शार्त्वायपुण्येभ्यः कर्मभ्यस्तन्निष्पादनार्थं प्रतिधीयते । पितुः स्यान्
पित्रा यत्कर्तव्यं तत्करणाय तत्स्याय च प्रतिधीयते । अथानन्तरमात्मनो
भार पुत्रे निवेश्य अस्य पुत्रस्येतरो यः पित्रात्मा कृतकृत्यः मन ययोगतः
जीर्णः सन् प्रैति म्रियते । स इतोऽस्मात्प्रयत्नेव शरीरं परिण्यज्जन्तं तृणज-
ल्लाकावेहेहान्तरमुत्पाददानस्सन् पुनर्जायते । मृत्वा प्रतिपत्तव्यं यत्तदस्य तृतीयं
जन्म । पितुः सकाशाद्रेतोरूपेण प्रथमं जन्म । तस्यैव मातृगर्भाशयान्

द्वितीयं जन्मोक्तम् । तस्यैव तृतीये जन्मनि वक्तव्ये मृतस्य पितुर्यज्जन्म तदेव तृतीय जन्मेति कथमुच्यते ? इति चेन्न ; पितापुत्रयोरेकात्मत्वस्य विवक्षितत्वान् । सोऽपि पुत्रः स्वपुत्रे भारं निवेश्येतः प्रयत्नेव पुनर्जायते यथा पिता । अन्यतरत्रोक्त इतरत्राप्युक्तमेव भवतीति मन्यते श्रुतिः । पितापुत्रयोरेकात्मत्वविवक्षा हि श्रुतेरभिप्रायः । एव घटीयन्त्वज्जननमरणादिससारे लोकोऽयं परिभ्रमति । एवमनेकेषु सत्सु कश्चिदनन्तकोटिजन्मसुकृतपरिपाकलब्धचरमजन्मा श्रुत्याचार्यप्रसादतः स्वात्मयाथात्म्यं विदित्वा तद्वेदनसमकालं कृतकृत्यो भवतीत्येतमर्थमृषिणा मन्त्रेणाप्युक्तमित्याह—तदुक्तमृषिणेति । वामदेवो मुनिर्महानुभावोऽनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जप्रभावतः श्रुत्याचार्यप्रसादलब्धविज्ञानं गर्भं एव लब्धवानित्याह—गर्भं इति । अनेकजन्मभावनापरिपाकवशात् नु, इति वितर्कः । मातुर्गर्भं एव वसन् वामदेवः एव प्रत्यबुध्यत । एषा वागग्र्यादिदेवानां जनिमानि जन्मानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि अवेदमहमनुप्रबुद्धवानस्मि । शतमनेका आयसीगायस्यो लोहमय्य इव शरीरावृतयः पुरः पुरा मा मा अग्रश्चन रक्षितवत्यः । इतः परमथ ससारनिर्गमनाय श्येन इवावारकजाल भित्त्वा जवसा आत्मज्ञानकृतसामर्थ्येन निरदीयं निर्गतोऽस्मि । अहो ! गर्भं एव शयानो वामदेव ऋषिरेवमुवाच । सोऽयं वामदेव ऋषिरात्मयाथात्म्यं स्वातिरिक्तानात्मापह्ववसिद्धमात्ममात्रं स्वावशेषतया विद्वान् सन् तद्वेदनसमकालमस्मात्स्वाज्ञदृष्टिविजृम्भितशरीरबीजभेदादपह्ववता गतादूर्ध्वं उत्क्रम्य सर्वोर्ध्वरूपब्रह्ममात्रनिश्चयमासाद्यामुष्मिन् सच्चिदानन्दलक्षणखण्डैकरसे स्वर्गे लोके स्वात्मनि ब्रह्ममात्रे स्वज्ञदृष्टिविकल्पितजीवन्मुक्तिदशायामेव स्वातिरिक्तसर्वान्कामान् ब्रह्ममात्रपर्यवसन्नतयाप्त्वा निष्प्रतियोगिकामृतः परमात्मा समभवत् । विदेहमुक्तोऽभवदित्यर्थः । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः

षष्ठोऽध्यायः

ब्रह्मयाथात्म्यविचारः

कोऽयमात्मा ? इति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा / येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति । यदेतद्द्रव्यं मनश्चैतत् । संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा धृष्टिः धृतिः मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः क्रामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति । एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिः एते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीः पीत्येतानि इमानि च क्षुद्रमिश्राणीव । बीजानि इतराणि चेताराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्यावरं सर्वं तत्प्रज्ञानत्रं प्रज्ञानं प्रतिष्ठित प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म । स एतेन प्रज्ञानात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाम्नामृतः समभवदमृतः समभवत् ॥

ब्रह्मविद्यासाधननिष्पन्नब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणकैवल्यस्वरूप वामदेवाद्याचार्यपरम्परया श्रुत्वाधुना ब्रह्मजिज्ञासवो मुमुक्षवो ब्रह्मयाथात्म्य विचारयन्तः सन्तोऽन्योन्यं बुभुत्सवः पृच्छन्ति—कोऽयम् ? इति । व्यष्टिसमष्ट्यात्मक-देहेन्द्रियादिसंघातेष्वनात्मसु वयं कोऽयमात्मा ? इति साक्षादुपास्महे । कतरः

स आत्मा कीदृशः ? यमात्मानं वामदेवः स्वमात्रमिति ज्ञात्वामृतः समभवत्तमेव सुमुक्षवो वयमुपास्महे । को नु खलु स आत्मा ? इत्येव जिज्ञासापूर्वकमन्योन्य पृच्छतामतिक्रान्तदर्शिना श्रुतिरियं प्रादुर्बभूव ।

येनेक्षते शृणोतीद् जिघ्रति व्याकरोति च ।

स्वाद्वस्वादु विजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितम् ॥

चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्वगवादिषु ।

चैतन्यमेक ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्म मय्यपि ॥

इति श्रुतिसंस्कारजनितस्मृतिरजायत । “ तं प्रपदाभ्या प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषम् ” इति, “ स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत ” इति, इतरेतरप्रातिकूल्येन द्वे ब्रह्मणी हि कार्यकरणसघातलक्षणपिण्डस्यात्मभूते भवतः । तयोरन्यतर आत्मा-स्माभिरुपास्यो भवितुमर्हतीति विशेषनिर्धारणार्थमन्योन्यं प्रपच्छुः । एव विचारयता परमात्मगोचरेय मतिरभूत् । अस्मिन्पिण्डे द्वे ब्रह्मणी उपलभ्येते । तत्र यश्च सर्वकरणप्रवृत्तिकर्तृतयोपलभ्यते यश्च सर्वकरणप्रवृत्तिनिवृत्तिभावाभावप्रकाशकतयो-पलभ्यते तावुभौ, चक्षुषा रूप पश्यतीति प्रतिसन्धानात् । तत्र न हि तावदाद्यः कर्तोपलब्धा भवितुमर्हति । द्वितीयस्य प्रत्यगात्मनः उपलब्धत्वं युक्तमित्याह— येनेति । “ श्रोत्रस्य श्रोत्र मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः चक्षुषः चक्षुरतिमुच्य धीराः ” इति श्रुत्यनुगोधेन येन वा चक्षुषा चक्षुर्भूतेन रूपजात पश्यति । येन वा श्रोत्रभूतेन शृणोति शब्दजातमित्यर्थः । येन वा घ्राणभूतेन गन्धानाजिघ्रति । येन वा वाक्करणभूतेन साध्वसाधुरूपा वाचं व्याकरोति । येन वा जिह्वाभूतेन स्वादु चास्वादु च विजानाति । किं पुनः कारणमेक-मनेकधा भिन्नम् ? इत्यत्र “ प्रजाना रेतो हृदय हृदयस्य रेतो मनः ” इति “ मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्च ” इति “ हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमाः ” इति च श्रुतेः यदेतद्दृढयं मनश्चैकमेव तदनेकधा विकल्प्यते । तथा चैकेनान्तःकरणेन चक्षुर्भूतेन रूपं पश्यति । तथा श्रोत्रभूतेन शृणोति । घ्राणभूतेन जिघ्रति । वाग्भूतेन वदति । जिह्वाभूतेन रसयति । स्वेनैव विकल्परूपेण मनसा संकल्पयति ।

हृदयरूपेणाध्यवस्यति । तस्मात्सर्वविषयव्यापकमेकं कारणम् । तस्योपलब्धुर्गुणान्मनः
 उपलब्ध्वर्थत्वात् । तथा च “ प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामा-
 न्याप्नोति ” इत्यादिश्रुतेः । तस्माद्भृदयमनोवाच्यस्य सर्वोपलब्धिः कारणत्वं प्रसिद्धम् ।
 तदात्मको हि प्राणः । “ यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः ” इति हि
 श्रुतितः प्राणस्य कारणसन्ततिरूपत्वं सिद्धमित्यर्थः । नैतद्वस्तु ब्रह्म भवितुमर्हति ।
 पारिशेष्याद्यस्योपलब्धुः उपलब्ध्वर्थं हृदयमनोरूपकरणस्य वृत्तयो वक्ष्यमाणा योऽयं
 कारणप्राप्तत्वेन तत्तद्विषयत्वेन तत्तत्प्रवृत्त्यसंगतया तन्निमित्तत्वेन तद्भावाभावप्रकाश-
 कत्वेन परमार्थतो निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वेन च सर्वदा व्यवस्थितः सोऽय-
 मात्मा स्वावशेषधियोपास्यो भवितुमर्हतीति निश्चिन्त्य तदन्तःकरणोपाधिकस्यैवो-
 पलब्धुः प्रज्ञानरूपब्रह्मण उपलब्ध्वर्थं या या अन्तःकरणवृत्तयो ब्राह्मन्तर्गुणनिविष-
 यास्सत्यो वर्तन्ते तास्ता वृत्तय इहोपन्यस्यन्ते— संज्ञानमिति । सङ्गतिश्चैननभावः
 संज्ञानम् । आज्ञासिरीश्वरभावः आज्ञानम् । विशेषकल्पनापरिज्ञानं विज्ञानम् ।
 प्रज्ञासिः प्रज्ञानम् । ग्रन्थधारणसामर्थ्यं मेधा । इन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः
 दृष्टिः । धारणं धृतिः तथा शरीरधारणात् । मनन मतिः । तत्र स्वातन्त्र्यं
 मनीषा । जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वभावः । स्मरण स्मृतिः । रूपादीनां शुक्र-
 कृष्णादिभेदेन सम्यक्कल्पनं सकल्पः । अध्यवसायः क्रतुः । प्राणनादि
 जीवनक्रियानिमित्तवृत्तिरसुः । असन्निहितविषयाकाक्षा कामः । त्वाव्यतिकराद्यभि-
 लाषो बशः । इत्येवमाद्यन्तःकरणवृत्तयो ह्युपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण
 उपाधिभूताः । तदुपाधिजनितगुणा नामधेयानि संज्ञानादीनि सर्वाण्येवैतानि
 प्रज्ञासिमात्रस्य प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति । न स्वतः । तथाचांक्त
 “ प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति ” इति । स एव प्रज्ञानरूप आत्मा परब्रह्मत्वेन
 सर्वशरीरेषु प्रसिद्धः प्राणः प्रज्ञात्मा जलभेदगतसूर्यप्रतिबिम्बवदन्तःकरणोपा-
 धिष्वनुपविष्टोऽयं हिरण्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा ब्रह्म एव । महर्दश्वर्यमपन्नत्वा-
 देश एवेन्द्रः । यन्मुखादिनिर्भेदनद्वारेणाभ्यादयो लोकपाला जाताः सोऽयमेव
 प्रजापतिः । तस्य प्रथमशरीरत्वात् । येऽप्यभ्यादयः सर्वे देवा एव एव
 इमानि च सर्वशरीरोपादानभूतानि । एव एव अन्नान्नादलक्षणत्वेन पृथिवी

वायुराकाश आपो ज्योतीषीत्येवैतानि पञ्च महाभूतान्यप्येष एव ।
 किञ्चेमानि क्षुद्रैरल्पकैर्मिश्राणि क्षुद्रमिश्राणीव सर्पादीनि बीजानि । इव-
 शब्दोऽनर्थकः । द्वैराशयेन निर्दिश्यमानानि यानि तानीतराण्युच्यन्ते । पक्ष्या-
 दीन्यण्डजानि । जगयुजादीनि मनुष्यादीनि जारुजानि । यूकमशकादीनि
 स्वेदजानि । वृक्षादीन्युद्भिज्जानि । अश्वा गावः पुरुषा हस्तिनः अन्यञ्च
 यत्किञ्चिदिदं प्राणिजातम् । किन्तत् ? जङ्गमं यच्च पद्मया गच्छति, यच्चा-
 काशपतनशीलं पतन्नि च, यच्च स्थावरमचलं, तत्सर्वमशेषतः प्रज्ञानेत्रम् ।
 अनेनोपायेन ब्रह्म नीयते बोध्यत इति प्रज्ञानेत्रत्वं युज्यते । स्वाज्ञादृष्टिप्रसक्त-
 प्रपञ्चजातमुत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु यस्मिन्नधिकरणे प्रज्ञानरूपे ब्रह्मणि प्रतिष्ठित-
 त्येतत्सर्वं स्वज्ञदृष्ट्या प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् । विकल्पितस्य प्रज्ञानाश्रयत्वात् । प्रज्ञैव
 नेत्र यस्य लोकस्य सोऽय प्रज्ञानेत्रो लोकः । यस्मात् स्वातिरिक्तसर्वजगतः प्रज्ञा
 प्रज्ञप्तिरेव प्रतिष्ठा । तस्मात्प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिरेव ब्रह्म । प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यत्र प्रज्ञानशब्देन
 प्रत्यग्ब्रह्मशब्देन परस्तयोरपि प्रत्यस्तमितविशेषत्वात् । एवं विभागस्तयोरैक्य
 वा परमार्थतो न युज्यते । तस्य निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञप्तिरूपत्वात् । तदेव
 स्वमात्रमवशिष्यत इत्यत्र—“ एकमेवाद्वयं ब्रह्म ”, “ नेह नानास्ति किञ्चन ”,
 “ ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति ”, “ पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत् ”,

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणा सर्वापह्व एव हि ।
 नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमकृमम् ॥
 सर्ववर्जितचिन्मात्र ब्रह्ममात्रमसन्न हि ।
 ततः स्तिमितगम्भीर न तेजो न तमस्ततम् ।
 अनाख्यमनभिद्यक्तं सत् किञ्चिदवशिष्यते ॥

इत्यादिश्रुतेः । एतादृशं ब्रह्ममात्रं स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसत्यपि निष्प्रतियोगिक-
 मित्यत्र न विवादः । तथापि स्वाज्ञादिदृष्टिविकल्पितव्यष्टिसमष्ट्यात्मकजाग्रज्जाग्र-
 दादिनुर्यस्वापावस्थान्तभेदागोपापवादाधिकरणविश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्त -
 भेदवद्भवति । स्वाज्ञादिदृष्टिवैषम्येऽपह्ववता गते सत्यथ कालत्रयेऽप्येकरूपेण

ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते । योऽय वामदेवोऽन्यो वा सज्ञानादिवृत्तिकदम्ब्रह्मेन्द्रा-
द्युपाधिगतहेयाशापहवसिद्ध ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति वेद तद्वेदनसमकालं
सोऽय विद्वानेतेनैव प्रज्ञात्मना ये पूर्व विद्वानसोऽमृता अभूवस्तथेतेन प्रज्ञेनात्मना-
स्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानापत्वामृतः सम-
भवदमृतः समभवदित्युक्तार्थमेतत् । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः

परापरविद्याप्राप्त्यन्तरायनिवर्तकशान्तिपाठः

वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म
एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासी । अनेनाधीतेनाहो-
रात्रान् संदधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु ।
तद्वक्तारमवतु अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥

“ एष पन्था. ” इत्याद्यपरविद्यायाः “ आत्मा वा ” इति परविद्यायाश्च
प्राप्त्युपसर्गशमनाय शान्त्यध्याय आरभ्यते—वागिति । समाहितदशया मे
मम वागादीन्द्रियततिः मनसि प्रतिष्ठिता “ यच्छ्रेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः ” इति
श्रुतेः । व्याहारिकदशयान्तु मे मनोऽन्तःकरण वाचि वागादिकरण-
समूहे प्रतिष्ठितम् । वागादिव्यापृतेरन्तःकरणाधीनत्वात् । “ अन्यत्रमना अभूत्
नादर्शम् ” इत्यादिश्रुतेः । मे मम वाचि मनसि च हे बृहत्यात्मकप्राण ! त्व
आविः प्रज्ञाप्रकाशरूपेणैधि सदा सन्निधि कुरु । हे परमात्मन् ! मे मनस्य-

खण्डाकारवृत्तिरूपे आविराविः स्वातिरिक्तानात्मतिमिरप्रासात्ममात्रज्योतीरूपे-
णैधि स्वातिरिक्तकलनाविस्मरणपूर्वकं सन्निधि कुरु । मे मम वाङ्मनोभ्याम-
धीतवेदस्य वेदशास्त्रजातस्य परापरब्रह्मगोचरतया अञ्चतीत्याणी तत्र परापर-
ब्रह्मरूपेण तिष्ठतीत्याणीस्थं सन् मे मया देशिकमुखतः श्रुतमधीतं कदापि
मा प्रहासीः विस्मृति मा कार्षीरित्यर्थः । अनेन मयाधीतेन परापर-
विद्याजातेनाहोरात्रानहोरात्र सदा त्वा सन्दधामि अपररूपेण पररूपेण
वा त्वामहमस्मीत्यनुसन्धान करोमीत्यर्थः । हे प्रज्ञात्मन् ! यथाशास्त्रकर्तव्यार्थं ऋतं
व्यावहारिकसत्यं वा वदिष्यामि । वागादिकरणप्राप्तो यथावद्ग्राह्य सत्यं
त्वद्गतहेयाशापाये पारमार्थिकसत्यस्वरूपं वा त्वा वदिष्यामि । तत्परमपरं वा
ब्रह्म परापरविद्यासयोजनेन विद्यार्थिन मामवतु । तदेव पुनः परमपरं वा ब्रह्म
मद्विद्यावक्तारमाचार्यमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमिति पुनर्वचनमादरार्थम् ।
परापरविद्याप्राप्यन्तरायकाध्यात्मिकादितापत्रयनिरसनाय शान्तिः शान्तिः शा-
न्तिरिति त्रिवचनम् । इत्थं शान्तिं विद्याप्रारम्भावसानयोः कार्या । कृतायामस्या
विद्या प्रसीदतीति सिद्धम् । विद्याप्रादुर्भावसमकालमय विद्वान् कृतकृत्यो भवति ॥

इति सप्तमोऽध्यायः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
ऐतरेयविवरणं लिखितं स्यात् स्फुटं लघु ॥
ऐतरेयविवरणग्रन्थसख्या निगद्यते ।
सप्तत्यधिशतेद्भसहस्रं परिकीर्तिता ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे अष्टसख्यापूरकं
ऐतरेयोपनिषद्विवरणं सपूर्णम् ॥

नामधेयपदसूची

यत् पुटसंख्यानन्तरं तिर्यग्प्रैखाया परं संख्या वर्तते तस्य तावती पदावृत्तिः बोध्या

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
अग्निः	१०, ११०, ११३, ११६, १३९, १४०, १८६-२, १९६, ३३१, ३३४, ३४४, ३६७, ३८९, ३९७, ४०३-३, ४३७, ४४०	आदित्यः	१३२, १४७, ३३१, ३३४, ३८६, ३८९, ३९७-२, ४०३-३, ४३८, ४४०
अङ्गिराः	२१०	आरुण्यः	३९४
अन्नयः	४१०	आरुणिः	६२
अथर्वा	१६९	आश्वलायनः	१२९, १४३
अथर्वाङ्गिरसः	३९३	इन्द्रः	१०-२, ११६, १४१, २६६, ३२३, ३२८, ३४३, ३६७, ४१४-३, ४१९-२, ४३३, ४४३, ४५०
अदितिः	१००	ईशानः	१०३, १०४, २२४
अपानः	४२२	उदानः	४२२
अनन्दाः	९७	उष्णिक्	४२४
अर्कः	३८९-३	एकविंशम्	४२४
अर्यमा	३२३, ३४३	ऐतरेयः	४०९, ४३३
असुर्याः	८		

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
औद्दालकिः . . .	६२	पौरुशिष्टिः . . .	३३७
कबन्धी . . .	१२९, १३१	प्राणः . . .	४२२
कराली . . .	१७८	बृहत् . . .	४२४
कात्यायनः . . .	१२९, १३१	बृहती . . .	४२४-२
काली . . .	१७८	बृहस्पतिः . . .	३२३, ३४३
कौसल्यः . . .	१२९, १४३, १६१	वैदः . . .	३९७
गायत्रम् . . .	४१४	ब्रह्मा . . .	१६९, ३३६, ४९०
गायत्री . . .	४२४	भद्रम् . . .	४२४
गार्ग्यः . . .	१२९, १४९	भरद्वाजः . . .	४११, ४१९
गृत्समदः . . .	४०९-२	भारद्वाजः . . .	१२९, १६१-२, १६९
गौतमः . . .	६२	भार्गवः . . .	१२९, १३८
चन्द्रमा . . .	३३१, ३३४, ३९७, ४०३, ४३८, ४४०	भार्गवी . . .	३७८
जातवेदाः . . .	४६	भृगुः . . .	३७४
त्रिणाचिकेताः . . .	८७	मघवान् . . .	१४०
त्रिवृत् . . .	४२४	मनोजवा . . .	१७८
त्रिष्टुप् . . .	४२४	महाञ्जाल . . .	१७१
द्विपदा . . .	४२४	महिदासः . . .	४०९, ४३३
नचिकेताः . . .	९७, ६९	मातरिश्वा . . .	४७
नाकः . . .	३३७	माहाचमस्यः . . .	३३१
नाचिकेतम् . . .	६३, ८७, ९९	मित्तः . . .	३२३, ३४३
पञ्चदशम् . . .	४२४	मौद्गल्यः . . .	३३७
पञ्चविंशम् . . .	४२४	रथन्तरम् . . .	४२४
पर्जन्यः . . .	१४०, १८६	राजनम् . . .	४२४
पवमानः . . .	३८६-३	राथीतरः . . .	३३७
		रुद्र . . .	१४१

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
वरुणः	३२३, ३४३, ४०४-३	शार्कराक्ष्याः	. . ३९४
वसिष्ठः .	४११-४, ४१५-२	शैब्य.	. . १२९, १५७
वाजश्रवसः .	. . ५७	शौनकः .	. . १७१
वामदेवः .	४१०-२, ४४६	सत्यकामः .	. . १२९, १५७
वायुः ५०, ११०, ११६,		सप्तदशम .	. . ४२४
१३९, १४०, १८६,		समानः .	. . ४२२
३३४, ३४४, ४०३-३, ४४०		सुकेशा .	. . १२९, १६१
वारुणिः .	. . ३७४	सुधूम्रवर्णा .	. . १७८
वारुणी .	. . ३७८	सुलोहिता .	. . १७८
विश्वरुची .	. . १७८	सूर्यः १०१, १११, ११३,	
विश्वामित्रः .	४०९-२, ४१५	११६, १३३, १४०,	
विश्वेदेवाः .	. . १०७	१४१, १८६, १९६,	
विष्णुः .	. . ३२३, ३४३	३६७, ४१६	
वैदर्भिः .	. . १२९, १३८	सोमः .	. . १८६
वैवस्वतः .	. . ६०	सौर्यायणिः .	. . १४९
वैश्वानरः ६०, १३३, २१५, २३०		सौर्यायणी .	. . १२९
व्यानः १४६, १४७,		स्फुलिङ्गिनी .	. . १७८
१५१, ४२२		हिरण्यनाभः .	. . १६१

विशेषपदसूची

यत्र पुटसंख्यानन्तर तिर्यग्प्रेखायाः पर संख्या वर्तते तत्र तावती पदानुक्ति बोध्या

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
अः	४३५	अग्रयाणतः	३१६
अकथ्यम्	२७९	अग्रहम्	२७०
अकलः	१६५	अग्राह्यम्	२२२
अकल्पकम्	२७१	अङ्गुष्ठमात्रः १०३, १०४, १२७	
अकामाः	२०४	अचलः	२७४
अकायम्	१३	अचिन्त्यम्	२२२
अकारः २२९, २३०, २३३, ४२९		अचीर्णव्रतः	२१०
अकार्पण्यम्	२५४	अच्छायम्	१५५
अकृतः	१८२	अजम् २५४, २६४, २६७,	
अकृता	२८४	२७१-२, २७३, २७७,	
अक्रतुः	८३	२७९, २८५-२, २९५,	
अक्षया ज्ञान्तिः	२७६	३००-२, ३०३, ३१७, ३२१	
अक्षरम् ८१-३, ८७,		अजः	८२, १८५, ३०८-२
१५५-२, १५६, १७२,		अजम्	१६०
१९१-२, २१२, ४१२, ४३४-२		अजाः	२९९
अक्षिणी	४३७	अजाचैलम्	२९९
अग्निहोत्रम् . १७८, ३३६, ४२२		अजातम्	२९३

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
अजातः	२८३	अधिदैवतम् ५०, ३८९-२,	
अजाति	२५४, २७४		३९७
अजातिः	२८७, २९३	अधिप्रजम्	३२६-३
अजायमानः	२६६	अधिभूतम्	३३४
अणीयान्	८३	अधिमात्रम्	२२९
अणु	१९०	अधिलोकम्	३२६-३
अणुः	२०३	अधिविद्यम्	३२६-३
अण्डजानि	४५०	अध्यक्षरम्	२२९
अतिगम्भीरम्	३२१	अध्यात्मम् ५१, १२७,	
अतिथिः	१०६	१४४, १४८, ३२६-३,	
अतिथिदेवः	३४०	३३४, ३८९-२	
अत्यायम्	३८६	अध्यायकः	३६७
अथर्ववेदः	१७२	अध्यूलहः	४२४
अदृश्यम्	२२२	अध्वर्युः	३३५
अद्विजाः	१०६	अनकाममारः	४३५
अद्रेश्यम्	१७२	अनन्तम्	३४४
अद्वयम्	२६९-२,	अनन्त	२४६
	२९९, ३०४-२	अनन्तता	२९३
अद्वयः	२५०	अनन्तमात्रः	२३६
अद्वयता	२५३	अनन्तरः	२३५
अद्वयाः	२८२	अनपरः	२३५
अद्वैतम् २२२, २२७, २२८,		अनवद्यानि	३४०
	२४४, २५१, २६३	अनविप्रयुक्ता	१५९
अद्वैतः	२२४, २३३	अनश्नन् ब्राह्मणः	६०
अधिज्योतिषम्	३२६-३	अनादिः	२८६

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
अनानात्वम् . . .	३२१	अन्नम् १३७, १७६, ३४४,	
अनापन्नादिमध्यान्तम् . . .	३१३	३५१-३, ३७६, ३७८-२,	
अनाभासम् . . .	२७९, ३००-२	३७९, ३८०-८, ३८१-३,	
अनामकम् . . .	२७३	३९२, ३९७, ४१८, ४२४, ४४२-२	
अनिङ्गनम् . . .	२७९	अन्नमयम् . . .	३६८, ३८१
अनिद्रम् . . .	२७३	अन्नरसमयः . . .	३४४
अनिपद्यमानम् . . .	४००	अन्नवान् . . .	२७८
अनिरुक्तम् . . .	३६०	अन्नादम् . . .	३७८
अनिर्देश्यम् . . .	११३	अन्नादः ३१८-३, ३७८, ४१८, ४१९	
अनिलयनम् . . .	३६०	अन्नादाः . . .	४१९
अनुत्पत्तिः . . .	३०९	अन्यभावः . . .	३०१
अनुपलम्भम् . . .	३१४	अन्योन्यदृश्ये . . .	३०६
अनुप्रक्षाः . . .	३६९	अन्वपायम् . . .	४२२
अनुशासनम् . . .	३४०	अन्वाहार्यपचनः . . .	१६१
अनुष्टुप् . . .	३९९	अपर ब्रह्म . . .	२३६
अनुष्टुपसहस्रम् . . .	४२६	अपरा . . .	१७१, १७२
अनृतम् १३८, १६२-२,		अपरिखेदतः . . .	२७७
३६०, ४२८, ४२९		अपग्निज्ञानम् . . .	२८७
अन्तःप्रज्ञः . . .	२१६, २१८	अपानः १६१, ३३१, ३३४,	
अन्तःगत्मा . . .	१२७, १८६	३६१, ३९७, ४३८	
अन्तर्गिक्षम् . . .	३८९, ४०३-३	अपापविद्धम् . . .	१३
अन्तर्गिक्षसत् . . .	१०६	अपीतिः . . .	२३१
अन्तर्यामी . . .	२१८	अपूर्वम् . . .	२४०
अन्तवत्त्वम् . . .	२९३	अपूर्वः . . .	२३६
अन्धाः . . .	१८०	अप्रक्षितम् . . .	४००

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
अप्रमत्तः . . .	१२०	अमृतत्वम् ३९, ६३, ९६,	
अप्राणः . . .	१८५		११९, १२५
अबाह्यः . . .	२३५	अमृतमयः . . .	४१६
अब्जाः . . .	१०६	अमृता . . .	४०६-२
अब्रह्मवित् . . .	२०९	अयनम् . . .	४१८
अभयम् ८७, १३४, १६०, २७६, ३६४-२		अराः . . .	१९३
अभयः . . .	२७४	अरूपकम् . . .	२७३
अभावः . . .	१३७	अर्चिमत् . . .	१९०
अभिविज्ञानम् . . .	४२०	अर्चिषः . . .	१८६
अभूतम् . . .	२४२	अर्थाः . . .	९०
अभूताभिनिवेशः . . .	३०८	अर्थाभासः . . .	२९१
अभूतिः . . .	४०६-२	अर्धर्चः . . .	४१२-२
अमनस्कः . . .	८९	अलक्षणम् . . .	२२२
अमनाः . . .	१८५	अलब्धावरणाः . . .	३२०
अमात्रः . . .	२३३, २३६	अलातम् . . .	३००
अमितम् . . .	४२८-२	अलातस्पन्दितम् . . .	३००
अमूर्तः . . .	१८५, २४५	अलिङ्गः . . .	११९
अमृतम् ३९, ११०, ११४, १२७-२, १३४, १६०, १९१, १९३, २६४-२, २८३-२, ३३३, ३८१, ४०६		अल्लक्षाः . . .	३४०
अमृतः १२४, १४८, १६५, २६५-२, २८३-२, ३३२, * ४०६-२, ४४६-२, ४५०-२		अलोहितम् . . .	१५५
		अवस्तु . . .	३१४-२
		अवस्तुकम् . . .	२९४
		अवस्तुत्वम् . . .	२०९
		अवाक्शाखः . . .	११४
		अविज्ञातम् . . .	३८
		अविज्ञानम् . . .	३६०

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
अविज्ञानवान् . . .	. . . ८९-२	अस्पृश्ययोगः . . .	. . . २७५, २८१
अवितथाः . . .	. . . २३९, २९३	अस्वप्नम् . . .	. . . २७३
अविद्या . . .	. . . ७३	अहः . . .	. . . ३९७
अविद्वान् . . .	. . . ३५९	अहर्जरम् . . .	. . . ३२८
अविलक्षणः . . .	. . . २५८	अहोरात्रः . . .	. . . १३६
अव्यक्तम् . . .	. . . ९०, ११८	आकाशः २५९, ३३२, ३४४,	
अव्यपदेश्यम् . . .	. . . २२२	- ३६१, ३६४, ३८०-२,	
अव्ययः . . .	. . . २२४, २३५	. . . ४००, ४२२	
अव्यवहार्यम् . . .	. . . २२२	आकाशशरीरम् . . .	. . . ३३३
अव्यवहार्यं . . .	. . . २३३	आख्यानम् . . .	. . . ४२४
अन्नणम् . . .	. . . १३	आचार्यदेवः . . .	. . . ३४०
अशक्तिः . . .	. . . २८७	आज्ञानम् . . .	. . . ४५०
अशनम् . . .	. . . ४२४	आणीस्थः . . .	. . . ४५४
अशनापिपासे . . .	. . . ४४०-२	आत्मन्नीडः . . .	. . . १९९
अशरीरम् . . .	. . . ८४, १५५	आत्ममायाविवर्जिताः . . .	. . . २५८
अश्वत्थः . . .	. . . ११४	आत्मरतिः . . .	. . . १९९
अषाल्दम् . . .	. . . ४००	आत्मविदः . . .	. . . १९५
अष्टादश . . .	. . . १७९	आत्मविनिश्चयः . . .	. . . २४४
असङ्गम् . . .	. . . ३१९	आत्महनः . . .	. . . ३०८
असङ्गता . . .	. . . ३१९	आत्मा १२, ८३, ८५-२,	
असत् २४०-२, २९६-२, ३६४		- ९०, १०४, १०९,	
असद्भेतुकम् . . .	. . . २९६-२	११८, १४६, १९१,	
असन् . . .	. . . ३५९	१९३, २००, २०३,	
असुः . . .	. . . ४५०	२०५-२, २०६, २०८,	
अस्त्राविरम् . . .	. . . १३	२१२-२, २२२, २२९,	

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
२३३, २४१, २४३;		आतिसामान्यम् . . .	२३२
२५५, २५८, २५९,		आभासाः . . .	३००, ३०१
३३१, ३३४, ३४४,		आयतनम् . . .	५१, ४४०
३५१, ३५३-३, ३५६,		आयुः . . .	४४३
३५७, ३५९, ४१५,		आयुक्ताः . . .	३४०
४१६, ४२०, ४२६,		आलम्बनम् . . .	८१-३
४३७, ४४६-२, ४५०-२		आवपनम् . . .	४१९
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तम् . . .	८८	आवरणच्युतिः . . .	३१९
आत्मोक्तम् . . .	४१८	आवस्थाः . . .	४४३
आदिः २३०, २३५, २८६-२, २९०-२		आविः . . .	१९०, ४२९-२
आदिबुद्धाः . . .	३१७	आविरावीः . . .	४५४
आदिशान्ताः . . .	३१७	आवृत्तचक्षुः . . .	९६
आदिसामान्यम् . . .	२३२	आशाप्रतीक्षे . . .	६०
आदेशः . . .	५०, ३४०, ३५३	आशिष्टः . . .	३६७
आध्यात्मिकम् . . .	२५२	आश्चर्यः . . .	७५-२
आनन्दः २२०, ३५७, ३६४,		आश्रमाः . . .	२४६, २६२
३७७, ३८१		आहवनीयः . . .	१५१
आनन्दभुक् . . .	२१७, २१९	आहुतयः . . .	१७९
आनन्दमयम् . . .	३६८, ३८१	इन्द्रः . . .	४४३-२
आनन्दमयः . . .	२१७, ३५६	इन्द्रयोनिः . . .	३३२
आनन्दरूपाः . . .	१४१	इन्द्रियाणि . . .	८८
आनन्दस्य मीमासा . . .	३६७	इरपादाः . . .	३८६
आनन्दी . . .	३६४	इरामयः . . .	३९२-२
आपः ३७९-२, ४०४-३,		इष्टकाः . . .	६३
४०५-२, ४३७, ४३८, ४४०		इष्टफलम् . . .	१५१

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
इष्टापूर्तम्	१८०	उषासना	२६२
ईशावास्यम्	१	उपासनाश्रितः	२५४
उकारः	२२९, २३१, २३३	उपासानिशितम्	१९१
उक्थम् ३८९-१०, ३९४-१०, ४१८		उभयतोदन्ताः	४१९
उच्छेदः	३०३	उभे	३०५
उच्छेदी	३०४	उरः	३९३
उत्कर्षः	२३२	उष्णिक्	३९९
उत्क्रान्तः	१६४	ऊरु	३९३
उत्तमं सत्यम्	२८०, ३०७	ऊर्णनाभिः	१७५
उत्तरम्	१३४	ऊर्ध्वपवित्रः	३३८
उत्पत्तिः	२५०	ऊर्ध्वमूलः	११४
उत्सर्गः	२७४	ऊष्माणः	४१५
उत्सेकः	२७७	ऋक् ३५३, ४१२-२, ४२८	
उदरम्	३६४, ३९३	ऋग्वेदः	१७२
उदरं ब्रह्म	३९४	ऋचः	१८६, ३३१
उदानः १४६, १४७, १५१, ३३४		ऋतम् ८७, १०६, ३२३, ३३७, ३४३, ३५५, ४५४	
उद्विः	४३५	ऋतजाः	१०६
उद्विज्जानि	४५०	ऋतस्पृशम्	४२८
उपचारः	२७३	ऋषभः	३२८
उपदेशः	३४०	एकः	३६८
उपनिषद्म्	५१-२	एकत्वम्	१२
उपपत्तिः	२५८	एकमात्रम्	१५८
उपलम्भः	३१६	एकार्षिः	१४१
उपसेचनम्	८६	एकात्मप्रत्ययसारम्	२२२
उपायः	२६०		

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
एकादशद्वारम् . . .	१०५	कल्पः . . .	१७२
एकोनविंशतिमुखः . . .	२१५, २१६	कल्पिताः . . .	२४२-२
एजत् . . .	१९०	कल्याणतमम् . . .	१९
एतद्वै तत् ९८, ९९, १००-२, १०१-२, १०३, १०४, १०५, १०८, ११०, ११४		कवयः . . .	९३, १६०
ओम् ८०, १९३, २१२, ३३५-६, ३३६-३, ४२८, ४२९, ४३५		कविः . . .	१३
ओङ्कारः १५७, २१२-२, २२९, २३३, २३६		कामः . . .	२७७, ४५०
ओतम् . . .	१९२	कामरूपी . . .	३८१
ओदनः . . .	८६	कामाः . . .	२०५, ३८१
ओषधयः . . .	३९२-२	कामान्नी . . .	३८१
ओषधिवनस्पतयः . . .	४३८, ४४०	कायः . . .	२९४-२
औपनिषदम् . . .	१९१	कारणम् . . .	२६६, २८५-२
कनीनिका . . .	३९७	कारणबद्धः . . .	२२५
कनीयः . . .	४२८	कार्यम् . . .	२८५-२
कर्णौ . . .	४३८	कालः . . .	२४५
कर्म ८, ५१, १७९, १८९, ३८०, ३८६, ३९२		कालचिन्तकाः . . .	२२२
कर्मलोकाः . . .	१६४	काष्ठा . . .	९०
कर्माणि . . .	१७६, १९४, २०८	कुम्ब्या . . .	४२८
कर्म्मिणः . . .	१८०	कुश्लः . . .	७५
कलाः . . .	१६६, २०८	कृतम् . . .	१३४
		कृतात्मनः . . .	२०७
		कृपणः . . .	२५४
		कृपणाः . . .	३१८
		कृष्णम् . . .	३९७
		कृष्णपक्षः . . .	१३६
		कोट्यश्वतसः . . .	३१२

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
कोशः	३२८	गुहाचरम्	१९०
कोशाः	२५९	गुहाशयाः	१८६
ऋतवः	१८६	गुहाम्	९६, १०९
ऋतुः	४५०	गूढात्मा	९३
ऋमः	२८७	गेष्याः	४२८
ऋमकोपः	२८७	गोजाः	१०६
क्रियावन्तः	२१०	गोषाः	४००
क्रीडार्थम्	२२२	गौणम्	२६०
क्षत्रम्	८६, १४१	ग्रहः	२७४, ४४२
क्षान्तिः	३१७	घटाकाशः	२५७
क्षुद्रमिश्राणि	४५०	घटाकाशादयः	२५६
क्षुद्रसूक्ताः	४१२-३	घनप्रज्ञः	२१८
क्षेमः	३८०	घोषाः	४१२
खादः	४२४	चक्षुः	३९७-२, ४३८
खानि	९६	चक्षुष्पतिः	३३३
खुराः	३९३	चतुर्थः	२३३
खे प्रदम्	२९२	चतुष्पात्	२१२
गंकारः	२२९	अलाचलनिकेतः	२५१
गतिः	९०	अलाभासम्	२९९
गन्धर्वनगरम्	२४९	चाक्षुषम्	१४७
गर्भः	४४६	चातुर्मास्यानि	४२२
गाथा	४२८	चान्द्रमसम्	१३४
गायत्री	३९९	चित्तम् २०३, २४६, २७८, २९१, २९२-२, २९९, ३०१, ३०४-३, ३०७, ३४९, ४४०	
गार्हपत्यः	१६१		
गुणाः	२४५		

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
चित्तकालाः . . .	२४२	जात्याभासम् . . .	२९९
चित्तदृश्यम् २९२, २९४, ३०९		जारुजानि . . .	४६०
चित्तस्पन्दितम् . . .	३०७	जिह्वम् . . .	१३८
चिन्ता . . .	२७४	जीवः २२७, २५७, २५९,	
चेतोमुखः . . .	२१७	२८०, ३०६-३, ३०७	
छन्दः . . .	१७२	जीवाः . . .	२५६
छन्दस्तः . . .	४२४	जीवाक्षरम् . . .	४३६
छन्दासि . . .	४००	जीवात्मनोः पृथक्त्वम् . . .	२६०
छाया . . .	१४४	जीवात्मनोरनन्यत्वम् . . .	२६०
छायातपौ . . .	८७	जीवेषु निर्णयः . . .	२५७
जगती . . .	३९९	जुहुराणम् . . .	२०
जगतीसहस्रम् . . .	४२६	जूतिः . . .	४६०
जङ्गमम् . . .	४६०	ज्ञः . . .	१६९
जङ्घन्यमानाः . . .	१८०	ज्ञानम् २७१, २७४, ३१४,	
जडवत् . . .	२६१	३१९-२, ३२०-२, ३४४	
जन्म . . .	२८६-२	ज्ञानतृप्ताः . . .	२०७
जागरितस्थानः . . .	२१६, २३०	ज्ञानमयम् . . .	१७६
जागरितान्तम् . . .	९८	ज्ञानालोकम् . . .	२७१
जाग्रच्चित्क्षणीयाः . . .	३०६	ज्ञेयम् . . .	३१४
जाग्रत् . . .	२९७, ३०४	ज्ञेयाभिन्नम् . . .	२७१
जाग्रतश्चित्तम् . . .	३०६	ज्योतिः १३३, १९६,	
जातम् . . .	२७७	३७९-२, ३८१, ४२२	
जातवेदाः . . .	१०१	ज्योतिर्मयः . . .	२००
जातिः . . .	२९७	ज्योतिषम् . . .	१७२
जातिदोषाः . . .	२९८	ज्ञानम् . . .	४४३

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
तत्त्वम्	२२७	तैजसम्	२२०, २३३
तत्त्वभावः	१२३	तैजसः . २१६, २१८, २१९, २३१	
तत्त्वविदः	२५३	त्यत्	३६०
तत्त्वादप्रच्युतः	२५२	त्रिकर्मकृत्	६३
तत्त्वानि	२४५	त्रिवृत्	३९७-२
तत्त्वीभूतः	२५२	त्रिष्टुप्	३९९
तथास्मृतिः	२४३	त्रिष्टुप्सहस्रम्	४२६
तद्ग्रहः	२४८	त्वक्	४३८
तन्तिः	३९९	दक्षिणम्	१३४
तन्तिसंबन्धाः	३९९	दक्षिणाः	१८६
तन्मयः	१९१	दन्द्म्यमाणाः	७४
तन्वि	४००	दमः	५१, ३१३, ३३७
तपः ५१, १३७, १६४, १८६, १८९, ३३७-२, ३७५		दर्शनम्	२९४
तपःश्रद्धे	१८१	दर्शपूर्णमासौ	४२२
तमः	१५-२, १७-२	दामानि	३९९
तायिनः	३२०	दिवे दिवे	१०१
तिरः	४२९-२	दिव्यम्	२०१, २०९
तुरीयं पदम्	२२७	दिव्यः	१८५
तृतीयं जन्म	४४६	दिशः २४५, ४०३-३, ४३८, ४४०	
तृतीयः पादः	२१७	दीक्षाः	१८६
तृतीया मात्रा	२३१	दुःखम्	२७७, ३११
तृप्तिः	३८१	दुःखक्षयः	२७६
तेजः	१४७, ४४६	दुरोणसत्	१०६
तेजस्वि	३४३	दुर्दशीम्	३२१
		दुष्टाश्वाः	८९

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
दृढिष्ठः	३६७	द्वैतस्योपशमः	२३६
दृष्टान्तः	२८५	द्वैतिनः	२६३
देवः २३, १३९, १४९, १५२, १५३, २४१		धर्मः ६७, २८३, २८९, ३११	
देवगन्धर्वाणामानन्दः	३६७	धर्मकामाः	३४०
देवताः	४४०	धर्माः २८४, २९४, २९९, ३०१, ३०३, ३१७, ३२०	
देवतामयः	४१६	धर्माधर्मौ	३४६
देवयानः	२०१	धातुस्वभावतः	३११
देवरथः	४३५	धाम	२०४
देवाः १८६, २०८, २४५, ३९२, ४३४-२, ४३५		धारा	९३
दैवीः	३८१	धीरः ७५, ७६, ८४, ९६, ९८, ११८, २३६	
द्यौः ३८९, ४०३-३, ४३७		धीराः २६, ४३, ९६, १११, ११२, १९३, २०४, २०७, २८२	
द्रव्यम्	३०१	धृतिः	४५०
द्रव्यत्वाभावयोगतः	३००, ३०१	धृष्टिः	४५०
द्रव्यकालाः	२४२	ध्रुवम्	७५, ९३, ९६
द्वयनाशतः	२९०	नप्रज्ञम्	२२२
द्वयाभासम् २६९, ३०४-३, ३०८		नप्रज्ञानघनम्	२२२
द्वाः	१९७, ४४३	नवहिःप्रज्ञम्	२२२
द्वितीयं जन्म	४४६	नमः	३८१
द्वितीयः पदः	२१६	नवस्वक्ति	४२८
द्वितीया मात्रा	२३१	नाड्यः	१२५
द्वैतम् . २२८, २२९, २६३-२, २७०-२		नास्तिवादी	१९९
द्वैतस्याग्रहणम्	२२६		

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
नानात्वम् . . .	२६०, ३१६	निश्चिताः . . .	२२६
नान्त प्रज्ञम् . . .	२२२	निष्कलम् . . .	२०२
नान्दनम् . . .	४४३	निस्सङ्गः . . .	२७८
नाप्रज्ञम् . . .	२२२	निस्स्तुतिः . . .	२५१
नाभिः . . .	४३८	निस्स्वधाकारः . . .	२५१
नामायत्ताः . . .	४३५	नृषत् . . .	१०६
नायकाः . . .	३२०	नोभयतःप्रज्ञम् . . .	२२२
निगदः . . .	४२८	न्यन्या . . .	३८६
निगृहीतम् . . .	२७१	न्यायपूर्वकम् . . .	२३७
निग्रहः . . .	२७७	पक्षसी . . .	४३५
नित्यः . . .	८२	पङ्क्तिः . . .	३९९
निदर्शनम् . . .	२५५	पञ्चपादम् . . .	१३५
निधानम् . . .	२०१	पञ्चविधाः . . .	४२२
निमित्तम् . . .	२९२	पञ्चविशकः . . .	२४६
निमिषत् . . .	१९०	पञ्चाग्नयः . . .	८७
निरङ्गनः . . .	१९९	पदम् ८०, ८९-२, ३१०, ४१२-२	
निरुक्तम् . . .	१७२, ३६०	पन्थाः . . .	३८६
निरोधः . . .	१३४, २५०	परम् . . .	८७, १९०
निर्नमस्कारः . . .	२५१	परः . . .	२५५
निर्निमित्तः . . .	३०८	परतन्त्रास्तित्ता . . .	२९०
निर्भयम् . . .	२७१	परमार्थता . . .	२५०
निर्मितकः . . .	३०६	परा . . .	१७१, १७२
निर्विकल्पः . . .	२५०	परापरम् . . .	२४६
निलयनम् . . .	३६०	पराश्रितम् . . .	१८९
निश्चितम् . . .	२६५	पराश्रिताः . . .	२०७

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
परायणम् . . .	१३३, १३४	पुरुषायुष. . .	४०९
परिभू.	१३	पुष्पम्	४२८
परिमरः	३८१	पूर्णम्	४२९
परोक्षप्रियाः . . .	४४३-२	पूर्वापरपरिज्ञानम् . . .	२८९
पशु.	४२२	पृथग्वादाः	३१८
पश्यः	१९९	पृथिवी ३८०-२, ४०३-२, ४२२	
पाङ्क्तम्	२३४-२	प्रकृतिः	२८४, २९३
पादाः २२९-२, २३४, २४५		प्रकृतेरन्यथाभावः २६४,	
पादोदरः	१५९	२८३, २९३	
पानम्	४२४	प्रगाधा.	४११, ४१२
पावसान्यः	४१२-२	प्रचारः	२७१
पिता	१६७	प्रजनः	३३७
पितृदेवः	३४०	प्रजा	३३७, ३५१
पितृयाणः	१३४	प्रजा.	३८६, ३९२, ४११
पिप्पलम्	१९७	प्रजातिः	३३७, ३८१
पुरम्	१०५	प्रजापति १३४, १३६-२,	
पुराणः	८२	१३७, १४१	
पुरुषः १९, ९०, १०४,		प्रजापतिव्रतम्	१३७
११०, ११९, १२७, १५०,		प्रज्ञानम्	४५०
१५५, १६२, १६३, १८१,		प्रज्ञानघनः	२१७
१८५, १८९, १९८, २२०,		प्रज्ञान ब्रह्म	४५०
३३२, ३४४-२, ३८९,		प्रज्ञानेत्रम्	४५०
३९२, ४२२-२, ४४०		प्रज्ञामयः	४१६
पुरुषविधः ३५१-२, *		प्रणवः १९१, २३४, २३६-४	
३५३-१, ३५५, ३५६-२		प्रतिगरम्	३३५

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
प्रतिबुद्धः . . .	२९४	प्राणः १३३, १३६, १३९,	
प्रतिबोधविदितम् . . .	३९	१४३, १४४, १४५-२,	
प्रतिरूप . . .	११०-४	१४७, १७५, १८६,	
प्रतिष्ठा . . .	५१, ३८१	१९१, १९९, २००,	
प्रतिष्ठावान् . . .	३८१	२०३, २४५, ३३१,	
प्रथम जन्म . . .	४४६	३३४, ३५१, ३५३-२,	
प्रथमः पादः . . .	२१५	३७६, ३७८, ३९४,	
प्रथमजाः . . .	३८१	३९७, ४०६, ४०९,	
प्रथममात्रा . . .	२३०	४१२-२, ४१४-४,	
प्रपञ्चः . . .	२२८	४१५, ४२२, ४३५, ४३७	
प्रप्रञ्चोपशमम् . . .	२२२	प्राणत्	१९०
प्रप्रञ्चोपशमः . . .	२३३, २५०	प्राणमयम्	३६८, ३८१
प्रपदे . . .	३९३-२	प्राणमयः	३५१
प्रबोधः . . .	२७६	प्राणशरीरनेता	१९३
प्रभवः . . .	२२०	प्राणाग्नयः	१५१
प्रभवाप्ययौ . . .	१२०, २१८	प्राणानामायतनम्	१३४
प्रभातम् . . .	३११	प्राणापानौ	१८६
प्रभुः . . .	२२४, २४१	प्राणारामम्	३३३
प्रमूढाः . . .	१८०	प्रातः	३९७
प्रमोदः . . .	३५७	प्रायणान्तम्	१५७
प्रविविक्तः . . .	२२०	प्रियम्	३५७
प्रविविक्तमुक् . . .	२१६, २१५	प्रेयः	७१-४
प्रसवम् . . .	२२१	प्लवाः	१७९
प्राज्ञः ९३, २१७, २१८,		फलम्	२९०, ४२८
२१९-२, २२५ २२६, २३१		फलसिद्धिः	२८७

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
बद्धः	२५०	२०९-२, २१२-२,	
बलम्	३२५, ३८१	२३४, २५९, २७१,	
बलिष्ठः	३६७	२७९, ३२३-२,	
बहिःप्रज्ञः	२१५, २१८	३३१-२, ३३३,	
बहिश्चेतोर्गुहीतम्	२४०-२	३३६-२, ३४३-२,	
बालाः	९६, १८०	३४४, ३५६-२, ३५७,	
बालिशः	३१२	३५९-२, ३७४-२,	
बाह्यम्	१४४	३८१, ३८६, ३९३,	
बाह्यः प्राणः	१४७	४३५, ४४३	
बीजनिद्रायुतः	२२६	ब्रह्मगिरिः	४०५
बीजाङ्कुराख्यः	२८८	ब्रह्मचर्यम्	१३६, १३७, १८६
बुद्धाः	३२०	ब्रह्मजज्ञम्	६३
बुद्धि	९०, २४६	ब्रह्मणो रूपम्	३४
बृहत्	१०६	ब्रह्मधाम	२०६
बृहती	४००, ४२६-३	ब्रह्मनिष्ठा	१२९, २१०
बृहतीसहस्रम् ४१४-३,		ब्रह्मपरा	१२९
४१५, ४१६, ४२६,		ब्रह्मप्राप्त	१२७
४२८, ४३३, ४३५		ब्रह्ममयः	४१६
ब्रह्म २९-५, ४५, ४९-२,		ब्रह्मलोकः १३७, १३८, १७९	
५०-२, ८१, ८६,		ब्रह्मवचसम्	३२६
८७, १०९, ११०,		ब्रह्मवान्	३८१
११४, १२४, १२९,		ब्रह्मवित्	३४४
१४१, १५१, १५७,		ब्रह्मविदः	८७, १७१
१६७, १८९, १९१,		ब्रह्मिष्ठः	१४४
१९५, १९६-४, २०४,		ब्राह्मणः	१८२

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
ब्राह्मण्यम्	३१३	भोज्यम्	२४६
भगवः ३७४, ३७५, ३७६-२, ३७७		भ्रातृव्याः	३८१
भगवान्	३११, ३१२	मकारः	२३१, २३३
भयम्	३६४	मतम्	३९
भयदर्शिनः	२७५	मतिः	४६०
भस्मान्तम्	१९	मदामदम्	८३
भावः	२६४, २६५	मधुमत्तमा	३२८
भावाः	१८४, २५३	मध्वदम्	९९
भीषा	३६७-३	मनः ९१, ८८, ९०, ११८,	
भुञ्जानः	२२०	१५१, १६४, २४६,	
भुवः	३३१-५, ३३२	२६९-२, ३७६, ३८१,	
भुवनम्	३८१	३९२, ३९७, ४३८,	
भुवनानि	२४५	४६०, ४६४	
भूः	३३१-५, ३३२	मनःप्रप्रहवान्	८९
भूतम्	२८२	मनआनन्दम्	३३३
भूताना दर्शनम्	२९४	मनसो निग्रहायत्तम्	२७६
भूतानि ९१, १५६, २४५,		मनीषा	४६०
३७४, ३९७, ४००		मनीषी	१३
भूतिः	४०६	मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः	३६७
भूतिकामः	२०३	मनोदृश्यम्	२७०
भूयान्	४२९	मनोमयम्	३८१
भूर्भूः	४०६	मनोमयः	१९३, ३३२, ३५३
भेदः	२५७, २६०	मन्त्रा	१६४
भोक्ता	८७, २२०, २४५	मरम्	४३७
भोगार्थम्	२२२	मर्त्यम्	२६४-२, २८३-२

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
मर्त्यः . . .	१०८	मायामात्रम् . . .	२२८
मलिनः . . .	२५८	मायाहस्ती . . .	२९८
महः ३३१-९, ३३३, ३५५, ३८१		मासः . . .	१३६
महत्पदम् . . .	१९०	मितम् . . .	४२८-२
महदुक्थम् . . .	४२४, ४२८	मिथ्या . . .	२३९, २९४
महाज्ञाना . . .	३१८	मुक्तः . . .	२५०
महाधिय . . .	३१५	मुखम् . . .	३८९, ४३७
महान् . . .	३८१	मुख्यत्वम् . . .	२६०
महाभूतानि . . .	४५०	मुनिः . . .	२३६
महामुनिः . . .	२३३	मुमुक्षुः . . .	२५०
महासंहिताः . . .	३२६-३	मुद्यमानः . . .	१९८
महासूक्ताः . . .	४१२	मूढाः . . .	७४, १७९, १८०
महिमा . . .	४५	मूर्तः . . .	२४५
महीयान् . . .	८३	मूर्तिः . . .	४४२-२
मातरिश्वा . . .	९	मृत्युः ६३, ३६७, ४०६, ४३८, ४४०	
मातृदेवः . . .	३४०	मृषा . . .	३९८
मात्राः १५९, २२९-२, २३४, ३२५		मेघा . . .	४५०
माध्यमाः . . .	४०९-२	मेघावी . . .	८५
मानवान् . . .	३८१	मोदः . . .	३५७
मानसामान्यम् . . .	२३२	यक्षम् . . .	४६-२, ४७-५
मानुष आनन्दः . . .	३६७	यजमानः . . .	१५१, १८६
मानुषी . . .	३८१	यजुः . . .	३५३, ४२८
मायया जन्म . . .	२६८	यजुर्वेदः . . .	१७२
माया . . .	१३८, २४४, ३०३	यजूषि . . .	१८६, ३३१
मायामयः . . .	३०६	यज्ञः . . .	१४१, ४२२

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
यज्ञरूपाः	१७९	रेतः १३७, ३९२, ४३३, ४३८	
यज्ञाः	१८६, २४५	रेरिवा	३३८
यतयः	२००, २०७	लक्षणाशून्यम्	३०५
यतिः	२५१	लयः	२४६, २७७
यथाकर्म	१०९	लयसामान्यम्	२३२
यथाप्रज्ञम्	४२०	लैङ्गाः	२४६
यथाबलम्	३२१	लोकः	४०३
यथाविद्यः	२४३	लोकाः	१८६, १९०, २४५
यथाश्रुतम्	१०९	लोकिनः	१९०
यशः	३८१	लोकोत्तरम्	३१४
यादृच्छिकः	२५१	लोमानि	४३८
युक्ताः	३४०	लोहितम्	४३३
युक्तियुक्तम्	२६५	लौकिकम्	३१४-२
युवा	३६७	वङ्गावगधा	३८६
योगः	१२०, ३५५	वनम्	५१-२
योगक्षेमः	३८०	वन्ध्यापुत्रः	२६८
योगिनः	२७५	वयुनानि	२०
योनिः	२१८	वरः	६९
रज्जुः	२४३	वरसत्	१०६
रयिः १३२-३, १३४, १३६, १४०		वरिष्ठम्	१९०
रसः	१८७, ३६४, ४२०	वरिष्ठः	१९९
रसादयः	२५९	वर्णः	३२५
रात्रिः	३९७	वर्णाः	३०४
स्वमवर्णम्	१९९	वर्षम्	३९२
रूपकार्यसमाख्याः	२५७	वशः	४५०

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
वसुः	१०६	विज्ञेयम्	३१४
वस्तु	२८९-२, २९८	विद्वृतिः	४४३
वह्नितमः	१४१	विद्या	७३, ३७८
वाक् ३९२, ३९७, ४३७, ४५४		विद्वान् १६०, १८३, १९९,	
वाक्पतिः	३३३	२०९, ३१३, ३५९, ३७२, ४३५	
वाजः	४११	विधिः	१८६
वादः	२२९	विनयः	३१३
वादाः	२४५	विनष्टिः	४३
वादिनः	२६४, २८२	विपश्चित्	८२
विकल्पः	२२९, २४४	विभुः	२१८
विकल्पकः	२४१	विभुत्वम्	१४८
विकारावयवौ	२५७-२	विभूतयः	४०३
विक्षिप्तम्	२७७, २७८	विमृत्युः	१२७
विचर्षणम्	३२८	विगजः	१३८
विजयः	४५	विवेकः	३०४
विज्ञातम्	३८	विशाग्दम्	३१७, ३२१
विज्ञानम् २९९, ३००,		विशुद्धमत्तः	२०३
३५६, ३६०, ३७७, ४५०		विशेषः	२४२
विज्ञानपतिः	३३३	विश्वम् १८६, १८९, २०४,	
विज्ञानमयम्	३६८, ३८१	२२०, २३३, २४९, ३८१	
विज्ञानमयः	२०८, ३५५	विश्वः	२१८, २१९.
विज्ञानवान्	८९-२	विश्वर्तजसौ	२२५
विज्ञानसारथिः	८९	विश्वरूपम्	१३३
विज्ञानस्पन्दितम्	३००	विश्वरूपः	३२८
विज्ञानात्मा	१५५, १५६	विषयाः	२४५

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
विषाणवत्	२८७	ब्राह्म्यः	१४१
विषूची	७३, ४००	शतम्	४२४
वीतरागः	२०७	शतार्चिनः	४०९-२
वीतशोकः	८३, १९८	शफाः	३९३
वीर्यम्	३९, ३४३	शमः	३१३, ३३७
वृथावाक्	४२८	शरीरम् १९, ८८, ३७८-२,	
वेदाः	५१, १८६, २४५	३९४, ४१५, ४२२	
वेदानुवचनम्	३३८	शस्त्राणि	३३५
वेदान्तनिश्चयः	२४१	शान्तम्	२२२, २७९, २९९
वेदिषत्	१०६	शान्तः	९३
वेदोपनिषत्	३४०	शान्तिः	११२
वेद्मव्यम्	१९१	शान्तिसमृद्धम्	३३३
वैतथ्यम् २३७-२, २४०-२, २४१		शारीरः	३५३
वैशारद्यम्	३१८	शाश्वतम्	३०३
वैश्वामित्रम्	४१४	शाश्वतं सुखम्	१११
व्यञ्जनानि	४१५	शाश्वतः	८२
व्यवस्थाः	२८५	शाश्वताशाश्वताभिधा	३०४
व्याकरणम्	१७२	शिक्षा	१७२
व्यानः	३३१, ३३४, ३५१	शिरस्त्वम्	३९४-२
व्यापकः	११९	शिरोव्रतम्	२१०
व्याहृतयः	३३१-२	शिवम्	२२२
व्याहृति	४१२	शिवः	२३३, २३६
व्योमन्	३७८	शीक्षाध्यायः	३२५
व्योमसत्	१०६	शुक्रम्	१३, १२७-२, २०४
व्रतम् ३७८, ३७९, ३८०-२		शुक्रम्	३९७

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
शुक्लः	१३६	सक्रषायम्	२७८
शुचिषत्	१०६	सकृज्ज्योतिः	२७४
शुद्धम्	१३, ३१४	सकृद्धिभातम्	२७३
शुद्धसत्त्वाः	२०७	सखाया	१९७
शुभ्रम्	१९९, २०४	सङ्कल्पः	९१, ४९०
शुभ्रः	१८९, २००	सङ्ग्रहीता	४३९
शोकातिगः	६३	सङ्घाताः	२९८
श्रद्धा	१८६, ३९९	सज्जागरितम्	२९९
श्रुतिः	२६९	सत्	३६०, ३६४, ३९७
श्रेयः	७१-४	सत्तियम्	३९७
श्रोत्रम्	३९७, ४३८	सन्यम् ४३, ९१, १३७,	
श्रोत्रपतिः	३३३	१८४, १८६, १९१,	
श्रोत्रियाः	२१०	३२३, ३३७, ३४०,	
श्लेष्मा	४२२	३४३, ३४४, ३९९,	
श्लोककृत	३८१-३	३६०-३, ३८६, ३९७,	
श्वोभावाः	६९	३९८, ४२८, ४९४	
षट्त्रिंशकः	२४६	सत्यकामाः	१७६
षड्विंशकः	२४६	सत्यघृतिः	७९
षोडशकलाः	१६३, १६९	सत्यात्म	३३३
संज्ञानम्	४९०	सत्यानुते	४२८
संप्रतिवित्	४१८, ४२४, ४२९	सत्त्वम्	११८
संबुद्धः	२८०, २९४	सदश्वाः	८९
संयोगः	३९७	सदसद्वरेण्यम्	१९०
संवत्सरः	१३४, १८६	सद्वेतुकम्	२९६-२
संसारः	३०२	सनातनम्	१०९

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
सनिर्वाणम्	२७९	सयुजा	१९७
सन्तः	२९३	सर्वचिन्तासमुज्झितः	२७४
सन्तानः	३२५	सर्वज्ञम्	२७३, २७९
सन्धानम्	३२६-५	सर्वज्ञः १५५, १५६,	
सन्धिः	३२६-५	१७५, १९३, २१८	
सन्निमित्तत्वम्	२९०, २९१	सर्वज्ञता	३१५
सन्निहितम्	१९०	सर्वदृक्	२२५, ३१२
सप्त सप्त	१८६	सर्वधर्माः	३१६, ३१७
सप्ताङ्गः	२१५, २१६	सर्वभूतान्तरात्मा ११०-२,	
सप्तार्चिषः	१४५	१११-२, १८६	
सप्रयोजनता	२३९, २९४	सर्ववित्	१९३
सबाह्याभ्यन्तरः	१८५	सर्ववेदसम्	५७
समनस्कः	८९	सर्वसंशयाः	१९४
समप्राप्तम्	२७८	सर्वसत्त्वसुखः	२८१
समाज्ञाः	३८१	सर्वाङ्गानि	५१
समाधिः	२७४	सर्वाभिलाषविगतः	२७४
समानः १४५, १४७, १५१		सर्वेन्द्रियाणि	१८६
	२३१, ३३४	सर्वेश्वरः	२१८
समाभिन्नाः	३१७-२	सर्वौषधम्	३५१-२
समिधः	१८६	सवनानि	४२२
समुद्रः	४२२	सवस्तु	३१४
सम्भवः	२६६, २८०	सहः	४००
सम्भवाः	४२०	सहजा	२८४
सम्मर्शिनः	३४०-२	सहस्रम्	४२४-२
सम्राट्	१४५	साधकः	२५०

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
साधु	३७२	सूक्ष्मः	२४५
साधुयुवा	३६७	सृष्टिः २२१, २२२-२,	
साध्यसमः	२८८-२	२४६, २६०, ३९२	
साध्याः	१८६	सेतुः	१९२
साम १८६, ३२५,		सोपलम्भम्	३१४-२
३५३, ३८१, ४२८		सोमः	४२२-२
सामतः	४२४	स्तोभसहस्रम्	४२४
सामवेदः	१७२	स्तोमतः	४२४
सामानि	३३१, ३३५	स्थानम्	१४८
सामान्यम्	२३३	स्थानिधर्मः	२४०
साम्परायः	७४	स्थावरम्	४५०
साम्यम्	१९९, ३१७, ३२१	स्थितिः	२४६, ३१०
सायम्	३९७	स्थूलम्	२२०
सासिद्धिकी	२८४	स्थूलः	२४५
सितम्	३९९	स्थूलभुक्	२१५, २१९
सुकृतम्	३६४, ४४०	स्फुटाः	२४२
सुखम् ११३, १५३,		स्मृतिः	४५०
२७८, २७९, ३११		स्वधा	१४१
सुपर्णा	१९७	स्वप्नः	२२७, २९५
सुप्रशान्तः	२७४	स्वप्नाः	४४३
सुप्रसन्नम्	२७७	स्वप्नजागरिते	२३९
सुवः	३३१-५, ३३३	स्वप्नदृक्	३०५
सुषुप्तः	२७१	स्वप्नदृक्चित्तम्	३०५
सुषुप्तस्थानः	२१७, ३३१	स्वप्नदृक्चित्तदृश्याः	३०५
सूक्तम्	४१२-४	स्वप्ननिद्रायुतौ	२२६

पदम्	पुटसख्या	पदम्	पुटसख्या
स्वप्नमयः	३०६	स्वेदजानि	४९०
स्वप्नमायासरूपा	२२१	हस.	१०६
स्वप्नमाये	२४९	हरिणम्	१३३
स्वप्नवत्	२५८	हिरण्मयः	३३२, ३९२-३
स्वप्नस्थानः	२१६, २३१	हृदयम्	३९२, ४३८, ४९०
स्वप्नान्तम्	९८	हृदय ब्रह्म	३९४
स्वभावः	२२२	हृदयग्रन्थिः	१९४
स्वमृतम्	३३८	हेतुः	२८७-२, २९०
स्वयम्भूः	१३, ९६	हेतुफलावेशः	३०२-२
स्वरः	३२९, ४२८	हेतुफलोद्भवः	३०२
स्वाध्यायप्रवचने	३३७-१२	हेयज्ञेयाप्यवाक्यानि	३१६
स्वाभाविकी	२८४	होता	१०६
स्वाराज्यम्	३३३	होमाः	१८६

